

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 69

*Історико-соціальні та культурні процеси України
і Полісся в сучасних дослідженнях*

Ніжин
2012

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 4 від 01.12.2011 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., членкор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнеєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найден; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; к. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Література та культура Полісся. – Вип. 69 : Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 398 с.

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2012
© НДУ ім. М. Гоголя, 2012

УДК 94(477)"09"(092)

Н.О.Шевченко

Окремі питання політичної історії Київської Русі в науковій спадщині М.О.Максимовича

У статті на основі аналізу праць ученого вибудована схема історичного розвитку Давньоруської держави. Розкрито ставлення Максимовича до питань виникнення Київської Русі, походження її назви. Вказана коротка характеристика внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності князів. Окреслені наслідки удільної роздробленості та монголо-татарської навали для держави. Дано оцінку Максимовичу як досліднику історії Київської Русі.

Ключові слова: культурно-історична спадщина, проблема державності, консолідація, антинорманська концепція, автохтонність славян, християнство, удільне дроблення держави.

В данной статье на основании анализа работ ученого выстроена схема исторического развития Древнерусского государства. Раскрыто отношение Максимовича к вопросам возникновения Киевской Руси, происхождению ее названия. Изложена краткая характеристика внутри- и внешнеполитической деятельности князей. Очерчены последствия удельного дробления и монголо-татарского нашествия для государства. Дана оценка Максимовичу как исследователю Киевской Руси.

Ключевые слова: культурно-историческое наследие, проблема государственности, консолидация, антинорманская концепция, автохтонность славян, христианство, удельное дробление государства.

In this article, based on analysis of scientific publications the scheme of historical development of Old Rus is built. Opened Maximovich attitude to issues of Kievan Rus, the origin of its name. The above brief description of internal and foreign policy of the princes is showed. The consequences of fragmentation and autonomous Mongol-Tatar invasion to the state are outlined. This rating Maksimovich as student of history of Kievan Rus.

Key words: cultural and historical heritage, problem state, consolidation, antynormanska concept, autochthony of the Slavs, Christianity, the separate fragmentation.

Ключовими проблемами історії східного слов'янства є питання виникнення, політичний, соціально-економічний, етнічний та культурний розвиток Київської Русі, її культурно-історична спадщина. Бралися за їх вирішення багато поколінь дослідників, у тому числі й Михайло Олександрович Максимович.

Михайло Максимович – один з останніх у світовій науці вчених-енциклопедистів. Він не був фаховим істориком, однак це не завадило йому здійснити вагомий вклад в історичну науку. Нас цікавить бачення історії Київської Русі, яка довгий час була об'єктом досліджень науковця. Хоч Максимович і не залишив системної праці, присвяченої історії Київської Русі, проте написав ряд невеликих робіт ("Откуда идет Русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским" (1837), "Об участии и значении Киева в общей жизни России" (1837), "Очерк Киева" (1839), "История древнерусской словесности" (1839), "О происхождении варяго-русов" (1841), "Волынь до IX века" (1841), "Филологические письма к М.П.Погодину" (1856), "О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом" (1857), "О древней епархии Переяславской" (1858), "Письма о Киеве" тощо), котрі й сьогодні привертають увагу багатьох вчених. Серед них: Н.Бойко, О.Ковальчук, В.Короткий, М.Корпанюк, В.Коцур, А.Кузьмінський, О.Ясь та ін. [2].

Давньоруська історія цікавила Михайла Олександровича перш за все через так звану норманську проблему, яка у XIX ст. здобула актуальне наукове і політичне значення. Багато в чому сприяли зростанню інтересу до цієї теми робота О.Л.Шльоцера "Нестор" (1802) та магістерська дисертація М.П.Погодіна "О происхождении Руси" (1825). Так зав'язалась дискусія щодо походження Київської Русі між Максимовичем і Погодіним на сторінках періодичних видань, в основному "Московитянина" (1841, №1, 3, 7, 8) та "Русской беседы" (1856, кн. 3, 4).

В працях М.О.Максимовича були тісно взаємопов'язані етнічні та політичні проблеми утворення держави. Вчений відстоював положення про автохтонність східних слов'ян, заперечував скандинавське походження Київської Русі. Він вважав, що літописне покликання Рюрика-варяга на Новгородський стіл не означало привнесення ним державності на Руські землі [14, с. 99].

В "Історії давньої руської словесності" Максимович писав про те, що в давні часи, до утворення Київської держави, слов'яни називали

варягами не одне якесь плем'я Скандинавії, а різноманітні прибалтійські племена. Пізніше, ще навіть у XII ст., з іменем варяга поєднувалося поняття про людину з Прибалтики або взагалі чужинця, іноземця. Варяги в Західній Європі були відомі під грізним ім'ям норманів, як північні вороги-грабіжники, розбійники, а не окреме плем'я [9, с. 59]. Дослідник припускає: "Якщо у Нестора або в сказаннях іноземних говориться, що руси були норманами", то це варто розуміти як те, що "руси – народ північний, прибалтійський і не більше того. Таким чином, руси, будучи варягами чи норманами, могли бути слов'янами і не бути скандинавськими німцями" [19, с. 56]. Вчений зауважував, що у Нестора в трьох місцях Русь зарахована до варягів у широкому розумінні слова і пропонував звернути увагу на текст літопису, де "руси і варяги розрізняються як два особливі народи. Первісно поява і поселення русів відбулися в Київській землі та біля Чорного моря, і тому земля Київська перша прозвалася Руссю, або руською землею, а Чорне море – Руським. Коли ж Олег із Новгороду перейшов у Київ..., тоді, за словами Нестора, і варяги, що були з ним, і словени (тобто новгородці), і інші прозвалися Руссю. З того часу ім'я це стало загальнодержавним" [5, с. 280].

Таким чином, Максимович не заперечував присутності варягів, але стверджував їх абсолютну меншість і незначний вплив. Доводив, що Русь заснована на основі злиття двох слов'янських побутів: "мореходно-воєнного или Поморского и домовито-земледельческого или Полянского". А щоб не почуватися чужими, варяги "должны были принять его славянско-русскую народность и утратить свою немецкую – еще более, чем теряли ее норманны у народов западно-европейских" [8, с. 372].

Ідеї Максимовича про слов'янство Русі були підтримані Н.Добролюбовим у рецензії на працю М.Погодіна "Норманський період Руської історії" [3, с. 39] та Н.Чернишевським у статті "Зауваження на останнє слово п.Погодіну – п.Костомарова" [4, арк. 2].

Виглядають суперечливими аргументи Максимовича щодо локалізації назви "Русь". У своїх перших роботах він дотримувався гіпотези про походження назви "Русь" від "ружської чи руйської гілки" Прибалтійських слов'ян [22, с. 89]. Згодом захищав твердження Нестора про те, що Руссю називались перш за все Поляни, а Полянська земля – "Руською землею" [15, с. 69]. Це дозволило йому зробити обґрунтовані висновки про автохтонність Київської Русі, її місцеве Подніпровське походження. Велике значення при цьому мало твердження вченого, якого дотримувався і О.М.Бодянський, про широке розповсюдження в Середньому Подніпров'ї гідроніма "Рось", "Порусье", "Россава", "Россавица"; а також існування села Русанова, яке

знаходилося на лівому березі Дніпра в 30 верстах від Києва [15, с. 76–77]. Відповідно, термін "Русь" мав місцеве походження. Показово, що, крім письмових даних, у дослідженні окресленої проблеми Максимович використовував і карти, зокрема Боплана.

Загалом процес розселення і утворення племен, за Максимовичем, тривав приблизно до першої половини IX ст. Вчений правильно припускав появу Давньоруської державності, датуючи її IX ст.: "... во второй половине IX века словены восточные стали соединяться в одно обширное государство и прозываются Русью" [10, с. 364].

Михайло Максимович вважав правдивими свідчення літопису про Кия як першого князя полянського союзу племен: "Сказания Нестора о князе днепровских полян Кие и его хождение на Царьгород и построение им Киева на Днепре не должно почитать вымыслом" [10, с. 365]. Це твердження вченого підтримали і глибше дослідили сучасні науковці (М.Брайчевський, М.Котляр, П.Толочко).

М.О.Максимович не уточнював років князювання та походів Кия. Про час виникнення міста Києва писав: "Создавался город Киев в неизвестное для истории время" [11, с. 76]. Ці питання і на сьогодні є відкритими. Так, період князювання Кия коливається в межах: від кінця V до початку IX ст., а час заснування міста Києва – від кінця V до початку VIII ст.

Першими, вже руськими князями вчений вважав Аскольда і Діра, які почали князувати в Києві 864 р. і правили на Русі вісімнадцять років. Їх появу пояснює так: "Русские вытязи Аскольд и Дир, плывшие по Днепру в Царьгород, спрашивали у киевлян: "Чий се градок?" И, отвоевав его у козар, начали княжить в нем" [16, с. 32]. Перед Максимовичем постало питання, звідки вони прийшли. Відповідь знайшов у літописі, де говорилося, що у Рюрика були два мужа "ни племени его ни боярина", яким він не дав "ни града ни села" і вони "спросились к Царьгороду с родом своим, и пойдя по Днепру остались в Киеве". Разом з ними, за літописом Нестора, у Новгородському князівстві не стало Русі, оскільки вона перейшла на Дніпро з Аскольдом і Діром [15, с. 69–70].

Дослідник писав, що Аскольд і Дір нібито прийшли на північ разом з трьома варязькими князями (Рюриком, Синусом, Трувором), входили до варязької дружини Рюрика і виступали під загальним іменем "варяги", але згодом відділилися під власним ім'ям. Так і варяги, які відійшли від Рюрика і приєдналися до руської дружини, виступали під назвою "Русь" [15, с. 71]. Доказом того, що Аскольд і Дір не варяги за походженням, служили їх імена, які вже не звучали по-німецьки [14, с. 99]. На думку Максимовича, Аскольд і Дір не були княжого роду і викликали ворожість у варязьких "природних князів", можливо, за

відділення від них, християнство чи за те, що вони захопили полочан, які входили до Рюрикового князівства [15, с. 77].

Зовнішня політика князів була спрямована на Візантію. У 866 р. Аскольд і Дір ходили на Царгород. Тоді ж і охрестилися, ставши першими християнами на Русі [15, с. 55–56]. Відтак вони повинні були збудувати хоча б одну церкву. Максимович вважав, що Аскольд збудував церкву Св. Іллі. "Вона була розташована над Ручаєм за Пасинчею Бесідою і Козарами, які знаходилися на схилі Старокиївської гори до Дніпра і були набережним передмістям древнього Києва біля Боричевого узвозу" [16, с. 32–33].

Максимович дослідив та співставив дані письмових джерел про місцезнаходження поховань князів і дійшов висновку, що могила Аскольда була розташована "к северо-западу от Берестова, против того места, где вливається в Днепр глубокая Черторья" [12, с. 50]. Дір же був похований "где-нибудь на горе, невдалеке от Лятских ворот" [12, с. 71], "на том месте, где теперь Софийский собор и его окружающие здания" [12, с. 57]. Сьогодні складно або підтвердити, або спростувати вищевикладені твердження.

Цінними є дані вченого про розташування Києва у часи Аскольда і Діра: "Він займав лише північно-західну частину Старокиївської гори, яка складала так званий Андріївський відділ. Навколо міста, особливо з південної сторони, простягався великий ліс... На північно-східному спуску були передмістя, які називалися Козарами та Бесідою Пасинчевою. Під Києвом з того боку Дніпра був перевіз... З південно-західної сторони Київ був відділений яром" [16, с. 32–33].

Як бачимо, гіпотези Михайла Максимовича щодо факту існування князів Аскольда і Діра, років їх князювання, зовнішньої політики та прийняття християнства підтвердилися пізнішими дослідженнями. Однак спірними є судження Максимовича про дуумвірат, переміщення князів то до Новгороду, то до Києва. Сьогодні вчені розширили та уточнили відомості про князів (В.Ричка, П.Толочко та ін.), однак багато питань залишаються відкритими.

Дослідник писав, що у 882 р., вбивши Аскольда і Діра, Олег заволодів Києвом "для Рюрикового роду" [16, с. 33]. Під Рюриковим родом він розумів малолітнього сина Рюрика Ігоря. На думку Максимовича, з появою Олега назва Русь поширилася на інші території. Він підкорив під владу Києва у 883 р. древлян, потім пішов на їх сусідів: "У 885 году он воевал с угличами и тиверцами, которые не поддавались ему без боя... Около того же времени... Олег простер свои завоевания на дулибов и галицких Хорватов... Ибо в 906 г. те и другие находились в грозном Олеговом ополчении на Царьгород... с другими отраслями словен" [7, с. 109].

Київська держава, яка об'єднувала вже і Новгородське князівство, перетворилася на одну з найбільших держав Європи. Київ Олег нарік "матерью Русских городов" (Чернігова, Переяслава, Полоцька, Ростова, Любеча та ін.) [15, с. 77]. Під час його князювання значно збільшилася кількість населення Києва; і Щекавиця, яка була окремим від Києва поселенням, увійшла до його складу [16, с. 33].

Значних успіхів Русь досягла на міжнародній арені. Олег, як і його попередники, ходить на Царгород. Так, у 907 р. у мирному договорі з греками варязькі мужі Олегові – Карл, Інгельд, Руальд – говорять: "Мы от рода русского". Одним із важливих заходів Олега була спроба захистити свою державу від неспокійних сусідів, у тому числі й варягів. Він встановив щорічну данину: "Варягам дань даяти от Новгорода гривень 300 на лето мира для" [15, с. 77, 87]. М.О.Максимович піднімав питання про місце поховання князя. І дійшов висновку, що, найімовірніше, воно було в північно-східній частині Щекавиці [17, с. 20].

Отже, вчений не заглиблювався у питання етнічної належності Олега. Побіжно згадував внутрішню політику, відзначивши активізацію консолідаційних процесів на Русі. Аби показати, що ніякого норманського завоювання Києва не було, Максимович наголошував на прийнятті Олегом і його дружиною руського імені.

Наступником Олега був Ігор. Його князювання розпочалося традиційною для того часу боротьбою проти автономістських настроїв підкорених територій. "Князь Игорь обновил русскую власть над древлянами в 913 году... в следующем году над упорными угличами". В одному з походів він був убитий: "Древляне вновь отказались было платить дань: памятником их подданства Киеву и теперь возвышается Игорева могила, близ древнего их города Коростеня, ныне местечка Искорости" [7, с. 109].

Про Ігоря Максимович писав небагато, та й то в контексті норманської проблеми. Так, зазначав: "Игорь совокупил... варяги, русь, поляны, словены, кривичи, тиверци, печенеги: и про все это ополчение Корсунци и Болгары говорили: се идея Русь". Далі вчений пояснює, що термін "Русь" тут родове ім'я навіть для печеніга, але під ним "числится и особый народ – Русь, но есть также и варяги" [15, с. 79]. Максимович наголошував на тому, що в літописах руси і варяги є окремими народами, а Руссю і Руською землею тут називали майже завжди тільки Київську, або південно-руську область [15, с. 86].

Зовнішньополітичний вектор Ігоря був спрямований на "азиатские берега Черного моря" [11, с. 77]. Ігор 941 р. разом з дружиною "воевали уже страну Вифанскую, и воевали по Понту до Ираклии и Пафлагонской земли попленили всю страну Никомидскую и сожгли всю Суду" [15, с. 78].

Досліджуючи постать Ольги, Максимович зазначав, що вона після приходу до влади спочатку помстилася за "убиение своего мужа" [7, с. 109]. Намагаючись регламентувати повинності залежного населення, вводить "оброки и дани... Новгород остаётся опять без особого у себя князя как данник и оброчник Руси" [15, с. 87]. Щодо зовнішньої політики вчений називав традиційні для руських князів походи на Царгород.

Михайло Олександрович величав Ольгу Мудрою, оскільки вона "приемлет крещение в Царьгороде, учит крещению в Киеве" [11, с. 77]. Він шукав у джерелах відомості про існування та місце розташування церкви блаженної Ольги, яка мала при собі священника Григорія. І знайшов деякі відомості у так званому Іоакимовському літописі, де говорилося, що Ольга збудувала дерев'яну, першу в Києві церкву Св. Софії, для якої вона отримала ікони від патріарха. Максимович припускав, що у літописі вказані правдиві свідчення. Співставивши їх з повідомленням Дітмара та літописом Нестора, приходять до висновку, що церква Св. Софії знаходилася недалеко від київських воріт, у західній стороні міста, де ще до хрещення Володимира були двори християн. Ще про неї відомо, що вона постраждала від пожежі 1017 р. [12, с. 58]. Науковець, спираючись на дані Київського Синопису, висунув гіпотезу про те, що церкву Св. Миколая, яка знаходилася біля могили Аскольда, збудувала теж княгиня Ольга. В XI ст. там був жіночий Никольський монастир [12, с. 50].

Як бачимо, Максимовича більш цікавила Ольга-християнка, а не Ольга-реформатор. Тому акцентував увагу на її ролі саме в культурному житті Русі.

Святослав був першим руським князем "уже по имени русскому, уже отменившийся в образе жизни и войны, сам вид его был более азиатский чем скандинавский" [15, с. 78]. Звідси "произошел особенный характер нашей южно-русской воинственности, которая потом в полной силе явилась в запорожском козачестве... В Запорожьи воинственный Святослав сложил буйную голову свою..." [14, с. 99].

Внутрішня політика князя залишається не висвітленою Максимовичем. Він згадує лише, що для зміцнення влади династії Святослав розділив князівства між своїми синами. Ярополку дістався Київ, Олегу Святослав у 970 р. віддав Древлянську землю, де той князував до 977 р. [7, с. 109], а Володимира в цьому ж році посадив у Новгородській землі; тут він перебував з невеликою перервою до 980 р. [13, с. 141].

Зовнішня політика Святослава згадувалася Максимовичем побіжно, практично без аналізу результатів походів, їх значення. Так, він констатував, що в результаті Святославових походів була завойована

Тмутаракань (Тамань), Косоги (Черкеси і Яси) і Болгарія, а Хозарська держава остаточно занепала [15, с. 78].

Передчасна смерть Святослава поставила питання про спадкоємця. В результаті боротьби між його синами Київ зайняв Володимир Святославович. Максимович відмічав, що під час його князювання відбувалося розширення меж держави та укріплення князівської влади. Продовжуючи політику руських князів щодо збирання навколо Києва слов'янських земель, Володимир військовими походами (з 981 р. і пізніше) приєднав хорватів, бужан та інших жителів Волині. А для зміцнення своєї влади над ними та Галичем збудував місто Володимир (у 20 верстах від Волині). Це нове місто у 988 р. передав в удільне князювання своєму синові Всеволоду (він княжив там до 1052 р.) [7, с. 109].

У формі коротких приміток дослідник намагався висвітлити соціально-економічне життя держави, юридичні норми, військову справу. Стверджував, що за богатирської доби Володимира Святославовича, якого в народній творчості величали Сонцем, Київська Русь досягла найвищого рівня розвитку [8, с. 59].

Максимович наголошував на великому значенні прийняття Володимиром у 988 р. християнства: "С ним воссияла благодать Божья на горах Киевских" [11, с. 77]. До прийняття християнства Володимир намагався упорядкувати язичницький пантеон богів, виділивши головного бога Перуна. Він поставив "шість кумирів словенських", тобто ідолів на Перуновому пагорбі. На думку Максимовича, цей пагорб знаходився в районі Андріївського узвозу, де знаходилися міські ворота та князівський кам'яний терем з великим двором. Там Володимир часто проводив "богатырские почесные пиры... вне двора теремного, где теперь церковь Трехсвятительская... возвышался Перунов холм". Але коли Володимир охрестився, наказав знищити "прежние свои кумиры: одни изрубить, другие сжечь; Перуна же велел он влечь с горы к Борычеву на Ручай" [12, с. 54]. Максимович прийшов до висновку, що князь прийняв хрещення в Корсуні. Обряд хрещення ж "народу руського довершилось в Киеве у водах Днепра и Почайны" [16, с. 33].

За князювання Володимира почалося масове зведення дерев'яних православних храмів. Приміром, церкву Св. Василя збудував 988 р. на Перуновому пагорбі. Кам'яну церкву на честь Пресвятої Богородиці заклав 989 р. на тому місці, де 983 р. в період язичництва "принял мученический венец за христианство" Федір та його син Іван. Для її будівництва Володимир запросив візантійських художників. Церква мала форму чотирикутника завдовжки близько 24, а завширшки 16 сажнів. Стіни і підлога були прикрашені мармуром. Вона знаходилася на південному заході від княжого терему. Церква була освячена

12 травня 996 р. і знаходилася під опікою корсунських священиків. Названа Десятинною, бо на її будівництво та утримання Володимир виділив десяту частину своїх доходів. У Десятинній церкві Володимир поклав мощі Св. Ольги, а в 1015 р. тут була поставлена його гробниця [12, с. 55–56].

Важливими заходами внутрішньої політики Володимира, звичайно після хрещення Русі, є відкриття ним шкіл та упорядкування звичаєвого права у вигляді "Устава земляного". Максимович називав його першим законодавцем на Русі [10, с. 377]. За його князювання Київ став великим торговим центром, оскільки знаходився на перехресті головних торгівельних шляхів. Якщо вірити Дітмару, то в Києві близько 1018 р. нараховувалося вісім торгових площ, куди з усієї Русі та з сусідніх держав стікалося багато різних товарів [16, с. 34].

Михайло Максимович вважав, що в галузі зовнішньої політики основним завданням Володимира була боротьба з печенігами. В ній неабияку роль відігравали руські богатири. Так, наприклад, він вважав, що Іван Кожум'яка був реальною особою, справжнє ім'я якого Ян Усмошвець; і воював він з печенігами разом з Альошею Поповичем.

Наступним київським князем був Ярослав Володимирович. Вчений мало говорив про події, які передували його приходу до влади. Лише зазначив, що після смерті Володимира розпочалася боротьба уділів за великокняжий стіл [11, с. 77]. Роки князювання Ярослава Володимировича стали періодом подальшого піднесення Русі та її столиці. Дослідник нарік Ярослава Благовладним, оскільки в Київській Русі поширився новий дух і утворилося нове буття, а Київ став в один ряд із головними західноєвропейськими містами, перетворився на суперника Царгорода [10, с. 378].

У Києві розгорнулося широкомасштабне будівництво. На честь перемоги над печенігами Ярослав заклав у 1037 р. кам'яну церкву Св. Софії, за подобою Софійського храму в Царгороді. Тоді ж заклав і так зване місто Ярослава із Золотими воротами. Таким чином, говорив Максимович, до древнього міста додалося ціле Софійське відділення, де розташовувався головний княжий двір. При Софіївській церкві був кафедральний монастир. Тут зосереджувалася митрополича кафедра, яку очолював перший руський митрополит Іларіон, обраний 1051 р. [12, с. 61–62]. Відомо, що Ярослав збудував ще два монастирі в Києві. Монастир Св. Георгія знаходився на заході від Софіївської церкви у напрямку до Золотих воріт. Він був названий так на честь свого "хрещеного імені" і призначений для посвяти і "столування" руських єпископів. Другий монастир Св. Ірини знаходився південніше від Софіївського храму. Правдивими, на думку Максимовича, є свідчення про те, що він був жіночий і зведений на честь дружини

Ярослава – княгині Інгігерди. Хоча не відкидав гіпотези про його побудову на зразок аналогічної церкви в Царгороді, закладеної Константином великим [12, с. 64]. Щодо спорудження Ярославом "града великого с Золотими воротами, то сия ограда состояла из больших земляных валов и еще, как полагают многие, из каменной стены вокруг Киева". Максимович сумнівався у правдивості свідчень іноземних середньовічних джерел щодо існування стіни навколо Києва, оскільки про неї не згадувалося у місцевих літописах. Вважав, що коли вона і була, то не настільки масштабного розміру. Золоті ворота, як і Софіївська церква, були збудовані за візантійським зразком Золотих воріт у Царгороді. Ярослав на них поставив церкву Св. Благовіщення, в якій, за переказами, був золотий купол. Крім Золотих, у Ярославовому укріпленні були ще "Жидовские и Лятские врата", які згадуються в літописі під 1051 р. Щодо перших, то вони, на думку Максимовича, були тими самими воротами, які згодом, в кінці XIII ст., називалися Львівськими. Лятські ворота знаходилися по інший, південно-східний, бік Золотих, і до них пролягала дорога "через те дебри или овраги, на коротых теперь помещается Крещатская и от нее идущая Софийская улица". На їх місці в наступні століття таким же ім'ям називався проїзд через верхній Старокиївський вал. За свідченнями руських літописів, саме через ці ворота Батий увійшов до Києва [12, с. 65–66].

Важливою подією у внутрішньополітичному житті держави було заснування Ярославом при Софії Київської бібліотеки. Там велось переписування та переклад книг [12, с. 64].

Цікаві припущення Максимовича щодо написання "Руської Правди". У переписці з Погодіним він стверджував: "Руська Правда не новгородська і не для Новгорода укладена, а Київська" [1, с. 69]. Новгороду ж була дарована на знак подяки за допомогу в здобутті батьківського престолу [15, с. 87]. Вчений висунув гіпотезу, що "Руська Правда" – дорярославська пам'ятка і була укладена та записана за Володимира, Ярослав же знайшов її в Києві й дав Новгороду [1, с. 69]. Сьогодні найпоширеніша думка, що "Правда Ярослава" все-таки була розроблена Ярославом Мудрим 1015–1016 р. для Новгорода [21, с. 15].

Зовнішня політика Ярослава згадується побіжно, в контексті культурної проблематики. На завершення розвідки про Ярослава Максимович вказує точну дату смерті князя – 19 лютого 1054 р. та поховання – Софіївська церква [12, с. 63].

Михайло Максимович здійснив детальний опис і дав обґрунтовану оцінку міжусобній боротьбі між нащадками Ярослава, яка стала початком політичної роздробленості Київської Русі. Єдине, він не назвав чітких причин роздробленості. Як і батько, Ярослав розподілив

свої володіння між синами: Ізяславу дав Київ, Святославу – Чернігів, Всеволоду – Переяслав, В'ячеславу – Смоленськ, Ігорю – Володимир-Волинський. Між ними після смерті батька розпочалася міжусобна боротьба. На його думку, вона роздроблювала військові і політичні сили, "була не добром, а лихом і горем" для держави та князів. Вона була причиною поразки Ізяслава, Святослава і Всеволода у битві з половцями на р.Альті. Високу оцінку Максимович давав князю Святославу Ярославичу, який заклав основу кам'яної Печерської церкви, збудував монастир Св. Симеона, був любителем книг (навіть зображувався з рукописним "Ізборником"). "Сонцем Руської землі" називав Володимира Святославича, який на короткий час зміг об'єднати руські землі [6, с. 120–121].

Вчений вважав міжусобиці історично зумовленим явищем, а удільні часи – "необхідним щаблем у тривалому і поступовому розвитку" держави, що зовсім не означало її повного занепаду. В результаті дроблення розвивалися і підносилися віддалені від Києва землі, утворилося багато дрібних князівств, в тому числі Галицьке (за Володимира), яке завдяки об'єднавчій політиці князя Романа увійшло до Галицько-Волинського князівства. Розширювалися економічні і торгівельні зв'язки, розвивалося ремесло [10, с. 384]. Така думка не нова сьогодні, була кроком вперед у тогочасній історичній науці, адже більшість істориків (М.Карамзін, В.Татищев, М.Щербатов) вважали роздробленість лише негативним явищем.

Період монгольської навали розглядався Максимовичем переважно в контексті полеміки з М.П.Погодіним щодо проблеми Києворуської етнічної спадщини. Останній стверджував, що все населення Придніпровської України після татарського нашествия або загинуло, або переселилося в Північну Русь, а обезлюднена Київська земля згодом була заселена переселенцями з Карпат. Максимович на основі літописів та свідчень Плано Карпіні спростував твердження Погодіна. Він визнавав, що масштаби руйнування і людських втрат були дуже великими, населення дійсно тікало в інші землі, однак згодом поверталось і відбудовувало міста і села. Так, місто Київ, захоплене татарами в 1240 р., вже через шість років нараховувало 200 дворів жителів [13, с. 131]. Стверджував, що в Києві і під владою татар "з'являлися київські князі, але головними правителями були воєводи і баскаки татарські" [16, с. 35].

Погодін вважав, що українці не мають жодного відношення до історії Київської Русі, оскільки переселилися у Подніпров'я тільки після монголо-татарської навали з Підкарпаття і Волині. До цього тут жили великороси, які під тиском завойовників відійшли на північно-східні землі. Вони розмовляли великоруською мовою, яка була найближче

споріднена з церковнослов'янською [20, с. 115]. Максимович відкидав твердження Погодіна. Він обстоював "найближчу спорідненість руських говірок, за якою малоросійська і великоросійські говірки, або, кажучи повніше і точніше, південноруська і північноруська мови – рідні брати, сини однієї руської мови". Їх відособлення і виділення південноруської мови, як вважав Максимович, відбулося ще в дотатарський період. "Коли великокнязівська Київська Русь, відживши свій квітучий вік, змаліла, тоді новим зосередженням руського світу стала Москва. Ми, малоросіяни, лишилися на своїй рідній Київській стороні..." [18, с. 189, 209]. Таким чином, Максимович визнавав право Москви на Києворуську спадщину і відмовлявся розрізняти малоросів і великоросів. Як бачимо, не таким вже і патріотом був Максимович, як ми звикли вважати, вслід за В.Антоновичем та М.Грушевським.

Отже, проаналізувавши наукові роботи Максимовича, ми спробували сконструювати його бачення історичного розвитку Давньоруської держави. Дійшли висновку, що об'єктом історичного дослідження вченого була не суто історія, а її синкретичне поєднання з мовознавством, літературою, етнографією, історичною топографією, топонімією та фольклористикою. Його історія Київської Русі мала фрагментарний характер викладу, оскільки складалася з невеликих розвідок про населені пункти, культурні та релігійні пам'ятки, стародавні писемні твори, окремі події та біографічні матеріали. Однак це не применшує внесок вченого в розвиток історії Київської Русі. Так, Михайло Максимович відносно детально дослідив передісторію та походження Київської Русі, вказав час її виникнення, визначив перших князів, дав коротку вибіркочу характеристику їх внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності. Особливо повно описав культурне життя Києва, здійснив його історико-топографічний опис. Роботи вченого мають велику історичну вагу, оскільки базуються на широкому використанні місцевих та іноземних письмових джерел і карт.

Література

1. Барсуков Н. Жизнь и труды Погодина М.П. / Н. Барсуков. – СПб., 1890. Кн. 3. – 1890. – 387 с.
2. Бойко Н. І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України : дис. канд. істор. наук : спец. 01.00.07 / Бойко Н. І. – Черкаси, 2001 ; Короткий В. Науковий подвиг дослідника української культури / В. Короткий // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 1. – С. 12 ; Коцур В. М.О.Максимович – великий будівничий історичної науки / В. Коцур // "Я син свого народу". Наукова спадщина М.Максимовича (до 200-річчя з дня народження вченого). – К., 2005. – С. 261–295 ; Кузьмінський А. Михайло Максимович – видатний вітчизняний учений-енциклопедист, фундатор

науки в Україні / А. Кузьмінський // Зб. праць Всеукраїнських Максимовичівських читань. – Черкаси, 2005. – С. 5–13 ; Корпанюк М. Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович – дослідник давньоруської літератури) / М. Корпанюк. – Черкаси : Брама, 2004 ; Ясь О. Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича / О. Ясь // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України : науковий зб. на пошану доктора історичних наук проф. Валерія Степенкова. – К., 2007.

3. Добролюбов Н. А. Полное собрание сочинений / Н. А. Добролюбов. – М., 1963.

Т. 6. – 1963. – 435 с.

4. ІРЦНБ ім. В. І. Вернадського, ф. 3, спр. 4525, 6 арк.

5. Коцур В. М. О. Максимович – великий будівничий історичної науки / В. Коцур // "Я син свого народу". Наукова спадщина М. Максимовича (до 200-річчя з дня народження вченого). – К., 2005. – 412 с.

6. Максимович М. Великий князь Киевский Святослав Ярославич / М. Максимович // Максимович М. Собр. соч. : в 3 т. – К., 1876.

Т. 1. – 1876. – С. 119–122.

7. Максимович М. Волынь до XI века / М. Максимович // Собр. соч. : в 3 т. – К., 1876.

Т. 1. – 1876. – С. 105–110.

8. Максимович М. А. История древней русской словесности / М. А. Максимович. – К., 1839.

Кн. 1. – 1839.

9. Максимович М. А. История древней русской словесности / М. А. Максимович. – К., 1832.

10. Максимович М. А. История древней русской словесности / М. А. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч. : в 3 т. – К., 1880.

Т. 3. – 1880. – С. 346–471.

11. Максимович М. А. Об участии и значении Киева в общей жизни России: речь в торжественном собрании Университета св. Владимира / М. А. Максимович // Вибрані українознавчі твори / упоряд. В. Замлинський. – К., 1994. – С. 74–87.

12. Максимович М. А. Обзорение старого Киева / М. А. Максимович // Вибрані українознавчі твори / упоряд. В. Замлинський. – К., 1994. – С. 49–73.

13. Максимович М. А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и население ее новопришлым народом (письмо М.П.Погодину) / М. А. Максимович // Максимович М. А. Вибрані твори / упоряд. і вст. ст. В. Короткого. – К. : Либідь, 2004. – С. 130–141.

14. Максимович М. О происхождении варяго-русов (письмо М.П.Погодину) / Максимович М. // Максимович М. Собр. соч. : в 3 т. – К., 1876.

Т. 1. – 1876. – С. 93–104.

15. Максимович М. А. Откуда идёт русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским / М. А. Макси-

мович // Максимович М. Вибрані твори / упоряд. і вст. ст. В. Короткого. – К. : Либідь, 2004. – С. 46–90.

16. Максимович М. А. Очерк Киева / М. А. Максимович // Вибрані українознавчі твори / упоряд. В. Замлинський. – К., 1994. – С. 32–43.

17. Максимович М. А. Письма о Кieverе к М.П.Погодину / М. А. Максимович. – СПб., 1871. – 154 с.

18. Максимович М. Филологические письма к М.Погодину / М. Максимович // Максимович М. Собр. соч. : в 3 т. – К., 1880.

Т. 3. – 1880. – С. 183–243.

19. О народной исторической поэзии в Древней Руси (второе письмо проф. М.А.Максимовича к М.П.Погодину) // Московитянин. – 1845. – № 7–8. – С. 47–57.

20. Погодин М. О древнем языке русском (письмо к И.И.Срезневскому) / М. Погодин // Московитянин. – 1856. – Т. 1, № 2. – С. 113–139.

21. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с.

22. Шугуев Н. Илья Федорович Тимковский / Н. Шугуев // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – С. 81–93.

УДК 93(477.15)(477.52)"16/17"

С.А.Токарєв

Підприємницька діяльність козацької старшини Ніжинського полку

У статті розглядається підприємницька діяльність козацької старшини Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Ніжинський полк, козацька старшина, підприємницька діяльність, промисловість, торгівля.

В статье рассматривается предпринимательская деятельность казацкой старшины Нежинского полка во второй половине XVII–XVIII в.

Ключевые слова: Нежинский полк, казацкая старшина, предпринимательская деятельность, промышленность, торговля.

In the article it is studied the enterprise activity of cossacs officers of Nizhyn regiment in the second half of XVII–XVIII century.

Key words: Nizhyn regiment, cossacs officers, enterprise activity, industry, trade.

Володіння маєтностями, млинами, гутами, руднями, винокурнями дозволяло представникам козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст. організувати активну підприємницьку діяльність. Природні

умови робили можливим розвиток її різноманітних видів на території Ніжинського полку.

Значні прибутки козацькій старшині приносило млинарство. Надання млинів здійснювалось на підставі царських грамот, гетьманських та полковницьких універсалів. Гетьмани зберігали за собою права надавати дозвіл на будівництво млинів і отримання прибутків. Наприклад, С.Забіла, купивши став у с.Плиски Борзенської сотні, збудував на ньому млин, а в 1690 р. отримав царську жалувану грамоту на ці маєтності [1]. Я.Жураковський після відставки з уряду ніжинського полковника 6 червня 1691 р. отримав гетьманський універсал, яким затверджувалась купівля греблі на р.Івот та надавався дозвіл збудувати на ній млин [2]. Полковий осавул М.Левицький 19 серпня 1722 р. отримав універсал полковника П.Толстого на володіння млином біля с.Синяки. До нього цим млином володіли його засновник С.Забіла, його син Василь, полковники І.Обидовський та Л.Жураховський і полковий писар Ф.Мавольський [3].

Млинами володіли й численні представники сотенної старшини. Наприклад, ще в грудні 1659 р. ніжинський полковник В.Золотаренко надав стародубському сотнику Г.Дащенку право отримувати військову частку зі збудованого ним млина на р.Берестянка [4].

Завдяки наявності розгалуженої системи річок найбільшого розвитку млинарство набуло у Кролевецькій сотні. Наприклад, перший кролевецький сотник М.Дуля після виходу у відставку облаштував на р.Реть поблизу с.Подолів кілька млинів, після чого почав згадуватись у джерелах як "сваветный пан, мельник подоловский". Біля його греблі з млином незабаром була заснована слобода Дулівка [5].

У 1669 р. компаньйоном М.Дулі, який натоді отримав займище для будівництва млина на р.Свидня, став сотник В.Яценко. У фундацію греблі та зведення млина М.Дуля вклав 100 золотих, а сотник – 320. Незабаром колишній сотник помер, і його справу продовжили сини Яким і Григорій, яким В.Яценко допоміг повернути батьків борг іншому місцевому підприємцю І.Стефановичу. За це вони поступились сотнику половиною власної греблі та млина [6]. 16 червня 1672 р. ніжинський полковник П.Уманець дозволив В.Яценку побудувати греблю на р.Реть, облаштувати на ній млини і отримувати з них прибутки [7].

Найбагатшими власниками млинів та іншого нерухомого майна на території Кролевецької сотні була родина Маковських. Формування земельних володінь кролевецького сотника І.Маковського було пов'язане з цілком імовірним шляхетським походженням сім'ї. Родина Маковських була близькою до найвідоміших представників козацької старшини, зокрема до І.Мазепи. В народі ходили чутки, що сотник навіть встиг "покумитись" з гетьманом [8].

Основу родинного добробуту заклав батько сотника, кралевецький городовий отаман М.Маковський. Ще за доби Речі Посполитої він купив ділянку на р.Свидня. 6 лютого 1654 р. кралевецький сотник Ф.Попович за погодженням з міською владою надав йому дозвіл побудувати млин на міській греблі на р.Свидня [9].

У подальшому син М.Маковського Іван, очолюючи уряд кралевецького сотника, примножив свої маєтності. У 1669 р. він отримав універсал полковника П.Уманця на млин у Крелевці, у січні 1675 р. – універсал на цей же млин від М.Борсука, а в липні 1675 р. – від І.Самойловича. 27 квітня 1685 р. гетьман дозволив сотнику зайняти греблю під с.Бистрик на р.Реть та збудувати на ній млин. 11 січня 1690 р. І.Мазепа видав універсал І.Маковському на 2 млини в с.Бистрик на р.Реть з 4 колами, на ще один млин з двома колами, на 2 млини на р.Свидня під Крелевцем з 3 колами. 11 листопада він же дозволив збудувати на р.Рудка греблю з млином і поселити біля них підсусідків. 31 серпня 1691 р. сотник отримав на всі перераховані маєтності царську грамоту [10].

Для збільшення своїх маєтностей І.Маковський застосовував і незаконні методи. У Кралевецькій сотні активну підприємницьку діяльність здійснював міщанин З.Голуб. Він, користуючись підтримкою свого брата, генерального бунчучного Костянтина і самого І.Самойловича, отримав право на купівлю млинів, розбудову об'єктів виробничого призначення і володіння посполитими. На своїх землях він займався гутницьким промислом. Проте біля його х.Ретик кралевецький сотник почав селити слободу Грузьку. Після смерті З.Голуба у 1690 р. І.Маковський скористався вразливим становищем його вдови і почав долучати до своїх маєтностей землі покійного і селити на них своїх підданих. Звісно ж, дружина покійного намагалась не допустити мешканців Грузької до своїх володінь, але їй важко було сперечатись з сотником [11]. Він подав скаргу на свою сусідку до гетьмана і отримав лист від генерального судді С.Прокоповича, датований 28 травня 1691 р., в якому йому дозволялось безперешкодно вести господарство на землях, які належали З.Голубу. Його вдова в жодному разі не мала перешкоджати сотнику у поселенні посполитих на її землях [12].

Після смерті власниці гута і навколишні землі перейшли до її сина Євстафія. Скориставшись його молодістю і недосвідченістю, І.Маковський вирішив остаточно заволодіти майном сусідської родини. Для цього він вислав до Є.Голуба своїх слуг Карпеку і Федорця. Вони підмовили молодого господаря поїхати до сотника начебто для розмежування спірних земель. По дорозі слуги сотника схопили Є.Голуба і привезли його в шинок, де почали його вмовляти передати гуту І.Маковському. І хоч власника гута вдалось визволити, але незабаром

сотник, зібравши своїх людей, розорив господарства робітників гути, а їх самих переселив у Грузьку. Після цього він уже безперешкодно приєднав землі й майно родини Голубів до своїх володінь [13].

І.Маковський також значно поповнив свої маєтності за рахунок щедрих гетьманських пожалувань. 27 серпня 1687 р. І.Мазепа надав сотнику с.Подолів у Кролевецькій сотні з усіма угіддями і посполитими людьми і дозволив стягувати з них повинності. 19 січня і 11 листопада 1690 р. гетьман затвердив за І.Маковським всі його угіддя та дозволив селити біля них людей, які мали обслуговувати його промислові підприємства. На всі ці маєтності 31 серпня 1690 р. була видана царська жалувальна грамота. Також І.Мазепа затвердив за своїм близьким соратником с.Дулівку і поселену ним слободу Грузьку [14].

Після завершення свого урядування у 1707 р. І.Маковський висловив бажання постригтись у ченці Києво-Печерської лаври і тому поділив свої маєтності між синами. 20 грудня 1707 р. І.Мазепа видав універсал, котрим затвердив за синами сотника Павлом, Яковом і Дем'яном млини, гаї, поля, сіножаті та інші набуті маєтності [15]. Значний військовий товариш Д.Маковський успадкував від батька слободу Грузьку і частину посполитих людей в присілку Подолова Дулівці, а також 2 млини на річках Реть і Свидня, на які 20 грудня 1708 р. отримав гетьманський універсал [16]. У наступному Дулівка перейшла до його доньки Марини, яка вийшла заміж за бунчукового товариша Ф.Чуйкевича. Частина Подолова без Дулівки відійшла до Я.Маковського, донька якого вийшла заміж за бунчукового товариша С.Бутовича [17].

Після розподілу маєтностей сотника його син Дем'ян, значний військовий товариш, 20 грудня 1708 р. отримав універсал І.Скоропадського на млин на р.Реть в с.Бистрик з 2 колами борошнями та одним ступним та ще один на р.Свидня під Кролевцем з 2 борошнями колами. Ці маєтності в подальшому перейшли до його доньки Анастасії, яка вийшла заміж за бунчукового товариша Ф.Чуйкевича і 9 березня 1716 р. отримала оборонний універсал з наказом про оборону притягати її підданих до виконання загальнонародних повинностей і чинити їй будь-які збитки [18].

Інший син І.Маковського кролевецький священик Павло 15 грудня 1707 р. після розподілу батьківських маєтностей отримав млин під Кролевцем на р.Свидня з 2 колами, інший з 3 колами, 2 млини в с.Бистрик і ще 2 на річках Реть і Ретик. Майбутній кролевецький сотник Я.Маковський 25 серпня 1709 р. отримав універсал на 3 млини на р.Свидня, Реть, Ретик і на куплений Терехівський млин з ґрунтами [19].

З інших представників кролевецької сотенної старшини хорунжий В.Ігнатович разом з сотенним товаришем Олексою 26 листопада

1676 р. отримав від М.Борсука дозвіл на будівництво млина на р.Реть з одним борошняним колом та збір з нього військової мірочки "до ласки войсковой" [20]. Кролевецький сотенний хорунжий О.Макаренко 6 травня 1729 р. поскаржився, що наказний кролевецький сотник П.Федченко з ратушною старшиною самовільно виправили універсал з наданим йому дозволом отримувати прибутки з половини млина. Він попросив гетьмана дозволу на отримання прибутків з половини млина, як і раніше, і вже 16 травня отримав відповідний універсал [21].

21 червня 1675 р. ніжинський полковник М.Борсук дозволив носівському городовому отаману П.Самокишу отримувати прибутки з борошняного і ступного кіл його власного млина, який знаходився на р.Остер на Кучевській греблі [22]. У 1729 р. мринський сотник Федір і його брат Марко Тарасевичі отримали дозвіл стягувати "розмеровый приход" з млина з двома колами, який знаходився на р.Остер і був куплений їх батьком Тарасом Аврамовичем ще в 1681 р. [23].

Івангородський сотник Ф.Малюга звернувся до І.Мазепа з проханням збудувати млин на Івангородській міській греблі на р.Остер і отримав на своє прохання відповідний гетьманський універсал, датований 16 травня 1697 р. [24]. У 1719 р. ніжинський полковник П.Толстой дозволив іншому івангородському сотнику В.Дмитровичу зайняти порожню греблю в Івангородській сотні, збудувати на ній млин і отримувати з нього прибутки [25].

У 1702 р. конотопський сотник А.Кандиба звернувся до гетьмана з проханням надати йому земельну ділянку біля Сейму поблизу с.Стара. На цьому ґрунті він мав намір вирощувати ліс для гачення греблі. Ознайомившись з цим проханням, І.Мазепа надав йому 21 січня універсал на вказану земельну ділянку [26]. 10 листопада 1709 р. І.Скоропадський підтвердив право володіння млином на р.Гниличний Рівчак значному військовому товаришу і майбутньому новомлинському сотнику К.Троцькому [27].

Глухівський сотник К.Грудяка 4 березня 1689 р. отримав дозвіл насипати греблю і збудувати млин на р.Свесь під с.Гирине [28]. О.Турянський 5 липня 1699 р. отримав універсал на володіння млинами, зведеними власним коштом: на р.Шостці біля с.Собичеве з двома борошняними і ступним колом і другий на р.Есмань [29]. А.Маркович згідно з універсалом І.Скоропадського від 12 грудня 1708 р. отримав 2 млини з 4 колами під с.Подолів у Кролевецькій сотні [30]. Військовий товариш і глухівський городовий отаман О.Заруцький 30 грудня 1667 р. отримав дозвіл від І.Брюховецького збудувати млин на криницях між с.Студенок і Білокопитове, де незабаром він заснував слободу Білокопитівку [31]. Інший городовий отаман С.Карпека в 1697 р. отримав гетьманський універсал з дозволом заснувати слободу біля його

греблі на р.Журавка, а 27 травня 1707 р. – з дозволом збудувати млин на р.Івот [32]. Зрештою, в 1691 р. І.Мазепа дозволив сотенному хорунжому Р.Нарбуту збудувати греблю на болоті Рачинці під слободою Карпеківкою і виловлювати рибу в цій водоймі [33].

Одним з найбільш прибуткових видів підприємницької діяльності козацької старшини була торгівля волами, поширена на теренах Конотопської сотні. Переселившись до цієї місцевості з Корсуня, родина Костенецьких зайнялась вирощуванням волів. Відгодувавши їх на місцевих луках, вони відганяли її для продажу за кордон, переважно у Прусію і Сілезію. Масштаби торгівлі сім'ї були настільки значними, що в народі вони отримали прізвисько "Вольоваті". Так, при укладанні Генерального слідства про маєтності мешканець села Крапивного І.Зубко повідомив, що раніше він служив гайдаєм (погоничем волів) у значного військового товариша і конотопського сотника Г.Костенецького і неодноразово переганяв худобу до Кенігсберга [34].

27 грудня 1732 р. конотопський сотник Й.Костенецький у рапорті до гетьмана повідомив, що більш ніж 10 років тому він їздив до Гданська, і під час цієї поїздки бунчуковий товариш І.Топольницький позичив у нього 46 крб. Після смерті боржника більшу частину майна покійного успадкував його брат, з якого сотник і намагався стягнути заборговану суму [35].

У 1729 р. Й.Костенецький здійснив чергову поїздку до Гданська. По поверненні ніжинський вїйт стягнув з нього 3 фунти золота і 2 фунти срібла як індуктивний збір. Проте 5 грудня 1729 р. Д.Апостол наказав вїйту повернути кошти, оскільки сотник переганяв гетьманську худобу [36]. Того ж року про намір виїхати до Гданська повідомив значковий товариш С.Костенецький. Проте полковий осавул і наказний полковник М.Левицький у своїх ордерах від 28 травня і 3 червня наказав йому виїхати до Ніжина начебто для вирішення якоїсь справи. 8 червня С.Костенецький поскаржився гетьману, що насправді М.Левицький хоче вчинити перешкоду поїздки і завдати йому збитків. Тому він попросив гетьмана видати наказ про заборону залучати його до внутрішніх відряджень. Того ж дня Д.Апостол видав універсал про заборону осавулу перешкоджати С.Костенецькому в поїздки до Гданська [37].

Й.Костенецький зажив слави як достатньо успішний і спритний підприємець і в подальшому його часто залучали до купівлі волів для забезпечення армії продовольством або перепродажу. Так, у 1744 р. рахункова комісія видала йому 13072 крб для купівлі в Ніжинському полку волів для потреб армії, на які сотник купив 2930 голів худоби. Того ж року Й.Костенецькому було видано 2500 крб, за які він купив

427 волів, сплативши 2056 крб. Сотник продав 393 воли у Шльонську і отримав за них 3909 талярів [38].

Торгівлею волами займались і представники іншої конотопської старшинської родини Кандиб. Використовуючи відходи з власного винокурного виробництва, вони відгодовували худобу і продавали її в Сілезії та Пруссії. Під час однієї з цих поїздок син сотника А.Кандиби Федір в 1719 р. продав у Гданську 300 волів і отримав за них 6000 крб. Після цього він самовільно, не порадившись з батьком, купив англійське сукно, шовкові та бавовняні тканини, предмети розкоші і прикраси. Куплений товар Ф.Кандиба збув на ярмарках у Харкові і Ромнах. На вимогу батька повернути вкладені кошти він незмінно відповідав відмовами. За це сотник виключив свого сина з числа спадкоємців [39].

Масштабну торгівлю волами провадив також конотопський сотник А.Лизогуб. 28 лютого 1702 р. конотопські жителі Й.Стефанович, Т.Леонтійович та М.Ісаєнко купили у нього 150 волів за ціною 13 битих талярів за одного. 13 липня 1708 р. гданські купці Я.Шолц і М.Дембровський взяли в борг у сотника 32 воли загальною ціною 312 талярів і 60 талярів грішми та зобов'язались повернути позичене до зими. 8 травня 1728 р. конотопський житель І.Гук купив у А.Лизогуба 65 волів загальною вартістю 2600 золотих. З цієї суми тисячу він виплатив одразу, а решту зобов'язався повернути наступного року [40].

Не менш прибутковою справою був винокурний промисел і утримання горілчаної, тютюнової та дьогтевої оренд. Зокрема, конотопський сотник А.Кандиба і значні військові товариші Ю.Харевич і Г.Костенецький 20 березня 1704 р. отримали універсал І.Мазепи на право утримувати рік в оренді горілчані, дьогтеві та тютюнові шинки в Конотопі. За це вони мали сплатити до Військового Скарбу дві з половиною тисячі золотих, а півтори тисячі надати до конотопської ратуші [41].

Ф.Стожок ще до вступу на крелевецьке сотництво два роки тримав разом з братом Степаном горілчані оренди в Острі й рік у Красному Колядині. За цей період вони заробили 8 тисяч золотих [42]. За угодою між братами з цієї суми С.Стожок мав отримати третину коштів. Проте Ф.Стожок сплатив брату лише тисячу золотих, а на утриманні гроші збудував кліті у млинах на Сеймі і пропонував йому отримувати третину з прибутків. У подальшому сотник не допускав С.Стожка до володіння млиновими каменями. Тому той змушений був 28 березня 1720 р. звернутись до гетьмана з проханням повернути зароблені кошти [43].

Воронізький сотник І.Холодович разом з місцевим жителем Р.Герасименком до 1708 р. утримували горілчані оренди в Гадяцькому

полку. Незабаром до них приєднався й бунчуковий товариш С.Холодович, який, сплативши 240 крб, отримав в оренду містечко Романівку. Для організації торгівлі він купив у воронізького жителя А.Барана 5 куф горілки вартістю 45 крб. і став компаньйоном І.Холодовича і Р.Герасименка. Потім вони отримали універсал І.Скоропадського на продовження терміну оренди в Гадяцькому полку і заробили 4 тисячі золотих, які належало поділити порівну. Проте І.Холодович присвоїв частину прибутку свого брата і залишився винен йому за півтори куфи горілки. Тому С.Холодович 2 грудня 1732 р. звернувся до гетьмана з проханням розглянути справу і відновити справедливість [44].

Конотопський сотник Й.Костенецький з 1 січня 1738 р. до 1 січня 1741 р. отримав право збирати грошові та натуральні прибутки, які надходили до Військового Скарбу. Впродовж 1739–1740 рр. він зібрав 700 крб, які, згідно з контрактом, зобов'язався віддати на військові потреби. Також у 1740 р. Й.Костенецький мав зібрати 1000 крб за рахунок ярмаркових зборів і також надати їх до Військового Скарбу [45]. Полковник П.Толстой у 1719 р. отримав право збирати в полку тютюнову десятину, яка раніше належала до прибутків гетьмана [46].

За даними Генерального Опису Лівобережної України 1765–1769 рр., коропський сотник Н.Лихошерст, займаючись винокурінням, за рік викурював до 400 відер горілки і збував її на місці. Значковий товариш М.Сидорський, який проживав у Коропській сотні, у своєму господарстві також займався винокурінням, виробляв за рік до 935 відер горілки і також продавав її в місцеві шинки [47].

Отже, представники козацької старшини Ніжинського полку займалися достатньо активною підприємницькою діяльністю. Підставою для її розгортання слугували пожалування, купівля і захоплення об'єктів виробничого призначення. Основу підприємницької діяльності місцевої козацької старшини становили млинарство, винокуріння і торгівля великою рогатою худобою. Проте ця тематика не обмежується межами нашої розвідки і заслуговує на подальше вивчення.

Література

1. Василенко Н. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка 1729–1730 г. / Н. Василенко. – Чернигов, 1901. – С. 14.
2. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. – К., 2007. – С. 39.
3. Василенко Н. Генеральное следствие... / Н. Василенко. – С. 76, 121–122.
4. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К. ; Львів, 2006. Ч. II. – 2006. – С. 570.

5. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии / А. Лазаревский. – К., 1893.
 - Т. 2 : Полк Нежинский. – 1893. – С. 363.
6. Пиріг П. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. / П. Пиріг. – К., 1998. – С. 48 ; Пиріг П. Джерела Центрального державного історичного архіву в м.Києві про млинарство на Чернігівщині у другій половині XVII ст. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 27.
7. Універсали Івана Мазепи... – Ч. II. – С. 576.
8. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... / А. Лазаревский. – С. 365–366.
9. Там само. – С. 363–364 ; Універсали Івана Мазепи... – Ч. II. – С. 569.
10. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К., 1912. – Т. 3. – С. 290–291 ; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К. ; Львів, 2004. – С. 693, 728.
11. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Голубы / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 4–5.
12. Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – С. 541.
13. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии... / А. Лазаревский. – С. 5–6.
14. Василенко Н. Генеральное следствие... / Н. Василенко. – С. 17, 18, 309–313.
15. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К. ; Львів, 2002.
 - Ч. I. – 2002. – С. 525.
16. Василенко Н. Генеральное следствие... / Н. Василенко. – С. 313–315.
17. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... / А. Лазаревский. – С. 387, 392.
18. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 763, арк. 67 зв. – 68.
19. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник... / В. Л. Модзалевский. – Т. 3. – С. 291–292.
20. Універсали українських гетьманів... – С. 910.
21. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2995, арк. 2–3.
22. Універсали українських гетьманів... – С. 909.
23. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии / А. Лазаревский. – Чернигов, 1866. – С. 178–179.
24. Універсали Івана Мазепи... – Ч. II. – С. 304 ; Лазаревский А. Обзорение... / А. Лазаревский. – С. 293.
25. Універсали Павла Полуботка... – С. 571.

26. З документації гетьмана Івана Мазепи (підготовка до друку, передмова та коментарі Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 102.
27. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис 1998. – № 3. – С. 81.
28. Універсали Івана Мазепи... – Ч. I. – С. 167–168.
29. Пиріг П. Джерела... / П. Пиріг. – С. 26.
30. Лазаревский А. Обозрение... / А. Лазаревский. – С. 335.
31. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К., 1910.
Т. 2. – 1910. – С. 140.
32. Там само. – С. 328.
33. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... / А. Лазаревский. – С. 489.
34. Там само. – С. 198 ; Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: розвідки і замітки / І. Джиджора. – К., 1930. – С. 13.
35. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. I, спр. 51191–51422, арк. 276.
36. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3212, арк. 1.
37. ІР НБУВ, ф. I, спр. 55176 – 55255, арк. 86 – 87.
38. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... / А. Лазаревский. – С. 202.
39. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... / А. Лазаревский. – С. 189–190 ; Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку... / І. Джиджора. – С. 7–8.
40. ІР НБУВ, ф. I, спр. 53378–53579, арк. 45, 78, 208.
41. Універсали Івана Мазепи... – Ч. II. – С. 328 ; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник... / В. Л. Модзалевский. – Т. 2. – С. 262 ; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. – С. 114.
42. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа... / О. Оглоблин. – С. 114 ; Ситий І. Федір Стожок – сотник батуринський / І. Ситий // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника "Гетьманська столиця". – Ніжин, 2006. – С. 159.
43. ІР НБУВ, ф. I, спр. 51191–51422, арк. 183.
44. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 597, арк. 117 зв. – 118.
45. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... / А. Лазаревский. – С. 202.
46. Там само. – С. 15.
47. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 65, арк. 744, 754.

Соловецький період життя П.Калнишевського: історіографія

У статті розкривається стан дослідження в історичній науці проблеми ув'язнення останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського в стінах Соловецького монастиря.

Ключові слова: історіографія, П.Калнишевський, кошовий отаман, Нова Січ, Соловецький монастир.

В статье раскрывается состояние исследования в исторической науке проблемы заключения последнего кошевого атамана Запорозькой Сечи П.Калнишевского в стенах Соловецкого монастыря.

Ключевые слова: историография, П.Калнышевский, кошевой атаман, Новая Сечь, Соловецкий монастырь.

The article, consisting of research in historical science of problem of conclusion of the last ataman Zaporoz'koy Sichi of P.Kalnishevskogo opens up of walls of Soloveckogo of monastery.

Key words: historiography, P.Kalnishevskiy, koshoviy ataman, New Sich, Soloveckiy monaster.

4 червня 1775 р. російські війська під командуванням П.Текелія оточили Січ. Кошовий отаман П.Калнишевський, військовий суддя П.Головатий та військовий писар І.Глоба були взяті під варту. Заарештувавши козацьку старшину, царський уряд виніс вирок, за яким військового писаря І.Глобу відправляли до Туруханського, військового суддю П.Головатого – до Тобольського, а кошового П.Калнишевського – до Соловецького монастирів. Довгий час про місце перебування П.Калнишевського після зруйнування Січі не було відомо навіть козакам, оскільки царський уряд тримав це у великій таємниці. Як результат такої політики, ім'я П.Калнишевського надовго зникло зі сторінок публікацій. Єдиним джерелом, яке містило відомості про останні роки життя кошового, довгий час залишалися міфи, легенди, пісні.

Вперше згадку про П.Калнишевського зустрічаємо в дворянській історіографії, в праці А.Скальковського "Історія Нової Січі...", що вийшла друком у 1848 р. А.Скальковський, який для написання своєї праці користувався виключно документами архіву Коша останньої Запорозької Січі, не вивчаючи архівосховищ центральних урядових установ Росії, скаржився на "цілковиту нестачу документів" щодо подальшої долі січової старшини після арешту в червні 1775 р. Посилаючись

на одну з українських пісень ("Ой полети, та полети, чорная галко, та на Дон рибу їсти!"), науковець припускав, що, Калнишевський був спершу відправлений на проживання десь на береги Дону" [1, с. 563]. Проте невідомо, чому автор не вказує справжнього місця перебування кошового. Навіть в останньому виданні "Історії Нової Січі..." 1885 р. А.Скальковський не використав наукові здобутки дослідників другої половини XIX ст. стосовно ув'язнення П.Калнишевського.

Лише з появою праці П.Єфименка "Калнишевській послідній кошевой Запорожской Сечи 1691–1803" [2] вдалось розвіяти міфологізацію, яка утвердилась у суспільстві та широко використовувалася науковцями. Принагідно зауважити, що такий стан речей пояснюється й установками російського уряду, який намагався приховати цей факт. П.Єфименку вдалось з'ясувати справжнє місце, де було ув'язнено П.Калнишевського. На початку 1860-х рр. він перебував у засланні на узбережжі Білого моря. Відвідавши влітку село Ворзогори Архангельської губернії, П.Єфименко почув розповідь місцевого жителя, який бував у Соловецькому монастирі на богомоллі й бачив козацького ватажка, а також записав спомини й іншого поморського мешканця про кошового [3, с. 411].

Не маючи змоги самому потрапити до Соловецького архіпелагу, П.Єфименко доручив своїм товаришам, членам Російського географічного товариства П.Чубинському та А.Гоздаво-Тишинському, розшукати документальні свідчення про П.Калнишевського в Соловецькому монастирі. А.Гоздаво-Тишенський знайшов кілька документів у монастирському архіві, які підтвердили звістки про ув'язнення козацького ватажка на Соловках, а П.Чубинський розшукав його могилу й речі (Євангеліє і запрестольний хрест), подаровані П.Калнишевським монастирю з нагоди свого звільнення у 1801 р., та занотував напис на могильній плиті. Саме на основі цих даних П.Єфименко написав статтю, присвячену 100-річчю зруйнування Січі, яка була надрукована 1875 р. у журналі "Русская старина" [4, арк. 1]. Тому П.Єфименко справедливо можна назвати першопрохідцем у дослідженні даної проблематики.

Значна роль у висвітленні останніх років життя П.Калнишевського належить досліднику Д.Яворницькому. Зацікавившись публікаціями П.Єфименка, він почав самостійно збирати відомості про соловецьке ув'язнення кошового та готувати публікації, в яких у міру дослідження змінювалися погляди історика. Доказом цього є листи до видавця Ф.Лебідінцева від 5 січня 1886 р., в яких Д.Яворницький прохав внести зміни в його статтю: "Перш за все виправте те, що тіло Калнишевського поховане не біля головної церкви, як у мене зазначено, а біля церкви св. Митрополита Пилиппа Количьова..." [5, с. 101].

Постать П.Калнишевського настільки зацікавила Д.Яворницького, що він особисто відвідав навесні 1887 р. Соловецький монастир. Про свої плани Д.Яворницький повідомляв Я.Новицького ще у квітні 1886 р.: "Сяду на машину і ген-ген ... до Білого моря, а по Білому морю на Соловецький острів, де хочу побачити могилу сердешного Петра Івановича Калниша, а звідтіля поверну у гнилий Петербург ... та й докінчаю своє "Запорожже" [6, с. 170]. Результати поїздки були вдалими, історику вдалось зібрати унікальні архівні матеріали про П.Калнишевського, які пролили світло на становище кошового в ув'язненні ("Полугодовая Чернова ведомость о монашествующих и содержащихся арештантах" за №121 та ін.), розшукати могилу останнього кошового й поспілкуватися зі старожилами монастиря, розповіді яких було записано. Доказом активного дослідження долі П.Калнишевського є епістолярна спадщина історика, яка містить листи з описами подорожей до Архангельська, в одному з яких історик повідомляв Я.Новицького: "Знайшов я там (на Соловках. – А.Б.) кой-шо таке об кошовому Калнишевському, чого не чув і пан Єфименко" [7, с. 176]. Результатом поїздки стало написання ряду статей у "Новостях" та "Историческом вестнике".

Вагомим внеском у розвиток історичної науки є визначення конкретних місць ув'язнення кошового – Головленської камери Архангельської башти та Прядильної башти, де П.Калнишевський просидів до 1788 р. Потім був переведений до 15-ї, а згодом до 14-ї келії. Отже, відвідавши особисто монастир і дослідивши цілий ряд документів, Д.Яворницький приходить до висновку, що "... хотя положение Калнишевського было и не легко, но с тем вместе и не было так ужасно, как я себе представлял раньше" [8, с. 6]. Проте, як видно з архівних документів, Д.Яворницький не повністю дослідив дану проблематику. Зокрема, істориком не згадується лист ієромонаха, в якому П.Калнишевський просить дозволити йому за власний кошт полагодити дах келії, в якій він перебував. Та й сам дослідник скаржився на неможливість точного встановлення місця перебування П.Калнишевського до 1788 р. у зв'язку з відсутністю документів більш раннього періоду. Однак саме даний лист, датований 1779 р., дає змогу стверджувати, що перебування в камері було недовготривалим, оскільки в листі чітко вказується місцем ув'язнення – келія.

Досліджуючи умови перебування П.Калнишевського за ґратами Соловецького монастиря, Дмитро Іванович приходить до висновку, що кошовий мав привілейоване становище порівняно з іншими в'язнями. Як доказ цього історик вказує на отримання в'язнем значної суми в розмірі 365–366 крб на рік. До того ж кошти, які йшли на його утримання, видавалися спочатку повністю на весь рік, а потім щомісячно,

причому "всякий раз в получении их расписывался караульный солдатъ, бывший при заключенном" [9, с. 10–11]. Як зауважує Д.Яворницький, "лишенный только прав, Калнишевский однако сохранил при себе деньги, на которые купил для церкви крест и евангелие" [10, с. 13].

Вивчаючи знайдений матеріал, зокрема "Ведомости о колодниках бывших у исповиди и святого причастия", історик підтвердив версію і про залишення кошовим на певний час місця свого ув'язнення під час великого, а інколи й Успенського посту.

Підтвердив Дмитро Іванович і наявність подарованих отаманом монастирю Євангелія та запрестольного хреста, надавши детальний опис книги. Д.Яворницький також точно зафіксував місце могили П.Калнишевського: "... близь алтаря соборного храма Св. Преображеня, с южной стороны", між могилами російського публіциста початку XVII ст. А.Паліцина та архімандрита Феодорита [11, с. 168]. Піддає сумніву автор вік смерті кошового – 112 років, зазначений на надгробній плиті. До такої думки підштовхнули автора знайдені документи: "В самыхъ исповедныхъ розписяхъ противъ имени Калнишевскаго число летъ его нигде не показано, тогда какъ число летъ другихъ арестантовъ везде точно определено" [12, с. 168]. Напевно, за твердженням автора, кошовий і сам не знав, скільки йому років.

Як підсумок, у 1887 р. Д.Яворницький опублікував статтю під назвою "Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский" у журналі "Дон". Здобутий під час поїздки матеріал вплинув і на остаточне завершення праці "Запорожье в остатках старины и преданиях народа", над якою Д.Яворницький почав працювати ще в 1883 р.

Отже, саме завдяки дослідженням П.Єфименка та Д.Яворницького було повернуто ім'я останнього кошового отамана Запорізької Січі та введено до наукового обігу справжнє місце перебування П.Калнишевського після трагічного для козацтва та всього українського народу 1775 р.

Заслугує на увагу також праця К.Одовця "Істори Украины за часов Петра Великого и Катерины II", в якій П.Калнишевському присвячено один із розділів. Не вдаючись до детального висвітлення ув'язнення П.Калнишевського, автор вказує на 25-річне перебування кошового в келії: "Келия, в котру засадили Калнышевского, була незвичайно мала; свет проходив до ней через дерку таку за-вь-большки що ледви можна було просунути в ню руку..." [13, с. 30]. Така спрощеність висновків загалом характерна для більшості праць як радянського періоду, так і сучасної історіографії. Проте в основу праці лягла більшість матеріалу, запозиченого саме з дослідження П.Єфименка.

Чільне місце в історіографії належить статті М.Колчина "Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв." [14], що являє собою історичний нарис, складений на основі архівних документів. Історик так описує каземат, у якому сидів П.Калнишевський: "Перед нами маленькі, приблизно в два аршини заввишки, двері з малюсінким віконцем посередині їх; двері ці ведуть у житло в'язня, куди ми і входимо. Воно має форму лежачого зрізаного конуса з цегли, завдовжки майже в чотири аршини, завширшки в сажень, висота при вході – три аршини, у вузькому кінці – півтора. Біля входу праворуч ми бачимо лаву, що була ложем для в'язня... На другому боці рештки розламаної печі. Стіни... сирі, запліснявілі, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнати є маленьке віконечко вершків шість у квадраті; промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші дні і то з великою напругою зору. Якщо ув'язнений намагався через це вікно подивитися на світ божий, то перед його очима поставало лише кладовище, що знаходилося прямо перед вікном" [15, с. 123–124].

Подає М.Колчин також діалог між П.Калнишевським та Олександром І, який в історичній літературі ставиться під сумнів. Проте, щоб там не було, саме Олександр І у 1801 р. звільнив кошового з ув'язнення.

Відомості про в'язнів Соловецького монастиря знаходимо і в статті В.Іконнікова, опублікованій на сторінках журналу "Русская старина" [16]. Хоча згадка про П.Калнишевського й відсутня, проте цінність її полягає в можливості ознайомитись з умовами перебування в'язнів у стінах монастиря та зробити загальні висновки про становище ув'язнених на Соловках.

Дивно, що в публікаціях С.Максимова, В.Немировича-Данченка та невідомого автора праці "Соловецький монастир і его святини", які безпосередньо відвідали Соловки, не міститься жодної згадки про П.Калнишевського [17; 18; 19].

Проблема перебування П.Калнишевського за ґратами в стінах Соловецького монастиря віднайшла своє відображення і в працях істориків наступних періодів, в основу яких лягли надбання їх попередників. Зокрема, що стосується висвітлення становища П.Калнишевського в ув'язненні, то в суто фактографічному плані маємо зображення його як в'язня, що 25 років просидів у кам'яному мішку в жадливіх умовах; втративши зір, кошовий при цьому не втратив здорового глузду. Спершу він перебував у казематі (за одними даними, 12 років, за іншими – 16) і лише потім був переведений до келії, де були дещо кращі умови. Отримуючи велике жалування – 1 крб на день,

кошовий зробив щедрі подарунки монастирю: запрестольний хрест та Євангеліє. Так, наголошуючи на суворих умовах ув'язнення, К.Одовець зазначає: "За 25 леть тяжких мукъ тело змарнело. То було не тело; а кости, обшити шкурою" [20, с. 32].

В другій половині ХХ ст. виходять друком праці М.Гернета та Г.Фруменкова, присвячені безпосередньо Соловецькому монастирю та його в'язням, що пролили світло на "темні" сторони даної проблеми та відзначилися новизною. Серед ув'язнених згадується й П.Калнишевський.

Досліджуючи монастирські тюрми, М.Гернет належну увагу приділив саме Соловецькому монастирю як найдавнішому місцю ув'язнення, детально описавши внутрішню будову монастиря, навівши параметри й умови казематів, які свого часу були камерами для в'язнів. Зацікавившись, як і більшість науковців, Соловецьким монастирем, автор дослідив його історію, відзначивши при цьому, що дане місце було призначене не лише для молитви, а й довгий час використовувалось як місце покарання так званих злочинців – "... врагов православной церкви, государственного строя, уголовных преступников и жертв всякого рода произвола" [21, с. 218].

Цінність праці полягає в опублікуванні такого цінного документа, як "Ведомость о содержавшихся в Соловецком монастыре колодниках от июня по октябрь месяц 1786 года". В даній відомості під №8 подано і прізвище П.Калнишевського, який, як зазначено в ній, перебував у монастирі з 29 червня 1776 р., згідно з донесенням Г.Потьомкіна, за височайшим повелінням, безвипускно з монастиря, залишений не лише без переписки, а й без усякого зі сторонніми людьми спілкування за неослабленим караулом солдат [22, с. 222]. Описуючи режим арештантів, і П.Калнишевського зокрема, автор наголошує, що умови утримання кошового були найсуворішими порівняно з іншими в'язнями, зауважуючи при цьому, що саме ув'язнення П.Калнишевського в Головленській вежі є доказом намагання уряду якомога далі сховати своїх ворогів і тримати їх ув'язнення в глибокій таємниці.

У 60–70-х рр. ХХ ст. виходять праці Г.Фруменкова "Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке" та "Узники Соловецкого монастыря". Присвятивши один із розділів П.Калнишевському, автор, досліджуючи питання відправлення П.Калнишевського на Соловки, приходить до висновку, що ніякого власного майна, яке нібито перевозилося на трьох возах, кошовий при собі не мав, оскільки "войсковые ценности и все личное имущество кошевого было конфисковано. Кальнишевский прибыл в Архангельск без вещей... В монастырь Кальнишевский ничего не привез, кроме одежды, которая была на нем" [23, с. 50]. При висвітленні становища кошового в ув'язненні

соловецького монастиря Г.Фруменков не лише узагальнив накопичений П.Єфименком, Д.Яворницьким та М.Колчином матеріал, а й увів до наукового обігу нові документи з Державного архіву Архангельської області та Російського державного архіву давніх актів. Проте подані Г.Фруменковим відомості все ж не дозволили уточнити кілька важливих аспектів проблеми. Насамперед, залишилось без з'ясування конкретне місце утримання П.Калнишевського в ув'язненні. Дослідник змушений був у цьому питанні спиратися на записи монастирських переказів Д.Яворницького та М.Колчина, зазначаючи при цьому, що: "Заточение было ужасным, условия существования нечеловеческие" [24, с. 50], внаслідок чого П.Калнишевський втратив зір.

Про місце перебування П.Калнишевського після зруйнування Січі дізнаємося і з праці Р.Пересветова [25], в якій автор переважно спирається на дослідження А.Скальковського та П.Єфименка.

Зауважимо, що свого часу існувала думка про можливе звільнення кошового з ув'язнення значно раніше, ніж у 1801 р. Проте на сьогодні така версія не знайшла відгуку серед науковців.

Так, у статті "К истории заточения кошевого П.Калнышевского в Соловецком монастыре" [26] вказується, що на честь святкування 25-річчя царювання імператриці Катерини II в 1787 р. було видано маніфест "О разных дарованных народу милостях", в якому повідомлялось про надання свободи тим злочинцям, які перебувають в ув'язненні більше 10 років. Згаданий маніфест був направлений і до Соловецького монастиря. Проте, відчуваючи труднощі з визначенням долі "колодників", про яких нічого не вказувалося в документі, архімандрит Соловецького монастиря відправив до Архангельського намісництва відомість із переліком прізвищ ув'язнених, серед яких під №7 було прізвище Калнишевського. Проте архангельський генерал-губернатор, розглянувши списки, зазначив, що вказані колодники не підлягають під дію маніфесту [27, с. 142]. Отже, бачимо суперечливість і неправдивість даного маніфесту. Адже П.Калнишевський уже відсидів 10 років і мав повне право, згідно з наказом, бути звільненим з ув'язнення. Проте, враховуючи обставини, за яких було ув'язнено П.Калнишевського, можна припустити, що його остерігалися визволити з ув'язнення, а сама Катерина II навряд чи переймалася долею кошового, якщо вона взагалі його пам'ятала.

Певні зміни та доповнення з приводу перебування П.Калнишевського за ґратами зустрічаємо на початку 90-х рр. ХХ ст. у працях О.Апанович, Д.Кулиняка, А.Коцура [28; 29; 30; 31; 32] та ін.

Одним із перших, хто увічнив пам'ять про козацького ватажка, став Д.Кулиняк, котрий присвятив йому ряд праць. Слід зазначити, що, попри недостатній науковий рівень, видання мають певну цінність

і становлять значний інтерес, оскільки автор намагається відродити героїчну постать П.Калнишевського як борця за кращу долю українського народу та висвітлює його 112-річний життєвий шлях.

Висвітлюючи постать П.Калнишевського, Д.Кулиняк ознайомлює читачький загал з атрибутами козацтва – чашою "побратими" та Євангелієм, що зберігаються в Роменському краєзнавчому музеї. Будучи в той час працівником вищезгаданого музею, автор мав змогу детально вивчити й описати знайдені пам'ятки.

Розробкою названої проблеми займався й А.Коцур. До найцінніших надбань цього історика можна правомірно віднести працю "Від Сули до Білого моря: шлях через три століття", яку було видано до 200-річчя від дня смерті останнього кошового [33]. Це одна з найфундаментальніших у незалежній Україні наукових розвідок, цінність якої полягає в ретельно зібраному та систематизованому матеріалі, присвяченому П.Калнишевському. Окремі розділи присвячені пам'яткам козацтва – Євангелію та чаші "побратими", населеним пунктам, які безпосередньо пов'язані з П.Калнишевським. Видання містить ілюстративний додаток видатних пам'яток, пов'язаних із постаттю кошового отамана.

Коротко про перебування кошового в стінах монастиря йдеться в працях російських істориків, зокрема В.Скопина та А.Куратова [34; 35].

Останні дні життя П.Калнишевського описано й у статтях узагальнювального змісту П.Короленка, Р.Іванченка, М.Стратілата та ін. [36; 37; 38]. Соловецький період життя П.Калнишевського змальовано й у праці "Краю наш Роменський" [39], виданій на батьківщині останнього кошового Запорізької Січі.

Заслугує на увагу й розвідка Т.Боровока "Важкий хрест нездоланного отамана...", в якій, розглядаючи становище кошового на Соловках, автор, зокрема, висуває припущення про привласнення грошей, що виділялись на утримання П.Калнишевського, його охороною. "Кожного разу за одержання цих грошей розписувалися караульні солдати, що були приставлені охороняти отамана. Немає сумніву, що ці гроші не доходили до Петра Калнишевського" [40].

Зазначимо, що дана точка зору не позбавлена права на існування, виходячи з того, що П.Калнишевський 25 років просидів в одному одязі, який перетворився на лахміття. Але, з іншого боку, певні сумніви викликає той факт, що П.Калнишевським було зроблено дорогі подарунки монастирю, та й свого часу кошовий отаман просив дозволу поремонтувати за власний кошт келію, в якій він перебував, про що дізнаємося з листа ієромонаха, де мовиться про прохання Калнишевського "работных на его щеть нанять, четырех человек и весной с протчими монастырскими работными прислать" [41, арк. 1].

Відзначилась певною новизною праця В.Грибовського, в якій по-іншому розглядається період ув'язнення П.Калнишевського. Зокрема, автор стверджує, що, висвітлюючи період перебування П.Калнишевського в стінах Соловецького монастиря, історики безпідставно перебільшують жадливі умови ув'язнення кошового. На таку думку автора наштовхнуло особисте відвідання місця ув'язнення кошового як учасника експедиції, мета якої полягала у вивченні питань, пов'язаних із перебуванням П.Калнишевського в Соловецькому монастирі, локалізації його поховання та визначенні форм увічнення його пам'яті в Соловецькому історико-архітектурному та природному музеї-заповіднику. Результати поїздки були викладені в матеріалах Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району". Оpubлікувавши в 2003 р. працю, присвячену кошовому, автор зауважує, що ув'язнення кошового в стінах монастиря не було таким жалюгідним, як стверджує більшість істориків. П.Калнишевський утримувався як знатний в'язень, якому, на відміну від інших, дозволяли мати власні кошти. Лише перебуваючи в казематі Голевленківської тюрми, козацькому ватажку доводилось витримувати певні незручності, оскільки через протікання даху приміщення було постійно вологим. Проте згодом кошовий був переведений до келії, де мав сухе, тепле й просторе приміщення. Та і самі умови в'язнів були значно кращими, ніж описувалось до цього; на належному рівні витримувалися санітарно-гігієнічні норми, приміщення добре опалювались, а харчування в'язнів було цілком задовільним [42].

У 1801 р. П.Калнишевському була дарована воля. Та не довго він насолоджувався свободою. Через два роки кошовий помер. Слід зазначити, що в історичній літературі зустрічаються розбіжності при визначенні дати смерті та віку кошового. Так, знаходимо відомості про вік смерті кошового отамана від 112 до 113 років. Ці розбіжності можна пояснити відсутністю точної дати народження, оскільки істориками вона була введена штучно, виходячи з напису на надмогильній плиті П.Калнишевського. З даного приводу В.Біднов зазначав, що "деякі історики, посилаючись на напис на його (П.Калнишевського. – А.Б.) надгробкові, визнають роком його народження 1690 рік, але це далеко не всіма визнається за правду, і через це краще погодитися з тією думкою, що рік народження Калниша зостається для нас невідомим" [43, с. 22]. Виходячи з досліджень, у сучасній вітчизняній історіографії найбільш вірогідною датою народження П.Калнишевського вважається 1690 р.

Окремих досліджень, які були б присвячені даті народження та тривалості життя П.Калнишевського, не існує. Проте в більшості

праць, де міститься згадка про останні роки життя кошового, домінує точка зору про тривалість життя козацького ватажка в 112 років. І лише деякі автори у своїх працях подають вік 113 років. Хоча можна виділити і таких істориків, які піддають сумніву довголіття П.Калнишевського. Зокрема, Д.Яворницьким у праці "Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский" на підставі зібраних автором різноманітних документів були зроблені такі висновки: "П.Калнишевський і сам не знав, скільки йому років, про що свідчать відсутність в сповідальних розписах проти прізвища П.Калнишевського його віку, в той час як вік інших арештантів всюди точно встановлено; да й не міг П.Калнишевський у віці 85 років управляти Січчю" [44, с. 15]. Як бачимо, автор піддає сумніву довголіття кошового. Аналогічної точки зору дотримувався Ф.Ніколайчик у своїй праці "Родина Калнишевського". На противагу даній версії, Н.Приступко запевняє у вірогідності довголіття П.Калнишевського, зазначаючи, що "якщо козаки не гинули в боях молодими, то зберігали міцне здоров'я і світлий розум до найповажнішого віку" [45, с. 5].

Незважаючи на існуючі в історичній літературі розбіжності з приводу віку П.Калнишевського, науковці у своїх дослідженнях використовують напис із надмогильної плити П.Калнишевського, на якій читаємо: "Скончался 1803 года октября 23 дня, въ субботу, 112 летъ отъ роду, смертию благочестивою доброю" [46, с. 26].

Відразу постає проблема місця поховання кошового, оскільки в історичній літературі вона висвітлена не достатньо. Лише кілька істориків піднімають це питання. Основна причина його невіршеності криється у відсутності документального матеріалу та історичній особливості використання монастирських земель у ХХ ст. До нашого часу дивом дійшла надмогильна плита козацького ватажка, виготовлена через 53 роки після смерті П.Калнишевського на кошти архімандрита Соловецького монастиря Олександра [47].

Досліджуючи дане питання, Г.Фруменков місце могили визначає місцем розташування надмогильної плити: "Могила знаходиться на головному дворі Соловецького монастиря, де знаходиться надгробна плита" [48, с. 55]. Проте всупереч логіці, особливо враховуючи зміщення надмогильної плити, поховання тіла слід вважати невідомим. Іншої думки дотримуються такі дослідники, як А.Коцур, Д.Кулиняк, В.Грибовський та ін., які стверджують про неможливість визначення точного місця поховання, оскільки в 20–30-х рр. ХХ ст. землі монастиря використовувалися під земельні наділи, де вирощували городину. Відомо лише, що кошовий був похований на південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору при Успенській церкві, поруч із могилами видатного російського публіциста початку ХVІІ ст. Авраамія

Паліцина і соловецького архімандрита Феодорита. Одначе плита на могилі Феодорита не збереглася, що ускладнює пошук поховання кошового.

Отже, відсидівши 25 років в ув'язненні, будучи при цьому "без вини винуватим", П.Калнишевський побачив волю в 1801 р. Проте постає питання, чому влада так жорстоко розправилася з кошовим. Це питання свого часу ставив М.Грушевський, зауважуючи при цьому, "що найбільш дивним є те, що тих старшин, які намовляли запорожців не противитися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання" [49, с. 465]. З цього приводу існує кілька версій. Більшість дослідників дотримується точки зору про намагання царського уряду якомога далі й надійніше сховати П.Калнишевського від острівця козацької свободи і України в цілому. Насамперед при винесенні вироку влада керувалась страхом перед можливим відновленням Січі, усвідомлюючи автономістські тенденції козацтва [50]. Але існує ще й інший погляд, згідно з яким ув'язнення П.Калнишевського було зумовлене не інтересами російського уряду, а приватними інтересами Г.Потьомкіна. Прихильниками даної точки зору виступають В.Голобуцький та В.Грибовський [51; 52]. Зокрема, В.Голобуцький у своїй праці "Запорозьке козацтво" зазначає, що, ставши генерал-губернатором Новоросійського краю, Г.Потьомкін не міг миритися з існуванням на південних землях Запорозької республіки, яка стояла на шляху його колонізаційної політики. Причому суворий вирок старшинам, на думку історика, – це теж справа рук Потьомкіна. Не зумівши утримати та перетворити козацтво на регулярне російське військо після зруйнування Січі, Г.Потьомкін такий прорахунок вирішив віднести на рахунок запорізької старшини. Не бажаючи афішувати свої прорахунки, Г.Потьомкін у листі до імператриці звинувачував старшину у "великому злочині" та вимагав смертної кари останнім. Проте враховуючи, що смертна кара не мине безслідно і можливе виявлення небажаних для Г.Потьомкіна фактів, він просить Катерину II про відправлення старшин на вічне ув'язнення до монастирів. Таким чином, стає зрозумілим, що перебуванням у "кам'яному мішку" кошовий "завдячує" безпосередньо колишньому прихильнику козацтва Г.Потьомкіну, який неодноразово називав П.Калнишевського "батьком". Хоча свого часу В.Біднов назвав Г.Потьомкіна не лише зрадником козацтва й основним винуватцем трагічної долі кошового, а подав його як рятівника П.Калнишевського від смертної кари: "... його (П.Калнишевського. – А.Б.) було засуджено до кари на смерть, але Нечоса, себто князь Потьомкін, випрохав йому помилювання, й його було заслано у Соловецький монастирь..." [53].

Одначе, незважаючи на велику кількість праць, присвячених кошовому, низка питань біографічного характеру щодо П.Калнишевського залишаються малодослідженими. Причина того – у забороні царською, а згодом радянською владою досліджувати цю героїчну історичну постать, знищення цілого ряду документів і матеріалів, які б могли пролити світло на ряд питань, що так і залишилися на сьогодні "білими плямами" в історії. Доступ до архівних установ із проголошенням незалежності України хоча і дозволив науковцям більш глибоко та широко розкрити досліджувану нами проблему, проте так і не подолано цілого ряду протиріч щодо біографії П.Калнишевського.

Література

1. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський ; передм. та комент. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 678 с.
2. Ефименко П. Калнишевский – последний кошевой Запорожской Сечи 1691–803 / П. Ефименко // Русская старина. – 1875. – Кн. XIV. – С. 405–420.
3. Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708–1802 г. / П. Ефименко // Кивская старина. – 1882. – Т. III. – Сентябрь. – С. 391–412.
4. АСДІАПМЗ, ф. 2, оп. 1, спр. 383, арк.1–5.
5. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького / упоряд. С. В. Абросимова та ін. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – Вип. 4 : Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. – 500 с.
6. Вказ. праця. – С. 170.
7. Вказ. праця. – С. 176.
8. Эварницкий Д. И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский / Д. И. Эварницкий. – Новочеркасск : Типография А. А. Карасеви, 1887. – 15 с.
9. Вказ. праця. – С. 10–11.
10. Вказ. праця. – С. 13.
11. Яворницкий Д. И. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. И. Яворницкий ; підготовка тексту і наук.-довід. апарату С. В. Абросимовой, Н. Є. Василенко ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – 3-тє вид., випр. і доп. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005.
Ч. 2. – 2005. – 496 с.
12. Вказ. праця.
13. Одовецъ К. История Украины за часов Петра Великого и Катерины II / К. Одовецъ. – Львов : Друкарня Товариства имени Шевченка, 1886. – С. 16–33.
14. Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. : исторический очерк / М. Колчин // Русская старина. – 1887. – Кн. 10, 11, 12.

15. Фруменков Г. Г. Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі / Г. Г. Фруменков // УІЖ. – 1966. – № 1–2. – С. 120–126.

16. Иконников В. С. Ссылные и заточенные в Соловецком монастыре / С. В. Иконников // Русская старина. – 1888. – Кн. 3. – С. 757–760 ; Кн. 6. – С. 603–605.

17. Максимов С. Соловецкий монастырь / С. Максимов – СПб., 1890. – 44 с.

18. Немировичь-Данченко В. И. Соловки. Воспоминания и рассказы из поездки с Богомольцами (В сокращении) / В. И. Немировичь-Данченко. – М., 1916. – 69 с.

19. Соловецкий монастырь и его святыни. – СПб., 1884. – 82 с.

20. Одовецъ К. История Украины за часов Петра Великого и Катерины II / К. Одовецъ. – Львов : Друкарня Товариства имени Шевченка, 1886. – С. 16–33.

21. Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1951.

Т. 1. – 1951. – 327 с.

22. Вказ. праця. – С. 222.

23. Фруменков Г. Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Г. Фруменков. – Архангельское книжное издательство, 1963. – С. 55.

24. Вказ. праця. – С. 50.

25. Пересветов Р. Тайны выцветших страниц / Р. Пересветов. – М. : Детгиз, 1961. – 287 с.

26. К истории заточения кошового П. Калнышевского в Соловецком монастыре // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX. – № 10–12, декабрь. – С. 141–142.

27. Вказ. праця. – С. 142.

28. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

29. Кулиняк Данило. Соловецкий в'язень, або Останній гетьман України / Данило Кулиняк // Дніпро. – 1990. – № 7. – С. 137–151.

30. Кулиняк Д. І. Лицар Дикого Поля: останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський та його доба : історико-документальна повість-есе / Д. І. Кулиняк. – К. : Варта, 2005. – 144 с.

31. Кулиняк Данило. Од Калниша вісті... / Данило Кулиняк // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 53–68.

32. Коцур А. П. Шлях на Голгофу. Від кошового отамана Петра Калнишевського до СВУ / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К. : Хрещатик, 1996. – 84 с.

33. Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (до 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К. ; Переяслав-Хмельницький : Книги – XXI, 2004. – 360 с.

34. Скопин В. В. На Соловецких островах / В. В. Скопин. – М. : Искусство, 1990. – 198 с. ; Куратов А. А. Кальнышевский Петр Иванович / А. А. Куратов // Поморская энциклопедия : в 5 т. / гл. ред. Н. П. Лаверов. – Архангельск: Помор. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 2001.
Т. 1 : История Архангельского Севера / гл. ред. В. Н. Буланов ; сост. А. А. Куратов. – 2001. – 483 с.
35. Короленко П. Азовцы / П. Короленко // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – № 7– 9. – С. 53–74.
36. Иванченко Р. Останній кошовий Січі Запорозької / Р. Иванченко // Літературна Україна. – 1991. – 11 липня.
37. Стратілат М. Великий в'язень / М. Стратілат // Українська культура. – 2003. – № 10. – С. 40.
38. Краю наш Роменський : краєзнавчий нарис / упоряд. Г. В. Діброва, О. В. Іваненко, В. В. Панченко. – Суми : Слобожанщина, 2002. – 104 с.
39. Боровок Т. Важкий хрест нездоланного отамана... / Т. Боровок // Військо України. – 2005. – № 7. – С. 34–36.
40. РДАДА, ф. 1201, оп. 2, ч. 1, спр. 949, арк. 1.
41. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 91 с.
42. Степовий В. Запорозький зимовник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – 30 с.
43. Эварницкий Д. И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский / Д. И. Эварницкий. – Новочеркасск : Типография А. А. Карасеви, 1887. – С. 15.
44. Приступко Н. Соловецкий в'язень / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – 4 листопада.
45. Шудря М. Історія державотворення в іменах / М. Шудря // Українська культура. – 1999. – № 3–4. – С. 26–27.
46. Ефименко П. Последний писарь Войска Запорожского Глоба / П. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – № 7–9. – С. 368–371.
47. Фруменков Г. Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Г. Фруменков. – Архангельское книжное издательство, 1963. – С. 55.
48. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський ; упоряд. Й. Брояк. – Нове доп. вид. – Донецьк, 2003. – 733 с.
49. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
50. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.
51. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 128 с.
52. Степовий В. Запорозький зимівник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – С. 28.

Історичні обставини виникнення німецького землеволодіння в Криму на межі XVIII–XIX ст.

У статті розглянуто питання утворення німецьких колоній та, відповідно, землеволодіння німців-переселенців та їхніх нащадків у Криму у контексті формування державної політики Російської імперії щодо запрошення іноземних поселенців у країну.

Ключові слова: німецькі колонії у Новоросійському краї, державна політика щодо іноземців-переселенців, німецьке землеволодіння у Криму.

В статье рассматривается вопрос образования немецких колоний и, соответственно, землевладения немцев-переселенцев и их потомков в Крыму в контексте формирования государственной политики Российской империи относительно приглашения иностранных поселенцев в страну.

Ключевые слова: немецкие колонии в Новороссийском крае, государственная политика Российской империи относительно иностранцев-переселенцев, немецкое землевладение Крыма.

The article discusses the formation of German colonies and, respectively, land ownership German – immigrants and their descendants in the Crimea, in the context of generating of state policy of the Russian on empire invitation of Foreign poselentsev in the country.

Key words: German colonies in the Novorossiisk region, the state policy of the Russian Empire with respect to foreigners – immigrants, the German landed property of the Crimea.

В історії полікультурного Криму помітним компонентом, що вплинув на соціально-економічний розвиток півострова, з'явилася німецька етнічна група. Німці-переселенці здійснили вагомий внесок у сільсько-господарський розвиток Таврійської губернії, політичну стабільність і життєдіяльність краю. Як відмічено в наукових дослідженнях Т.В.Смирнової, "об'єктивне вивчення історії і культури німецької меншості сприяє збереженню етнокультурного різноманіття" [12, с. 3]. На сьогодні цей аспект недостатньо систематизований у науці, саме тому ця публікація присвячена вищезгаданій тематиці.

Історичний аналіз іноземної колонізації Росії розглядається в дослідженнях Д.І.Багалея, Г.В.Пісаревського [1; 11]. У дослідженнях В.М.Кабузана наведені статистичні дані кількості німецьких поселен-

ців Криму, чисельний склад земельних володінь за даними земської статистики [8].

Історія німецької колонізації розглянута у А.А.Веліцина, який у роботі "Німці Росії: нариси історичного розвитку і справжнього положення німецьких колоній на півдні і сході Росії" розкриває перші кроки поселення іноземців у Росії [2].

Особливу цінність становить пам'ятна книга під редакцією К.В.Ха-нацького, яка дозволила отримати відомості про склад і заняття жителів, економіку, культуру Таврійської губернії за 1867 р. і визначити чисельність німецьких жителів у вказаний період [19]. Вивченню поселення колоністів з родини Шлеє у Таврії присвячено роботи В.В.Комісарової [6]. Адрес-календарі та статистичні довідники Таврійської губернії різних років дозволяють визначити місце представників родини у державних установах півострова [9; 18].

Метою статті є аналіз історії поселення перших колоністів та заснування ними земельних володінь у XVIII – на початку XIX ст.

Політика колонізації Російської держави іноземцями супроводжувалася багатьма протиріччями та продовжувалася протягом тривалого часу, мала неабияке значення для економічного зміцнення держави та вирішення гострого питання заселення земель з метою розвитку господарської діяльності у незаселених регіонах.

Перші спроби Російського уряду щодо впровадження колонізаційного напрямку державної політики були здійснені за правління Олексія Михайловича, у 1652 р. виникло передмістя – Німецька слобода, заселене іноземцями [15, с. 28].

За часів Катерини II, як зауважив історик Д.І.Багалеї, "відкрилася ера іноземної колонізації" [1, с. 48]. Орієнтуючись на досвід предків і необхідність заселення неосвоєних просторів, імператриця видає маніфести 1762 і 1763 рр. Так, 14 жовтня 1762 р. у сенат був переданий указ, в якому затверджено "раз і назавжди", "без подальшої доповіді", зносячись лише з колегією закордонних справ, приймати усіх іноземців, що бажають в Росію, за винятком євреїв" [11, с. 49].

Сенату було дано розпорядження розповсюджувати вказівки Катерини "публікувати на усіх мовах і в усіх чужоземських газетах надрукувати" [11, с. 48].

"... Маючи наш намір у великій нашій імперії, при недоліку в деяких місцях природних поселень, порожньо і землі, що безплідно лежать, і дікі поля заселити іноземними людьми для єдиної загальної, досконалої користі" [12, с. 126–127].

Територією поселення іноземців по змісту указів була визначена місцевість між Доном та Волгою. Перші поселенці заселили територію Саратовської, майбутньої Самарської губернії, згодом частка осели-

лась у Петербурзьській, Воронізькій, Чернігівській та Лифляндській губерніях імперії.

Запрошуючи іноземних поселенців, Катерина усвідомлювала, що народи, які проживають на території малоземельних держав світу, зуміють ушляхетнити порожні землі, налагодити господарську діяльність і поліпшити загальний стан губерній, які вимагали змін та удосконалень. Хороші працівники, дбайливі господарі, дисципліновані і законслухняні, вони усім влаштовували російський уряд.

Найважливіші пільги були наступні: гроші на дорожні витрати вони отримували від російських резидентів за кордоном і потім селилися в Росії, поселенцям надавалася свобода віросповідання, вони звільнялися від "податей і повинностей", яким обтяжувалося російське поселення; іноземцям відводилися на півроку дармові квартири, видавалася безвідсоткова позика з погашенням через 10 років, надавалася власна юрисдикція, німецьке населення могло безмитно ввозити майно на 300. 19 березня 1764 р. був прийнятий Колоніальний кодекс і затверджено сільське положення в колоніях. У першій хвилі переселення іноземців виїхало близько 27000 чоловік.

Так, на думку дослідника В.Д.Скрипниченко, "почався масовий рух у Росію, якому сприяло не лише запрошення російського уряду, але і певні історичні умови, що склалися на батьківщині німців: наслідки Семирічної війни, французька окупація після війни з Наполеоном, обмеження свободи віросповідання і інші причини" [15, с. 25–26].

Після видання указу була заснована канцелярія опікунства іноземців, якою була надана спеціальна інструкція. Канцелярія опікунства супроводжувала переселенців від межі до місця поселення, забезпечуючи німців усім необхідним для пристрою, аж до інвентаря і насіння.

Перші спроби не дали очікуваних результатів та сподівань поселенців на краще життя, іноземці були неспроможні займатися господарством у нових умовах, де не було річок, озер, можливостей задля видобутку корисних копалин. З цього приводу дослідник з історії іноземної колонізації А.Клаус писав, що перші переселенці були "буйними, безпутними, майже зубожілими покидьками всіх національностей і культур..." [10, с. 3].

Запрошення іноземців було на деякий час призупинено у 1770 р. за постановами, у яких зазначалось: "Доки усі до цього прибувши колоністи отримують будинки, інструменти, худобу і всі інші потреби, дійсно в роботу не вступають і власного прожитку мати не будуть" [5, с. 45].

Визнаючи негативні наслідки першого етапу заселення, генерал-фельдмаршал О.Потьомкін уклав договір з вербувальником Георгом

Траппе "надалі надсилати тільки селян", тобто людей, які розуміються на землеробстві [10, с. 3].

Наступна хвиля іноземного поселення, яка постає частиною державно політики російського уряду, була спрямована на терени Новоросійського краю, до складу якого у територіальному відношенні входив після приєднання до Російської імперії Крим.

8 квітня 1783 р. саме у результаті російсько-турецької війни відповідно до маніфесту Катерини II "Про прийняття півострова Кримського, острови Тамані і усєї Кубанської сторони під Російську державу" Крим був включений до складу Російської імперії. Згідно з маніфестом про приєднання Криму, жителям обіцялося "свято і непохитно за себе і наступників престолу нашого утримувати їх на рівні з природними нашими підданими, охороняти і захищати їх осіб, майно, храми і природну їх віру" [15, с. 26].

Піклуючись про збереження спокою в Криму, Потьомкін 4 травня 1783 року в ордері генералові де Бальмену писав: "Воля Ея імператорського величності є, щоб усі війська, що перебувають в Кримському півострові, поводитися з жителями доброзичливо, не чинячи ні в якому разі образ, чому подавати приклад мають начальники і полкові командири"; порушники повинні були відповідати "по усій суворості закону" [1, с. 29]. На думку Д.І.Багалія, "приєднання Криму до Росії мало велике та рішуче значення задля успішного ходу колонізації німецьких жителів..." [1, с. 30].

Вже 16 липня 1783 р. Потьомкін доповідав Катерині II, що "уся область Кримська ... підпорядкувалась під державу Вашої імператорської величності; міста і з багатьма селами чинили вже у вірності присягу" [5, с. 83].

Після приєднання Криму до Росії багато татар стали покидати півострів і переселятися в Туреччину. Проте для освоєння краю були потрібні робочі руки. Маніфести Катерини 1762 та 1763 рр. щодо іноземного поселення дозволяють вирішити питання народонаселення півострова.

Починається заселення Криму іноземними колоністами. Перші поселенці з Німеччини з'являються у Криму з 1787 р. У дослідженнях Л.І.Дайнека, який посилається на статського радника Контеніуса, першими переселенцями стають жителі околиць Данцига, хвиля переселень яких припадає на 1787–1788 р.

Поселення колоністів у Новоросію та його частину Крим також було невдалим, переселенці зіткнулися з низкою труднощів: відмінні від Німеччини природно-кліматичні умови, коли сухий і жаркий клімат супроводжується відсутністю влітку достатньої кількості води, а взимку степова місцевість продувається холодними вітрами. Все це

створювало несприятливі умови для існування. Як зазначав Веліцин, "на неосвоєних територіях були потрібні працелюбні і сильні духом люди" [2, с. 41].

Більшість з переселенців, будучи "батраками і бездомними", не змогли привезти з собою достатню кількість засобів, необхідних для життя, особливо на перший період, та і мало хто мав досвід ведення сільськогосподарської діяльності.

Усе це призвело до того, що багато поселенців загинули або самовільно розійшлися, а колоністи, що залишилися в первинних місцях поселення, займалися тільки ремеслом або поденною роботою, тому опинилися в украй тяжкому становищі і не виробляли належного результату.

За царювання Павла I (1800) для управління колоніями Новоросійського краю, в який входили Єкатеринославська, Таврійська і Херсонська губернії, була заснована "Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців", створена нова інструкція контори опікунства іноземних колоністів і, відповідно, розроблена нова інструкція з іноземної колонізації.

"Контора опікунства" постає вищою судовою інстанцією для іноземних поселенців Новоросійського краю. Усе це було спрямовано на одну мету: виправити ситуацію, що склалася з іноземними колоніями.

За Олександра I іноземна колонізація в межах Новоросійського краю починає вестися на принципово нових умовах. Як зауважував історик Н.Ф.Дубровін, "лагідне і добродійне правління імператора Олександра I спонукало іноземців, особливо німецьких жителів, переселятися в Росію" [5, с. 96].

Враховуючи недоліки першого етапу іноземного поселення, розпочатого Катериною II, коли Росію заселяли усі іноземці без розбирання, які були поганими і бідними господарями, новим урядом кардинально змінювався підхід до проведення заселення порожніх земель.

Урядом Олександра I було прийнято "Правила з прийому та переселення колоністів" (лютий 1804 р.). Статус колоніста могли отримати тільки сімейні переселенці, що мають певний капітал, порядні і корисні країні, тобто хлібороби, тваринники, садівники, винороби, ремісники. Внаслідок збільшення населення в центральних губерніях, на півдні потрібні були землі для своїх підданих, оскільки порожніх місцевостей було вже небагато, необхідно було притягати в державу зразкових іноземців, які б сприяли розвитку господарської діяльності в степових регіонах і були прикладом для місцевих селян.

Відмітимо деякі умови у правилах прийому німців, які розглянуто Д.І.Багалієм в історичному етюді "Колонізація Новоросійського краю і перші кроки по шляху його культури" після указу 1804 р. Поселенці

мали бути заможними або сімейними господарями, які б займалися землеробством і скотарством, ремісництвом, виноградарством, що передбачало наявність досвіду і знання в цих сферах господарської діяльності і тільки такі люди здатні були вплинути на розвиток Росії і її губерній. Нові поселенці повинні були заселятися на казенних або куплених у поміщиків землях, саме так вирішувалося земельне питання щодо майбутніх жителів Росії.

Згідно з розпорядженнями уряду, щоб контролювати чисельність переселеного населення, переселялося тільки по 20–30 сімей, але з Німеччини при цьому не можна було вивозити впродовж року більше 200 родин, тому що тільки таку кількість можна було влаштувати на місці.

Нові поселенці Російської держави зобов'язані були мати матеріальний статус, який виражався товаром або грошима 300 гульденів, оскільки було помічено, що улаштування незабезпечених колоністів йде незадовільно.

Нова хвиля поселенців звільнялася від сплати податків на 10 років, після закінчення цього терміну німці-землевласники зобов'язані були платити від 15 до 20 копійок за десятину, а згодом нестимуть такі ж повинності, як піддані росіяни. Усім колоністам безоплатно видавалося 60 десятини землі, з часу впровадження в Росію видавалися кормові гроші, до перших жнив безвідсоткова позика, 300 крб позики на господарське освоєння [1, с. 86–87].

Вже в указі 1802 р. на ім'я новоросійського губернатора (про впровадження іноземців) даються вказівки для вступу їх у землероби, а вже до 1803 р. в Новоросійський край прибуло 3000 вихідців з Німеччини і Швейцарії. Значна за своїми розмірами іноземна колонізація торкнулася лише Сімферопольського і Феодосійського повітів.

У 1804–1805 рр. переселенці з Цюрихської кантони Швейцарії, Вюртемберга і Бадена утворили колонії в Судаку, Отузах (нині – смт. Щебетівка міськради Феодосії), Цюрихталь (нині – Золоте Поле Кіровського району), Гейльбрун (Піонерське міськради Феодосії), Фриденталь, Нейзац, Рзенталь (Курортне, Красногірське, Ароматне Білогірського району) [14, с. 59]. Селилися німці у містах Криму, де займалися продуктивною діяльністю і торгівлею [14, с. 59].

Німці в Криму в ці роки селилися охоче (на землях, залишених татарами), і їх частка зросла з 1,5 до 5,8%. У Перекопському повіті, де в 1858 р. німці складали 0,5% усього населення (0,2 тис. чол.), в 1897 р. їх виявилось майже 23% (11,7 тис. чол.). У Євпаторійському повіті в 1858 р. німців було всього 0,1 тис. чол., чи 0,3% населення, а в 1897 р. – 7,6 тис. чол., чи 12%. У Сімферопольському повіті їх частка збільшилася з 2 до 4,1% [3, с. 3].

До 1841 р. 11 німецьких і болгарських колоній у Криму володіли 12728 десятиною землі, 137 сімей було безземельними, 483 мали по 26 десятини кожна. Як відмічено в роботах Л.І.Дайнека, "окремі колоністи в Кримському окрузі володіли: Бізлер – 340, Міллер – 353 десятини, Фаут – виноградним садом у Судакській долині [14, с. 60].

Керуючись статистичним довідником, складеним К.В.Ханацьким у 1867 р., у 8 повітах Таврійської губернії всього проживало 44158 колоністів, що складало 13,32% всього жіночого та чоловічого населення губернії.

Так, у Сімферопольському повіті – 1747 чол., у Бердянському – 23882 чол., Дніпровському – 1531 чол., Евпаторійському – 322 чол., Мелітопольському – 11967 чол., Перекопському – 1071 чол., Ялтинському – 40 чол., Феодосійському – 2590 чол. [19, с.135]. З цих даних можна зробити висновок, що поступово зростала кількість іноземців у Криму.

На початку XIX ст. відзначається значний приплив колоністів у Новоросію, Причорномор'я, Бессарабію, Крим і навіть на Кавказ. Основним заняттям німецьких колоністів у першій половині XIX ст. було землеробство, тут вони досягли вражаючих результатів. Швидкий розвиток господарської діяльності впливав на розквіт ремісництва та у цілому покращував економічний стан Криму.

Після прийняття постанов уряду від 1804 р. до Криму приїжджають іноземні поселенці – представники заможних родин, які прибули до краю з метою покращення якості життя, але з середини XIX ст. поступово займають визначальну роль у суспільно-політичному та господарському житті краю, обіймали керівні посади, сприяли благоустрою Сімферопольського і Евпаторійського повітів, організували сільськогосподарські економії, продукція яких продавалася в Європі. Серед таких родин треба відзначити родину Шлеє. Переселенці з Німеччини Катрін і Матеус Шлеє оселилися в Севастополі. За відомостями сімейного літопису, це сталося на самому початку XIX ст. У Німеччині Шлеє мали прибуткову справу: пекли і продавали хлібобулочні вироби. Тому і в Севастополі Матеус з компаньйоном заснував пекарню-кондитерську. З часом бізнес Матеуса усадкував його син Матвій, що одружився в Севастополі з дочкою С.Шнейдера. Їх млин знаходився біля підніжжя Малахова кургану під четвертим бастіоном. Під час Кримської війни Матвій Шлеє з дружиною і дітьми переїхали до Сімферополя. Отож у Сімферополі Шлеє проживали з 1854-го або 1855 р., що на сьогодні ще досліджується [4, с. 3]. Матвій і Марія стали родоначальниками великої сімферопольської династії Шлеє. Вони виростили вісьмох дітей, шестеро з них вели широку громадську діяльність, четверо стали депутатами Сімферопольської міської Думи [6, с. 448].

Севастопольська кампанія призупинила переселення до Криму іноземців і викликала еміграцію татар до Туреччини. Спорожніло більше 600 сіл. Щоб заселити спорожнілий край, уряд призначив під поселення всі землі, що звільнилися після виходу татар, і значну частку казеннооброчних ділянок. У "Пам'ятній книжці" 1869 р. Ханацький пише: "... Якого ступеня багатства досягли німецькі колоністи і меноніти в Таврійській губернії, в тому числі і колонії Феодосійського повіту, досить вказати і на те, що в останні (до 1865 р.) роки вони придбали в одному Феодосійському повіті 30840 дес. землі, притому кращою, при колишніх татарських селах: Окрець, Ічки, Япунжа, Аблеш, Іслям-Терек, Кіянли, Ак-Кобеко, Болганак, Каробай, Мінгермен, Акчора, в урочищі Айсава і Токлук, в долині Отуз..." [19, с. 194].

У 60–70-ті рр. XIX ст. Російський уряд знову став запрошувати німців для заселення, щоб компенсувати втрату, викликану татарською еміграцією. Хвиля іноземного поселення постає найбільш інтенсивною, починається новий етап історії, пов'язаний з життєдіяльністю німецьких народів. У кінці XIX ст. німці вже склали значну частину багатонаціонально населення регіону. За даними Всеросійського перепису 1897 р., Таврійську губернію заселяло 31950 німців, значна частина яких з Євпаторійського, Сімферопольського, Перекопського, Мелітопольського повітів [6, с. 242].

У цей час стає відчутним вплив з боку іноземців. Німецькі мешканці не тільки займаються господарською діяльністю, але беруть активну участь у суспільно-політичному житті, що сприяє розвитку півострова. Німецький етнічний елемент посів гідну "нішу" у багатонаціональному Криму.

Таким чином, іноземна колонізація німецьких поселенців Російської імперії була тривалим та суперечливим процесом, що уперше був впроваджений урядом Петра I, подальший розвиток набув за Катерини, яка видала маніфести, спрямовані на заселення неосвоєних земель держави.

Імперським урядом було створено особливі органи переселення та контролю за новими мешканцями, але несприятливі кліматичні умови, нездатність більшості німецьких колоністів займатися господарською діяльністю викликали необхідність призупинення заселення. До того ж, треба звернути увагу на недоліки системи іноземної колонізації, яку треба було удосконалювати, що й сталося, але з часом.

Найбільш продуманим і чітко спланованим є етап поселення іноземних колоністів після маніфесту 1804 р., згідно з яким поселенці повинні були мати гідне матеріальне становище (товаром або грошима), поселенці мали бути заможними або сімейними господарями, здатними займатися землеробством. Нова хвиля була спрямована на

Новоросійський край, звичайно охоплювала землі Криму, була більш удосконаленою, ніж у попередні часи, тому стала найбільш інтенсивною.

Особливо наслідки заселення іноземцями Криму стало відчутно з другої частини XIX ст., коли півострів заселяють заможні поселенці, які зробили внесок в історичне минуле та вплинули на економіко-політичний розвиток Криму. Перспективи дослідження полягають у поглибленому вивченні історії поселення іноземних переселенців, щоб із загального історичного контексту поселення німецького етносу виділити історію поселення окремих династій.

Література

1. Багалеї Д. І. Колонізація Новоросійського краю і перші шляхи його на шляхи культури : історичний етюд / Д. І. Багалеї. – Київ : Типографія Корчак-Невицького, 1889. – 115 с.

2. Велицин А. А. Немці Росії: опис історичного розвитку і нинішнього положення німецьких колоній на юзі і сході Росії / А. А. Велицин. – СПб., 1893. – 282 с.

3. Водарський Я. Е. Населення Криму в кінці XVIII – початку XX століть. Численність, розміщення, етнічний склад [Електронний ресурс] / Я. Е. Володарський, О. І. Єлісеєва, В. М. Кабузан. – М. : Інститут російської історії РАН. – Режим доступу:

<http://www.bigyalta.com.ua>. – Назва з екрана.

4. Династія Шлеє [Електронний ресурс] / Л. Обуховська // Кримська правда. – № 121. – С. 3. – Режим доступу:

<http://www.kp.crimea.ua>. – Назва з екрана.

5. Дубровин Н. Ф. Приєднання Криму до Росії. 1775–1777 / Н. Ф. Дубровин. – СПб. : Типографія Імператорської Академії наук, 1889. – 903 с.

6. Історія німецької колонізації в Криму і на юзі України в XIX – XX століттях : матеріали міжнародного наукового конференції "200-ліття переселення німців до Криму", 6–10 червня 2004 р. / за ред. Ю. Н. Лаптева. – Симферополь : АнтикВА, 2008. – 520 с.

7. Історія царювання імператора Александра I в Росії і його часи : у 3 т. / за ред. М. І. Богдановича. – СПб. : Типографія Ф.Сушинського, 1869. – 539 с.

8. Кабузан В. М. Німецьке населення Росії в XVIII–XIX століттях (численність і розміщення) / В. М. Кабузан // Проблеми історії. – 1989. – № 12. – С. 28.

9. Календарь. Памятная книга Таврической губернии на 1899 год. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1899. – 245 с.

10. Колоністи [Електронний ресурс] / В. Платонов // Зеркало тижня. – 1997. – № 47, 27 листопада. – С. 3. – Режим доступу:

<http://zn.ua>. – Назва з екрана.

11. Писаревський Г. Г. Із історії іноземної колонізації в Росії в XVIII столітті / Г. Г. Писаревський. – М. : Типографія Д. С. Баума, 1911. – 215 с.

12. Полное собрание законов Российской империи : в 45 т. – СПб. : Типография II отделения собственного его императорского величества, 1830.

Т. XVI : 1762–1765 года. – 1830. – 535 с.

13. Полное собрание законов Российской империи : в 45 т. – СПб. : Типография II отделения собственного его императорского величества, 1830.

Т. XXVIII: 1804–1805 года. – 1830. – 425 с.

14. Сквозь века: Народы Крыма / под ред. Н. Николаенко. – Вып. 2. – Симферополь, 1995. – 82 с.

15. Скрипниченко В. Д. Крымские немцы – путь в 200 лет / В. Д. Скрипниченко, Н. П. Долдо. – Симферополь : УП "Предприятие Феникс", 2009. – 320 с.

16. Смирнова Т. Б. Немецкое население Западной Сибири в конце XIX – начале XXI столетия: формирование и развитие диаспорной группы : дисс. ... доктора историч. наук : спец. 07.00.07 / Смирнова Татьяна Борисовна. – Омск, 2009. – 460 с.

17. Статистический справочник Таврической губернии. – Симферополь : Типография Таврического Губернского земства, 1915.

Ч. 1 : Статистический очерк Таврической губернии. – 1915;

Ч. 2. – Вып. 5 : Евпаторийський уезд. Список населенных пунктов / сост. Ф. Н. Андриевский ; под ред. М. Е. Бекенсона. – 1915.

18. Статистический справочник Таврической губернии. – Симферополь : Типография Таврического Губернского земства, 1915.

Ч. 1 : Статистический очерк Таврической губернии. – 1915;

Ч. 2. – Вып. 6 : Симферопольський уезд. Список населенных пунктов / сост. Ф. Н. Андриевский ; под ред. М. Е. Бекенсона. – 1915.

19. Ханацкий К. В. Памятная книга Таврической губернии / К. В. Ханацкий. – С. : Типография правительства Таврической губернии, 1867. – 563 с.

УДК 94(477)

І.О.Кочергін

Петиційна діяльність дворян Катеринославської губернії у пореформений період

У статті аналізуються клопотання Катеринославського дворянського губернського зібрання до вищих органів влади Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: дворянство, Катеринославське дворянське губернське зібрання, петиція.

В статье анализируются ходатайства Екатеринбургского дворянского губернского собрания в высшие органы власти Российской империи во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: дворянство, Екатеринбургское дворянское губернское собрание, петиция.

There are petitions of Katerinoslav noble province assembly to higher authorities of Russian Empire in the second part of XIX – beginning XX ct. are analyzed in this article.

Key words: nobility, Katerinoslav noble province assembly, petition.

Одним з привілеїв, наданим російському дворянству "Жалованною грамотою" 1785 р., була можливість подавати клопотання у вищі органи державної влади та особисто імператору. Це право було закріплене в "Своде законов о состояниях" 1857 р. У ст. 112 закону зазначалося, що "дворянство у зібранні може обговорювати свої потреби і представляти їх через губерньського маршалка начальнику губернії і міністру внутрішніх справ, а у важливих випадках подавати прохання імператорській величності" [17, с. 28].

Про різного роду клопотання дворянства до вищих органів влади Російської імперії у пореформений період історики писали багато, але в межах вивчення різних питань, які були актуальними для дворян у другій половині XIX ст. Як окреме питання петиційна діяльність дворянства увагу істориків привертала рідко.

Петиційній діяльності дворянських зібрань присвятив окремий розділ монографії радянський історик А.П.Корелін. Він проаналізував увесь спектр питань, які дворяни виносили на розгляд різних міністерств і відомств Російської імперії та особисто імператора у вигляді клопотань. А.П.Корелін дійшов висновку, що петиційна діяльність дворянських зібрань була спрямована на збереження і укріплення економічних та політичних позицій дворянства, головним чином його помісної частини [5, с. 282].

Окрему увагу петиційній діяльності присвятила в своїй дисертації сучасна російська дослідниця О.В.Миронова. На її думку, дворянство Казанської губернії почало активно звертатись до вищих державних органів лише з 1880-х рр. у зв'язку з економічними труднощами. Серед основних клопотань історик називає вимоги організації дешевого кредиту для поміщиків, створення заповідних маєтків, пропозиції щодо будівництва залізниць тощо. В результаті дослідження клопотань казанських дворян О.В.Миронова дійшла висновку, що значна частина дворян прагнула прилаштуватися до нових умов буржуазного розвитку країни за рахунок держави [6, с. 24].

А.П.Корелін вказує, що до часу правління Олександра II дворянство рідко користувалося правом подання клопотань [5, с. 234]. Ситуацію змінила Селянська реформа 1861 р.

З початком обговорення проекту Селянської реформи у 1858 р. дворяни Катеринославської губернії значно активізувалися. Цьому сприяла сама імперська влада, яка закликала дворянські зібрання подавати свої міркування щодо емансипації селян до Редакційної комісії. Свої пропозиції з облаштування селянського побуту Катеринославське дворянське зібрання представило на розгляд Редакційної комісії у 1860 р. через обраних депутатів А.М.Миклашевського і О.М.Поля.

Катеринославські дворяни пропонували зберегти на 3 роки устрій поміщицьких маєтків, надати поміщикам право вільно вирішувати, на яких умовах віддавати у відкуп звільненим селянам землю, також пропонували надати окремим власникам право не віддавати землю у відкуп взагалі [10, с. 168, 169].

Висловлені пропозиції не були враховані імперським урядом, тож Селянська реформа вступила в силу на засадах, які не влаштовували дворянство.

Ще до проголошення маніфесту 1861 р. катеринославські дворяни почали шукати рішення, яке б допомогло їм мінімізувати втрати дармової робочої сили та землі, яка мала перейти за викупом звільненим селянам. Губернський маршалок дворянства А.М.Миклашевський від імені дворян губернії звернувся до керівника Міністерства фінансів з проханням про відкриття в Катеринославі контори Державного банку, аби дворяни мали змогу брати короткострокові кредити, а також брати під заклад пшениці і шерсті позики. Відповідь міністра була негативною. Майже одночасно А.М.Миклашевський подав клопотання міністру державного майна щодо збільшення капіталу сільського господарства на позики для землевласників. Міністр держмайна відповів, що капітал у розмірі 90 тис. крб сільського господарства вже розданий на позики Катеринославській губернії і не може бути збільшений [10, с. 172, 173, 174].

Незважаючи на негативні відповіді, дворянство продовжило практику звернень, хоча й не дуже активно. У 1866 р. губернський маршалок П.А.Струков подав міністру фінансів клопотання про затвердження проекту статуту Катеринославського земського банку. В свою чергу міністр передав цей проект на розгляд Державної Ради [3, арк. 7 зв. – 8].

Ідея відкриття в Катеринославі губернського земського банку виникла ще влітку 1860 р. [10, с. 170]. Пізніше проект банку обговорювався у новостворених земських зібраннях. Однак імперська влада так і не пішла назустріч катеринославським дворянам. Однією з

причин відхилення клопотання було відкриття у 1864 р. Земського банку Херсонської губернії. Це, на думку російської влади, мало вдовольнити потреби дворян Півдня Російської імперії в кредитах.

У другій половині 1860-х – першій половині 1870-х рр. дворяни Катеринославської губернії рідко "обтяжували" владу своїми проханнями. Причому клопотання лежали в галузі адміністративного управління і соціальної сфери. У грудні 1866 р. катеринославські дворяни просили Міністерство юстиції ліквідувати посади посередників полюбовного межування земель, які не вдовольняли інтереси дворянство. У відповідь Міністерство запропонувало перекласти обов'язки посередників на повітових маршалків дворянства, що цілком вдовольняло дворянське зібрання губернії. Також "благородне зібрання" Катеринославської губернії прохало збільшити матеріальне утримання засідателів повітових поліцейських управлінь [3, арк. 6–6 зв., 7].

Ще одне клопотання стосувалося міського управління, в якому катеринославське дворянство традиційно не було представлено. Катеринославська міська дума складалася цілковито з представників купецтва та міщанства, тому дворяни прохали уряд допустити дворян-домовласників Катеринослава до участі в міському громадському зібранні з особами торгового стану [3, арк. 7]. До певної міри інтереси дворянства в цьому питанні були задоволені після виходу нового Миського уложення 1870 р.

У своїх клопотаннях дворянство зрідка торкалося освіти. Просили в основному про заснування стипендій та відкриття нових навчальних закладів.

У вересні 1874 р. дворяни Павлоградського повіту, маючи на меті вшанувати корисну і тривалу діяльність на посаді повітового маршалка дворянства А.П.Письменного, постановили заснувати в Катеринославській класичній гімназії стипендію його імені. Через губернатора вони звернулися до міністра внутрішніх справ, який в свою чергу подав це питання на розгляд імператора. І той цього разу не відмовив, давши дозвіл на заснування стипендії [15, арк. 1–1 зв., 2, 27].

Клопотання про заснування стипендії ім. А.П.Письменного з часу ліквідації кріпацтва стало одним з небагатьох, яке було задоволене в повному обсязі.

Питання освіти дворян не належало до пріоритетних, втім до нього нерідко поверталися. З 1886 р. губерньський маршалок А.П.Струков неодноразово подавав клопотання міністрам внутрішніх справ і юстиції про обкладання копійчаним збором з десятини на освіту дітей бідних дворян маєтків, які переходять від дворян у власність інших станів. У відповідь влада так і не задовольнила цього прохання,

запропонувавши дворянам додатково области податком дворянське майно [9, с. 3–4; 7, с. 12].

Названі питання важко віднести до злободенних. Для дворянства важливими все ж залишалися соціально-економічні питання, які вони намагалися вирішувати через Катеринославське губернське земство.

Однак наприкінці 1870-х рр., а особливо у 1880-х рр. дворянство розвинуло неймовірну активність у напрямі петиційної діяльності. Більшість клопотань мало економічне підґрунтя.

У вересні 1877 р. на черговому зібранні дворянство клопоталося перед міністром внутрішніх справ щодо необхідності обкладання податком на користь дворянського зібрання нерухомого майна дворян, які мешкають у місті і повітах. Клопотання тривалий час ходило по інстанціях, і нарешті, у 1883 р. Сенат дав на нього негативну відповідь [14, арк. 1–1 зв., 10 зв.]. Дворянство завжди потребувало додаткових коштів, тому бажання области податком дворян, які мешкали у місті, можна вважати природним. Хоча цей податок все одно не зміг би вплинути на покращення становища дворянства, яке наприкінці 1870-х рр. було критичним.

Кілька неврожайних років, висока вартість найманих робітників, конкуренція іноземної шерсті, високі тарифи на залізницях, обезземлення дворян тощо – все це не сприяло економічній стабільності дворянських господарства.

На черговому зібранні у вересні 1877 р. "дворянство Катеринославської губернії, розмірковуючи про власні потреби, дійшло висновку щодо важкого економічного стану своїх маєтків". Для виправлення ситуації дворянське зібрання підготувало відразу цілий пакет клопотань: 1) невідкладне спорудження Донецької кам'яновугільної залізниці з мостом через Дніпро, яка б зв'язала два кінця губернії; 2) запровадження тарифу на імпорту шерсть; 3) видання нових правил найму робітників¹; 4) надання дворянам кредитів у Державному банку нарівні з купцями. Єдиним клопотанням, яке не мало прямого стосунку до матеріального становища дворян, було питання реорганізації опіки, яку дворяни прохали залишити становою² [13, арк. 1–2, 4–4 зв., 8–8 зв., 9–9 зв., 10 зв., 12].

¹ 1.04.1863 р. були оприлюднені "Временные правила о найме сельских рабочих и строителей", однак вони діяли неефективно. Питання видання нових правил найму робітників дворяни піднімали неодноразово у межах діяльності Катеринославського губернського земського зібрання.

² Питання про збереження опіки, яка базувалася на становому принципі, дворяни піднімали ще у 1869 р. [13, арк. 15].

В Міністерстві внутрішніх справ обіцяли задовольнити прохання, окрім проекту найму робітників, який не отримав розробки, та питання реорганізації опіки [13, арк. 25].

Питання економічного характеру залишалися актуальними і у 1880–1890-х рр.

У 1886 р. на найвищому рівні було вирішено відділити від Катеринославської губернії Ростовський повіт і передати його Облесті Війська Донського. Відділення цілого повіту, в якому розташовувалися одні з найбагатших міст губернії: Ростов, Таганрог, Нахичевань, – не могло не схвилювати дворянство. Тому на черговому засіданні у вересні 1886 р. вирішено було клопотатися "про необхідність залишити губернію в територіальних межах, які визначила Катерина II" (що не відповідає дійсності – І.К.). Також піднімалося питання про те, що в Донській області дворяни будуть позбавлені права завідувати дворянською опікою та втратять частину виборчих прав [7, с. 31, 32]. Другий момент, озвучений катеринославським дворянством, міг би свідчити про стану солідарності, але головним залишався факт втрати цілого повіту, дворянство якого відраховувало в бюджет губернського зібрання чималі суми. Врешті, прохання не було задоволено, і у 1887 р. Ростовський повіт вивели зі складу губернії.

На тому ж вересневому зібранні 1886 р. дворяни вирішили клопотатися про скасування закону від 15.06.1882 р., який встановлював мито на майно, яке переходить безоплатно від одного власника до іншого (процедура спадкування) "або за заповітом предків своїх, продовжувати вірне служіння своє Престолу і Вітчизні". Незважаючи на таку вірнопідданську позицію, імператор не пішов на скасування закону, але розпорядився, аби мито не збирали у тому разі, якщо майно передається у спадок кілька разів протягом короткого часу [7, с. 9, 10].

Стрімке обезземелення дворян викликало серйозне занепокоєння не лише катеринославського дворянства. Рішенням, яке б, на думку дворян, могло затримати процес втрати дворянами землі, мало стати запровадження заповідних маєтків.

4 травня 1888 р. питання про заповідні маєтки було підняте на надзвичайному дворянському зібранні¹ [7, с. 16].

Землевласник А.В.Бахіреві висловив думку, що питання заповідних маєтків зачіпає "центральный нерв стану ... і близько стосується інтересів держави". Хоча цю ідею підтримало чимало дворян, були й такі, які були проти. Землевласник П.О.Карпов виступив проти заповідних маєтків, оскільки їх поява розділить дворян на повноправних і

¹ Ідея про заповідні маєтки була подана Полтавським маршалком дворянства О.В.Мещерським у 1887 р. [18, с. 4].

безправних, внесе розбрат у дворянське середовище, пропонуючи перенести розгляд питання [19, с. 3, 6].

Дворянське зібрання таки наполягло на поданні клопотання з цього питання, запропонувавши наступні умови: 1) аби кожен дворянин міг передати на підставі невідчужуваності маєток площею 600 дес. будь-кому з дітей; 2) той, хто отримав маєток, має право його заповідати своїм дітям; 3) у разі смерті дворянина, у якого не має дітей, маєток переходить до старшого в роді; 4) заповідність не зникає навіть за умови переходу його під опіку; 5) перебування маєтку в закладі не повинно ставати перепорою для створення заповідного маєтку [19, с. 7].

У 1899 р. закон про заповідні маєтки вступив в силу, але ним мало хто скористався, оскільки, як це не дивно звучить, ідея про заповідні маєтки не відповідала інтересам більшості дворян.

Створення заповідних маєтків не могло вирішити всіх проблем дворян, тому вони продовжували клопотатися перед урядовими установами щодо покращення свого становища. У 1889 р. чергове Катеринославське дворянське зібрання підготувало ще кілька клопотань, які мали б збільшити ефективність дворянських господарств: 1) підняття ввізного мита на імпорту шерсть; 2) зменшення залізничних тарифів, 3) необхідність будівництва при залізницях елеваторів задля поживлення хлібної торгівлі [7, с. 18, 19, 68].

Лише одне клопотання (підняття тарифів на імпорту шерсть) було задоволене урядом, що виправити складне становище дворянських господарств не могло.

На черговому дворянському зібранні 1896 р. знову піднімалося питання про заповідні маєтки, про загальний стан дворянства, заходи щодо Дворянського банку, соло-вексельні кредити, створення спеціальних управлінь для керування дворянським маєтками, на яких лежав борг [4, с. 1].

Внаслідок щорічного наростання кількості схожих клопотань соціально-економічного характеру, які подавали дворянські зібрання майже всіх губерній Російської імперії, у 1897 р. під керівництвом голови Кабінету Міністрів І.М.Дурново була створена Особлива нарада у справах дворянського стану [1, с. 102].

Особлива нарада закінчила свою роботу у 1901 р., але вирішити всі проблемні питання дворянського стану вона не змогла. Тож дворяни продовжили практику подання петицій. Хоча цей процес ніколи й не припинявся.

У 1902 р. дворянське зібрання підготувало нові клопотання відносно: 1) невідчужуваності садиб і основної частини земель (у розмірах цензу); 2) свободи від мита землеволодінь при переході їх до

іншого власника; 3) повної свободи прийому чи неприйому нових членів до складу дворянського зібрання; 4) вдосконалення статуту Дворянського банку; 5) надання можливості тим дворянам, чиї маєтки закладені в Дворянському банку не виплачувати протягом 3 років термінових платежів, а додати їх до суми капітального боргу; 6) призупинення продажу дворянських маєтків за недоплати, надавши можливість протягом року виплатити борги або передати маєток в опікунське управління; 7) прискорення законодавчого перегляду правил найму робітників [8, с. 19, 20]. Названі клопотання вже стали традиційними для дворянства, тому всі вони не були задоволені повною мірою.

Єдиною невеличкою перемогою дворян стало отримання дозволу імператора на створення дворянської каси взаємодопомоги у 1904 р. [8, с. 53].

Поруч з суто економічними клопотаннями дворянство Катеринославської губернії нерідко піднімало питання адміністративного характеру. У 1899 р. і 1902 р. дворянське зібрання клопоталося перед міністром внутрішніх справ щодо необхідності входження представників дворянства до складу губернського у фабричних справах і промислового податку присутствія. Однак назване присутствіє за час своєї роботи не мало жодних нарікань від дворянства, тому клопотання не було задоволене [2, с. 2; 8, с. 99, 100; 12, арк. 5].

У січні 1905 р. катеринославське дворянство запропонувало клопотатися про надання дворянам права самостійно обирати осіб із землевласницького стану до дворянства. Це питання було передане Особливій комісії [11, арк. 1]. Як відомо, надання дворянства завжди було в компетенції Урядуючого Сенату. Однак катеринославське дворянство вважало, що за останні роки до числа дворян потрапило багато "ненадійних" елементів, тому вони прагнули взяти процедуру надання дворянства під свій контроль.

Такий далеко не повний перелік клопотань катеринославських дворян, які були подані в різні урядові інстанції у пореформений період. Короткий огляд петиційної діяльності дворян Катеринославської губернії дає можливість побачити, що серед основних клопотань були економічні.

Хоча протягом другої половини XIX ст. дворяни продовжували залишатися найбільшими землевласниками серед усіх станів Катеринославської губернії, вони поступово втрачали свою економічну базу, якою продовжувала залишатися земля. Маючи змогу безпосереднього звернення до вищих органів влади, дворяни регулярно подавали різного роду петиції, які були спрямовані на поліпшення умов ведення дворянських господарств. При цьому в більшості випадків дворяни пропонували заходи покращення свого економічного

становища, які б мали здійснюватися за рахунок інших станів та держави.

Нерідкими були прохання соціально-політичного та соціокультурного змісту (міське управління, освіта, право надання дворянства), які свідчили про бажання дворян і надалі відігравати панівну роль у суспільстві.

Отже, петиційна діяльність у другій половині XIX ст. стала однією з визначальних рис діяльності Катеринославського дворянського зібрання. Вона свідчила про непохитну віру дворян в те, що самодержавна монархія підтримає їх як єдину опору "Престолу і Батьківщини". Втім, як свідчать факти, російська влада включно з імператором нерідко просто ігнорувала дворянські клопотання або виконувала їх частково. Ті клопотання, які були задоволені (збільшення тарифів на імпортовану шерсть, дозвіл на створення заповідних маєтків, створення дворянської каси взаємодопомоги) не мали принципового значення для покращення економіки дворянських господарств.

Література

1. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего в период императорской России / С. Беккер. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.

2. Дворянское собрание // Приднепровский край. – 1902. – № 1438, 25 января. – С. 2–3.

3. Державний архів Одеської області, ф. 1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, оп. 140, спр. 104. Справа про дворянські вибори в Катеринославській губернії 1868 р., 33 арк.

4. Катеринослав. 23 января // Приднепровский край. – 1899. – № 379, 24 января. – С. 1–2.

5. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А. П. Корелин. – М. : Наука, 1979. – 304 с.

6. Миронова Е. В. Организация и деятельность дворянских учреждений Казанской губернии в 1861–1917 гг. : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.02 "Отечественная история" / Е. В. Миронова. – Казань, 2011. – 28 с.

7. Отчет Катеринославского губернского предводителя очередному губернскому дворянскому собранию 1886–1889 гг. – Катеринослав : Типография губернского правления, 1889. – 85 с.

8. Отчет Катеринославского губернского предводителя дворянства М.И.Миклашевского очередному губернскому дворянскому собранию 1905 г. за трехлетие с 1902 по 1905 г. – Катеринослав : Типография Е. Д. Браиловского правления, 1905. – 211 с.

9. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – № 5, 16 января. – С. 3–4.

10. Романюта І. М. Андрій Михайлович Миклашевський: життя та діяльність мовою музейних експонатів / І. М. Романюта // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Д. : Національний гірничий університет, 2011. – Вип. 8. – С. 160–176.

11. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 1283. Канцелярия министра внутренних дел по делам дворянства, оп. 1, д. 23, 1905 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии, 99 л.

12. РГИА, ф. 1283. Канцелярия министра внутренних дел по делам дворянства, оп. 1, д. 29. 1899 г. I делопроизводство. Дело по ходатайству Екатеринославского дворянства о пополнении состава губернских по фабричным делам и по промысловому налогу, 14 л.

13. РГИА, ф. 1284. Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 16. – 1879 Б. Дело по прошению Екатеринославского дворянства о скорейшем издании новых правил о найме рабочих и о разных предметах. – 58 л.

14. РГИА, ф. 1284. Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 24. – 1879 Б. Дело по ходатайству Екатеринославского местного губернского собрания дворянства о привлечении к платежу сборов на частные дворянские повинности кроме земель и других недвижимых имущества, принадлежащих дворянам в городе или уезде, 11 л.

15. РГИА, ф. 1284. Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 101. – 1874 А. Дело по ходатайству дворян Павлоградского уезда (Екатеринославской губернии) об учреждении стипендии при Екатеринославской губернской гимназии имени статского советника А.П. Письменного. Отделение III, Стол I, 27 л.

16. РГИА, ф. 1405. Министерство юстиции, оп. 91, д. 2886. – 1890 г. По ходатайству Екатеринославского губернского дворянского собрания об увеличении суммы, определяемой в пользу дворянской казны дворянскими собраниями за запись новых дворянских родов в родословную книгу, 5 л.

17. Свод законов Российской империи издания 1857 года. – СПб. : Типография 2-го отделения императорской канцелярии, 1857.

Т. 9 : Законы о состояниях. – 1857. – 88 с.

18. Чрезвычайное Екатеринославское губернское дворянское собрание 4 мая 1888 г. // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1888. – № 36, 11 мая. – С. 3–5.

19. Чрезвычайное Екатеринославское губернское дворянское собрание 4 мая 1888 г. // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1888. – № 37, 14 мая. – С. 3–7.

Діяльність земських установ з розвитку системи охорони здоров'я на Чернігівщині (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті аналізуються проблеми організації системи медичного обслуговування населення Чернігівської губернії в другій половині XIX – початку XX ст. Особлива увага при цьому приділяється процесу утворення стаціонарних медичних установ та подоланню "фельдшеризму" в галузі охорони здоров'я на Чернігівщині.

Ключові слова: земство, губернія, земська медицина, місцеве самоврядування, земський діяч, земський лікар, земський фельдшер, земська лікарня.

В статье анализируются проблемы организации системы медицинского обслуживания населения Черниговской губернии во второй половине XIX – начале XX веков. При этом особое внимание уделяется процессу создания стационарных медицинских учреждений и преодолению "фельдшеризма" в сфере охраны здоровья на Черниговщине.

Ключевые слова: земство, губерния, земская медицина, местное самоуправление, земский деятель, земский врач, земский фельдшер, земская больница.

In article problems of the organization of system of medical care of the population of the Chernigov province in the second half of XIX – the beginning of the XX centuries are analyzed. Special attention is devoted to the process of formation of permanent medical establishments and to the overcoming of the "medical attendance" in the branch of health care in Chernigiv and its region.

Key words: zemstvo (country-states), province, medicine, self-government, country-states figure, country-states medical staff, country-states meeting, country-states hospital.

Історія земської медицини на Чернігівщині охоплює період з 1865 р. до встановлення радянської влади в Україні у 1919 р. За 55 років існування земства в Чернігівській губернії виникла своєрідна санітарно-лікарська організація, головним завданням якої було медичне обслуговування сільського населення. Передові діячі земсько-медичної громади створили оригінальну систему спеціалізованої допомоги селянам та поклали початок новим її формам: лікарському амбулаторному прийому, створенню лікарських дільниць та фельдшерських пунктів. Характерними рисами земської медицини були колегіальність

управління, відносна безкоштовність медичного обслуговування, його доступність населенню та протиепідемічна спрямованість земських заходів [19, с. 9].

Перші дослідження процесу становлення й розвитку земської медицини на Чернігівщині з'являються вже у другій половині XIX ст. Авторами цих наукових праць виступали переважно земці та лікарі. Доволі об'ємний, різноманітний за характером і змістом статистичний матеріал з історії земської медицини у Чернігівській губернії представлений у роботах Є.Святловського [23] та В.Хижнякова [12]. Деякі проблеми запровадження стаціонарної медицини на Чернігівщині були розглянуті Г.Соколовим [24]. О.Русов звернув увагу на "фельдшеризм" як головну перешкоду на шляху до утворення ефективної системи медичної допомоги сільському населенню [22]. На початку XX ст. вийшла фундаментальна праця з історії земства Б.Веселовського, в якій детально проаналізовано шлях земської медицини за 40 років (1864–1904 рр.). Автор наводив багато земсько-медичної статистики по Чернігівській губернії, визначив причини перемог і невдач земської медицини на зламі XIX–XX ст. [3].

У процесі формування радянської історіографії під керівництвом колишнього земського лікаря С.Ігумнова в проблемно-хронологічному порядку були досліджені основні аспекти земсько-медичної справи в Російській імперії, в тому числі і по Чернігівській губернії [13]. Продовжили системне вивчення земської медицини з моменту її започаткування до Першої світової війни І.Страшун [25] та С.Каган [15]. Ці дослідники, крім загальної статистичної інформації, яка характеризувала стан земської медицини, наводили цікаві історичні факти з організації стаціонарної системи охорони здоров'я на Чернігівщині.

Протягом 80–90-х рр. минулого століття історико-медичні дослідження земської медицини на Чернігівщині продовжували А.Груша [4], В.Гончаренко та ін. [14]. На початку XXI ст. захищено дві дисертації, в яких комплексно розглянута діяльність земств зі створення системи охорони здоров'я на Лівобережній та Південній Україні [21]. Автори не оминули головні напрямки розвитку медичної сфери на Чернігівщині, але в основному висвітлювали проблеми історії земської медицини Донбасу, Харківської, Полтавської, Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній.

Отже, незважаючи на значну кількість праць, присвячених земсько-медичній тематиці, залишається дискусійним питання щодо визначення характерних рис становлення й розвитку системи охорони здоров'я у Чернігівській губернії. У статті ми акцентуємо увагу на особливостях процесу організації системи стаціонарного медичного обслуговування на Чернігівщині. Для розв'язання поставлених зав-

дань необхідно визначити основні напрямки земської політики щодо надання медичних послуг сільському населенню та розглянути "фельдшеризм" як один із бар'єрів на шляху до стаціонарної медицини.

Процес реформування системи охорони здоров'я на Чернігівщині суттєво ускладнювався прогалинами в організації медичного обслуговування, набутими за часів приказної медицини. На середину 60-х рр. XIX ст. прийнята земствами медична спадщина від "Приказа общественного призрения" мала численні недоліки: незадовільний господарчий стан лікарень, малокваліфіковані кадри, відсутність сучасного медичного устаткування і господарського реманенту, велика епідемічна захворюваність та висока смертність [2, с. 286]. Саме тому один із перших дослідників історії земської медицини Я.Абрамов зазначав: "... Везде земства не получили ни материального, ни опытного наследия от прошлого в деле оказания народу врачебной помощи, и везде земству приходилось создавать всё самому" [1, с. 36].

До впровадження земських установ у 1864 р. лікарні та богодільні існували лише в губернському і кількох повітових містах. У лікарнях перебували головним чином хворі арештанти, інваліди війни, безпритульні. Медичний персонал лікарень складався з одного старшого лікаря (як правило – хірурга) і двох-трьох ординаторів (акушера, терапевта і сифідолога), а індивідуальне лікарське навантаження нерідко складало по 60–80 хворих на одну добу. Іноді в терапевтичних відділеннях розміщували сифілітиків, і навпаки. Через це в медичних установах нерідко панували антисанітарія та зберігалася тенденція до зростання інфекційних хвороб серед пацієнтів. Бідне населення майже не користувалося медичними послугами через обов'язкову плату за лікування, і тому губернські лікарні зазвичай були напівпорожніми.

У селах дореформеного періоду взагалі не було державних лікарень, лише в окремих губерніях діяла невелика кількість фельдшерських пунктів. Повіт обслуговував тільки 1 лікар (завідувач міської лікарні), який паралельно виконував ще й медико-поліцейські функції, а для утримання малопрофесійних ротних фельдшерів з селян збирали подушний податок [3, с. 268].

У листопаді 1865 р. земські управи Чернігівської губернії прийняли від "Приказа общественного призрения" у безпосереднє підпорядкування повітові лікарні, лікарські дільниці та фельдшерські пункти [4, с. 18]. На утримання цих медичних установ з метою їх подальшого вдосконалення та модернізації держава надала чернігівським земствам значну, порівняно з іншими губерніями, суму – 403 тис. крб. Катеринославська губернія для реформування медичної галузі отримала

430 тис. крб, Полтавська – 248, Таврійська – 190, Харківська – 327, Херсонська – 500 тис. крб [3, с. 270].

Процес відкриття перших земських лікарень на Чернігівщині пройшов декілька стадій. Спочатку лікарів та фельдшерів призначали у певні населені пункти, надалі в місцях їх постійного перебування почали облаштовувати невеликі лікарні. За умов відсутності спеціальних приміщень нерідко квартири фельдшерів ставали не тільки місцем проживання, а й пунктом прийому хворих.

Перші земські лікарні в губернії були відкриті у Козелецькому (1868 р.), Остерському (1869 р.) та Городнянському (1871 р.) земствах [4, с. 18]. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. найбільшу кількість лікарень мали Чернігівський та Сосницький повіти (5 лікарень), Конотопський, Борзнянський, Козелецький повіти – по 3 лікарні. Найкраще були обладнані сільські лікарні Борзнянського і Козелецького повітів, які мали літні бараки, ванні кімнати і повний комплект холодних приміщень, а також окремі кімнати для інфекційних хворих [20, с. 96].

Протягом 70-х рр. XIX ст. у Чернігівській губернії, всупереч основним принципам впровадження земсько-медичної реформи, все ще не припиняли свого існування мандрівні амбулаторії і лікарні. Деякі повітові земства (Суразький, Мглинський, Глухівський, Кролевецький повіти) станом на 1886 р. взагалі не починали будувати лікарень [22, с. 312]. Недарма у 1882 р. на I з'їзді земських лікарів делегат від Чернігівського повіту В.Льїн констатував, що в повіті земська медицина починає розвиватися тільки з 1874 р. і тому епідемія холери 1872 р. викликала значні утруднення для її подолання [20, с. 116].

Таблиця 1

Кількість лікарняних ліжок

Губернії	Прийнято земствами на 1865 р.	Всього на 1890 р. (по штату)	Всього на 1899 р. (по штату)	На 1890 р. у повітових містах	На 1890 р. у селах	На 1899 р. у повітових містах	На 1899 р. у селах
Чернігівська	554	730	684	405	205	350	204
Катеринославська	361	633	948	220	313	277	473
Полтавська	787	948	928	373	315	320	208
Таврійська	230	514	708	204	220	217	401
Харківська	464	769	952	287	214	400	372
Херсонська	169	715	972	162	453	162	710

Медичні установи за підтримки земств Чернігівщини намагалися розширити коло надання відповідних послуг місцевому населенню. З наведеної табл. 1 ми бачимо, що лікарні Чернігівської губернії (як і більшості губерній Південно-Західного краю Російської імперії) в другій половині XIX ст. поступово збільшували кількість ліжок-місць. Але, незважаючи на високий рівень захворюваності та високу смертність, на селі їх кількість майже не зросла, а в повітових містах навіть скоротилася на 46 ліжок [3, с. 386–387].

У 1887 р., продовжуючи модернізацію медичної галузі, земством була проведена реорганізація губернської лікарні. Замість двох відділень (чоловічого та жіночого) створено сім (терапевтичне, хірургічне, очне, шкіряне, венерологічне, акушерсько-гінекологічне, інфекційне відділення) [5, с. 11]. Першим завідувачем хірургічного відділення був призначений М.Лагода, а в подальшому його очолив відомий лікар, автор першого в Російській імперії медичного повітового звіту, Василь Валентинович Шеболдаєв. Протягом наступних 20 років у Чернігівській губернії організовані хірургічні відділення в Козелецькій, Сосницькій, Остерській, Борзнянській та інших повітових лікарнях.

Після тривалих дискусій та випробування часом перед земськими установами постало питання про відокремлення психіатричної лікарні від звичайної. Утримання психічно хворих в одній лікарні з іншими хворими спровокувало в земствах не тільки організаційні, а й фінансові труднощі. Так, у 1895 р. перебування хворого в соматичних відділеннях губернської земської лікарні становило від 9 до 21 дня, а в психіатричному – 208 днів! [6, с. 86–88]. Без сумніву, таке тривале перебування пацієнтів психіатричних відділень суттєво впливало на фінансове утримання й лікування пацієнтів інших відділень. Для розв'язання даної проблеми земські установи змушені були відкрити наприкінці XIX ст. у Чернігівській губернії дві психіатричні лікарні: в Чернігові (450 ліжок) та в Ніжині (240 ліжок). Але ці заклади не змогли на достатньому рівні надавати ефективну медичну допомогу через значне перевантаження (загальна кількість психічно хворих складала 1291 особу) та дефіцит провідних спеціалістів [4, с. 28].

У другій половині XIX ст. земсько-медичні установи Чернігівської губернії почали переглядати якість акушерської допомоги сільському населенню. Цьому напрямку медичного обслуговування земства довгий час не приділяли достатньої уваги і тому в дільничних та повітових лікарнях хірурги одночасно працювали як акушери-гінекологи. Першим акушером-гінекологом на Чернігівщині був призначений М.Воскресенський. Окремі спеціалісти з акушерства і гінекології були лише в губернській земській лікарні.

На 1880 р. у Чернігівській губернії діяло вже 11 акушерських пунктів, а в 1889 р. у міській лікарні відкрите перше пологове відділення на 5 ліжок, де медичну допомогу надавала одна повивальна бабка. Варто підкреслити, що гінекологічні операції на той час в губернії через брак професійних кадрів майже не проводилися. В таких умовах тільки 2% селянок отримували акушерську допомогу від кваліфікованих спеціалістів, а решта зверталися до повитух [2, с. 290]. Як наслідок в другій половині XIX – на початку XX ст. висока дитяча захворюваність і смертність на Чернігівщині продовжує існувати. Так, за медичними звітами в с.Гаврилова Слобода Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (70–80-ті рр. XIX ст.) на 1000 народжених в середньому помирало 437 дітей [14, с. 13].

Отже, впродовж 80–90-х рр. XIX ст. більшість повітів Чернігівської губернії за сприяння земських установ заснували власні лікарні, які поступово реорганізуються (модернізуються) на потребу часу (відкриття хірургічного відділення, відокремлення психіатричної лікарні, поліпшення акушерської допомоги). Водночас необхідно наголосити на тому, що через матеріально-фінансову скруту та дефіцит професійних кадрів не кожен медичний заклад мав пристойні умови і можливості для ефективної лікарської праці.

Кадрові прогалини медичної галузі Чернігівщини однозначно негативно вплинули на якість надання медичних послуг. У другій половині XIX – на початку XX ст. в губернії продовжує існувати характерна риса дореформеної медицини – "фельдшеризм". Певною мірою таке існування можна пояснити тим, що повітові земства, не маючи можливості посилатися на медично-організаційну практику інших країн, змушені були використовувати досвід колишньої медицини відомства державного майна. Але сутність "фельдшеризму" має більш глибоке коріння і потребує системного дослідження й осмислення.

Для підвищення якості медичного обслуговування сільського населення земства Чернігівської губернії почали запрошувати досвідчених лікарів, а також випускників медичних факультетів провідних університетів Російської імперії. Перший дільничний лікар на Чернігівщині з'явився у Ніжинському земстві в 1867 р., а через рік – у Борзнянському та Сосницькому земствах. Якщо на перших етапах становлення земської медицини Чернігівську губернію обслуговувало лише 12 лікарів [7, арк. 3], то наприкінці XIX ст. (1894 р.) в регіоні працювало вже 64 лікарів (15 – повітових, 11 – міських та 38 земських) [10, арк. 427].

На момент започаткування земської медицини більшість лікарів, що практикували на території Чернігівщини, мали фахову освіту Імператорського університету Св. Володимира та Московського університету. Значний відсоток лікарського персоналу отримав дипломи в стінах Санкт-Петербурзької, Московської, Віленської медико-хірургіч-

них академій та Харківського університету [8]. Згодом серед медичних працівників почали з'являтися фахівці з європейською освітою. Так, у 1878 р. в Глухівському повіті працював лікар Адам-Осип Орглерт, який закінчив повний курс медичних наук Варшавського університету [9, арк. 46]. А у 1909 р. в цьому ж повіті практикувала доктор медицини Єсфир Абрамівна Русакова з медичною освітою Неаполітанського університету [11, арк. 3].

Незважаючи на поступове поповнення системи охорони здоров'я професійними кадрами, в Чернігівській губернії продовжувала залишатись проблема нерівномірного розподілу медичного персоналу. Через збільшення лікарів у містах сільська медицина опинилася в стані кадрового дефіциту, що відчутно гальмувало процес запровадження стаціонарного медичного обслуговування.

Аналіз статистичних матеріалів показує наявність надлишку медичного персоналу в містах, а села, незважаючи на постійне зростання інфекційних хвороб, не отримували достатньої кількості професійних медичних кадрів. За даними, які наводить доктор Є.Святловський, у 1886 р. на одного лікаря в Чернігівській губернії припадало 30 838 мешканців. Якщо б у Чернігові на той час проживало в 1,5 рази більше населення, то у губернському центрі працював би тільки один лікар, а не 30 [23, с. 157–158]. За нормами, які були встановлені земствами для сільської місцевості, в Чернігові 25 тис. мешканців повинні були б обслуговувати 2 лікаря, але ж тільки губерньська земська лікарня вимагала наявності 7–8 провідних спеціалістів. У той же час в селах на Чернігівщині іноді не можна було знайти лікаря на відстані 10–15 верст [22, с. 318].

Через фінансові колізії земських установ розподіл лікарів у повітах був ще більш нерівномірний. Наприклад, у Конотопському повіті на одного лікаря при загальній площі медичного обслуговування в 354 кв. верст припадало 18 тис. мешканців. Привертає увагу те, що в Чернігові у 1886 р. медичну допомогу такої ж кількості населення надавали, як зазначено вище, 30 лікарів. У Глухівському повіті один лікар на площі в 1363 кв. верст обслуговував 60 тис. жителів, а в Чернігівському повіті з площею 3215 кв. верст та населенням 108 172 осіб медичну допомогу надавали тільки 4 лікаря [18, с. 122–123].

Суттєво ускладнювала процес реформування медицини проблема віддаленості селян від лікарської дільниці. Так, відстань між місцем проживання лікаря та найдальшим пунктом у Березнянській лікарській дільниці Чернігівського повіту складала 28 верст, у Горбовській – 35, у Козлянській – 37, а в Роїщенській – 58 верст [20, с. 122–123]. Лікарі жили в повітових містах і повинні були приїжджати в певні дні до певних сіл, маючи при собі медикаменти та інструменти. Часто траплялося так, що лікар у призначеному місці не знаходив хворих, а хворі

не заставляли лікаря. Лікарі називали таку систему не обслуговуванням, а "грою в хованки" [2, с. 287].

Для подолання "фельдшеризму" земства прагнули наблизити існуючу систему медичного обслуговування до стаціонарної, але все ж таки у перших проектах реформування системи охорони здоров'я на Чернігівщині переважав роз'їзний тип надання медичної допомоги. За такою схемою у великих селах призначались фельдшери (лікарі), які повинні були обходити відведені їм населенні пункти протягом 4–5 днів, а 2–3 дні відпочивати, приймати та лікувати хворих. Роз'їзна система медичного обслуговування змушувала земства контролювати роботу фельдшерів, які в більшості не мали достатньої освіти і практичного досвіду, через спеціально запрошених лікарів. Делегат І з'їзду лікарів губернії В.Ільїн наполягав на тому, щоб фельдшери взагалі проводили тільки консультації, не лікуючи хворих, а потім вчасно повідомляли лікаря про необхідність надання медичної допомоги, особливо в украй важких випадках (епідемії, складні діагнози, травми) [20, с. 126].

З метою покращити надання медичних послуг фельдшерський персонал поділявся на дві групи: самостійні фельдшери (ті, які працювали самостійно в призначених населених пунктах) та лікарняні фельдшери (ті, які працювали у лікарнях). В 1870 р. частка лікарняних фельдшерів серед медичного персоналу у Чернігівській губернії складала 24%, а самостійних фельдшерів – 76%. З часом, у 1890 р., ці показники дещо змінилися: лікарняних фельдшерів стало більше – 37,8%, а самостійних – менше (72,2%). При постійному зростанні кількості лікарняних фельдшерів загальний процес збільшення кількості лікарів і фельдшерського персоналу відбувався майже однаково – в 6,7 разів протягом усього земського періоду, хоча складна епідеміологічна ситуація на Чернігівщині потребувала збільшення саме професійної лікарської допомоги [13, с. 50–51].

На жаль, наявність дефіциту медичних кадрів та небажання окремих земців Чернігівщини (Ф.Лизогуба, Ф.Уманця та ін.) усвідомити необхідність докорінної зміни сфери медичного обслуговування призвели до зростання "фельдшеризму" в регіоні. Більшість управ продовжували надавати медичну допомогу селянам через малоосвічених фельдшерів. За визначенням О.Русова, сутність "фельдшеризму" полягала не стільки в небажанні влади поширювати лікарську практику, скільки в порушенні елементарних норм лікарської праці. Окремі лікарі, спираючись на досвід приказної медицини, відвідували фельдшерські пункти лише 1–2 рази на місяць (іноді – 3–4) для контролю роботи фельдшерів та прийому тих хворих, хто не в змозі приїхати на огляд [22, с. 309]. Крім того, земці-поміщики пропонували брати на службу для лікування селян не лікарів, а фельдшерів, оскільки селяни хворіють на прості хвороби і потребують простих ліків. Саме тому для

них більш відповідним є не "панський лікар, а мужицький фельдшер" [2, с. 287].

Один з передових земських діячів губернії Г.Соколов, розуміючи всю серйозність посталої проблеми, гостро критикував місцеву владу та окремих лікарів за недбале ставлення до поліпшення медичного обслуговування мешканців села [13, с. 97]. Сповільнені темпи реформування системи охорони здоров'я на Чернігівщині викликали незадоволення земсько-медичної інтелігенції. Недарма земські лікарі губернії на IV з'їзді у 1886 р. вказали на песимістичні настрої населення щодо змін у медичній сфері та загальну суспільну думку, що "... земская медицина застыла почти сплошь в данных ей формах, что нигде не заметно её развития, движения вперед..." [23, с. 164].

Звичайно, не можна не враховувати той факт, що на рівень медичних послуг впливала позиція самих селян щодо нововведень у галузі охорони здоров'я. За умов платності медицини (на 1914 р. плата за надання медичних послуг у звичайній лікарні складала від 60 копійок до 1 рубля в день, а середня зарплата мешканця Чернігівської губернії становила 50 копійок) та схильності до давніх традицій, селяни в більшості віддавали перевагу лікуванню народними засобами. Прості люди більше довіряли "ворожкам" та "шептунам", ніж професійним консультаціям лікаря або фельдшера [17, с. 329–332]. Одна з фельдшерниць, спираючись на чотиримісячний досвід роботи в селах губернії, закликала оголосити війну цим "министрам народного затмения", які змушували селян лікувати важкі хвороби яблуками, попелом з водою, сирим або кислим молоком [16, с. 7–8]. Наявність сільських знахарів та "бабок" іноді просто унеможлилювали бажання лікарів вчасно та якісно надавати медичну допомогу.

Отже, стаціонарної мережі медичного обслуговування на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст. не існувало. Середнє навантаження на одного земського лікаря губернії за площею медичного обслуговування було збільшене майже в 34 рази, а за кількістю населення – в 4 рази. Більшість лікарів продовжували виконувати свої обов'язки у формі виїзду до хворого у разі епідемії, важкого діагнозу, для віспощеплення або в інших екстремальних ситуаціях. Певні ознаки зародження стаціонарної медицини мали лише Козелецький, Кролевецький, Суразький та Городнянський повіти. В Чернігівському повіті у 1895 р. "фельдшеризм" зникає взагалі, але на думку, О.Русова, така перемога земства здобута лише завдяки збільшенню загальної кількості лікарів у 10 (!) разів [22, с. 309]. Що стосується інших повітів, то там була або роз'їзна (виїзна), або змішана система надання медичної допомоги сільському населенню. За обставин, що склалися в Чернігівській губернії на зламі XIX–XX ст., 45% населення регіону отримували медичну допомогу від фельдшерів, а в окремих

повітах цей показник був ще вищий (у Глухівському повіті фельдшерською допомогою було охоплено 89,6% хворих) [23, с. 163].

Таким чином, підсумовуючи викладене, земські установи Чернігівської губернії намагалися створити всі необхідні умови для модернізації системи охорони здоров'я (відкриття лікарень, лікарських дільниць та фельдшерських пунктів). Але через нерівномірність розподілу медичного персоналу та кадровий дефіцит у другій половині XIX – на початку XX ст. на Чернігівщині медичну допомогу надавали переважно фельдшери, які не мали ані достатнього досвіду, ані нормальних умов для проведення медичної практики. Консерватизм мислення окремих земців, усталеність традиційних поглядів селян, платність медичних послуг та віддаленість лікарських дільниць від населених пунктів повертали більшість повітів губернії на шлях "фельдшеризму". Ці прогалини земської політики час від часу провокували епідемічні спалахи в Чернігівській губернії, знижували якість надання медичних послуг та гальмували реформування медичної сфери в цілому.

Література

1. Абрамов Я. В. Что сделало земство и что оно делает (Обзор деятельности русского земства) / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип. газ. "Новости", 1889. – IV, [2], 288 с.
2. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. – К. : Вища школа, 1983. – 384 с.
3. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет : в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – СПб. : Тип. О. Н. Поповой, 1909–1911. – 724 с.
4. Груша А. М. З історії медицини Чернігівщини / А. М. Груша, М. М. Дуля. – Чернігів : Деснянська правда, 1999. – 280 с.
5. Груша А. М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині / А. М. Груша, С. В. Пасталиця, М. М. Дуля. – Чернігів : Деснянська правда, 2003. – 48 с.
6. Губернская земская больница (медико-статистический отчет) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 10. – С. 74–98.
7. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 127, оп. 12, спр. 11, 19 арк.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 12, спр. 521, 107 арк.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 23, спр. 1320, 359 арк.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 23, спр. 1344, 668 арк.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. 140, оп. 1, спр. 75, 48 арк.
12. Доклад губернского гласного В.М.Хижнякова о медико-санитарной организации в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 1. – С. 1–22.
13. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и в Крыму / С. Н. Игумнов. – К., 1940. – 153 с.

14. Из истории развития здравоохранения Черниговщины / В. А. Гончаренко, А. Н. Груша, А. И. Петрик и др. – Чернигов : Десна, 1989. – 174 с.
15. Каган С. С. К столетию земской медицины на Украине / С. С. Каган // Очерки истории русской общественной медицины. – Москва : Медицина, 1965. – С. 82–92.
16. Медицина в деревне // Черниговская земская газета. – 1917. – № 96–97, 15 декабря. – С. 7–9.
17. Народная медицина // Селянин. – 1914. – № 12. – С. 329–332.
18. Приложения к протоколам 6-го съезда врачей // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 1. – 318 с.
19. Пристанкова Н. И. Правовое регулирование врачебно-санитарной деятельности в Российской империи XIX – начало XX вв. : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12. 00. 01 "Теория и история права и государства; история правовых учений" / Пристанкова Н. И. – СПб., 2007. – 21 с.
20. Протоколы 1-го очередного губернского съезда земских врачей Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1882. – № 10. – С. 65–168.
21. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони здоров'я (1864–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 "Історія України" / Рогоза О. М. – Харків, 2002. – 17 с. ; Рубан Н. М. Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 "Історія України" / Рубан Н. М. – Донецьк, 2004. – 20 с.
22. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1899. – 327 с.
23. Святловский Е. В. Земская медицина в Черниговской губернии в 1886 г. (по отчётам делегатов 4-му очередному съезду врачей) / Е. В. Святловский // Земский сборник Черниговской губернии. – 1888. – № 9–10. – С. 151–188.
24. Соколов П. Я. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии / П. Я. Соколов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 1–2. – С. 104–107 ; № 10. – С. 58–118.
25. Страшун И. Д. Полвека земской медицины (1864–1914) / И. Д. Страшун // Очерки истории русской общественной медицины. – М. : Медицина, 1965. – С. 30–68.

УДК 930.1(477)"1905"

О.М.Труш

**Жовтневі погроми 1905 р. в Ніжині:
позиція Володимира Піскорського**

У статті висвітлюються події 18–23 жовтня 1905 р. в Ніжині та участь у них професора Володимира Піскорського.

Ключові слова: Володимир Піскорський, громадянська позиція, революція, єврейські погроми.

В статье освещаются события 18–23 октября 1905 г. в Нижине, а также участие в них профессора Владимира Пискорского.

Ключевые слова: Владимир Пискорский, гражданская позиция, революция, еврейские погромы.

It covers the events occurred in Nizhyn on October 18–23 1905 and the Professor Volodymyr Piskorsky's involvement.

Key words: Volodymyr Piskorsky, Public position, revolution, Jewish riots.

Трагічною сторінкою Першої російської революції стали жовтневі погроми 1905 р., організацію яких громадська думка приписувала уряду і Чорній сотні, під якою малися на увазі всі прихильники самодержавства. Приводом для цього соціального вибуху став маніфест 17 жовтня, який дарував населенню громадянські свободи. Він був несподіваним як для ліберальної опозиції, що зустріла його радістю, так і для місцевої влади, яку він втягнув у стан повної розгубленості. Відразу після опублікування царського маніфесту вулиці міст Російської імперії заповнили революційні демонстрації супротивників самодержавства. У той же час значна частина міського населення, добробут якої в результаті революційних подій 1905 р. різко погіршився, вийшла на вулиці з вимогою відновлення "законності і порядку". Невдоволення представників цих соціальних прошарків, що збиралося протягом осені, досягло свого піку 18 жовтня. У цей день на вулицях міст Російської імперії зустрілися два могутні потоки консервативних і революційних маніфестацій, утворивши страшний погромний вир, який забрав тисячі людських життів.

Погроми жовтня 1905 р., що ввійшли в історію під назвою "єврейських", були спрямовані не стільки проти євреїв, скільки проти "революціонерів" узагалі, серед яких, як відомо, євреї становили переважний відсоток. Загалом у жовтні 1905 р. відбулося 690 погромів у 660 населених пунктах [1], не оминули вони й Ніжина.

Історіографія дослідження проблематики подій кривавого жовтня 1905 р. в Ніжині представлена рядом праць учених різних періодів [2], у яких зазначена проблема розглядається не однозначно. Зокрема, радянські історіографи тлумачили ці події виключно як революційні, що були характерними для того періоду на території всієї імперії. Увага більшою мірою зверталася на студентські й учнівські страйки та демонстрації, залишаючи осторонь інші події. В сучасних дослідженнях акцент ставиться виключно на влаштованому єврейському погромі, який став кульмінацією революційних подій у Ніжині. Варто

зазначити, що відкритим залишається ряд питань, безпосередньо пов'язаних із самим погромом, а також причетністю і безпосередньою участю в жовтневих подіях демократично налаштованої інтелігенції, у тому числі професора Володимира Піскорського. Цим і зумовлений наш дослідницький інтерес до даного питання.

Володимир Костянтинович Піскорський (1867–1910) – видатний вчений-історик, професор всевітньої історії Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька та Імператорського Казанського університету. Ніжинський період життя та діяльності вченого припадає на 1899–1905 рр. Тут В.К.Піскорський читав лекції з всевітньої історії, керував науковою роботою студентів, вів практичні заняття. Будучи професором, він виконував не лише прямі службові обов'язки, але й спрямовував увагу на соціальні проблеми.

Наукова, педагогічна та громадська діяльність вченого відбувалась у бурхливий час. Після подій 9 січня 1905 р., які сколихнули всю Російську імперію і стали початком революції, студенти Ніжинського інституту на знак протесту проти самодержавної сваволі припинили заняття та оголосили політичний страйк. Багато викладачів виступило проти намірів студентства. За підтримкою молодь звернулася до В.К.Піскорського. "Ви мені говорили, – відповів професор, – що події 9 січня в Санкт-Петербурзі до того всіх вразили, що ви нічим не можете займатися, тому і страйкуєте. Був би я студентом, я діяв би так само" [3].

В.К.Піскорський був фактично єдиним з викладачів, хто сприйняв настрої студентства і став на їхній бік. Про це красномовно свідчить протокол засідання конференції інституту, одним з восьми членів якої був і В.К.Піскорський: "... Конференція ухвалила: 1. Відновити навчальні заняття 7-го березня... 3. Студентів, які не вказали до означеного терміну, тобто на 4 березня, готовність почати заняття, вважати звільненими з інституту..." [4]. Ця ухвала була прийнята 7 голосами проти одного – професора В.К.Піскорського. Він висловив таку думку: "Зважаючи на те, що причини студентського страйку вкорінені в загальних умовах сучасного російського життя, я висловлюю сумнів, що конференції вдасться якимись заходами впливу відновити правильний хід занять в інституті. Правильний хід занять може бути відновлений лише за умови одноголосно висловленого студентами бажання стати до перерваної роботи. Оскільки такої одностайності серед них немає, то вважаю доцільним відкласти відновлення навчальних занять до осені, залишивши студентів на тих же курсах, на яких вони перебували до страйку" [5]. Про правильність позиції, зайнятої В.К.Піскорським, свідчить те, що вже через 10 днів, 2 березня, конференція на своєму наступному засіданні скасувала попередню ухвалу [6].

Професор ще не усвідомлював студентський рух як частину загального революційного руху в Росії, він розглядав страйк студентів тільки як боротьбу за нормальне становище академічного життя в Росії.

Заняття в інституті відновилися лише у вересні 1905 р. В.К.Піскорський у вступній лекції, звертаючись до студентів, говорив, що суспільство отримало перемогу "над темними силами, які заковували його життєвий ріст, придушували його законні прагнення до свободи, правди і прогресу. Старий порядок доживає останні дні, і скоро вже над російською землею засяє сонце свободи... Треба, щоб у Державну Думу ввійшли прогресивні елементи російського суспільства і дружно працювали над проведенням своїх кандидатів у Думу. Тоді в нас буде парламент, тоді ми вступимо на шлях закономірного розвитку, тоді тисячі болючих питань економічних, соціальних, національних та інших будуть розв'язані..." [7]. "Нам не страшно тепер ні переслідування, ні кара, – наголошував учений, – ми усвідомлюємо свою правоту, ми вирости духовно, ми не змиримося більше з безправ'ям і політичним закріпаченням особи, ... сповіщене указом 6 серпня народне представництво у вигляді Державної Думи нас не задовольняє як акт бюрократії, яка пішла на половинні поступки громадській думці... Вашому поколінню належить майбутнє нашої Батьківщини, нам слід працювати і служити суспільному благу у живильній атмосфері політичної свободи" [8].

17 жовтня Микола II підписав маніфест про надання політичних свобод. В.К.Піскорський бажав змін і прогресивного розвитку своєї держави, тому привітав маніфест. Наступного дня після оголошення маніфесту в аудиторії ніжинського інституту увірвалися декілька студентів у супроводі купки гімназистів з вимогами припинити заняття. Лекції були припинені. Студентський натовп вийшов до під'їзду інституту, де зустрівся з іншим натовпом, який рухався із міста з червоними прапорами. Почався мітинг перед інститутом, на якому також був вивішений червоний прапор.

Актриса Н.А.Лазурська, яка в той час гостювала у М.К.Заньковецької в Ніжині, залишила нам картину цього незвичайного для провінційного міста мітингу: "Високі білі колони інститутського ґанку сліпучо виблискували на сонці, усі сходинок і площадки навколо були заповнені людьми всілякого статку, професій і станів: тут і єврейка-перекупка з великою корзиною, і чиновник у форменому кашкеті, гімназисти, гімназистки, робітники, військові, ошатні жінки, всі дерева обнизані вуличними хлопчиськами" [9].

Головою мітингу був студент другого курсу Шереметов. Крім нього, виступали студенти Бочкарьов, Пожарський, Постернаков, Плишевський, Остроградський, Тарасов. У промовах йшлося про чутки з

приводу дарування конституції. Декілька слів було сказано і професорами В.К.Піскорським і М.І.Мандесом [10]. "Громадяни, – сказав В.К.Піскорський, – з нами радіє сама природа, яка подарувала нам чудовий сонячний день; над російською землею зійшло, нарешті, сонце свободи. У радісному хвилюванні я можу тільки вітати цю свободу. Хай живе Конституція, хай живе суспільна справедливість і наука!" [11]. Студенти відповіли на його заклик гучним "ура", підхопили і стали підкидати.

Історик О.О.Добіаш-Рождественська пригадувала: "... У Ніжині, де я зустрічалася з професором у далекій юності, залишилися спогади, як 1905 р. професор Піскорський здивував усіх, діючи як марксист, і ліві оратори зверталися до нього "товариш" Піскорський. Це було не абищо для провінційного міста і для 1905 року" [12].

О 6 годині вечора, коли мітинг ще продовжувався, був прочитаний Маніфест 17 жовтня, після чого продовжились промови. Мітинг завершився криками "ура", співом Марсельєзи і рішенням оголосити на 19 жовтня політичний страйк (закриття всіх торгових і промислових закладів у місті) та зібрати новий мітинг. У цьому зібранні брали участь близько 1000 осіб, переважно єврейської молоді [13].

В.К.Піскорський дійсно був переконаний, що держава отримає бажану свободу. Він не міг передбачати найближчих наслідків цієї царської подачки.

Окрилені маніфестом учасники мітингу послали депутацію до прокурора з вимогою звільнення політ'язнів. До депутації увійшов і В.К.Піскорський. Завдяки місії депутації було звільнено сільського вчителя Гаврилія, схопленого за перевезення прокламацій. При загальному ентузіазмі, за пропозицією В.К.Піскорського, площу перед інститутом вирішили назвати площею Конституції. Професор увійшов до комітету з підготовки мітингу на 19 жовтня. Щодо мети, яку повинен був переслідувати комітет, велися дебати. З цього приводу вчений висловив таку думку: "... Мітинг повинен слугувати засобом політичного виховання народу, ним треба користуватися для пояснення народу зовсім нових для нього понять: конституція, свобода слова, друку, союзів, зборів, гарантії недоторканості особи і житла... Коли відбудеться диференціація партій і почнуться вибори в майбутній російський парламент, мітинг буде платформою, на якій будуть змагатися і висловлювати свої погляди кандидати в депутати тієї чи іншої партії" [14]. Присутні погодились з ним. В.К.Піскорський, як завжди, був дієвим і активним, а обрання його до складу депутації і комітету свідчить про велику пошану і довіру до нього учасників мітингу.

Тож всі готувалися святкувати 19 жовтня довгождану свободу. Однак в цей день настало пробудження від намірених ілюзій. Були

зірвані червоні прапори, зірваний передбачуваний мітинг, а загони чорносотенців відправилися громити будівлі і лавки євреїв, бити інтелігентів, студентів і професорів [15]. Чорносотенці – організації, які прагнули зберегти Російську імперію в кордонах, що існували на той час, захистити царську владу від революції, довести єдність російського народу та його верховенство над усіма іншими народами Росії. Також їх можна вважати організаторами й активними учасниками єврейських погромів [16]. При цьому варто зазначити, що у погромах брали участь переважно представники низів, до юрби погромників приєднувалося й багато людей випадково, зокрема багато хуліганів, босяків, жінок і підлітків [17]. Микола II у листі від 27 жовтня 1905 р., адресованому своїй матері імператриці Марії, так оцінював події, які сталися після опублікування маніфесту: "... Народ обурився нахабністю й зухвалістю революціонерів і соціалістів, а те що 9/10 з них жиди – вся злість обрушилася на євреїв – звідси єврейські погроми... Але не лише жидам було погано, перепало й російським агітаторам: інженерам, адвокатам і всяким іншим" [18].

З огляду на такий перебіг подій була створена депутація до начальника гарнізону з вимогою втрутитися в міські події і зупинити погроми. В.К.Піскорський був також в її складі. Проте ні війська, ні поліція не перешкоджали погромникам, "хоча спочатку було достатньо однієї загрози, щоб громили (купка 40–50 чол.) розсіялися" [19].

20 жовтня погром єврейських лавок і будинків продовжувався. Він супроводжувався огидними сценами, знущанням, насильством, вбивствами. Картина погрому була страшною: зламані лавки, багато матеріалів і посуду в багнюці, велика кількість закривавлених людей. В.К.Піскорському повідомили, щоб він не виходив на вулицю, бо є загроза небезпеки. Тоді професор зі студентами взяв участь у створенні барикад біля входу в інститут [20].

Наступного дня перед інститутом з'явився натовп погромників з царськими портретами і національними прапорами. Вони хотіли забрати і царський портрет з інституту, а також прагнули участі всіх студентів у патріотичній процесії, яка направлялася на Соборну площу. Під час процесії піддалися побоям і образам особи, яких звинуватили в належності до так званих "демократів", злоба спрямована була в основному на діячів мітингу 18 жовтня. Ввечері цей натовп став вимагати "список демократів" серед студентів і видачі зброї [21]. Однак вимоги не були задоволені. Професор Піскорський з жахом згадував ту ніч: "Дружина і я були вбиті горем і малювали в уяві всілякі страхіття. Ми жалкували, що у нас немає ніякої зброї та отрути, щоб накласти на себе руки, тільки б не піддатися насиллям натовпу" [22].

Апогеєм діяльності чорносотенців була присяга на вірність царю студентів і взагалі міської інтелігенції біля Миколаївського собору. 22 жовтня студенти і професори, в тому числі В.К.Піскорський, відправилися на Соборну площу, де в соборі присягнули на вірність царю. Вийшовши з церкви, вони були оточені натовпом хуліганів із "звірними обличчями". Роздавалися погрози. Юнаків ловили, змушували ставати навколішки "в ніжинську осінню грязюку і цілувати портрет царя" [23]. "Піднялось ревіння натовпу, – згадував учений, – здавалось, він розтерзає нас на частини, життя наше було на волосині" [24]. Студентів і професорів врятувала процесія, яка вирушила за межі церковної огорожі. Вони влилися в її ряди, ставши за царськими портретами, і вирушили до інституту. В інститут проник і натовп погромників, почав хапати окремих осіб – Мандеса, студента Тарасова, Шереметова, Плишевського та інших. Ображали їх, били. Мандес вирвався, врятувався від смерті, втік до церковної школи, де йому зробили перев'язку [25]. Спроби студентів і професорів заспокоїти натовп, щоб припинити насильство в місті, не дали бажаних результатів. Загроза розправи над студентами і викладачами змусила В.К.Піскорського із сім'єю та кількома студентами в ніч на 23 жовтня 1905 р. виїхати з Ніжина.

Не випадково після оголошення царського маніфесту в Росії почалася смуга погромів, спливла на поверхню Чорна сотня. Дії чорносотенців і ставлення до них влади налякали одних, багатьом же допомогли розплющити очі, з іншого боку поглянути на маніфест. Багато з тих, хто із захопленням прийняли маніфест, почали розуміти примарність отриманих свобод. Таку еволюцію пройшов і В.К.Піскорський. Про новий погляд на маніфест він не писав, оскільки мемуари закінчуються подією 23 жовтня, але про те, що його ставлення до маніфесту змінилося, свідчать газетні вирізки, вклеєні і вкладені в мемуари.

Подіям, які відбулись після оголошення маніфесту, присвячено 11 вирізок. З них дві виражають настрої чорносотенців. Одна стаття з "Киевлянина" за жовтень й інша – з невідомої газети такого ж змісту. Обидві вирізки вклеєні в мемуари на початку розділу "Мітинг 18 жовтня". Після них розміщена велика кореспонденція групи студентів ніжинського інституту [26], які описали ті ж події, що і "Киевлянин", але зі своїх позицій. Це події 18–23 жовтня. Їх виклад лише в деяких деталях збігається з тим, що ми читаємо в спогадах В.К.Піскорського. Він дає можливість побачити події крізь призму різних думок, включаючи і найреакційніші, до яких чітко висловлює своє різке негативне ставлення. У подальших газетних статтях не просто повідомляється про нові випадки погрому, а дається спроба з'ясувати причини, які

зробили їх можливими. В одній із них [27] телеграма, направлена царю міською думою Ніжина від імені городян, виражає вірнопідданські почуття і звинувачує в безладах не чорносотенців, а революціонерів та інтелігенцію, й розцінюється як заохочення хуліганів до нових розбоїв. У іншій статті мовиться: "Не було погромів в тих місцях, де населення було надане саме собі". Тобто робиться натяк на те, що влада винна в організації погромів, а далі слідує пряме звинувачення на адресу поліції: "У Ніжині вбивства, пограбування, крадіжка майже щодня. Поліція нічого не робить. Вона зайнята тільки виведенням крамоли" [28]. У кореспонденції від 1 грудня повідомлялося, що вчитель Трон приїхав в гості до Ніжина, пояснював, що таке "демократ" і маніфест 17 жовтня, і за це був заарештований. Кореспонденція закінчується словами: "Ось вам і "свобода зборів!" [29]. В іншій газетній вирізці читаємо, що 29 листопада вночі у Вертіївці, де жив учитель Гаврилій, звільнений з в'язниці лише 18 жовтня й двічі пограбований і побитий під час погромів, з'явилася поліція, обшукала весь будинок, перелякала дітей, підняла сусідів. Шукали Гаврилія за наказом генерала Дубасова, щоб виселити. З інших статей бачимо, що судді посилено розслідують антипоміщицькі виступи селян, учасники селянських заворушень давно заарештовані, а учасникам погромів дали спокій, їх ніхто не переслідує [30]. Нарешті, в останній вирізці з газети "Киевские отклики" (грудень, 1905) розкривається особлива роль Ніжинського духівництва в заохоченні і підтримці чорносотенських банд. У ній же говориться: "Міський голова оголосив другий набір Чорної сотні. Найдивовижніше те, що прийшли 35 новачків і головним чином педагоги" [31]. І останнє: міська управа Ніжина заборонила продавцеві газет в кіоску продавати крамольні газети "Новая жизнь", "Начало", "Зритель", "Киевские отклики" та інші і, навпаки, рекомендувала до розповсюдження "Киевлянин", "День", "Московские ведомости" та інші подібні видання [32].

Реакційні газети продовжували існувати та по-своєму висвітлювати жовтневі події в Ніжині. Але оскільки В.К.Піскорський вже не був учасником подій і навіть їх очевидцем, він не міг їх описувати, тому звертався до преси і цього разу абсолютно залишив без уваги ту її частину, яка, з його погляду, неправильно висвітлює події. Включені в мемуари вирізки є результатом проведеного відбору і характеризують його власний погляд на події в Ніжині.

В.К.Піскорський – історик із широким світоглядом – не міг події, які відбувалися в Ніжині, розглядати як ізольоване, чисто місцеве явище. Звичайно, він розумів їх загальноросійське значення. Це не могло не змусити його по-новому оцінити маніфест. На конкретних фактах він переконався, що Росія не отримала ні свободи слова, ні свободи

зборів, ні всіх інших свобод, які нібито подарував цар. Мабуть, в цей період ідея республіки похитнула його конституційні ілюзії, і якщо не тоді виник інтерес до історії пролетаріату і його боротьби, то саме тоді стався поштовх до його появи.

Література

1. Кожин В. В. Загадочные страницы истории XX в. / В. В. Кожин. – М. : Прима В, 1995. – С. 109.

2. Дроздов О. Як "зустрічали" на Чернігівщині "конституцію 1905 року" / О. Дроздов // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 515–531 ; Костенко І. П. По містах революційних подій на Чернігівщині 1905–1907 рр. / І. П. Костенко // Радянський Ніжин. – 1955. – 21 серпня. – С. 2–3 ; Красталева А. Революція в Нежині / А. Красталева. – М., 1907 ; Левина К. Р. Революционные события 1905 года в Нежинском Историко-филологическом институте / К. Р. Левина // Зб. наукових робіт студ. Ніжин. держ. пед. ін-ту ім. М. В. Гоголя. – Ніжин, 1957. – Кн. І. – С. 13–32 ; Морозова Г. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії / Г. Морозова // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 124–136 ; Примостко Л. Ніжинщина в період революції 1905–1907 років / Л. Примостко // Під прапором Леніна. – 1985. – 28 серпня. – С. 2–3 ; Симоненко В. Ніжин полум'ям овіяло / В. Симоненко // Під прапором Леніна. – 1965. – 19 жовтня. – С. 3 ; Черниговщина в период революции 1905–1907 гг. (подборка материалов) / сост. И. И. Фастовская, Э. М. Филашникова, М. Т. Яцура. – Чернигов, 1975. – 136 с. ; Шевченко В. Д. Генеральна репетиція (революційні події 1905 року на Ніжинщині) / В. Д. Шевченко // Під прапором Леніна. – 1967. – 17 лютого. – С. 3–4.

3. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский // Пискорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / упоряд. : О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К. : Фонд "Відродження", 1997. – С. 217.

4. Відділ Державного архіву Чернігівської обл. в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 1320, арк. 9.

5. Там само.

6. Там само, арк. 11.

7. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (далі – ОР РГБ), ф. 604, к. 10, ед. хр. 3.

8. Там само.

9. Симоненко В. 1905 рік. Чорна сотня в Ніжині / В. Симоненко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 120.

10. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 2–3.

11. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 224.

12. Добиаш-Рождественская О. А. Культура западноевропейского средневековья / О. А. Добиаш-Рождественская. – М. : Наука, 1987. – С. 241.

13. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 3.
14. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 227.
15. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 3.
16. Омелянчук І. "Чорна сотня" – міфи і реальність / І. Омелянчук // Персонал. – 2005. – № 3.
17. Материалы к истории русской контрреволюции. – СПб. : Обществ. Польза, 1908.
Т. 1 : Погромы по официальным документам. – 1908. – С. СЛ.
18. Шульгин В. В. "Что нам в них не нравится...": об антисемитизме в России / В. В. Шульгин. – СПб. : Хорс, 1992. – С. 239.
19. Тревожные дни в Нежине // Киевские отклики. – 1905. – № 298, октябрь.
20. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 231.
21. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 3.
22. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорский. – С. 233.
23. Симоненко В. Названа праця / В. Симоненко. – С. 121.
24. Там само. – С. 234.
25. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 4–5.
26. ОР РГБ, ф. 604, к. 11, ед. хр.16.
27. Киевская газета. – 1905. – № 307, октябрь.
28. Киевские отклики. – 1905. – 17 ноября.
29. ОР РГБ, ф. 604, к. 11, ед. хр. 16.
30. Там само.
31. Киевские отклики. – 1905. – Декабрь.
32. ОР РГБ, ф. 604, к. 11, ед. хр. 16.

УДК 94(477):316.61-058.244

І.В.Якимчук

Архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України крізь призму чуток

У статті зроблено спробу охарактеризувати збереження елементів архаїчної свідомості селянства Наддніпрянської України в умовах модернізації Російської імперії, відображених у чутковій інформації.

Ключові слова: модернізація, чутки, селяни, архаїзми, забобони, епідемія.

В статье сделана попытка охарактеризовать наличие элементов архаического сознания у крестьян Надднепрянской Украины в условиях модернизации Российской империи, отраженных в слуховой информации.

Ключевые слова: модернизация, слухи, крестьяне, архаизмы, суеверия, эпидемия.

An attempt to describe maintenance of elements of archaic consciousness of peasantry of Ukraine of Naddnriprianschyna in the conditions of modernisation of the Russian empire is done in the article, represented in rumours.

Key words: modernization, rumours, peasants, archaisms, superstitions, epidemics.

Російська імперія підійшла до ХХ ст. країною пізньої індустріалізації, сільськогосподарською, і в економічному зростанні, яке вона переживала до 1913 р., провідна роль належала саме аграрному виробництву. Але, незважаючи на модернізацію, становище імперії за показниками виробництва на душу населення було низьким [4, с. 20]. У перші роки століття, крім загальних аграрної та соціальних проблем, далась взнаки економічна криза 1900–1903 рр., внаслідок якої знизився ринок праці і близько 200 тис. безробітних поповнили число робочих рук на селі, почастишали неврожаї (1899 та 1901 рр.). Російсько-японська війна та пропагандистська діяльність опозиційних та революційних партій доповнювали картину напруги в країні, що супроводжувалось послабленням авторитету влади [17, с. 79].

На рубежі століть у дев'яти губерніях підросійської України проживало 22% населення імперії, яке було представлене в основному селянством. За переписом 1897 р. тут проживало 23,4 млн осіб, з яких сільського – 20,3 млн (93% усіх українців) [11, с. 40]. Згідно з усталеною традицією селян ототожнювали з усім загалом й синонімічно використовували щодо них поняттям "простонарод" [19, с. 13]. Основна маса селян залишалася безграмотною й зберегла багато елементів архаїчної свідомості – забобонів та упереджень. Простір соціально-економічних контактів переважної частини селянства здебільшого не сягав далі населеного пункту, де функціонував ярмарок. На заваді розвитку господарства, покращенню соціального та культурного рівня життя селянства була масова неписьменність, яка у селах становила від 91% до 96% [13, с. 106]. Відтак модернізаційні процеси вважалися відхиленням від повсякденного, справою рук нечистої сили й супроводжувались різними формами протидії: нерозумінням і традиціоналізмом, адже піддавали дестабілізації традиційні структури: порушувалась тисячолітня замкненість селянського життя [19, с. 62]. В цих

умовах більше довіри селяни надавали інформації, принесеній "бро-
дячими елементами", аніж офіційно уповноваженими.

В селянському середовищі завжди циркулювали чутки, що виводили селянську самосвідомість за межі сільської околиці й офіцій-
них джерел інформації. Та й самі селяни і сільська інтелігенція часто відгукувались про багатьох із селянської маси як про "темних людей" – безграмотних і п'яних [23, с. 171]. Але селянська темнота зовсім не виключала стійкого інтересу до "поточних справ". Чутка несла в собі селянську мрію або інтерпретацію подій, вона повідомляла про реальний факт, але у фантастично збоченому вигляді [12, с. 221].

Російська імперія на межі XIX та XX ст. була однією з несприят-
ливих країн світу щодо поширення інфекційних захворювань. Щорічно від них помирало близько 1 млн осіб. В 1912 р. зареєстровано 13 млн осіб, що мали заразливі хвороби [7, с. 45]. Лікувально-санітарною справою в країні опікувалося Міністерство внутрішніх справ (далі – МВС) за рахунок фінансів земств та коштів, що виділялись з держав-
ного казначейства. В XIX ст. імперія пережила п'ять холерних епіде-
мій, в першому десятилітті XX ст. вони спалахували двічі [1, с. 72]. Не випадково саме епідемії посідали чільне місце у колективних страхах населення Наддніпрянщини, передусім чума, віспа, холера, пропас-
ниця, які забирали людей у розквіті сил. Щодо стану ветеринарної справи, то 4 ветеринарні інститути, які були у наявності в імперії, не могли вирішити питання ретельного нагляду за ситуацією та підготовки фахівців відповідного рівня [1, с. 73]. Наприклад, лише в 1905 р. у Волинській губернії були зафіксовані такі хвороби свійської худоби, як сибірка, чума свиней, сап, сказ, ящур, п'ятниста гарячка. Усього в губернії на службі в МВС перебувало 23 лікарів і 30 фельд-
шерів [37, арк. 35]. На тлі нових наукових відкриттів у суспільстві росла надія на те, що за допомогою превентивних заходів і завдяки покра-
щенню медичного обслуговування можна хворобу перемогти. На різних рівнях адміністрації розроблялись плани заходів проти холери. Серед заходів передбачені примусове розміщення хворих у спеціаль-
них холерних бараках та їх ізоляція від інших людей, квартири піддавались дезінфекції, особисті речі хворих піддавались спаленню. Перед захороненням померлих від холери передбачалось посипати вапном. Через небезпеку зараження заборонялось проводити тради-
ційні ритуали прощання та захоронення померлих. Той, хто потрапляв до холерного шпиталю, не міг бачитися з рідними. Якщо ж людина помирала від заразної хвороби, рідні не мали можливості переко-
натися в його смерті.

Хвилювання про долю хворих призвели до того, що після того, як хвороба отримувала підтвердження епідемії, заходи з її попереджен-

ня були зустрінуті населенням із недовірою. Воно не розуміло ідею превентивного втручання, адже вважало, що найімовірніше такі заходи і призводили до поширення хвороби [3, с. 304].

Для мешканців українського села недуга означала здебільшого порушення стабільності їхнього існування, адже одразу поставала проблема робочих рук [19, с. 211]. Основні страхи були пов'язані з небезпекою недоїдання, посухою, неврожаю, епідемією тощо. Більшість селян всі біди, нещастя, хвороби пов'язували з волею Божою, тому організація лікувальних пунктів та проведення санітарних заходів сприймалися негативно [8, с. 43]. Хворобу сприймали як покарання за гріхи [9, с. 143], а про епідемії говорили, що то "смерть тягається по селу", а від хвороби, як і від смерті, врятуватися не можна, тому усі заходи безпеки є зайвими [9, с. 145].

Найкращим лікуванням вважалися побожність, молитва і моральна поведінка. Населення більше довіряло знахарям та зіплеварам, аніж медичним послугам [24, с. 169], часто потрапляло на гачок до різного роду шахрайських газетних повідомлень на кшталт: "... Якщо підсипати порцію купленого у нас порошку квочці, то в неї вилупиться стільки-то курчат". Що вже й казати про оповістки, в яких автори обіцяливилікувати за невелику платню всляку хворобу [20, с. 643]. Земський лікар Л.М.Василевський, який працював у Полтавській та Харківській губерніях, згадував, що в одній слободі в 1894 р. дифтерія забрала життя всіх дітей, та, попри це, до лікарів так ніхто і не звернувся [7, с. 20].

Часто селяни у медицині бачили не раціональні пояснення, а містичні, адже прилади, інструменти, термометри, різні постукування, вислуховування були для селянина таємничими і нагадували прийоми у народних цілителів [9, с. 143].

Під час поширення епідемії одразу поширювались чутки про її хід, вони і мали пояснити появу хвороби. За загальною думкою, лікарі самі вигадали хворобу, якої насправді зовсім не було, щоб "морити" народ своїми порошками. Говорили, що абсолютно здорових людей відправляли в бараки, звідки виходу живим не було. Крім того, лікарі буцімто посипали своїх пацієнтів хімічними порошками, хоронили заживо. Мотиви поведінки таких лікарів залишались незрозумілими. Хоча й припускали, що вони знаходились у змові з місцевою владою, інколи підозрювали їх у прагненні збагатитися [3, с. 305].

Аналіз ставлення влади до поширення чуток свідчив, що вона насамперед планувала покарати винних у поширенні недостовірної інформації. За попередніми даними, жодного "чуткомейкера" знайдено не було.

Для попередження поширення небажаної або недостовірної інформації Головне управління у справах друку при МВС 13 травня 1900 р. за №3512 видало циркуляр, яким цензурним комітетам та окремим цензорам з внутрішньої цензури заборонялось допускати до друку матеріал про хворобу, схожу на чуму, що з'явилася в Кутаїській губернії, поки такі урядові новини не з'являться в "Правительственном вестнике" [31, арк. 51]. Статті щодо появи чумних захворювань або поширення епідемії друкувалися з попереднього схвалення у медичному департаменті МВС [31, арк. 61]. 13 січня 1901 р. ще раз було циркулярно наголошено, що цензорам періодичних видань забороняється допускати до друку відомості та чутки, які мають відношення до гострозаразливих хвороб [33, арк. 98]. Звісно, на практиці все було інакше. Заборони друку зовсім не означали, що населення перебувало в інформаційній ізоляції. Інформаційний матеріал черпався із альтернативних джерел – чуток, які циркулювали через випадкових перехожих, пасажирів потягів, волоцюг, які переносили їх у повсякдення пересічних обивателів. Тоді різні припущення або здогадки, сказані пошепки, перетворювались на істину, яка не підлягала спростуванню. У листі до газети "Село" кореспондент відзначав, що попри те, що холери в їхній місцевості (с. Степок Таращанського повіту Київської губернії) не було, все ж балачки про чуму та холеру поширювалися в основному листами від заробітчан і прийшлими перехожими. Активно діймала думки історія про "живу холеру", яка буцімто ходила вечорами по хатах в образі чоловіка доти, поки одна селянка не зарубала заразу: "Багато людей отсим безглуздим вигадкам не йме віри, але є й такі, що кажуть: "Може бути" [5, с. 15]. У Літинському повіті Подільської губернії холеру уявляли в образі простоволосої жінки, яка блукає селами й містами в одній сорочці. Вона постійно плаче, і там, де почують її виття, неминуче починається мор [2, с. 217].

Висока смертність під час епідемій свідчила про труднощі боротьби з хворобами. Часто вона була пов'язана з недовірою населення до медичного персоналу. У холерний час, коли при масовій смертності народом оволодівав панічний страх, натовп міг розносити лікарні й звинувачувати в усьому лікарів [35, арк. 75]. Іноді появу хвороби пов'язували не з відсутністю гігієни, медичного обслуговування, ліків, а з недоїданням. Так, у березні 1909 р. в с. Женишківці Летичівського повіту Подільської губернії буцімто з'явилась епідемія черевного тифу. Станом на 8 серпня 110 осіб захворіло, з них 88 осіб одужали, 18 померли, 4 продовжували хворіти [40, арк. 2]. Паніка посилювалась через опубліковану замітку в газеті "Киевская мысль", де кореспондент відзначав, що останні два роки були неврожайними, і робив

висновок, що тиф має зв'язок з недоїданням. Насправді ця причина була безсовісною вигадкою, адже на тиф хворіла в основному заможна частина села, яка, крім запасів хліба, володіла грошовими заощадженнями. Хвороба посилилась при появі перших овочів та фруктів, які населення попри їх незрілість вживали, вважаючи корисними, вітамінними [40, арк. 3]. Відтак причиною була радше безграмотність, а не голодування.

Бувало, що пов'язували появу холери з бажанням лікарів більше грошей заробити на людській біді [30, арк. 96]. Такий випадок мав місце у Ніжинському повіті Чернігівської губернії, де населення скаржилось, що під час дезінфекції лікарі спляють надто багато речей. І хоча земство відшкодовувало вартість спалених статків, все одно ніхто з селян не йняв їм віри [30, арк. 97].

У слободі Герасимівці Полтавської губернії в серпні 1910 р. селяни відмовились виконувати антиепідеміологічні заходи, викликані епідемією в сусідній слободі Уразовій. Жителі підозріло придивлялися до лікарів та фельдшерів, які були відряджені для боротьби з епідемією, чинили опір дезінфекції, не хотіли показувати хворих. Слободою ширилися чутки, що прибулі лікарі самі розносять холеру, розкидаючи порошки вулицями. Союзником лікарів вважали місцевого священика, який нібито давав отруту разом із причастям, через що більшість селян відмовлялись причащатися в Успенський піст. Для боротьби з хворобою був побудований холерний барак при амбулаторії земської лікарні. Однак із його використанням теж виникли труднощі, пов'язані з балачками про те, що із бараку "виходу нема", адже хворих там кидають у яму, заливають якоюсь рідиною і засипають вапном. Поширенню таких балачок сприяло те, що у сусідній слободі Кукуївці всі поміщені у барак хворі й справді померли. Але це пояснюється тим, що туди привозили хворих у такому стані, коли на одужання надії не було. Суперечок додало розпорядження, згідно з яким хоронити померлих можна було тільки після огляду лікарем та за наявності дозволу місцевого пристава (за приховування хворих передбачалась кримінальна відповідальність). Такі заходи викликали обурення у населення, адже в момент від'їзду пристава померлі іноді залишались без погребіння по декілька днів. Унаслідок таких заходів та незадоволення барак було спалено селянами [25, арк. 232].

У 1892 р. відбулись заворушення селян в с.Кононча, Хмільна, Пекарі, Михайлівка Черкаського повіту Київської губернії, пов'язані з протихолерними заходами, що проводились місцевою владою з метою попередження епідемії. Від селян вимагали обрати на сільських сходах так званих санітарних попечителів по одному на кожні 20 дворів та виділити приміщення для можливих холерних хворих.

Оскільки ці заходи проводились виключно за рахунок селян, то останні розглядали це як чергову вигадку чиновників для наживи. Незважаючи на те, що випадки хвороби таки були у повіті, серед селян циркулювали чутки, "що ніякої холери немає, що цар звелів знову панам наділити селян землею, тому, щоб менше віддавати землі, пани видумали холеру і споюють людей всякими ліками". Часто заявляли: "Не треба нам ні лікарів, ні фельдшерів, ні лікарень, ні санітарів. Якщо хто наважиться сюди приїхати, то ми візьмемо списи і не пустимо їх" [18, с. 372].

28 червня 1912 р. селянин Черкаської волості Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії Іван Гряников, з'явившись до холерного бараку на Павловській копальні, вчинив там буйство. Він підмовляв робітників до вчинення безладів, висловлював недовіру медичному персоналу і погрозами загрозою примусив фельдшера пити ліки [34, арк. 23].

Бувало, що непорозуміння та панічні настрої щодо поширення епідемій та епізоотій виникали через перебільшення інформації у періодичних виданнях. Так, у с.Саливонках Київської губернії в одного господаря спочатку здохла телиця, а потім і корова. Найімовірнішою причиною загибелі худоби були шлункові кольки (хвороба незаразна) [38, арк. 13]. Однак у №27 журналу "Газета" кореспондент подав свою, неперевірену версію подій: "Ходять чутки, що в сусідньому селі Саливонках вже розпочався падіж худоби... Виникає припущення, що хвороба заразлива" [38, арк. 21].

У Володимир-Волинському повіті селяни Шацької волості відмовилися виконувати розпорядження щодо перенесення падлових цвинтарів для уникнення епідеміологічних хвороб свійських тварин через думки про те, що це, навпаки, ще дужче призведе до падіжу худоби [29, арк. 515].

Стан постійної тривожності, неспокою, заворушень викликав страхи навколо потойбічного й складав специфіку "внутрішнього світу" українського селянства посткріпосницької доби. Селяни недовіркою ставилися до медичних послуг, все те, чого вони пояснити не могли, посилювало їхнє почуття беззахисності.

Зі страхами ставилося населення до небесних явищ. Так, комети, затемнення сонця вважалися передвісниками бід, війни, голоду, спонуканням людей до покаяння. У Канівському повіті з приводу появи комети говорили: "Як тільки явиться на небі мітла, то вже буде війна!" У Вінницькому її називали "віхою" й вважали передвісницею великих бід: якщо червона – бути війні, якщо біла – до великої смертності [21, с. 18]. Після того як 20 січня 1910 р. над м.Зіньковом пролітала комета, що була схожа на "чумацький шлях", люди активно обговорювали цю

подію й ділилися своїми враженнями на кшталт: "Добре, що хвостом не зачепила..., а то б камінням як сипонуло..., то хіба що в погребі сховатися". Другий гурт говорив, що ніякої комети не було, просто в лісі хтось вогнище розвів, от слід й залишився [10, с. 3].

Також обережно ставилося населення до сонячних затемнень, які у народі часто називали "мінами". Дописувач газети "Село" відзначав: "Хоча міна сонця відбувається з покон віку і щороку, а все ж таки завжди багато суму наганяє явище в душі простих темних людей. Не розуміють люди від чого се повстає і вигадують усякі страшні, далекі від правди байки; кажуть, що се починається страшний суд, що се кара Божа, що сонце вже ніколи не виясниться" [16, с. 11].

У модернізаційні процеси втягувалося консервативне населення з міфологічним сприйняттям дійсності, з наївною вірою в Бога, безпосередньо релігійні переживання якого співіснували у свідомості з вірою в чаклунів та знахарів, в чарівну силу замовлянь, прикмети, намовляння і різні чари. Психіка народу була наповнена масою дрібниць побуту та сільськогосподарського повсякдення, що неодмінно регламентувалося забобонними приписами [22, с. 137]. Релігійність відтак була поверхневою, мала лише обрядовий, утилітарний характер, богословні основи віровчення мало усвідомлювалися селянством. Тому спостерігається внутрішній синтез християнства та язичництва [15, с. 55]. Одночасне сповідування цих культів визначає двоїстість української релігійності [13, с. 109]. Для простого люду початку ХХ ст. була характерна підміна віри суровим дотриманням обрядів, від яких очікували практичних результатів – врожаю та здоров'я [14, с. 301].

Випадки, що були пов'язані з явищами, які селяни пояснити не могли, сприймалися як передвісники Божої волі й відігравали ключову роль у формуванні колективних страхів. Інформація про найгірші очікування: війну, голод, епідемії, епізоотії – передавалась за допомогою усної комунікації, в основному чутками. Наявність розмов панічного апокаліптичного характеру пояснюється, насамперед, низьким рівнем освіченості сільської людності, відсутністю поінформованості та зацікавленням поширюваними відомостями. Роль таких звісток зростала, коли в окрузі траплялось щось незвичне, сенсаційне. Залежно від конкретної життєвої проблеми селяни зверталися до зовнішніх атрибутів релігії: ікон, обрядів, церемоній, до яких ставилися шанобливо й вважали своїми помічниками. Наявність образів у храмі – обов'язкова умова істинної релігійності, в них звикли бачити не тільки зображення Всевишнього і святих, а й саму їхню сутність. Тому з надзвичайною уважністю та цікавістю ставилися селяни до різного роду перетворень, що були пов'язані з іконами. Надприродні явища, що траплялися з ними (мироточення, сльозоточення, оновлення) були

непоодинокими, пояснити їх священики не могли, а відтак для більшості населення вони залишалися незбагненими. Інформація про такі непояснені чудесні перетворення поширювалася швидко, адже вона вважалася попередженням від Бога чи то про покращення життя, або ж навпаки. Цьому сприяла відсутність будь-яких пояснень, постійні очікування старшого суду й кінця світу. Навіть попри доведення відсутності чудесної дії паломництво до таких місць не припинялося.

Так, у травні 1898 р. в с.Кожанки Васильківського повіту Київської губернії поширювалися чутки, що в будинку Вавила Ніколаєнка оновилась ікона під час божественної літургії у церкві [28, арк. 9]. Інформацію розніс коловоротник, який зупиняв перехожих і розповідав про це диво. Після проведеного розслідування чудесність оновлення ікони святителя Митрофана Воронежського чудотворця довести не вдалося [28, арк. 11]. Так само, як і у випадку у липні 1899 р., коли селянка с.Старивичів Радомишльського повіту Київської губернії Євдокія Опанасенко розповіла односельчанам, що стара ікона Божої Матері дивом оновилася: "Образ Божьей Матери как бы просиявший". Священик при розгляді нічого чудесного в ній не побачив і перерахував селянам приклади справжніх див, які траплялись в історії. Попри це вони все ж попросили перенести ікону до церкви [36, арк. 123]. Під час ретельного огляду виявили, що частина ризи на іконі світліша й найімовірніше почищена власноруч. На допиті ж селянка розповіла, що думка про оновлення виникла у неї під впливом побаченого сну [36, арк. 124].

Аналогічні факти були зафіксовані 21 листопада 1903 р. в с.Моячина Бердичівського повіту Київської губернії. У будинку селянина Семена Марчука ікона Митрофана Воронежського з потемнілої стала чиста та світла. За словами селян, це диво відбулося для напоумлення невірючих та укріплення більшої віри у православних [26, арк. 7]. В 1905 р. у с.Станіславчик Таращанського повіту Київської губернії селянин Кирило Даниленко та його дружина Якилина заявили, що придбана ними 8 років тому ікона Троєручної Божої Матері 2 серпня почала оновлюватися: від неї поширювалися світлі промені і пил сам собою зник. Невдовзі про це явище поширилась інформація серед місцевих селян, які почали сходитися до ікони [39, арк. 1]. В усіх перерахованих випадках біля ікон клали свічки та мисочки для збору грошей і вимагали перенести образи до місцевих церков попри відсутність доведення чудесної дії.

У 1906 р. був зафіксований випадок сльозоточення ікони. Так, жителька м.Вороніж Чернігівської губернії розповіла, що в неї ікона плаче. Селянин Семен Осьмачка обтер рушником ікону – вона й перестала плакати, на що власниця відповіла: "Це зробив грішний

чоловік й ікона образилась" [6, с. 4]. Після перенесення ікони до храму було з'ясовано, що селянка навмисно намастила її олією. Здебільшого селяни до таких явищ підходили з вірою, що Господь Бог звернув на них увагу і наказує більше молитися й серйозно ставитися до життя. У своєму рапорті Київський повітовий староста відзначав: "Оглянув всі ікони, якихось сторонніх засобів до оновлення цих ікон не застосовувалося і відбулося воно скоріш за все із-за звичайних причин, тому варто до цих подій ставитися відповідально" [32, арк. 122].

Свідчення глибокої побожності українського селянства та сильне почуття всюдисущого Бога простежуємо у випадку Божого видіння. В 1904 р. у м.Трахтемирові Канівського повіту поширювалися чутки, що в криниці, яка знаходилась у лісі графині Ігнат'євої, явився образ Покрови Божої Матері [27, арк. 1]. Інші у тому колодязі бачили Спасителя у терновому вінку. Більшість нічого не бачила, тому й дійшли селяни висновку, що бачать лише "достойні". Місцевий священник теж опускався в середину криниці, проте нічого незвичайного не знайшов. При розслідуванні було виявлено, що вдень при сонячному світлі у воді відображається чотирикутник від криничних блоків, а солом'яний дах навісу відбиває подобу сяння [27, арк. 4]. Тому фантазія та уява домальовували в ту раму образ, який кому уявлявся. Щоб припинити розголос про ці дива, вирішили розібрати навіс і забрати блоки. Однак прибуття священника до колодязя ще дужче посилювало увагу до чудесної місцини. Прийшли почали кидати монети у воду, речові дари приносили, при колодязі утиральники з'явилися [27, арк. 6]. Впродовж п'яти місяців селяни активно відвідували це місце. Потім вирішено було забити дошками криницю, хоча й пропонували її повністю знищити, однак влітку це було місце водопою худоби [27, арк. 9].

У с.В'язівці у селянки Степанюкової оновилась ікона св. Миколая, що спричинило паломництво й щоденні пожертвування полотном, хустками, грішми, що становило щоденно тільки грошима 50 крб. Цими пожертвуваннями для "чудотворної ікони" селяни розпоряджались самостійно. Усі намагання місцевого священника та станового урядника вилучити ікону закінчились невдачею, селяни міркували, що відтепер грішми будуть розпоряджатися не вони, а церква [18, с. 28]. Після огляду експертом-іконописцем Ленєвим оновлений образ виявився лише змитим або відреставрованим місцевим іконописцем Марчуком [18, с. 29].

Початок ХХ ст. виявив ряд суперечностей у житті села Наддніпрянської України, серед яких: консервація його патріархальної основи поряд із породженими капіталізмом новими формами поведінки; обрядова релігійність та обмежена грамотність зіткнулися з питаннями нового часу, відповіді на які селяни дати не могли.

Література

1. Анфимов А. М. Царствование императора Николая II в цифрах и фактах / А. М. Анфимов // Отечественная история. – 1994. – № 3. – С. 58–76. – 233 с.
2. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К. : Довіра, 1993. – 414 с.
3. Визе Ш. Слухи и насилие: холерные бунты в Саратове в 1892 г. / Ш. Визе // Слухи в России XIX–XX веков. Неформальная коммуникация и "крутые повороты" российской истории : сб. ст. / редкол. : И. В. Нарский и др. – Челябинск : Каменный пояс, 2011. – 368 с. – С. 300–320.
4. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): новые подсчеты и оценки / П. Грегори ; пер. с англ. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – 256 с.
5. Дописи // Село. – 1910. – № 40, 7 жовтня. – 16 с. – С. 15.
6. Дописи // Рада. – 1906. – № 26. – 4 с. – С. 4.
7. Ирошников М. П. Россия в XX веке: народ, власть, войны, революции, общество : учебная книга / М. П. Ирошников, А. З. Ваксер. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – 608 с.
8. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX века / П. С. Кабытов. – Куйбышев : Издательство Саратовского университета, 1990. – 146 с.
9. Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губ. / Г. Коваленко // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 2. – С. 141–149.
10. Комета // Рада. – № 19, 24 января. – 1910. – 4 с. – С. 3.
11. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко ; пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
12. Литвак Б. Г. Крестьянское движение в России в 1775–1904 гг. История и методика изучения источников / Б. Г. Литвак. – М. : Наука, 1989. – 256 с.
13. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : монографія / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2008. – 480 с.
14. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. – 2003. – 548 с.
15. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : ТОВ "Інновація", 2007. – 455 с.
16. Міна (затемненне) сонця та місяця // Село. – 1910. – № 36, 9 вересня. – С. 11–12.
17. Первая революция в России. Взгляд через столетие. – М. : Памятники исторической мысли, 2005. – 602 с.

18. Пойда Д. З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час / Д. Пойда. – Дніпропетровськ : Дніпропетровське обласне видавництво, 1958. – 32 с.

19. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.

20. Романівський О. Про газетні оповістки та чи можна всім їм вірити / О. Романівський // Засів. – 1911. – № 41, 16 грудня. – 633–648 с. – С. 643–644.

21. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – СПб. : Типография В. Безобразова и Комп., 1872.

Т. 1. – 1872. – 467 с.

22. Хохановскій І. Народное міросозерцание в религиозно-моральном и соціально-м отношений / І. Хохановскій // Руководство для сельских пастырей. – 1912. – № 36. – 326 с. – С. 132–144.

23. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг. / Т. Шанин ; пер. с англ. – М. : Весь мир, 1997. – 560 с.

24. Шарко Е. Из области суеверий малоруссов Черниговской губ. (Народная медицина и представления о загробной жизни) / Е. Шарко // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 1. – С. 168–175.

25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1072, оп. 3, спр. 1575. – август 1910 р. – 360 арк.

26. Там само, ф. 127, оп. 1005, спр. 15. – 09.02.1904 р., 8 арк.

27. Там само, ф. 127, оп. 1006, спр. 58. – 1905 р., 10 арк.

28. Там само, ф. 127, оп. 699, спр. 951. – 1898 р., 12 арк.

29. Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1216. – 27.03–11.07.1909 р., 661 арк.

30. Там само, ф. 1439, оп. 1, спр. 1178. – 15.01.1910–05.01.1911 р., 322 арк.

31. Там само, ф. 1680, оп. 1, спр. 45. – 04.01.1900–16.12.1900 р., 165 арк.

32. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 3194. – 30.12.1913–28.12.1914 р., 325 арк.

33. Там само, ф. 294, оп. 1, спр. 358. – 12.01.1900–23.12.1903 р., 235 арк.

34. Там само, ф. 313, оп. 2, спр. 2660. – 16.03–15.07.12 р., 121 арк.

35. Там само, ф. 335, оп. 1, спр. 3. – 03.08.1905–28.09.1905 р., 231 арк.

36. Там само, ф. 442, оп. 629, спр. 2. – 12.02.1899–12.02.1900 р., 309 арк.

37. Там само, ф. 442, оп. 636, спр. 391. – 23.08.1906–10.11.1906 р., 111 арк.

38. Там само, ф. 442, оп. 662, спр. 114. – 12.03.1909–14.12.1909 р., 48 арк.

39. Там само, ф. 442, оп. 704, спр. 257. – 30.09.1905–06.10.1905 р., 1 арк.

40. Там само, ф. 442, оп. 708, спр. 356. – 01.08.1909–14.08.1909 р., 3 арк.

**Росія як "імперія народів" у публіцистиці
Максима Славінського (1905–1917 рр.)**

В центрі уваги статті – проект трансформації Російської централізованої імперії в етнорегіональну державу, запропонований М.А.Славінським (1868–1945), діячем Петербурзької української громади та одночасно – членом кадетської партії.

Ключові слова: М.А.Славінський, Російська імперія, трансформація, централізація, автономія, публіцистика.

В центре внимания статьи – проект трансформации Российской централизованной империи в этнорегиональное государство, обоснованный М.А.Славинским (1868–1945), деятелем Петербургской украинской громады и одновременно – членом кадетской партии.

Ключевые слова: М.А.Славинский, Российская империя, трансформация, централизация, автономия, публицистика.

In the focus of attention – a project of transformation of the Russian central empire – in ethnoregional state, who suggested that M.A.Slavinsky (1868–1945), leader of the St. Petersburg Ukrainian Gromada, and at the same time – a member of the Cadet Party.

Key words: M.A.Slavinsky, Russian Empire, transformation, centralization, autonomy, journalism.

Усвідомлення потреби модернізації етнотериторіального устрою Російської держави на початку ХХ ст. послугувало важливим стимулом для створення як колективних, так і індивідуальних проектів цивілізованого облаштування імперії. Свою еволюційну альтернативу, що передбачала збереження громадянського миру, можливість діалогу влади й опозиції, центру й національних регіонів, запропонували також представники національної ліберально-демократичної партійної еліти "недержавних народів" імперії. Серед них був і Максим Антонович Славінський (1868–1945) – юрист та історик за фахом, журналіст, поет і перекладач – за покликанням, політичний діяч – за громадським обов'язком. Нагальна потреба політичної трансформації Російської імперії була центральною темою його дореволюційної, головним чином російськомовної, публіцистики. Вважаємо потрібним та перспективним простежити "визрівання" та репрезентацію реформаторських ідей М.А.Славінського у 1905–1917 рр. у контексті реалізації "українського

проекту" в межах Російської держави. Відзначимо, що і він сам, і деякі інші представники українського руху (М.П.Василенко, І.В.Лучицький, В.П.Науменко, Ф.Р.Штейнгель, І.Л.Шраг) входили в роки Першої революції до складу Конституційно-демократичної партії (КДП). Найбільш широкі можливості для артикуляції своїх вимог та використання наявних легальних ресурсів впливу мали, вірогідно, діячі Петербурзької громади Української демократично-радикальної партії (1905–1908), до керівництва якої входив і М.А.Славінський. В подальшому на підставі УДРП виникло Товариство українських поступовців (ТУП), а в 1917 р. – Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ).

У сучасній літературі діяльність і погляди Славінського відбилися насамперед у працях, присвячених історії УДРП, ТУП, УПСФ й розвитку української політичної думки. Йому присвячено статті в енциклопедіях і довідкових виданнях, популярні нариси, наукові біографічні розвідки, де висвітлюються факти його біографії і політичні погляди (*більш детальний огляд див.:* [18; 3; 4; 5, с. 245–264]); захищено окрему дисертацію [10]. Важливе методологічне значення для розуміння моделі "імперії народів", омріяної М.А.Славінським, становлять новаторські наукові концепції природи імперії, що трактують її як складну державу, з асиметрією взаємовідносин пануючого центру й периферії, власне державної території й зовнішнього оточення як потенційного поля експансії й інкорпорації. Відповідно, Російська імперія розглядається як унікальне поліетнічне утворення, що складалося поступово, із часів формування Московського царства від середини XVI ст. і до форсованої інституціональної уніфікації й культурно-мовної русифікації другої половини XIX ст. Новий погляд на історію Російської імперії сформульовано у праці А.Каппелера "Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад" (Львів, 2005), у передмові до якої Я.Грицак зауважує: "Невміння центру дати собі раду з національним питанням було головною причиною внутрішньої слабкості й остаточного розпаду імперії... Українцям належить винятково важлива роль як у побудові, так і розвалі Російської імперії..." [6, с. 11]. Р.Шпорлюк, подаючи нову інтерпретацію "українського проекту" в межах Російської імперії, відзначає, що "... формування модерної України є процесом деформування, трансформування і "розформування" одночасно російської історичної імперської та польської ідентичностей... це історія їхньої інтеракції, контактів, зв'язків... коли подумати, царська Росія трактувала великоросів значно гірше, ніж українців... Формування царської держави було нищенням історичної географічної великоросійської нації... в складі імперії не було центру, тобто Росії як такої" [11]. П.Р.Магочий акцентує, що українська історія в XIX ст. є "передусім історією регіону, чия економічна і соціальна

структура була інтегрована, підпорядкована і залежна від розвитку решти імперії" [8, с. 276]. Висловлені думки є вагомими щодо виваженого розуміння комплексу політичних ідей М.А.Славінського 1905–1917 рр.

В 1897 р. він, нарешті, перебрався із України до Петербурга, а з 1899 р. з захопленням поринув у світ журналістики. Завжди тримав у пам'яті настанови свого університетського професора, видатного історика В.Б.Антоновича: "Найкращі гасла – дуже легка річ... Безмежно важче вкласти в ті гасла реальний зміст, накреслити мінімум програми, відповідний часові, обставинам і тим людям, що його мають перетворити у чин. Бо ж справедливого громадянина і доброго політика пізнають не по гаслах, а по методах праці своєї, по тих реальних досягненнях, що їх має чи намагається набути" [17, с. 366]. З початку 1900-х рр. працював у різноманітних виданнях: співредактор газети "Северный курьер", секретар одного з найбільш впливових загальноросійських органів ліберального спрямування – часопису "Вестник Европы", літературний співробітник видань "Мир божий", "Жизнь", "Товарищ", "Труд", "Наша жизнь" (СПб.), "Приднепровский край" (Катеринослав), "Южные записки" (Одеса). Користувався псевдонімами "М.Головатий", "С.Лавинський", "Максим Ставинський". Підтримував широкі зв'язки з петербурзькою поступовою громадськістю. За спостереженням Особливого відділу Департаменту поліції, був близький до "компанії" П.Б.Струве й М.І.Туган-Барановського [1, л. 1]. Громадська діяльність М.А.Славінського активізувалася напередодні й у роки Першої російської революції. У дні "банкетної кампанії", що проводилася з 20 листопада до грудня 1904 р. за рішенням 2-го з'їзду "Союза освобождения", Максим Антонович – член "Кулінарного комітету" (разом із М.Ф.Анненським, О.В.Пешехоновим і ін.). З 15 січня 1906 р. – член комітету Київської обласної групи кадетської партії. Виборщик до Державних дум чотирьох скликань по Новоград-Волинському повіту Волинської губ. В 1906 р. – редактор ліберальних газет "Свобода и право" і "Свободная мысль", співредактор часопису "Украинский вестник" (СПб.). Позитивний відгук щодо внеску М.А.Славінського в "українську справу" знаходимо в спогадах О.Г.Лотоцького: "Як журналіст, М.А. був більш за всіх нас в курсі справ політичних – внутрішніх і міжнародних... В російських журналістичних колах М.А., навіть працюючи у виданнях суто-російських, завше мав себе як українця, – не зрікаючись своїх українських поглядів та не маркуючи себе "малоросом", як звичайно поступали його колеги, російські журналісти українського походження. Тому запрошувано його до участі туди, де потрібний був для якогось зовнішнього виступу голос українця... Великий жаль нам з Стебницьким робило завше те, що М.А.

працював на фаховому верстаті своєму значно менш, ніж міг би по своїх здібностях. За своїх широких національно-політичних концепцій та за свого технічного досвіду журналістського мав великі можливості, але писав, порівнюючи до того, не багато. Тож був для нас більше як порадник на наших нарадах, ніж як фактичний виконавець рішень, що на тих нарадах повставали. Мало писав М.А. і по-українськи. ... Лейт-мотивом публіцистичних праць М.А. в українській справі була ідея Росії не як суцільного цілого з погляду національного та політичного, а як "імперії народів", у якій кожен народ має користуватись належним правом національним та політичним. Се була засада, яку висували українці, що стояли на ґрунті лояльної праці – національної та політичної – в російській державі" [7, с. 111]. Один із перших програмових виступів М.А.Славінського у роки революції – стаття "Империя народов", де він твердив, що "у процесі свого історичного розвитку імперія, яка була утворена силами однієї, великоросійської, етнографічної групи й яка мала всі ознаки національної держави, "переросла", так би мовити, саме себе, перестала бути національною; отже, настав момент для перетворення централістичної Російської держави, що розпадається, в єдину, міцну вільно визнаним зв'язком "імперію народів". Політичний і соціальний благоустрій такої багатонаціональної держави, як Росія, неможливий без законодавчо оформленого, раціонального національного устрою на підставі реалізації права на самовизначення націй (народів) і його "природнього доповнення" – запровадження національно-територіальної й обласної автономії. Одночасно висловлював сподівання, що саме Державна Дума – перший російський парламент – знайде змогу замінити "рабство ... свободою, бідність і багатство – зрівняльним розподілом майнових благ, обрусіння – вільним розвитком народів, самодержавну Російську імперію – конституційною імперією народів" [13]. Згодом О.Г.Лотоцький зауважив, що "ця стаття не самого лише автора думки висловлювала, а настрої взагалі тих широких кругів українського громадянства, які щиро сподівалися, що в межах російської держави таки можна буде знайти задоволення національним і політичним інтересам українського народу, та лояльно до тої цілі змагала... в часі ж, коли стерно всеросійського корабля знаходилося в руках чинника самодержавно-бюрократичного, той український мінімум... був максимумом в тодішніх російських умовах" [7, с. 111].

Для забезпечення реальної свободи націй у Росії Славінський пропонував прийняти спеціальний конституційний "Закон про національні права", що мав містити наступні положення: політична рівноправність усіх громадян незалежно від національності; існування національних закладів, що мають сприяти розвиткові мови, літератури,

культури; рівноправність усіх національних мов (поряд із російською мовою) в галузі народної освіти й громадського життя; оголошення всіх загальноімперських актів на мовах народів імперії [12]. В подальшому розвинув ці тези в статті "Имперское единство и национальный вопрос" (зб. "Зарницы", СПб., 1908, №1). Активізація в Росії панславистського руху (у формі неославізму) спонукала Славінського до зацікавлення проблемою слов'янської єдності ("Новое славянское движение", 1908). У 1906 р. у Празі і в 1910 р. у Софії відбулись слов'янські конгреси. Провідним у ідеології нового слов'янського руху, на думку публіциста, мало стати гасло: "Через національне до загальнолюдського". Тут він фактично спирався на тезу свого ідейного "вчителя" М.П.Драгоманова (1841–1895). Підставою для "руху ідеї слов'янської взаємності на російському ґрунті" вважав принципи рівноправності усіх без винятку національностей імперії й гармонічне урегулювання взаємин великоросійського народу з українським, білоруським і польським на підставі визнання за останніми права на самовизначення. Розцінював український рух ("українство") як новий важливий фактор у історії Російської державності. Майбутнє панславистського руху пов'язував із позитивним вирішенням не лише "польського", але й "українського питання" в межах Російської й Австро-Угорської монархій [15]. У статті "Национальная структура России и великороссы" (1910) становить інтерес критична оцінка Славінським програм загальноросійських (в термінології автора – "імперських") політичних партій, які він поділяв на дві великі групи: "урядову" і "опозиційну". До опозиційної групи "імперських партій" залучав широкий спектр різнорідних сил, від "Партии мирного обновления" до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), відзначаючи, що в національному питанні всі вони "досить однотайно й самим рішучим чином" поривають із традиційною імперською національною політикою, але "справу позитивного національного облаштування уявляють собі неясно, обмежуючись загальними формулами, у які може бути вкладений самий убогий зміст". На погляд Славінського, КДП виявляє прагнення до збереження "імперської єдності і імперського суверенітету", але все ж таки визнає за національностями "право на всебічну організацію національних сил". В той же час "... партія народної свободи, визнаючи, як і всі інші опозиційні партії, необхідність рівності всіх громадян перед законом незалежно від національності, подальше позитивне вирішення національного питання відкладає до фактичного зміцнення нового конституційного ладу в імперії", а "така постановка національного питання, не відрізняючись принциповою виразністю, містить в собі багато обережності і вводить питання в рамки часу і поступовості державного

будівництва". Стосовно РСДРП не без іронії зауважив, що "партія не зуміла навіть розрізнити межі цього питання від сусіднього, але аж ніяк не ідентичного з ним обласного питання". Стосовно найближчих конкурентів – РСДРП – Партії соціалістів-революціонерів, Народно-соціалістичної партії (НСР), Трудової партії – найбільш позитивно оцінив програму ПСР, що передбачала у майбутньому "можливо більш широке застосування федеративних принципів щодо відносин між окремими національностями" [14].

Найбільш вагомою та значущою й дотепер є стаття М.А.Славінського в збірнику "Интеллигенция в России" (1910), де взяли також участь відомі громадські діячі П.М.Мілюков, І.І.Петрункевич, К.К.Арсенєв, М.А.Гредескул, М.М.Ковалевский, Д.М.Овсянко-Куликовский, М.І.Туган-Барановський. Привертають увагу наступні тези автора: 1) історичне ядро Російської імперії складає великоруський народ. Існують також неросійські ("недержавні") народності (національності); 2) криза державного управління призвела до "надзвичайного похвалення національних і націоналістичних почуттів у всіх народів, що населяють Російську імперію". Північний й Південно-Західний регіони стали "лабораторією, в якій відбуваються всякого роду національні та націоналістичні дослідження"; 3) Південь Російської держави населений українцями, "національний рух яких знаходиться в стадії плідного дотику і творчого обміну інтелігенції з широкими народними масами, що обумовлює його екстенсивний характер. Найближче майбутнє явить картину переходу цього руху з екстенсивності в стадію інтенсивного напруження..."; 4) національне питання є частиною загальнополітичних процесів трансформації в імперії; його активізація поділяється на наступні етапи: з 1904 (вірогідно, ця дата була пов'язана з призначенням кн. П.Д.Святополка-Мирського на посаду міністра внутрішніх справ (26.08.1904), що спричинило з вересня лібералізацію (так звану "весну") в імперії) до 17 жовтня 1905 р.; з 1905 до 1907 рр.; з 1907 до 1910 рр. Трет'ю червневий переворот 1907 р. і зростання ініційованих владою великодержавних настроїв завдали удару надіям "недержавних націй". Уряд П.А.Століпіна законодавчо сформував "систему націоналістичної державності з громадянами різних ступенів і розрядів, визначених приналежністю до тієї чи іншої імперської народності". Практика імперської національної політики, спираючись на апробовані принципи "офіційної народності", стимулювала відцентрові прагнення "недержавних народностей"; 5) коментуючи специфіку урядових перетворень, зауважив, що "історія знає випадки, коли реформи проводилися в життя принциповими їх супротивниками. Такий спосіб проведення реформ, без сумніву, тягне за собою найбільш небажані наслідки у вигляді затяжного вирішення справи і постановки питань,

зазначеної коливаннями, у вигляді надмірності непотрібних, невідповідних обставинам місця і часу компромісів, сплутаності і відсутності плану, і, нарешті, іноді, у вигляді прямого спотворення принципового змісту і значення самої реформи"; 6) діяльність Державної Думи третього скликання (1907–12), на думку автора, становить "чудову ілюстрацію зазначеного способу державного будівництва": "Вимушена силою речей до корінних реформ, до встановлення в імперії нового ладу, але не відчуваючи органічної потреби в цьому, третя Державна Дума з нехиттю і нерішуче створює закони з найважливіших державних справ, насичені всіма гріхами непринциповості і непланованості, відступів і коливань; закони, які містять в собі всі можливі політичні та соціальні конфлікти; закони, які є, так би мовити, лише прологом до подальших непорозумінь і до прямої боротьби"; 7) отже, "Росія переживає важкий, але неповторний момент початкової стадії державного будівництва, зміни всіх частин механізму імперського управління, зміни самої системи цього управління". В той же час, доходив висновку Славінський, треба визнати, що національні процеси в Росії підлягають загальній логіці національних рухів, але з більш значними коливаннями й відступами, ніж в Європі [16, с. 406–415].

В березні 1912 р. Максим Антонович виступив з лекцією "Украинское культурное движение и его общегосударственное значение" в українській секції "Товариства слов'янської культури" в Москві, сподіваючись викликати "ідейну боротьбу" між речниками різних позицій в національному питанні [2, с. 299–301]. Узяв, разом з М.С.Грушевським і П.М.Мілюковим, участь у нараді ТУП та кадетів (25 березня 1914 р.) з "українського питання". На засіданні ЦК КДП 30 березня 1914 р. діячі ТУП виклали перед кадетською фракцією основні жалі й проблеми "українства" (репресії уряду під час Шевченківських урочистостей, а також проти учасників учительського з'їзду, потреба в лобюванні в Думі законопроектів про українську школу і заснування кафедр українознавства в Київському, Харківському та Новоросійському університетах). Славінський, зокрема, передбачав, що, якщо кадати не підуть назустріч національним рухам, то "ці течії підуть у бічні русла до невгоди як самої партії, так справи свободи в Росії", й відтоді кадетська партія може перетворитися "із загальноімперської в одну з великоросійських прогресивних партій". "Навряд чи можливо, – міркував він, – щоб шляхом простої еволюції країна встигла незабаром отримати всі ті блага, які містяться в програмі партії К.-Д., набагато ймовірніше, що доведеться пережити нову хвилю подій... У 1905 р. було досить загальних формул, але з того часу багато що змінилося: на селі розпочалася побутова земельна революція; в окраїнних регіонах сильно зросли національні рухи..." Російський

історик І.В.Міхутіна прокоментувала ці настрої наступним чином: "Якщо питання про автономію України керівництво КДП погоджувалося визнати справою хоча б неблизького майбутнього, то проти ідеї федерації заперечувало самим категоричним чином...", а тому "одночасно з легітимно-еволюційним українські діячі вже тоді, на початку 1914 р., промальовували і формальний варіант втілення своєї теоретичної схеми" [9, с. 150–160]. У початковий період Першої світової війни Славінський притримувався "оборончества" та вимог федералізації Російської держави. У статті "Война и украинство" ("Речь", 1914, №208, 6 серпня) висловлював думку щодо потреби включення території Східної Галичини до складу імперії. Не поділяючи ці патріотичні ілюзії, П.Я.Стебницький у листі до Є.Х.Чикаленка скептично зауважив: "... наш патріот, прапорщик запасу М.А.Славінський в "Речи" надрукував свої "восторги" [2, с. 405–406]. В 1916 р. Максим Антонович взяв участь в організації Російської радикально-демократичної партії в Петербурзі (Д.М.Рузький, А.Д.Марголін, К.А.Мацієвич, М.А.Горький), що обстоювала перебудову Росії на федеративних засадах. Він був членом ЦК, заступником голови партії, фундатором і автором партійного органу – газети "Отечество".

На початках Російської революції звернувся, як представник Петербурзької громади ТУП, до Тимчасового уряду (17.03.1917) із доповіддю про невідкладність задоволення вимог українського руху. В подальшому обіймав посади члена Виконкому Української національної Ради в Петрограді (квітень 1917), голови Особливої наради з обласної реформи при Тимчасовому уряді (з 11.07.1917) й заступника комісара зі справ України. Питання про обласну реформу стало, нарешті, частиною нагальної проблеми трансформації устрою держави. Але лише влітку 1917 р. гасла національного самовизначення, федеративного устрою та обласної автономії деяким чином реально почали цікавити Тимчасовий уряд. Передбачаючи наслідки коливань влади у національному питанні, Славінський зауважував: "Не можна ставати в позу критика й відкладати всі реформи до Установчих Зборів, тому що багато що зволікання не терпить" ("Отечество", 1917, 23 липня). На революційних мітингах закликав зберігати територіальну цілісність держави до Всеросійських Установчих Зборів. Як уповноважений центрального уряду на з'їзді народів у Києві (вересень 1917) проголосив, що Тимчасовий уряд "не має наміру перешкоджати роботі на місцях, спрямованій на створення не лише автономного, але й федеративного ладу".

Таким чином, у 1905–1917 рр. М.А.Славінський відстоював модерністську альтернативу реформування Російської унітарної держави шляхом реалізації моделі створення політичної нації, принципів

мультикультуралізму й федералізму, одночасно послідовно критикуючи базові принципи консервативного імперського проекту. Його позиція була скерована на забезпечення українсько-російської політичної взаємодії в середовищі опозиції. В період назрівання конфлікту Центральної Ради й Тимчасового уряду (червень – вересень 1917 р.) намагався, на підставі компромісу, сприяти набуттю національно-територіальної (політичної) автономії України в складі федеративної демократичної Російської республіки. В умовах дезінтеграції імперського простору в 1918 р. повернувся на батьківщину, увійшов у світ української політики, брав як член ЦК участь у роботі Української партії соціалістів-федералістів. В добу гетьманату – радник МЗС, посол Української Держави в Області Війська Донського, член мирної делегації на перемовинах з Радянською Росією, міністр праці в другому кабінеті Ф.А.Лизогуба (25.10.–15.11.1918). Нарешті, з 1919 р. – посол Директорії УНР у Чехословаччині. Подальша діяльність М.А.Славинського в еміграції (1920–1945 рр.) була спрямована на ствердження ідеї української національної суверенної державності.

Література

1. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 102, ДП, ОО. 1900 р., оп. 228, спр. 311.
2. Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 рр. / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К. : Темпора, 2007. – 628 с.
3. Иваницкая С. Г. М.А.Славинский и его политический проект "империи народов" (1906–1917 гг.) / С. Г. Иваницкая // Cross-cultural Communication. – Vol. 5, № 3. – Quebec, 2009. – С. 64–71.
4. Иваницкая С. Г. Максим Антонович Славинский в восприятии современников и памяти потомков / С. Г. Иваницкая // Историк и его время : сб. ст. к 70-летию проф. В.В.Шелохаева. – М. : РОССПЭН, 2011. – С. 322–334.
5. Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: "колективний портрет" (кінець XIX – початок XX століття) / С. Г. Іваницька. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 452 с.
6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад / А. Каппелер. – Львів : Український Католицький Університет, 2005. – 12+360 с.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого : в 3 ч. / О. Лотоцький // Праці Українського наукового інституту. Серія мемуарів. – Варшава, 1933. Ч. 2. – 1933. – 485 с.
8. Магочий П. Р. Історія України / П. Р. Магочий. – К. : Критика, 2007. – 640 с.

9. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М. : ИСБ РАН, 2003. – 287 с.

10. Очеретяний В. В. Громадсько-політична та наукова діяльність М.А.Славинського (1868–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Очеретяний В. В. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

11. Роман Шпорлюк: "Модерна нація починається зі слів: "Ми різні, але всі – українці" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/12/72390/>. – Назва з екрану.

12. Славинский М. Закон о национальных правах / М. Славинский // Украинский вестник. – 1906. – № 7. – С. 412–416.

13. Славинский М. Империя народов / М. Славинский // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 34–38.

14. Славинский М. Национальная структура России и великороссы / М. Славинский // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия / под ред. А. И. Кастелянского. – СПб. : Общественная польза, 1910. – С. 277–303.

15. Славинский М. Новое славянское движение / М. Славинский // Зарницы. – Спб., 1908. – Вып. 2. – С. 248–280.

16. Славинский М. А. Русская интеллигенция и национальный вопрос / М. А. Славинский // Вехи. Интеллигенция в России : сборники статей 1909–1910. – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 406–418.

17. Славинський М. Гортаючи сторінки життя / М. Славинський // Славинський М. Заховаю в серці Україну : поезія, публіцистика, спогади. – К. : Юніверс, 2002. – С. 201–382.

18. Чмырь С. Г. (*Иваницкая С. Г.*). Славинский Максим Антонович / С. Г. Чмырь // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 557–558.

УДК 94(477.51)"1907/1916"

О.М.Герасимчук

Міграції чернігівських селян до Америки в роки столицінської аграрної реформи (1907–1916 рр.)

У статті розглядається процес міграції селян Чернігівської губернії до Америки в роки столицінської аграрної реформи.

Ключові слова: Америка, заробітки, селянські міграції, Чернігівська губернія, столицінська аграрна реформа.

В статье рассматривается процесс миграции крестьян Черниговской губернии в Америку в годы столыпинской аграрной реформы.

Ключевые слова: Америка, заработки, крестьянские миграции, Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа.

In the article is examined the process of migration of peasants of the Chernihiv province to America in the years of Stolypin's agrarian reform.

Key words: America, earnings, peasant migrations, Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform.

Столипінська аграрна реформа сприяла новому курсу уряду в галузі переселенської політики. Заохочуючи селян до переселення в східні регіони Російської імперії, урядові органи прагнули знизити соціальну напругу на селі, спричинену перенаселенням і малоземеллям. Одночасно з переселенням на постійне місце проживання в к. ХІХ – на поч. ХХ ст. існувало таке явище як сезонне відхідництво селян, які не знайшли застосування своєї праці на батьківщині, на заробітки в інші місцевості Росії і навіть за кордон. Саме висвітлення процесу відходу чернігівських селян на заробітки до американського континенту і є метою нашої статті.

Питання переселень селян з Чернігівської губернії до Сибіру і Далекого Сходу в роки столипінських аграрних перетворень досліджувало немало вчених, проте всі вони розглядали чернігівських переселенців у контексті загальноімперського чи загальноукраїнського переселенського руху [1]. Ця проблема знайшла своє висвітлення в одній з публікацій автора, в якій було досліджено міграції чернігівського селянства до східних районів імперії [2]. Проблема ж міграцій чернігівців у роки столипінської аграрної реформи за кордон Російської імперії взагалі не була предметом детального дослідження. У статті ми зробимо спробу частково заповнити цю наукову прогалину.

Активізації переселенського руху з Чернігівської губернії на початку столипінської аграрної реформи, крім урядових заходів, сприяли і неврожайні 1907–1908 рр., які поставили селян Чернігівщини, особливо північних повітів, на межу голодної смерті. Саме в ці роки переселенський рух чернігівського селянства в Сибір і на Далекий Схід досяг свого найвищого розмаху. З цієї ж причини зросли й масштаби відхідництва на заробітки в інші місцевості, особливо з Новгород-Сіверського, Стародубського, Городнянського, Кролевецького повітів. "Два рази на рік, як правило рано навесні і пізно восени, – писав чернігівський статистик-публіцист П.Червінський, – сільське населення багатьох місцевостей цілими масами піднімається зі своїх осілостей і розбрідається в різних напрямках Росії, іноді за сотні верст шукати

заробітку... Невелика кількість рухається водою чи чавункою; більшість же прямує самим первісним способом: пішки з торбиною за спиною і з мізерним запасом пожитків; збившись в гурти по кілька десятків чоловік, відміряють вони версту за верстою, залишаючись на ночівлю, де трапляється, і харчуючись чим бог послав, – і все це іноді навіть без повної впевненості, що знайдуть підходящу роботу" [3, с. 142]. Навіть не знайшовши роботи, у голодному 1907 р. назад повернулось лише 8% тих, які пішли на заробітки (1748 чоловік). Переважно це були жителі Городнянського (120 чол.), Суразького (570 чол.), Чернігівського (432 чол.) повітів. Решта залишились у місцях заробітків. Письменник М.Коцюбинський у редактованих ним "Сільськогосподарських оглядах Чернігівської губернії" у 1907 р. вказував на незавидне становище заробітчан у південних українських губерніях. Він писав: "Іноді відхідників вабили чутки, що на стороні добре заробляють. Однак, надії на добрий заробіток на стороні не зовсім виправдались. Тим не менше, багатьом довелось залишитись на місці відходу тому, що вдома було ще гірше". Найпопулярнішими місцями відходів для чернігівців у 1907–1910 рр. були Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії, а також не надто віддалені регіони Кавказу й Області Війська Донського. Серед ближчих регіонів, куди вирушали на заробітки чернігівські селяни, можна назвати Київську і Подільську губернії [4, с. 85, 87, 89–90]. Кореспондент газети "Черниговское слово" влітку 1910 р. повідомляв із м.Батурина Конотопського повіту: "З ранньої весни тут очікувався чудовий врожай і, тим не менше, сільськогосподарські робітники у величезній кількості потягнулись на південь. У Батуринській волості за півроку видано більше 1 200 паспортів на 17½ тис. душ населення. На місцях залишились, мабуть, тільки ті, у кого не було за що купити квиток на проїзд залізницею". Кореспондент висловив думку, що такі масштаби відходництва свідчили про "геометрично-прогресуючий економічний занепад нашого села" [5, с. 3].

Робітники з Чернігівської губернії працювали в основному на землеробських роботах, у каменоломнях та цегельнях, на шахтах та рудниках, на цукрових заводах та плантаціях. Ішли на заробітки переважно дорослі чоловіки (58% повідомлень кореспондентів), жінок і підлітків було значно менше (відповідно 22% і 20%). Заробітки на відходах в межах Російської імперії коливались від 9,05 руб. до 17,85 руб. на місяць [6, с. 66]. Застосування машин у сільському господарстві Півдня сприяло витісненню найманих робітників і створенню армії безробітних. В результаті цього заробітки відхідників були нестійкими, а багато з них повертались додому з порожніми руками. Не випадково серед селян Чернігівщини було поширене прислів'я:

"Відхідники принесли мало грошей, а багато вошей". Однак безпросвітні злидні гнали з дому все нових і нових робітників [3, с. 142].

Після 1910 р. потік чернігівських переселенців у Сибір різко знижується. У 1912 р. Чернігівська губернія за кількістю зарахованих за переселенцями ділянок – 2 554 опустилась з другого (після Полтавщини) на передостаннє сьоме місце серед українських губерній [7, с. 7]. Причинами зміни вектора еміграції чернігівських селян були останні неврожайні роки в сибірських регіонах. Представники Південноросійської земської переселенської організації в кінці 1913 р. провели нараду в Чернігові, на якій було констатовано утворення в сибірських губерніях великої кількості жебраків-переселенців із українських губерній. В одній Томській губернії таких було 200 тис. чол. "Нині помітне повне розчарування в "сибірському щасті", – писав часопис "Селянин" у 1914 р. [8, с. 93]. Зменшилось і фінансування переселенських заходів. У 1912 р. на долю чернігівського земства припало 16 339 руб., що було на 1 381 руб. менше порівняно з 1911 р. [7, с. 7–8]. Проте, незважаючи на це, після спаду в 1911–1912 рр., у 1913–1914 рр. відбувається нова хвиля зростання кількості переселенців з Чернігівщини. Газета "Черниговская земская неделя", характеризуючи ситуацію з переселенням у розпалі аграрної реформи, тобто в 1913 р., писала: "Приріст населення обганяє також і фабричну та заводську промисловість, яка розвивається, а поряд з цим наше сільське господарство, що перебудовується на нових засадах (на засадах інтенсифікації), не може забезпечити продуктивного застосування праці для всього приросту населення" [9, с. 5]. Як результат цього процесу часопис "Селянин" у 1914 р. констатував: "Втеча із села починає набувати епідемічного характеру" [8, с. 92]. Зазначалось лише, що змінився напрям переселення. "Зневірившись у зауральських землях селяни стали шукати інших земель, оскільки злигодні на батьківщині, відсутність заробітків не давали (і не дають) багатьом жити далі. Переселенський потік почав змінювати напрямом: замість Сибіру і Середньої Азії він спрямувався в різні райони Росії і за кордон... За Америку починає закріплюватись у наших селян найпрекрасніша репутація, вони вважають її країною заробітків і гарного життя для всіх, хто вміє і може працювати" [10, с. 17, 19]. "Багато молоді виїжджає на заробітки в шахти; інші після остаточного завершення польових робіт, виїхали в Північно-Американські Сполучені Штати – облюбоване місце тутешніх робітників", – писав кореспондент часопису "Селянин" із Новозибкова, звідки за кордон у той час вирушало найбільше заробітчан [11, с. 55].

На Південь Росії, а також у Польщу і Америку артілі заробітчан із Новозибківського і Суразького повітів почали регулярно вирушати ще

в к. ХІХ – на поч. ХХ ст. "Суразці завжди славились як першопрохідці нових переселенських шляхів. Вони першими діставались найвіддаленіших областей Росії і, зрештою, останнім часом навіть проклали шлях чернігівців до Америки. Однак в Америку суразці не переселяються, а лише йдуть на заробітки і повертаються звідти за першого зручного випадку. "Американці" із списку жителів не викреслюються", – так характеризувала мігрантів із Суразького повіту газета "Черниговская земская неделя" [12, с. 9]. Довгий час міграції на американський континент із цих повітів зберігалися в суворій таємниці, і лише випадково один із земських начальників під час ревізії каси волосного правління звернув увагу на одержання значних грошових сум через закордонні банківські контори. Після розпитування односельців про місцезнаходження селян, він довго не міг зрозуміти, в якій такій "Америці" вони на заробітках [13, с. 69]. У таку далеку дорогу новозибківські і суразькі селяни вирушали переважно таємно від місцевої влади, адже процедура одержання закордонного паспорту за власне невисокої його ціни (17 руб. 50 коп. з гербовим збором) була пов'язана з довгою бюрократичною тяганиною, яка селянам була не під силу. Ті, хто бажав законно отримати закордонний паспорт, платили посередникам по 30–40 руб., потім місяцями чекали результату і нерідко так і залишались ні з чим. Питання про закордонні паспорти для селян і відхід їх на заробітки було навіть предметом обговорення на Новозибківських повітових земських зборах надзвичайної сесії 1905 р. Збори прийняли рішення: на прохання губернської адміністрації "відкрити управі кредит для видачі безвідсоткових позик на одержання закордонних паспортів особами, які вирушають на заробітки в Америку". Проте тоді справа з місця суттєво так і не зрушилась.

Масовий відхід чернігівських селян на заробітки в Північну Америку став помітним одночасно з початком століпінської аграрної реформи, тобто з 1907 р., хоч, як уже зазначалось, поодинокі партії чернігівців стали протопувати стежки на американський континент ще з кінця ХІХ ст. Лідерами з міграцій в Америку були Суразький і Новозибківський повіти. Приваблювали чернігівських селян на далекій чужині набагато вищі, ніж на батьківщині, заробітки. "Проживши в Америці 2–3 роки, суражець, як правило, привозить на батьківщину в середньому 500–800 руб. чистої готівки. Високий американський заробіток пов'язаний з тяжкою каторжною працею на шахтах і ливарних заводах", – писала "Черниговская земская неделя" [14, с. 3].

Представником земства А.Мухіним на загальних губернських зборах 23 жовтня 1912 р. було зроблено доповідь про відхожі промисли селян із Суразького і Новозибківського повітів у Північно-Американські Сполучені Штати. Із цих повітів щорічно за океан від-

правлялось близько 10% населення, переважно чоловіки 20–30 років. У деяких селах названих повітів відсоток відхідників досягав 50%. Причиною відходу було названо можливість заробити в середньому на 300 руб. більше, ніж десь у Росії. "Ідуть в чорнороби, на шахти, на металургійні заводи. Плата більша ніж у нас, але і праця каторжна – до 14 годин на добу. Наші робітники потрапляють лише на такі роботи, на які охочих зовсім немає. Лише незначна частина залишається в Америці назавжди. Більшість повертається додому, пробувши в середньому на заробітках лише півтора року... Гроші ідуть цілком на побудову чи ремонт будинку, хліва, огорожі, рідко на купівлю землі і зовсім не йдуть на збільшення господарства", – зазначав А.Мухін. Як результат таких заморських заробітків, представник земства називав те, що "до 40 років людина "спрацьовується", а спричинило такий стан справ те, що існує "глибока невідповідність між багатствами нашої природи і можливістю їх використання" [15, с. 641–643]. Газета "Черниговская земская неделя", описуючи умови праці чернігівців на чужині, у 1913 р. зазначала: "Наш сільський люд цікавиться лише привезеною готівкою і зовсім не тим, чим доводиться займатись "американцю". Грошей же "американці" дійсно привозять багато порівняно з нашими сільськими поняттями, хоч замість цих грошей наші "американці" дуже часто залишають в країні інків своє здоров'я... Пропрацювавши на індіанських шахтах або ж на пенсільванських ливарних заводах 2–3 роки, чернігівець повертається вже майже не здатним до праці. Жадоба грошей спонукає багатьох працювати в дві зміни поспіль, що швидко виснажує сили робітника. Всі "американці", з якими доводилось зустрічатись, пояснювали своє повернення неможливістю продовжувати роботу. "Ще б пожив, ще б грошей накопичив, та сил вже нема". Цей брак "сил" і гонить "американців" назад на батьківщину, куди, за словами місцевого люду, вони "привозять кістки з грошима" [14, с. 3]. А.Мухін наголошував, що "чернігівські американці" повинні стати яскравою ілюстрацією необхідності негайного покращення господарського ладу в умовах, коли людина не може гідно існувати за нинішнього стану справ [15, с. 643].

Незважаючи на тяжкі умови праці на чужині, у 1913 р. відхід чернігівців на американський континент із вищеназваних повітів, порівняно з минулими роками, активізувався ще більше. Розширилась і географія місць відходництва. До Сполучених Штатів додалась і Південна Америка. За 1912 р. на американський континент із Чернігівської губернії вирушило 1 800 чол. За даними пароплавних контор, до Америки за цей рік прибуло 2 000 чернігівців. У 1913 р. тільки із Новозибківського повіту з весни до осені вирушило в Сполучені Штати, Канаду, Аргентину, Бразилію близько 1 500 чол. Точну кількість закордонних заробітчан визначити було неможливо, оскільки більшість з них перетинала кордон "агентом", тобто без відома влади і

відповідних документів. Представники місцевої влади повідомляли, що за останні 6–7 років із багатьох сіл Новозибківського повіту виїхали майже всі чоловіки, а тепер вже дійшла черга і до жінок [10, с. 19].

У північних повітах Чернігівської губернії, де малородючість земель змушували селян шукати додаткові заробітки, у роки столипінської аграрної реформи значного розвитку набув кустарний промисел. Проте виручених за кустарні вироби грошей хронічно не вистачало для забезпечення селянських сімей. Кореспондент "Черниговского слова", який побував 25 січня 1914 р. на ярмарку в Новозибкові, потім писав на шпальтах газети: "Відразу кидається в очі майже повна відсутність на ярмарку землеробських продуктів і переважання кустарних виробів, головним чином, виробів із дерева: коліс, возів, столярних виробів... У багатьох селянських господарствах Новозибківського повіту мало не головний центр тягіння лежить на кустарних промислах. Надто бідні піщані ґрунти і малоземелля не дають віддачі прикладеній селянській праці. Продуктів, які одержує господарство, не лише не вистачає для продажу, а їх навіть недостатньо для власного харчування, тому навколишні селяни змушені шукати підсобних заробітків, а для цього багато вирушає на фабрики, заводи, в копальні, а в останні роки в Північно-Американські Сполучені Штати" [16, с. 4]. Засоби масової інформації відзначали надання суттєвої фінансової допомоги родичам на батьківщині заробітчанами-"американцями". Часопис "Селянин" писав: "Чоловіки, які відїжджають звідси в Канаду і Сполучені Штати, через рік присилають додому 300–400 руб., а то і більше, сума, яка є для селянина багатством" [10, с. 19]. "Біля поштових контор можна бачити майже кожного дня натовпи сільських жінок і літніх людей, які прибувають із різних сіл за одержанням грошових переказів від "американців", – зазначала газета "Черниговское слово" у 1914 р. [17, с. 4].

З 1912 р. мігранти з Чернігівщини все частіше для досягнення Америки обирали шлях через Сибір і Владивосток, звідки вони вирушали в Канаду чи Каліфорнію. Цей шлях уперше освоїли переселенці з Козелецького повіту, які не облаштувалися в Сибіру. З 1913 р. частина чернігівських селян брала "тариф" для переселення в Сибір, уже напевно маючи намір дістатись до Сан-Франциско. У цьому році кількість селян, які вирушили в Америку з Чернігівщини, перевищила 2 000 чоловік і практично зрівнялась з кількістю переселенців до Сибіру. При цьому, як повідомляла "Черниговская земская неделя", в 1913 р. "відхід до Сибіру поступово знижується, а до Америки зростає".

Переселенські агенти, які вербували чернігівців на заробітки в Америку, обдирали мігрантів на кожному кроці. Крім різних комісійних, селяни переплачували ще й від 50 до 100 руб. за так звану

шифскарту (від нім. Schiffskarte – квиток на пароплав). Часто майбутні робітники були змушені їхати на брудних товарних пароплавах в антисанітарних умовах, харчуючись чим доведеться. Мігранти, заплативши втридорога за квиток, виконували на кораблях обов'язки прислуги, а дорога розтягувалася на місяці. У ненабагато кращому становищі були й ті, хто їхав на заробітки з паспортом. Проживаючи за кордоном, такі робітники змушені були платити по 30 руб. за кожен прожитий за кордоном рік. "Як погано без паспорта, а з паспортом ще гірше", – бідкались з цього приводу чернігівські "американці" [14, с. 3].

Хоч заробітки на чужому континенті й були високими, проте не для всіх чернігівських заробітчан Америка ставала "країною грошей і щастя". На додачу до знищеного неймовірно тяжкою працею здоров'я, часто агенти, які вербували селян на заробітки до американського континенту, обманювали їх і, прибувши на місце роботи, селяни потрапляли практично в рабство до місцевих підприємців, де за низьку платню виконували найважчу роботу і здобували за нетривалий час замість грошей низку різноманітних хвороб. "Враховуючи гостру потребу в землі, знаходяться експлуататори, які солодкими обіцянками заманюють селян до Америки" [18, с. 8]. "Особливо це трапляється в Бразилії і Аргентині з їх важким кліматом і нечесними підприємцями з тими недосвідченими емігрантами, які всьому повірили". "Вирушивши звідси в Америку, замість грошей такі заробітчани присилають додому листи, сповнені скаргами на долю", – так писали чернігівські газети про своїх заокеанських заробітчан у 1914 р. [17, с. 4]. За поданням Міністерства внутрішніх справ чернігівський губернатор звертався до місцевих землевпорядних чиновників з вимогою переконувати населення не довіряти сліпо вербувальникам, які насправді виявлялися звичайними шахраями, котрих цікавили лише селянські гроші. Таке звернення з'явилося після того, як кілька партій селян, які вирушили в Уругвай, бо там їм агенти пообіцяли надати ділянки землі, стали згодом батраками на плантаціях місцевих поміщиків [19, с. 2].

Після 1914 р. виїзд чернігівських селян на американський континент, як і переселенський рух взагалі, пішов на спад, і до 1916 р. він практично зійшов нанівець. Причиною стала криза, яка охопила економіку Сполучених Штатів. За повідомленнями генерального консула, в Америці в 1914 р. склалось таке становище, що робітники були "готові працювати за шматок хліба і то нічого не можуть знайти; раді б повернутись додому, але нема грошей – все вже проїли". Закордонний вектор для заробітків почав звертати в бік ще однієї далекої країни – Персії, проте такої популярності, яку мала Америка, у чернігівських заробітчан ця країна не здобула [18, с. 8].

Таким чином, ми бачимо, що в роки столипінської аграрної реформи міграції чернігівських селян не обмежувалися лише євразійським континентом. Наші підприємливі земляки торували собі дорогу і в значно віддаленіші місцевості. Головною причиною від'їзду селян була неможливість за тодішніх умов забезпечення гідного існування селянських родин, спричинена малоземеллям і низьким доходом від сільського господарства і кустарних промислів. Особливістю міграцій чернігівських селян на американський континент було те, що вихідці з Чернігівської губернії відправлялися за океан не на постійне проживання, а на сезонні заробітки, і переважна їх більшість через певний час поверталася додому. Цим, зокрема, чернігівці відрізнялись від західноукраїнських мігрантів, які їхали до Америки з твердим наміром залишитися там назавжди.

За нашими приблизними підрахунками (а точну кількість заробітчан підрахувати неможливо, зважаючи на вищевикладені обставини), за роки здійснення столипінських аграрних перетворень через працю на американському континенті пройшло близько 15 тис. наших земляків. Більшу частину чернігівських "американців" становили вихідці із двох північних повітів губернії – Суразького і Новозибківського. Вони віддавали своє здоров'я, а дехто і життя за майбутнє процвітання чужої землі. На батьківщині вони не знаходили застосування своїм силам і здібностям. Переважна частина заробітчан із втраченим здоров'ям повернулася назад, а дехто так і залишився на чужині назавжди.

Література

1. Брук С. И. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX в. (Численность, структура, география) / С. И. Брук, В. М. Кабузан // История СССР. – 1984. – № 4. – С. 41–59 ; Герасименко О. В. Переселенська політика на Лівобережжі під час столипінської аграрної реформи / О. В. Герасименко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 82–88 ; Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. / В. М. Кабузан // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65–70 ; Раєвський С. М. Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці XIX – початку XX ст. / С. М. Раєвський // Сумська старовина. – 2005. – № XV. – С. 144–151 ; Склярів Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы / Л. Ф. Склярів. – Л. : ЛГУ, 1962. – 568 с. ; Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1974. – № 7. – С. 32–42 ; его же. Аграрные миграции в России (1861–1917 гг.) / Н. А. Якименко // Вопросы истории. – 1983. – № 3. – С. 17–31.

2. Герасимчук О. М. Переселення чернігівського селянства в роки століпінської аграрної реформи / О. М. Герасимчук // Київська старовина. – 2011. – № 5. – С. 56–72.

3. Лобода И. С. Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия (По материалам Полтавской и Черниговской губерний / И. С. Лобода // История СССР. – 1958. – № 5. – С. 137–143.

4. Сельскохозяйственный обзор по Черниговской губернии за 1907 г. По сообщениям корреспондентов. Год 4. – Чернигов : Типография губернского земства, 1908. – 346 с.

5. Корреспонд. "Черн. слова", м.Батури (Конотопского уезда) // Черниговское слово. – 1910. – № 1047, 7 июля. – С. 3.

6. Сельскохозяйственный обзор по Черниговской губернии за 1904 г. По сообщениям корреспондентов. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1906. – 352 с.

7. Совещание уполномоченных южно-русской областной земской переселенческой организации // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 37, 22 ноября. – С. 7–8.

8. П. К. Остерський уезд / П. К. // Селянин. – 1914. – № 3–4. – С. 92–93.

9. Переселение как одна из государственных землеустроительных мер // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 15, 21 июня. – С. 5.

10. Д. Т-ко Переселенческий поток / Д. Т-ко // Селянин. – 1914. – № 1. – С. 14–19.

11. Я. П. Новозыбковский уезд / Я. П. // Селянин. – 1914. – № 2. – С. 54–55.

12. К. О. Переселение из Суражского уезда / К. О. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 42, 27 декабря. – С. 9–10.

13. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб. : Отд. тип. П. П. Сойкина, 1903. – 442 с.

14. Н. Н. Уход на заработки в Америку из Черниговской губернии / Н. Н. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 33, 25 октября. – С. 2–3.

15. Сельское хозяйство. 1 Ноября 1912 г. // Селянин. – 1912. – № 21. – С. 641–643.

16. По губернии. Г.Новозыбков // Черниговское слово. – 1914. – № 2060, 2 февраля. – С. 4.

17. По губернии. Г.Новозыбков // Черниговское слово. – 1914. – № 2058, 25 января. – С. 4.

18. П. А. Вниманию ходоков и переселенцев Черниговской губернии / П. А. // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 21, 23 мая. – С. 8–9.

19. Землеустройство. По поводу переселения русских крестьян в Уругвай // Черниговское слово. – 1913. – Прибавление к № 1999. – 15 ноября. – С. 2.

Спількове будівництво споживчої кооперації Лівобережної України під час Першої світової війни

У статті розглядається питання спількового будівництва споживчої кооперації Лівобережної України під час Першої світової війни. Проаналізовано види спілок кооперативних товариств і акцентовано увагу на економічній обґрунтованості об'єднань споживчих кооперативів у спілки в умовах воєнного часу.

Ключові слова: кооперація, споживчі товариства, Лівобережна Україна, спілка, Перша світова війна.

В статье рассматривается вопрос союзного строительства потребительской кооперации Левобережной Украины во время Первой мировой войны. Проанализированы виды союзов кооперативных товариществ и акцентировано внимание на экономической обоснованности объединений потребительских обществ в союзы в условиях военного времени.

Ключевые слова: кооперация, потребительские общества, Левобережная Украина, союз, Первая мировая война.

The question of the allied building of consumer cooperation of Left-bank Ukraine in the First world war-time is examined in the article. The types of unions of coops are analyzed and attention is accented on the economic validity of associations of the use societies in unions in the conditions of war-time.

Key words: cooperation, consumer societies, Left-bank Ukraine, union, First world war.

Сталий розвиток кооперативного сектору, на думку багатьох дослідників, є запорукою вирішення проблем економіки сучасної України. Тому актуальним, на наш погляд, буде звернення до витоків, до дореволюційної кооперації, яка довела свою затребуваність у вирішенні гострих соціально-економічних протиріч. Саме в цьому контексті може стати в пригоді приклад спількового будівництва споживчої кооперації Лівобережжя в період Першої світової війни.

Деякі аспекти із досліджуваної тематики висвітлені у працях професора В.М.Половця, монографія якого присвячена кооперації на Лівобережній Україні в 1861–1917 рр. [12]. М.В.Алімана [1], І.А.Фаренія [19], Г.А.Волошкевича [5]. Проте в цих та інших працях не є предметом дослідження суто спількове будівництво споживчої кооперації в

окремому регіоні в період Першої світової війни. Саме цю прогалину в дослідженні регіональних аспектів дореволюційної споживчої кооперації покликана заповнити наша розвідка.

У складних умовах воєнного часу споживчі кооперативи змушені були об'єднуватися в спілки. Необхідність спілкових об'єднань серед споживчих товариств посилилась саме під час Першої світової війни, що було викликано як збільшенням кількості самих товариств, так і необхідністю координації діяльності кооперативів у окремому регіоні (повіт чи губернія). І найголовніше, через ці спілки, низові споживчі крамниці на місцях змогли надсилати замовлення на ту або іншу кількість необхідного товару. У свою чергу, губерньська чи повітова споживча спілка, зібравши зі свого регіону всю інформацію про потреби крамниць, могла замовляти у виробника не дрібну, а велику оптову партію товару. Відповідно, і знижка на таку партію буде більшою, а отже, роздрібна ціна в крамницях буде меншою. Необхідність створення таких споживчих спілок кооператори усвідомили вже з перших днів війни, коли ціни виробників різко поповзли вгору.

Таким чином, споживчі кооперативи, створюючи спілки, намагались мінімізувати негативний вплив війни на населення України. Метою діяльності цих кооперативів було налагодження прямого зв'язку між виробником і споживачем, щоб ліквідувати посередницькі накрутки на ціну товару. Кооперативна українська преса писала про необхідність об'єднання в спілки споживчих товариств ще більш виразно: "Скільки добра могла б зробити оця сила організованих людей, скільки господарств підтримала б, скільки грошей зберігла б населенню, впливаючи на ціни, на торгівлю. Але нема цього поки що... Кожна крамниця товариська йде одна й теряє в боротьбі з крамарями. А багато так і вмирають в нерівній боротьбі, одинокі на трудному шляху... В цей скрутний час особливо це треба мати на увазі, бо боротьба буде надто трудно... І найперше що треба зробити кооператорам-споживачам: це гуртуватися в союзи" (цит. за: [11, с. 16]).

Найбільшою спілкою споживчих товариств Лівобережжя в даний період була створена в 1912 р. ПОЮР ("Союз потребительных обществ Юга России"), керівна установа якого розташовувалась у Харкові. Це споживче об'єднання поширювало свою діяльність в основному на Лівобережну Україну та ряд сусідніх губерній. 1915 р. був для цієї організації переломним: ПОЮР вперше, з часу свого заснування у 1912 р., закінчило операційний рік із прибутком і розпочало, нарешті, складські операції. Першого жовтня 1915 р. спеціально винаймане приміщення розпочало свою діяльність як склад Товариства; комісійні операції починають поступово відходити на другий план.

У цьому контексті слід відзначити, що перелом на краще, який стався в справах товариства у 1915 р., не залежав від набуття керівництвом установи досвіду чи інших суб'єктивних причин; основною об'єктивною і всеохоплюючою причиною було загальне пожвавлення споживчої кооперації в умовах Першої світової війни як в цілому по Російській імперії, так і в Лівобережній Україні зокрема. В районі діяльності ПОЮР різко зросла кількість споживчих кооперативів; відповідно зросла і кількість членів ПОЮР. Так, у 1914 р. у Харківській губернії нараховувалось лише 55 споживчих товариств, а у 1916 р. було вже 301 товариство [12, с. 47]. Таким чином, темп приросту споживчої кооперації по Харківській губернії за 1914–1916 рр. склав 447,3%, тоді як по Чернігівській за той же період – 62%, а по Полтавській – 40,2% (підрховано автором за: [13, с. 47]). Саме під час війни у ПОЮР з'явився власний інструктор, який працював на виїздах по різних товариствах регіону. До цього ж Товариство користувалось послугами інструктора Комітету Допомоги Сільській Кооперації при Харківському Товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Саме в період 1915–1917 рр. ПОЮР починає тісно співпрацювати з місцевою владою з приводу планових поставок для Харкова різних продуктів і розподілу їх серед населення. У вересні 1915 р. ПОЮР бере на себе зобов'язання щодо поставок для міста вівса та сіна. У цей час Товариство набуває в очах адміністрації Харкова поваги як солідна і відповідальна за свої зобов'язання організація. Деякі із керівників ПОЮР стають членами Продовольчого Комітету (організації, яка займалась розподілом дефіцитного продовольства серед населення міста). Член Правління ПОЮР А.Н.Макаровський на початку 1916 р. обирається товаришем голови міського Продовольчого Комітету. Завдяки його лобюванню саме ПОЮР отримало право розподілу цукру серед крамниць міста за нарядами Продовольчого Комітету. В 1917 р. члени Правління ПОЮР М.Ф.Кузнєцов та П.С.Полаєв стають відповідно головою Продовольчого Комітету і завідувачем його мануфактурного відділу [6, с. 120].

В 1916 р. ПОЮР досяг найвищого рівня розвитку як для споживчої спілки – було відкрито власне виробництво. Все почалось з того, що Товариство отримало аванс від земської каси дрібного кредиту у 408.000 крб для закупівлі мила та інших супутніх товарів для населення губернії. В цей же час було виставлено на продаж невеличкий миловарний завод за ціною 280.000 крб, який Товариство відразу ж на ці авансові кошти і придбало. За іншими джерелами цей завод було куплено у підприємця С.К.Якимова за 265.000 крб [1, с. 2]. У кінці серпня 1916 р. завод почав працювати, довівши свої потужності до 10.000 пудів мила на місяць. У вересні цього ж року ПОЮР

викупило і пакетну фабрику за 17.000 крб. До березня 1917 р. на двох виробничих підприємствах, що належали ПОЮР, працювало 57 найманих працівників. Крім них, на 1 січня 1917 р. в Товаристві нараховувалось 155 найманих службовців [6, с. 97]. 1 березня 1917 р. ПОЮР уклало угоду з олійним заводом у слободі Барвенкове щодо переробки для ПОЮР соняшнику на олію. Подібні угоди на переробку були укладені також і з рядом олійниць у Старобільському повіті. Влітку 1916 р. Товариство на Кавказькому фронті організувало лавочний відділ із 10-ти лавок для продажу солдатам різних продуктів, а в Астрахані і в Гур'єві організувало соління риби для власних потреб [2, с. 94]. У травні 1916 р. ПОЮР навіть відкрило свою агентуру в Сватовій Лучці (Куп'янського повіту Харківської губ.) з метою більш повноцінного обслуговування споживчих товариств Куп'янського і Старобільського повітів. Намічалось також створення районних споживчих об'єднань у Слав'янську та в Нижній Сироватці Харківської губернії [8, с. 307].

Але незважаючи на зростання кількісних показників роботи Товариства до 1917 р., розширення його діяльності, існують архівні документи, які свідчать, що якість обслуговування товариств, членів ПОЮР була досить низькою. Так, ПОЮР дозволяло собі при комісійних операціях залишати собі 30–40% від вартості товару, що перепродавався споживчим товариствам. Представники товариств, які приїжджали на склади ПОЮР до Харкова, не знаходили необхідних преїскурантів і змушені були самостійно підбирати собі необхідний товар, якого іноді не виявлялося, проте його було досить багато у приватних крамарів і т.ін. У цих негативних проявах ми не вбачаємо корисливих мотивів чи недбальства керівництва. В 1916 – на поч. 1917 рр. надзвичайно швидкими темпами зріс обсяг операцій Товариства, поширився регіон його діяльності; організація перейшла до власного виробництва, можливо, дещо переставши приділяти достатньо уваги якості обслуговування товариств при нестачі кваліфікованих кадрів.

В цілому, на початок 1917 р. обсяг загального обігу ПОЮР зріс до суми в 27.897.442 крб 94 коп. проти 50.789 крб 44 коп. у 1912 р. [6, с. 72]. А загальна кількість членів ПОЮР складала 757 товариств, 702 з яких були споживчими [263, арк. 183]. Регіон діяльності ПОЮР поширювався, крім Лівобережжя, на Катеринославську, Херсонську, Курську, Воронізьку губернії та Область Війська Донського. Виходячи із діяльності цієї споживчої спілки під час Першої світової війни, можна погодитись із думкою І.А.Фаренія про те, що ПОЮР відіграв головну роль в організації кооперативного життя на значній частині території

України і був незаперечним лідером серед об'єднань споживчих товариств [19, с. 81].

Саме під час Першої світової війни на Лівобержній Україні виникає інша спілка споживчих товариств з центром у Полтаві. В регіоні, який був першим з трьох губерній досліджуваного регіону за кількістю споживчих товариств, а до 1906 р. він був першим і серед всіх дев'яти українських губерній [9, с. 93]. За дослідженнями 1912 р., в губернії нараховувалось 306 споживчих товариств. Таким чином, Полтавщина посідала 4-те місце в імперії за кількістю споживчих кооперативів після Київської, Подільської та Пермської губерній.

3-го жовтня 1913 р. в Миргороді відбувся з'їзд представників споживчих товариств Миргородського повіту, на якому висловлювалась настійлива рекомендація щодо організації спільних закупок споживчих товариств [15, с. 469]. Також були спроби організувати закупівельні споживчі об'єднання в Лубнах, Ромнах, Кобеляках і Константинограді [10, с. 26]. Але на 1915 р. утворилося лише Роменське об'єднання, яке зорганізувалось під назвою "Бюро оптових закупок", яке 21 березня 1916 р. прийняло на основі нотаріального договору нову форму – "Торгово-промислове товариство кооперативів Роменського району". У 1915 р. проводились також і певні організаційні заходи для створення споживчого об'єднання у Кобеляцькому повіті, але через ряд формальних перешкод ця спілка в досліджуваній період так і не відбулась [1, с. 20].

Проте найбільшого успіху досягло Полтавське об'єднання, на якому слід зупинитися докладніше. База для організації спілки в Полтаві була не досить міцною. В Полтавському повіті було 15 товариств, які разом з товариствами Хорольського, Зінківського та Константиноградського повітів, що своїми закупками тяжіли до Полтави. В основному це були дрібні товариства з маленькими оборотами і пайовими капіталами та широкою практикою торгівлі крамом у борг [7, с. 58]. У Полтаві, яка була центром закупок для приблизно 70 споживчих товариств губернії, вже існувало певне підґрунтя для створення споживчої спілки, адже ці товариства в здійсненні своїх закупок діяли розрізнено і тому не могли виторгувати для себе прийнятну ціну [16, с. 603]. В Полтаві також працював Кооперативний відділ, створений при Полтавському Товаристві Сільського Господарства, який мав бюро закупівель і посаду інструктора-закупника [2, с. 76]. Діяльність цього відділу була аналогічною діяльності Комітету Сприяння Сільській Кооперації при Харківському Товаристві Сільського Господарства і Сільськогосподарської Промисловості, а саме: це була дорадча і інструкторсько-ревізійна діяльність [16, с. 18]. Саме Полтавський Кооперативний відділ провів 26 квітня 1914 р. нараду з представниками споживчих товариств про створення губернської спілки.

Вирішено було не ризикувати і не подавати в столицю на затвердження статут споживчої спілки: була велика вірогідність відмови у затвердженні. Тому засновники вирішили діяти за зразком харківського ПОЮР – приховати спілку за іншою юридичною формою. Вони подали на затвердження статут "Товариства Гуртових Закупівель" [17, арк. 24]. 24 квітня 1914 р. цей статут було затверджено губернатором. Відчуваючи брак обігових коштів, ТГЗ, як і ПОЮР на початку своєї діяльності, обмежувалось комісійними оборудками, відкладаючи складські операції на майбутнє, проте початок був досить активним. Представники цього товариства буквально "ловили" по базарах представників споживчих товариств і агітували їх вступати до своєї організації. За перший місяць діяльності ТГЗ зробило 20.000 крб грошового обігу, через півроку місячний обіг склав уже 200.000 крб [7, с. 61].

У цілому створення ТГЗ сприятливо позначилось на фінансовому стані його членів, але це товариство згідно зі статутом не мало права вести серед споживчих товариств організаційну роботу. Тому проводилась підготовка до переходу ТГЗ на статут споживчої спілки. Сприятлива нагода трапилась, коли міністром внутрішніх справ Росії став полтавський земський діяч – князь Щербатов. Йому в липні 1915 р. і було надіслано статут Полтавської Спілки Споживчих Товариств, який було затверджено 22 вересня 1915 р [7, с. 38]. Установчі збори Спілки і ліквідаційні збори ТГЗ пройшли 13–14 лютого 1916 р. 5-го жовтня 1915 р. статут Полтавської Спілки був зареєстрований при 39 товариствах-членів, які вона отримала у спадок від Товариства Гуртових Закупівель [7, с. 67]. 28 лютого 1916 р. "новостворена" спілка розпочала свою діяльність [2, с. 96].

Саме тепер Полтавська Спілка Споживчих Товариств могла не тільки допомагати споживчим кооперативам у торгових операціях, але й проводити організаційну та культурно-просвітню роботу в масштабах губернії. Статутом Спілки передбачалось, що вона об'єднує споживчі товариства в межах Полтавської губернії та сприяє вдосконаленню їх діяльності, доставляє їм товари, надає поради та юридичну допомогу, влаштовує лекції та курси, засновує власні склади та заклади для виготовлення, зберігання і закупівлі товарів. Спілка мала право утримувати власні агентства та контори на території країни для закупівлі потрібних для споживчих товариств товарів [1, с. 8].

Виживати в складних умовах воєнного часу Спілці було важко. Але незважаючи на труднощі, період 1916 – початку 1917 рр. можна назвати для Полтавської Спілки цілком вдалим. Уже в перші місяці свого існування Спілка допомагала споживчим товариствам позбавлятися низки посередників при купівлі товару. Активність діяльності Спілки в цей період зменшувалась в міру віддаленості того чи іншого товариства від Полтави. Так, товариства Полтавського повіту закуповували у Спілці краму на 41,7%, а товариства дальших повітів –

від 9 до 30% [7, с. 10]. Відповідно до зростання членів Полтавської Спілки збільшувався також і пайовий капітал [4, с. 72]. Грошовий обіг, порівняно із 1915 р., зріс у 3–4 рази і склав за 1916 р. 1.673.838 крб 12 коп. У цій загальній сумі переважна частина належала складським операціям – 1.205.034 крб 28 коп., порівняно із комісійними – 468.803 крб 84 коп. [13, с. 6,13].

Отже, якщо в перший рік діяльності Полтавського об'єднання обіг залежав майже виключно від комісійних операцій, то в 1916 р. вони склали 1/3, а в 1917 р. обіг зі складськими операціями був у 22 рази більший, ніж із комісіонерами-постачальниками [13, с. 6, 13].

Слід відзначити, що відпускні ціни на складі Полтавської спілки на такі товари широкого вжитку, як сіль, сірники, мило, цвяхи та ін., були в середньому на 37,3% меншими, ніж середньоринкові у Полтаві (підраховано на підставі: [18, с. 719]). Важливу роль у збільшенні складських операцій у 1916–1917 рр. відіграв той факт, що на посаді голови Губернського Продовольчого Комітету перебував голова Ради Спілки, відомий кооперативний діяч Ю.Ю.Соколовський, а членом міської Управи був голова Спілки. Завдяки лобюванню цих людей саме Полтавська Спілка Споживчих Товариств часто отримувала можливість продавати продукти, які надходили в губернію за нарядами Губернського Продовольчого Комітету і земської управи. Причому гроші за ці товари Спілка виплачувала цим установам уже після їх продажу. Така допомога, яку можна порівняти хіба що з безвідсотковим кредитом, відіграла дуже важливе значення в діяльності Спілки протягом 1916–1917 рр.

Восени 1916 р. Спілка розпочала виробництво кондитерських виробів. Ще за існування ТГЗ було укладено угоду з власником кондитерської, за якою ТГЗ за встановленою ціною надавала сировину, а він постачав готовий продукт. Уже 1916 р. кондитерських виробів було виготовлено на суму в 22.269 крб 79 коп. Взагалі ж в асортименті товарів, які продавала Полтавська Спілка станом на 1917 р., переважала бакалія – 48,9% від усього продажу, далі йшли мануфактура – 35,2%, шкіра – 8,5%, галантерея – 4,5%, залізні вироби – 2,3% і друковані видання – 0,6% [13, с. 16].

Були, звичайно, у Спілки і проблеми. Найперша з них – це труднощі з доставкою краму. В 1916 – на поч. 1917 рр. транспортний хаос, особливо на залізниці, був дуже поширеним. Часто було так, що вагонів за уже оплачений крам Спілка чекала по кілька місяців. Іноді крам доводилось розшукувати в дорозі. Такі явища були непоодинокими в умовах воєнного часу і безладдя в транспортній галузі. Щоб прискорити рух необхідного товару, приватні підприємці не зупинялися перед даванням хабарів залізничним чиновникам. Спілка, яка такими методами не діяла, дуже часто опинялась перед браком необхідних товарів, що викликало нарікання у покупців [7, с. 10].

Таким чином, ми можемо відзначити, що до березня 1917 р., коли було прийнято кооперативний закон, у досліджуваному регіоні було створено всього дві спілкові організації споживчої кооперації: ПОЮР і Полтавську Спілку Споживчих Товариств. Якщо ж порівняти їх, то зазначимо, що більш потужним і розвиненим було саме харківське ПОЮР, яке переважало Полтавську Спілку як за обсягами власного виробництва, кількістю товариств-членів, так і за масштабами грошового обігу в торгівій сфері. Крім того, ПОЮР вдалось поширити свою діяльність за межі Харківської губернії на сусідні регіони, а Полтавська Спілка так і залишилась губернською організацією і навіть більше, вона входила до складу більш потужного ПОЮР [14, арк. 52]. В цілому діяльність цих двох спілок позитивно відбилась на зниженні цін. За повідомленнями преси, в районі діяльності Полтавської Спілки ціни знизились у середньому на 5–20% [3, с. 767]. Також позитивно відзначилось на їх розвитку членство керівників цих установ в органах влади, які займались плановими поставками продуктів під час війни. Отже, ці два споживчі об'єднання своєю успішною діяльністю самі стали стимулюючим фактором для розвитку споживчої кооперації регіону в досліджуваній період.

Література

1. Аліман М. В. Кооперативний рух на Полтавщині: історико-економічний нарис / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. Діловий випуск. – 2004. – № 37. – С. 1–24.
2. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України : підручник для студентів кооперативних вузів / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін. – Львів : Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
3. Борьба полтавских кооператоров с дороговизной // Кооперативная жизнь. – 1916. – № 15–16. – С. 767.
4. Височанський П. З історії Полтавського Союзу / П. Височанський // Українська кооперація. – 1918. – № 2. – С. 72–74.
5. Волошкевич Г. А. Розвиток споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Волошкевич Г. А. ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2007. – 19 с.
6. Гречко А. М. Товарищество Потребительских обществ Юга России / А. М. Гречко. – Харьков : Изд. Областного Союза Потребительных кооперативов Юга России (ПОЮР), 1919. – 199 с.
7. Десять років існування Полтавської райспілки. – Полтава : Ар. "Друкар", 1926. – 67 с.
8. Мелкорайонные объединения потребительных обществ // Южный кооператор. – 1913. – № 13. – С. 307.
9. Меркулов А. В. Исторический очерк потребительной кооперации в России / А. В. Меркулов. – Харьков : Изд. ВЦСПО, 1919. – 112 с.

10. Объединение закупок обществ потребителей Константиноградского уезда // Южно-русский потребитель. – 1915. – № 9–10. – С. 26.
11. Подолянин В. Що нам – споживачам-кооператорам робить в цей скрутний час / В. Подолянин // Наша кооперація. – 1914. – № 14–15. – С. 20.
12. Половец В. М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861–1917). – Чернівці : Редакційно-видавничий комплекс "Деснянська Правда", 1996. – 204 с.
13. Полтавська спілка Споживчих товариств. Відвіт за 1917 р. – Полтава : Електрична друкарня М. Г. Амчиславського, 1918. – 73 с.
14. Распределение обществ потребителей по году основания // ЦДІАК, ф. III, оп. 1, од. зб. 450, арк. 50–183.
15. Сл-й А. Постановления первого съезда представителей потребительских обществ Миргородского уезда, Полтавской губернии / А. Сл-й. – 1913. – № 20. – С. 467–469.
16. Совещание инструкторов по кооперации при Полтавской земской управе // Южно-русская сельско-хозяйственная газета. – 1914. – № 5. – С. 18.
17. Списки уездов Харьковской губернии с указанием кредитных и потребительных обществ, населенных пунктов и количества населения в них // ЦДІАК, ф. III, оп. 1, од. зб. 402, арк. 94–95.
18. Токаревский М. Борьба с дороговизной жизни и кооперация в Полтавской губернии / М. Токаревский // Хуторянин. – 1915. – № 33. – С. 717–719.
19. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX століття) / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 144 с.

УДК 94(476)"19"

В.В.Мартиненко

Ставлення німецької окупаційної адміністрації до владних структур Білоруської Народної Республіки в 1918 р.

Стаття присвячена ставленню німецької окупаційної адміністрації до владних інституцій Білоруської Народної Республіки після проголошення її незалежності в березні 1918 р. Головним є виокремлення ключових складових білорусько-німецького співробітництва у військово-політичній, економічній, культурній сферах, наголошенні на винятковій ролі німецького фактора в національно-державному будівництві, визнанні БНР де-юре на міжнародній арені. Ключові слова: Білоруська Народна Республіка, німецька адміністрація, Народний Секретаріат, Статутні грамоти, територія, кордони.

Статья посвящена отношению немецкой оккупационной администрации к институтам Белорусской Народной Республики после провозглашения ее независимости в марте 1918 г. Внимание уделено выделению ключевых составляющих белорусско-германского сотрудничества в военно-политической, экономической, культурной сферах, подчеркивание исключительной роли немецкого фактора в национально-государственном строительстве, признании БНР де-юре на международной арене.

Ключевые слова: Белорусская Народная Республика, немецкая администрация, Народный Секретариат, Уставные грамоты, территория, границы.

The article is devoted to the attitude of German occupation administration to the governing institutions of the Belarusian People's Republic after the proclamation of its independence in March 1918/ The author defends the main components of the Belarusian-German cooperation in military, political, economic and cultural spheres, underlining significant role of the German factor in nation forming process recognition Belarusian People's Republic de jure in the international arena.

Key words: Belarusian People's Republic, the German Administration, National Secretariat, Statutni letters, territory, frontiers.

Дослідження вищеокресленої проблеми є своєчасним і нагальним та передбачає прискіпливий, ґрунтовний, всебічний аналіз стратегічних планів Німеччини стосовно владних структур Білоруської Народної Республіки (БНР) у 1918 р. Здобуття колишніми республіками Радянського Союзу незалежності вимагає від історичної науки об'єктивного дослідження питань національно-державного будівництва, складовою яких було проголошення БНР у березні 1918 р.

Білоруські вчені справедливо наголошують на тому, що ця тема стала однією з найбільш дискусійних в історіографії та публіцистиці. Метою нашої роботи є виявлення ключових напрямків політики Німеччини щодо Білорусі в 1918 р., а завданнями – визначення сутності політики воєнно-окупаційної влади крізь призму національних, соціокультурних, конфесійних процесів та впливу німецької адміністрації на білоруський національний рух.

З приходом до Мінська німецьких окупаційних військ між білоруською владою і німецьким командуванням розпочалася смуга невизначених стосунків. Хоча відразу ж у місті легалізувалася діяльність Виконавчого комітету Ради з'їзду, поновлювалася робота Виконкому Центральної білоруської військової ради, який і вирішив взяти на себе завдання охорони порядку у Мінську. Створювалася білоруська комендатура на чолі з К.Єзовітовим. Були зайняті телефонна станція,

телеграф, будівля Надзвичайної комісії, інших радянських установ. Ця акція проводилася спільно з частинами корпусу Ю.Довбор-Мусницького, що увійшли до міста. Мінськ був розділений на два райони: північно-західний знаходився під контролем білоруської комендатури, південно-східний – під владою легіонерів генерала Ю.Довбор-Мусницького.

Штабом 10-ї німецької армії 10 травня було затверджено ухвалу "Про дотримання громадського спокою і безпеки німецьких військ в окупованих місцевостях". Увесь його зміст зводився до одного: "Стра-та всіх, хто закликає до непокори німецьким військам чи до озброєних дій проти німецької армії" [13, с. 19].

Розглядаючи Білорусь як частину Росії, німецькі окупаційні війська незабаром оголосили, що вони не можуть допустити існування поруч зі своєю – влади білоруської. У результаті такої заяви, зробленої в доволі різкій формі, Народний Секретаріат мав відмовитися від владних функцій, залишившись разом з Виконавчим Комітетом політичним центром, що об'єднував і організовував суспільне життя Білорусі і відстоював її інтереси.

Один з учасників білоруського національного руху Н.Недасек підкреслював, що перша німецько-кайзерівська окупація різнилася від другої, гітлерівської. Під час першої у німців не було чітких намірів будувати нову Європу і змінювати карту старої Європи переміщенням і знищенням цілих народів, як це робили гітлерівці. Кайзерівська окупація була суто військовою, і у цивільне життя німці тоді практично не втручалися. А звідси цивільні установи Білоруської Народної Республіки на чолі з її урядом могли спокійно проводити роботу з державного будівництва. Природно, будь-яку військову акцію німців доводилося спиняти, проте так само була спаралізована й польська воєнщина Ю.Довбар-Мусницького, що позитивно позначилося на національній справі [17, с. 23].

Проте наступні кроки німецької військової адміністрації яскраво довели протилежне. Загалом стосунки з німецькою адміністрацією почали складатися після того, як 28 лютого 1918 р. делегація Народного Секретаріату на чолі з Й.Воронко відвідала її резиденцію в Мінську, висловивши лояльність до нової влади. Саме з нею керівництво білоруського національного руху пов'язувало свої сподівання щодо реалізації планів відродження білоруської незалежності. Дещо раніше, 25 лютого, Народний Секретаріат видав постанову, згідно з якою "всі державні установи, капітали і цінності, що їм належать і складають народну власність, є народним надбанням і переходять у володіння і користування Народного Секретаріату". Реакція на цю заяву була миттєвою. Того ж дня німецький комендант міста із

законом солдатів з'явився до будинку Народного Секретаріату, наказавши його членам і службовцям залишити приміщення. Крім того, був вчинений обшук, знятий білоруський національний прапор [11, с. 34–35].

Білоруський історик Р.Платонов підкреслює, що прапор був не просто знятий, а зірваний і кинутий на землю, а замість нього вивішений німецький. Також була конфіскована скарбниця Народного Секретаріату [18, с. 52]. Цей інцидент став свідченням демонстрації сили і яскраво продемонстрував, хто віднині ставав господарем на білоруській землі. Білоруський дослідник Г.Далідович з цього приводу писав, що німці є німці: продуманість в усьому, контроль, режим і головне – обережність. Вислухавши білоруську делегацію, їх не задовольнило, по-перше, що Народний Секретаріат у I Статутній грамоті публічно їх не привітав, а по-друге, вони посилалися на те, що немає відповідних вказівок із Берліна і їм слід турбуватися про свою армію. Інакше кажучи, німці ухилилися від будь-якої конкретики. У Вільно і Києві вони поводитися інакше, бо там була інша ситуація – сильніший національний рух. Невідомо, на скільки кайзерівці планували залишитися у Мінську, у Білорусі – надовго чи не надовго, але історія ще раз показала – окупанти є окупанти; не дуже зважають на слабких, насамперед думають про власні інтереси, підтримують в окупованих не свідоме, а те, що їм потрібно, нищать звичаї, пам'ятники історії культури, мову, з метою притлумити історичну пам'ять народу, перетворити народ на слухняну рабсилу [4, с. 36].

Із захопленням німецькими військами Мінська в місті заборонялася діяльність партій і громадських організацій, які стояли на платформі радянської влади, але дозволялася діяльність Союзу земельних власників, клерикальних організацій, різних партій ліберальної орієнтації. На окупованій території запроваджувався військовий стан.

Німецькою адміністрацією відтворювалася дореволюційна система місцевого самоврядування – апарат, за допомогою якого можна було б ефективніше здійснювати управління на захоплених територіях, зв'язуватися із місцевим населенням, придушувати його опір, грабувати матеріальні цінності. Окупаційна влада проголосила про свій намір працювати в цілковитому контакті із органами земського і міського самоуправління. До новостворених органів влади в м.Мінську увійшли власники фабрик і заводів, поміщики, чиновники, керівники різних буржуазних союзів і товариств, колишні агенти царської охорони.

Відповідно до розпорядження Головнокомандувача 10-ї німецької армії генерала Фон Фалькенгайма, містом мала керувати Управа під

регулярним наглядом з боку військової влади. Управа складалася із міського голови і необхідної кількості членів, котрі мали виконувати свої службові обов'язки під керівництвом міського голови. Далі в цьому документі йшлося про те, що міський голова і члени Управи призначаються головнокомандувачем за пропозицією коменданта, при цьому вони у будь-який момент можуть бути звільнені. З членів Управи призначався і постійний заступник міського голови. Німецьким командуванням були видані дозволи на право носіння зброї для 34 службовців Мінської повітової Земської Управи. На адміністрацію Мінської Земської Управи покладалися функції із задоволення окупаційних властей квартирами, меблями, постільною білизною, штатом перекладачів, робітниками для різних потреб, забезпеченням продовольством, гужовим транспортом. Управа була зобов'язана покривати своїми засобами витрати, які йшли на утримання міських установ і підприємств, таких як: водопровідна і електрична станції; міські лікарні; школи і училища; пожежні команди; міліцію і поліцію; мирових суддів. Окупаційна податкова система була покликана не тільки покривати витрати на утримання німецької військової адміністрації, але і слугувати джерелом її збагачення.

З першого ж моменту окупації німецькими військами Мінська адміністрація Мінської повітової Земської Управи почала добиватися видання на території міста так званих бонн. Вони мотивували це недостатньою кількістю дрібних розмінних грошей. Так, у проханні від 14 березня 1918 р. міський голова П.Ташенко просив капітана Пільца прийняти делегацію представників міста, бірж, товариств і банків з питання про курс карбованця і видання в місті бонн.

Згодом у листі Верховного командувача 10-ю німецькою армією повідомлялося про те, що ходіння бонн може бути обмежене лише кордонами м.Мінська; паралельний обіг бонн з іншими знаками і знаками Обер Оста є недопустимий; міський карбованець (бонна) прирівнюється до осткарбованця і до двох німецьких марок; термін ходіння бонн обмежений двома роками; їхній випуск повинен здійснюватися серіями. Німецька військово-окупаційна влада прагнула жорстко контролювати діяльність Земської Управи. Фактичне керівництво німецьке командування проводило через призначеного ними градоначальника, не враховуючи думки органів самоврядування. Від керівництва Управи вимагалось постійно надсилати всі рішення і ухвали Управи в перекладі німецькою мовою.

У квітні 1918 р. Мінська міська дума направила до німецького градоначальника депутацію з проханням зберегти демократичні організації (меншовицькі і есерівські), а також дозволити скликати з'їзд

місцевого самоуправління. Проте і ця пропозиція була відхилена [13, с. 24–25].

Як бачимо, німецькі окупаційні власті не визнали влади Народного Секретаріату. Інакше кажучи, не надали йому реальних повноважень. Новій Раді довелося проводити доволі важку роботу за несприятливих умов. Країна була зайнята німецькими військами, влада також належала їм. Рада ставила собі за мету відродження білоруської державності, врегулювання питання кордонів, втілюючи у життя ідею білоруської незалежності. На практиці ж ставлення до білоруського уряду окупаційної влади залишалося невизначеним, у будь-якому разі не досить сприятливим [15, с. 48].

Діяльність Народного Секретаріату після укладення Брестського миру звелася фактично до тупцювання на місці. І це при тому, що білоруські державні органи мали змогу збиратися вільно, без офіційного повідомлення німців, для обговорення нагальних проблем. Спритні політики-німці немовби натягували у своєму дипломатичному інструменті й білоруську струну, щоб загарати на ній у слушний момент.

Навесні 1918 р. діячі БНР докладають неабияких зусиль для нормалізації стосунків з Німеччиною і прагнуть добитися її підтримки у справі будівництва незалежної білоруської держави. Робота велася у двох напрямках: розвиток взаємин з урядовими відомствами Німеччини і з німецькими військовими колами на Східному фронті.

Перша ініціатива у налагодженні контактів з німцями належить Віленській білоруській раді. У березні 1918 р. вона вітала визнання Німеччиною незалежності Литви, але при цьому звертала увагу на те, що Тариба не може виступати від імені усіх жителів Литви. У зверненні, яке діячі Ради направили до Берліна, наголошувалося, що пошматовані Литовським договором білоруські землі в силу політичної і економічної необхідності повинні злитися в єдину Білорусько-Литовську історичну державну одиницю, вільну і самостійну – цій меті підпорядковані всі прагнення білоруського народу по той і по цей бік штучно створеного кордону, що розірвав навпіл єдине ціле. Це спричинене тим, що під час вирішення Литовського питання було заслухано голос не усього населення, а голос установи, що може вважатися представництвом лише частини населення Литви – литвинів, які складають близько 40% населення, але зовсім не представництвом Литви [19, с. 44].

Жорстка політика німецьких властей, як уже зазначалось, ускладнювала всю діяльність Народного Секретаріату БНР. Це підтверджує наступний факт. Навесні 1918 р. один з членів білоруського уряду Л.Заяц передав німецькому військовому командуванню прохання про

прагнення скоординованості дій щодо білоруського населення. На це отримав категоричну відповідь, а саме: влада у зайнятій німецькими військами області належить німецькому військовому командуванню і немає підстав спільно вирішувати всі справи, що стосуються місцевого населення, це є прерогативою окупаційного уряду [1, с. 78].

Проголошення Акту від 25 березня 1918 р., який не дав реальної влади у Білорусі, мало досить значні наслідки для білоруського руху. Перш за все, Раду залишають земська і міська групи (йдеться про м.Мінськ, оскільки інші міста і земства ще не входили до складу Ради), котрі відстоювали ідею федерації з Росією і на місце яких до складу Ради запрошуються представники консервативної і клерикальної групи "Мінського Білоруського Представництва", що утворилося після приходу німців і об'єднувало поміщиків, чиновників і духовенство переважно західної орієнтації. Нові члени вносять з собою і новий елемент у діяльність Ради – німецьку орієнтацію. З одного боку, це диктувалося кон'юнктурними міркуваннями, а з іншого – надходженням повідомлень Віленської Білоруської Ради про лояльне ставлення німців щодо білоруського питання у кордонах першої окупації (діяльність мережі білоруських шкіл, яких нараховувалося близько 126, реорганізація Свічлоцької учительської семінарії у білоруську семінарію, відкриття білоруської кафедри у Вільно і низки інших культурних установ, розвиток білоруського книговидавництва). "Поховавши" актом від 25 березня 1918 р. російську орієнтацію, Рада БНР повинна була стати на шлях "вільного пошуку" нових "орієнтацій", без яких вона, звичайно, жити не могла [19, с. 45].

Відразу після цього проголошену Радою БНР незалежну білоруську державу підтримала Віленська Білоруська рада. У резолюції від 26 березня 1918 р. разом з положенням про підтримку БНР Віленська Рада відзначила, що до вирішення питання про перегляд Брестського договору вона буде проводити роботу зі створення на території білорусько-литовської окупації Литовсько-Білоруської держави та забезпечення західних етнографічних кордонів і захисту прав білоруського народу в межах цієї території.

Водночас німецький уряд розглядав військові, політичні та економічні аспекти ситуації радше з позиції необхідності зміцнення окупаційного режиму, максимального викачування на завершальній стадії світової війни сировинних і продовольчих ресурсів з Білорусі. Дотримуючись своїх військово-політичних цілей, монархічна Німеччина не визнавала і не збиралася визнавати будь-яку паралельну владу. До її планів не входило визнання білоруської державності навіть у вигляді структури, підпорядкованої окупаційній адміністрації. Заяви керівництва БНР про готовність йти в руслі німецької політики

не дали позитивних результатів. У Німеччини, як це можна стверджувати за Брест-Литовською угодою, були плани поділу Білорусі з приєднанням її північно-західної частини до Прусії [10, с. 23–24].

На початку квітня Томаш Гриб, який обіймав у Народному Секретаріаті посаду секретаря землеробства, запропонував наступну програму дій у стосунках з німцями: з'ясувати з військовою окупаційною владою, наскільки вона готова визнати у межах її окупації іншу владу; розробити конкретні практичні пропозиції Народного Секретаріату на найближчу перспективу; у разі невизнання окупаційною владою платформи Народного Секретаріату, подати йому у відставку і, таким чином, показати громадянам БНР і усьому світові, як виявились придушеними завоювання революції і вольності працелюбного білоруського народу. Але його заява залишилася не почутою не лише німцями, але й членами білоруського уряду [3, с. 128].

5 квітня 1918 р. діячі БНР закликали канцлера Німеччини офіційно визнати незалежність Білорусі. Проте Берлін відмовився це зробити, пославшись на те, що це суперечитиме умовам Брест-Литовського мирного договору. Не отримавши очікуваної підтримки з боку уряду Німеччини, керівники БНР вирішили звернутися безпосередньо до кайзера Вільгельма II. За свідченням учасника тих подій В.Годлевського, ініціатором даної акції став керівник Мінського білоруського представництва (основу даного об'єднання складали партії, які представляли велику буржуазію і поміщиків Білорусі) Р.Скірмунт. Не можна сказати, що дана пропозиція була захоплено сприйнята діячами БНР, серед яких нараховувалось багато соціалістів із антимонархічними позиціями. Але все-таки більшість членів Ради підтримало її, керуючись кон'юнктурними міркуваннями. В.Годлевський стверджував, що звернутися до німецького імператора білорусам порадили представники німецької окупаційної адміністрації. На це вказують і архівні матеріали, зокрема, лист, який Президія Ради БНР направила Я.Воронці від 7 квітня 1918 року. У ньому зазначалась: "... за нашими відомостями німецька влада ставить питання про визнання незалежності Білорусі у розрізі того, чи Ліфляндія і Естляндія будуть об'єднані з Німеччиною. Це впливає з нашого географічного розташування – між прибалтійськими землями і Україною. Німці готові підтримати наше державне будівництво, заявляючи, що за допомогу вимагатимуть митного союзу Білорусі з Центральними державами. Вони також не мають довіри до лівих сил у питанні державного будівництва, і запорука успіху криється у залученні до справи поміркованих діячів..." [1, с. 90].

На три надіслані до Берліна Статутні грамоти Рейхсканцлер повідомив білоруському керівництву, що Берлін розглядає Білорусь як

"частину Радянської Росії" і що за Брестським договором без уряду В.Леніна це питання самостійно вирішити не в змозі [8, с. 110–111].

Як бачимо, визнання незалежності Білоруської Народної Республіки із боку Кайзерівської Німеччини відкладалося на невизначені терміни. І це незважаючи на те, що білоруський уряд протягом квітня місяця з затаєю наполегливістю усілякими методами домагався від німецької військової адміністрації якщо не визнання незалежності БНР, то хоча б заступництва, покровительства, а в окремих випадках – дотримання нею елементарних правових норм стосовно білоруського населення. Останнє питання піднімалося на одному з засідань білоруського керівництва, на якому було вирішено направити делегацію до німецького генерал-коменданта "з метою з'ясування причин арештів білоруських солдатів і військовозобов'язаних і вивезення їх невідомо куди, а також вирішення питання про реєстрацію білорусів..." [1, с. 92].

Після низки невдалих спроб заручитися підтримкою німців центр дипломатичної діяльності представників БНР на деякий час переміщується до Києва. 25 квітня 1918 р. делегація БНР у Києві направила німецькому послу в УНР звернення, в якому приводилось багато аргументів на захист ідеї відродження білоруської державності. У документі говорилось і про те, що Білорусь до 1569 р. була самостійною державою, після чого існувала як федеративна суверенна частина Речі Посполитої. Делегація вважала, що "повного злиття народних білоруських мас з Росією не могло відбутися з тієї лише причини, що за своєю культурою білоруський народ схиляється до західноєвропейських країн, а не до Сходу". Також білоруські чільні представники сподівалися, що, виходячи з економічних і політичних інтересів, Німеччина повинна підтримати БНР. У крайньому разі БНР змушена буде піти на союз з Росією або ж республіку зможе поглинути Польща. У зверненні наголошувалося: "Можливо, для німецької політики байдужі кордони Білорусі на сході, але посилення Польщі за рахунок Білорусі надасть полякам сприятливий ґрунт будувати Велику Польщу, що навряд чи може входити до інтересів Німеччини". Були вироблені конкретні пропозиції для німецького уряду, серед яких можна виокремити наступні: прохання про визнання самостійності Білорусі і влади в особі Ради і її коаліційного міністерства; встановлення з місцевою німецькою владою таких взаємин, за яких білоруський уряд міг би здійснювати владні повноваження у східній частині Білорусі, зайнятій більшовиками; збереження цілісності Білорусі у її природних історичних і етнографічних кордонах. Йшлося про Гродненщину, течію Прип'яті і місто Вільно як "розумовий центр Білорусі" [6, с. 11]. Члени делегації намагалися переконати посла в тому, що питання про

самостійність Білорусі є наболілим і що від німецького уряду залежить його позитивне рішення. Якщо ж німецький уряд залишить його без уваги, погляди білоруського народу будуть спрямовані в інший бік, "напевно, менш сприятливий для німецьких інтересів". У листі делегації мова йшла і про те, що управляти Білоруссю за допомогою лише військової сили, без сприяння уряду БНР "не настільки приємно, корисно і плідно для майбутнього, ніж надати цьому уряду і народу підтримку і тим викликати його симпатії". Також наголошувалося, що розчленування Білорусі на частини сусідами і їх посилення за її рахунок не може відповідати інтересам Німеччини. У разі зацікавленості Німеччини білоруським питанням делегація Білоруської Народної Республіки пропонувала визнати самостійність Білорусі, Раду БНР і уряд, а також налагодити з місцевою німецькою владою такі стосунки, за яких Рада БНР могла б організувати свої збройні сили для встановлення своєї влади на території Радянської Білорусі. З іншого боку, не в інтересах німецького уряду могло стати і розчленування Білорусі на частини між сусідами і посилення їх за рахунок Білорусі, на що сподівалися білоруські урядовці.

Водночас Рада БНР направляє телеграму німецькому імператору Вільгельмові II зі словами щирої вдячності за звільнення Білорусі німецькими військами від тяжкого гніту, чужого знуцання й анархії, що панувала тут.

У Меморандумі Народного Секретаріату Імперському Канцлеру Німеччини, оприлюдненому у квітні 1918 р., наголошувалося на тому, що ще влітку 1915 р. німецькі війська, оволодівши Белостоком, Гродно і Вільно, увійшли на землі здавна заселені білоруським народом. 21 лютого німецькі війська зайняли вже більшу частину Білорусі, включаючи Мінськ, який на сьогодні є центром політичного життя країни. Все політичне життя країни нині знаходиться у сфері впливу німецької держави. Не маючи достатньо повних даних, щоб судити про найближче майбутнє своєї країни, і припускаючи, що німецький уряд не стане на заваді і не чинитиме перешкод щодо Білорусі, які суперечать правам і національно-політичним прагненням білоруського народу, обрана законною представницькою установою країни – Радою Білоруської Народної Республіки виконавча влада – Народний Секретаріат Республіки – звертався до німецького уряду з наступним викладом інтересів білоруського народу і своїх дій, спрямованих на їх задоволення, а саме, що білоруський народ жив і проживає цілісною масою у басейнах верхнього і середнього Дніпра, Немана і Західної Двіни, обіймаючи територію приблизно 300000 км² із загальною кількістю населення 15 млн. Ця територія межувала на заході з Летгалією, етнографічною Литвою і Польщею, на півдні – з Україною, на

сході і півночі – з Росією. Найдовший кордон з Україною складає 1/3 всієї прикордонної смуги. Найменший – з Польщею. З сумом констатовалося, що робота Народного Секретаріату була перервана у результаті "прохолодного" ставлення місцевих властей, які позбавили Народний Секретаріат приміщення, архіву і коштів. У силу цього Народний Секретаріат був змушений тимчасово, до з'ясування ставлення до нього німецького уряду, мінімально згорнути виконання своїх функцій. А далі ще більше: "Рада БНР декларувала незалежність цілісної і неподільної Білорусі і просить Вашу Імператорську Величність про її захист, з метою зміцнення державної незалежності краю в союзі з Німецькою імперією. Лише під захистом Німецької імперії край бачить свою щасливу долю в майбутньому" [5, с. 27].

Варто наголосити, що проголошення незалежності БНР, внутрішньополітичні розбіжності у керівництві республіки, направлення телеграми Вільгельму II, підтримка німецькою владою правого, несоціалістичного крила Ради привели до розколу Білоруської Соціалістичної Громади і вищих органів БНР. На основі БСГ утворились три нові партії: Білоруська партія соціалістів-революціонерів (БПС-Р) на чолі з Т.Грибом, П.Бордуною та І.Мамонько; Білоруська соціал-демократична партія (БСДП), лідерами якої були А.Смолич, Б.Тарашкевич, С.Рак-Михайловський, І.Льосик, брати Луцкевичи, і Білоруська партія соціал-федералістів (БПС-Ф) під керівництвом Я.Воронки, О.Цвікевича, І.Середі, К.Єзовітова. Всі три партії обстоювали ідеї незалежності БНР, проте у галузі зовнішньої політики більша частина керівництва БСДП і БПС-Ф виступала за союз з Німеччиною. Багато з лідерів БПС-Р розглядали і Німеччину і Росію як окупантів і ворогів БНР. Разом з тим в середині цих партій були прихильники пропольської, пролитовської і проросійської орієнтації.

У той же час і Радянська Росія була занепокоєна створенням БНР і посиленням позицій Німеччини у Прибалтиці, Білорусі та Україні. Росія вміло використовувала антинімецькі настрої частини білоруського населення, незадоволеного окупаційною політикою німців.

Німецька влада проводила в Білорусі значні реквізиції цінностей, майна і продовольства, була накладена квартирна повинність.

Однією з найпоширеніших форм пограбування селян було вилучення сільськогосподарської продукції і сировини, що систематично проводилися окупаційною владою за допомогою місцевих органів самоврядування. Згідно з розпорядженням армійського командування, до списку реквізиційних продуктів були внесені практично всі їстівні і кормові запаси населення. По селах розклеювалися накази, що забороняли без дозволу німецьких властей розпочинати косіння трав, збір овочів і фруктів, рубку лісу, вилов риби. Так, у розпорядженні

німецького коменданта в місті Дісна від 28 вересня 1918 р. наголошувалося:

- продаж худоби, зерна, сіна, соломи і картоплі має здійснюватися тільки з дозволу офіцера з госпчастини;
- щонеділі здавати з кожної курки по 1 яйцю, з кожної корови – по 1,5 літра молока.

Реквізичійні поставки досягали значних розмірів. Окрім сировини і зернових, реквізиції піддавалася худоба, що знаходилася у розпорядженні селян. На вимогу окупаційних властей кожна волость, наприклад Могилевського повіту, була зобов'язана постачати на потреби німецької армії і для Німеччини по 800 пудів м'яса на місяць. Масові реквізиції призвели до повного винищення великої рогатої худоби, свиней, свійської птиці. Але і на цих величезних цифрах німецька влада не зупинялася. Реквізиції перетворювалися на справжній грабіж сільських жителів. Німці віднімали у селян все, аж до печеного хліба і предметів домашнього вжитку. Згідно зі звітом окупаційних властей, в одному з округів, що охоплював невелику територію Білорусі, за два роки було зібрано у селян 2687 тис. штук яєць, 890 тис. з них було відправлено до Німеччини і лише 575 тис. залишено населенню. З 63290 кг виловленої риби 27 тис. кг відправлено до Німеччини.

У більшості випадків за вилучені продукти харчування, сільсько-господарську сировину, худобу селянин отримував квитанції і лише в окремих випадках – мізерну грошову компенсацію [13, с. 26].

Мінська міська дума у квітні 1918 р. писала наркомуні закордонних справ, що німці паралізували роботу місцевих органів влади, проводять масові арешти у Мінську, вивозять жителів, нехтують демократичними правами і свободами. Закордонне відомство Радянської держави направило ноту протесту німецькому уряду стосовно політики Німеччини у Білорусі і жорстких акцій воєнних властей, "негідних культурного народу".

Ще раз підкреслимо: радянська влада зайняла ворожу позицію щодо БНР. У Декларації II з'їзду Рад Західної області 13 квітня 1918 р. наголошувалося, що вороги Росії створили білоруську контрреволюційну раду, яка виношує план зради трудящих мас і прагне створити національну буржуазну державу під покровительством Німеччини [9, с. 114].

На відміну від політиків у Берліні, представники німецького військового командування на Сході проявили зацікавленість до ідеї створення білоруської державності. 28 березня 1918 р. командувач 10-ї німецької армії генерал Е. фон Фалькенгайн видав розпорядження про передачу всіх державних установ краю у галузі торгівлі,

промисловості, освіти, соціального забезпечення і пропаганди під юрисдикцією Ради Білоруської Народної Республіки. І дійсно, протягом квітня–травня 1918 р. німецька влада в Білорусі переходить від настороженого ставлення до БНР до політики таємного, а потім і відкритого співробітництва з Радою і Народним Секретаріатом. У травні 1918 р. у Берліні відбулася нарада представників генералітету і ділових кіл, на якій обговорювалося питання про забезпечення домінування Німеччини на території колишньої Російської імперії. У Білорусі це яскраво проявилось у політиці керівництва 10-ї німецької армії, штаб якої у травні 1918 р. було переведено з Вільно до Мінська.

27 травня 1918 р. Е. фон Фанкельгайн за власною ініціативою прийняв делегацію Народного Секретаріату БНР. Він висловився за спільну з кабінетом БНР роботу з "умиротворення" країни і розвитку білоруської культури, запевнивши, що німецький уряд візьме до уваги прагнення Народного Секретаріату і Ради жити у злагоді і дружбі з Німецькою державою, що у майбутньому принесе Білорусі бажані позитивні результати. Натомість, голова уряду і міністр закордонних справ БНР Я.Воронка від імені білоруської влади засудив російську позицію стосовно БНР, підкресливши роль Німеччини у процесі виникнення білоруської державності і висловився за спільну "творчу роботу" з німецькою владою зі зміцнення БНР. Підсумком цієї зустрічі керівників БНР і німецького командування стало фактичне визнання Німеччиною Народного Секретаріату як законного уряду Білорусі.

Влітку 1918 р. німецька влада в Білорусі готова була підтримати процес створення білоруської національної держави з пронімецькою і антиросійською орієнтацією. Командування 10-ю армією підтримувало перш за все несоціалістичні політичні сили БНР. У зв'язку з цим до літа 1918 р. більшість у Раді БНР становили представники ліберально-демократичних організацій і правого крила БСГ. Особливо тісні стосунки з німецькою владою мав відомий білоруський політичний діяч, колишній депутат І Державної Думи і голова Білоруського національного комітету (березень–червень 1917 р.) Р.Скірмунт. Він досить чітко і прозоро висловився про те, що зацікавленість Німеччини у виникненні Білоруської держави як буфера між Польщею, Литвою, Україною, Великоросією диктується не тільки політичними, а й економічними причинами. Білорусь – край сільськогосподарський. Одна лише Мінська губернія, при досить низькому розвитку сільського господарства, давала надлишок хліба понад 3 млн пудів. Далі Р.Скірмунт наголошував, що якщо за допомогою німецького капіталу і техніки осушити болота, то Полісся, не кажучи вже про розвиток тваринництва в краї, – може забезпечити сіном всю Німеччину. Крім того, остання, як і раніше до війни, може отримувати з Білорусі значні

запаси лісу. З іншого боку, Німеччина мала забезпечити Білорусь усіма необхідними фабрикантами промисловості, устаткуванням і машинами для сільського господарства, надати технічну допомогу у справі розвитку промисловості [16, с. 40–41].

На середину літа 1918 р. достатньо стримані стосунки білоруського керівництва з німецькою адміністрацією вилилися у розширення владних повноважень Білорусі. Білоруському уряду дозволялася певна самостійність у тих сферах господарства і соціального життя, які не зачіпали німецьких інтересів і не перешкоджали здійсненню окупаційної політики. Це стосується освіти і культури, певною мірою проведення самостійної зовнішньої політики. За ініціативою Народного Секретаріату, німецьке командування влітку 1918 р. вело переговори з урядом Радянської Росії про приєднання до території, яку уряд БНР вважав своєю, східних районів Білорусі, зайнятих радянськими військами. Представництва БНР були акредитовані в Україні і Литві, її дипломатичні місії працювали у Варшаві, Берліні, Копенгагені та інших містах [18, с. 53].

Зі зміною білоруського уряду 9 липня 1918 р. його новий глава Р.Скірмунт виступив з декларацією, у якій підкреслювалося, що найближчим завданням білоруської державної влади є діяльність у тісному контакті з окупантами; і хоча тягар окупації важкий, з ним слід миритися, як із неминучим злом [7, с. 51]. Окреслювалося також коло вирішення зовнішньополітичних питань. Головними, як і раніше, залишалися визнання білоруської державності країнами, що раніше входили до складу Російської імперії, Четвертним Союзом і нейтральними державами; встановлення дружніх взаємин з сусідами і якнайшвидше врегулювання питання кордонів, в першу чергу з Україною, проведення східного кордону, розмежування з Литвою у Віленщині, а також з Польщею і Росією за етнографічним принципом.

Важкого удару по надіях більшої частини національних діячів, які пов'язували побудову білоруської державності з політикою кайзерівської Німеччини, було завдано підписанням 27 серпня 1918 р. між Радянською Росією і Німеччиною додаткової угоди до Брест-Литовського мирного договору. У зв'язку з низкою невдач на Західному фронті Німеччина зобов'язувалася поетапно очистити райони Білорусі від Дніпра до Березини. У 4 статті зазначалося також, що Німеччина жодним чином не буде втручатися у стосунки між Радянською державою і її окремими областями, а отже, не буде підтримувати утворення самостійних державних організмів у цих областях. Наступного дня, 28 серпня, надійшов протест Ради БНР Рейхсканцлеру Німеччини Г.Гертлінгу проти відторгнення споконвічних білоруських

земель і збільшення за їхній рахунок області Царства Польського, а також приєднання багатих областей до України [2, с. 75].

Як підкреслював відомий діяч БНР К.Єзовітов, відмова німців створити білоруську армію і зміцнити фінансову систему Білорусі, їх тактика лавіювання і поступок більшовикам привели до того, що офіцери БНР стали формувати білоруські партизанські загони без дозволу німецьких властей.

Керівництво БНР було стурбоване і тим, що Німеччина схвалювала претензії Литви на територію Віленщини і Гродненщини. Разом з тим командування 10-ї армії у Вільно у жовтні 1918 р. виступало за співробітництво між литовською Тарибою і віленською Білоруською Радою, фактично підтримавши перші кроки з формування білорусько-литовської армії.

На основі постійних відмов Німеччини визнати БНР у Раді у вересні 1918 р. складається блок представників партії Білоруських соціалістів-революціонерів з представниками утвореної у серпні Білоруської партії соціалістів-федералістів. До цього часу БПС-Р значно поширила свій вплив на білоруське селянство. ЦК БПС-Р однозначно висловився за свою соціалістичну орієнтацію, за відміну приватної власності на землю. Склад Ради наприкінці вересня поповнився представниками національних меншин і православного духовенства і у жовтні нараховував 101 особу. На початку жовтня Рада затвердила "Статут Білоруської Народної Республіки". У ньому підкреслювалося, що верховна влада на Білорусі належить білоруському та іншим народам, які населяють територію республіки. Верховна законодавча влада здійснюється Сеймом, обраним на основі загального рівного таємного пропорційного виборчого права. До виборів Сейму законодавча влада належить Раді БНР, а виконавча – Народному Секретаріату. 11 жовтня Народний Секретаріат був перейменований у Раду народних міністрів, яку очолив А.Луцкевич [1, с. 98].

У жовтні 1918 р. була оприлюднена нота Надзвичайної делегації Ради БНР (у Кисві) на ім'я Голови Німецького Рейхстагу і Рейхсканцлера Німеччини, у якій вкотре наголошувалося на події, що сталася 25 березня 1918 р., – проголошенні незалежності БНР. Білоруський уряд своєчасно сповістив про це великі держави, прохаючи їх визнати державну незалежність Білорусі. Почекавши, Рада вирішила звернутися до верховної влади Німеччини з проханням про оборону білоруської державності і її підтримки. На ці звертання була отримана відмова, наголошуючи на тому, що перешкодою для визнання незалежності Білорусі є умови Брест-Литовської мирної угоди. Але треба зазначити, що ця угода на даний момент практично втратила силу з причини прийняття воюючими країнами принципів В.Вільсона.

Делегація сподівалася, що позитивне розв'язання питання стане основою для нормалізації взаємин між обома державами у майбутньому [9, с. 115].

Надзвичайна делегація БНР на чолі з О.Цвікевичем схиляла німецького імперського канцлера визнати БНР і надати їм необхідну допомогу. Мотиви і аргументація були вже дещо іншими. Нині уже не походом на схід намагалися зацікавити керівників Німеччини, а погрозами світової пролетарської революції, приходом російських більшовиків на Захід. БНР була готова стати "заслоном" поширення більшовизму у Європі. "На сході все ще панує анархія, що будь-коли може розповсюдитися у межах Білорусі, принісши з собою страхіття кривавого терору і, крім того, розклад державного і суспільного життя". З Білорусі анархія може перекинутися на захід. А це потягне негативні наслідки для Німеччини і її східної політики. Звідси визнання БНР як держави необхідне і корисне як БНР, так і самій Німеччині. Визнання БНР не повинно було обмежитись формальним юридичним актом. Німеччина мала надати можливість білоруському уряду здійснювати функції державного будівництва і управління, а ще допомогти організувати збройні сили з метою самозахисту, і взагалі надати необхідну підтримку у його державній організаційній роботі [7, с. 58]. Проте через початок революції у Німеччині білоруські представники були вимушені повернутися до Мінська, так і не досягнувши поставлених завдань.

28 листопада 1918 р. була оприлюднена Грамота Ради Білоруської Народної Республіки із закликом організувати місцеві Білоруські Ради у зв'язку з можливим залишенням німецькими військами Білорусі, що і сталося 9 грудня 1918 р., коли німецькі війська залишили Мінськ і влада офіційно передавалася радянському уряду, який анулював Брестський договір, а усі включені до нього зобов'язання, що стосувалися сплати контрибуції чи поступки територій і областей, оголошувались недійсними. 11 грудня 1918 р. Мінський губернський військово-революційний комітет розпустив Раду БНР і наказав заарештувати членів уряду. Радянська влада поверталася до Білорусі. 1 січня 1919 р. була проголошена БСРР.

Разом з тим у культурно-освітній сфері Раді Білоруської Народної Республіки і Народному Секретаріату вдалося досягнути найбільш значних успіхів. У квітні 1918 р. білоруська мова набула статусу державної і обов'язкової мови БНР. Починаючи з цього часу, регулярними стали курси білорусознавства, на яких читали свої лекції Я.Воронка, А.Смолич, О.Власов, Т.Гриб.

Проте і в цій галузі довелося працювати у вкрай складних умовах. З літа 1918 р. окупаційна адміністрація розпочинає відкритий наступ на права земств і міських дум. Спочатку у їх виконавчі структури були

введені німецькі "наглядачі" з метою політичного і фінансового контролю за їх діяльністю. Працівник Білоруського національного комісаріату у Москві М.Мороз, який побував у окупованому Мінську, в серпні 1918 р. повідомляв до Москви, що, незважаючи на тимчасовий характер окупації, в усіх урядових і приватних установах панують німецькі представники. Усі кошторисні витрати затверджуються німцями. Німецька адміністрація контролює усі призначення, здійснює ревізію установ.

Пізніше органи місцевого самоуправління позбавлялися права самостійно формувати свій бюджет, що відбилося на життєдіяльності Республіки. Зокрема, видатки на шкільну освіту "урізалися" на 67%. Були викреслені статті на фінансування учительських семінарій у Бобруйську, Борисові, на відкриття 7 нових ремісничих училищ Мінського середнього політехнічного закладу. Утримання початкових навчальних установ окупаційна адміністрація брала на себе. Зазначимо, що тих коштів, яких виділяло керівництво 10-ї армії на початкову освіту, не вистачало навіть на матеріальне забезпечення усіх наставників. За таких умов не могло йти мови про значне поширення шкільної мережі, покращення навчально-методичної бази шкіл, особливо у сільській місцевості, підвищення заробітної плати педагогам.

17 вересня 1918 р. командувач 10-ї німецької армії генерал Е. фон Фалькенгайн підписав постанову про принципи організації шкільної справи у зоні нової німецької окупації. У преамбулі до документа наголошувалося, що його положення відповідають ст. 43 Закону про введення сухопутних військ Гаазької міжнародної конвенції 1907 р. Однак ця постанова за своїм змістом, хоча і з більш м'якими формулюваннями, нагадувала шкільне законодавство Обер-Оста, яке не можна назвати ліберальним.

Усі навчальні установи Мінщини і західних районів Вітебщини та Могилевщини підпорядковувалися командувач 10-ї армії. Для відкриття нових навчальних закладів так само потрібен був дозвіл армійського командування. Ті школи, які були утворені після укладення Брестського миру, мали пройти додаткову процедуру. До компетенції німецької військової адміністрації входили і кадрові питання, пов'язані з призначенням і переведенням наставників на інші посади.

Цікавим виглядає пункт з вищезгаданої постанови, згідно з яким викладання у школах мало здійснюватися російською мовою, за винятком особливих випадків, коли німецьке командування дозволяло викладання іншою мовою. Це стало результатом підписання у Берліні 27 серпня 1918 р. додаткової російсько-німецької угоди, за якою Німеччина жодним чином не повинна була провокувати на тимчасово окупованій території сепаратистські настрої серед місцевого населення. Але цей пункт по суті залишався проформою, коли підкреслити,

що ще до приходу німецьких військ на Мінщині, Могилевщині, Вітебщині працювало декілька сотень польськокомовних навчальних закладів, деяки єврейських світських установ, а в Мінську з'явилися перші білоруські школи. "Виправляти" ситуацію у німецької адміністрації не було можливостей, бажання і часу.

На зміну дирекції колишнього Віленського навчального округу для управління шкільною справою в районі дислокації 10-ї армії приходить Обласне (Крайове) навчальне опікунство, яке згодом погодився очолити Ю.Карський – найбільш авторитетна особа серед місцевої інтелігенції, котрий завжди стояв поза політикою і не був втягнутий у внутрішню політичну боротьбу між місцевими угрупованнями. Окрім загального керівництва шкільною справою, на нього покладалося завідування середніми навчальними установами, наставницькими семінаріями і Мінським інститутом вчителів. До штату Крайового шкільного опікунства вводились посади 2 заступників, на які були призначені білоруські національні діячі – професор В.Івановський і Б.Тарашкевич. Перший опікувався професійно-технічною освітою, другий – масовими елементарними школами.

Разом з тим створена установа не була самостійною у своїх рішеннях. У першу чергу це стосувалося утворення, реформування чи ліквідації навчальних установ, затвердження на посадах керівників шкіл, міських і повітових шкільних інструкторів. Усі правові і фінансові питання залишалися у руках німецької військової адміністрації. Постійним членом Крайового опікунства був керівник культурного відділу штабу 10-ї армії, який був присутнім на його засіданнях. За 2 місяці своєї роботи Обласному навчальному опікунству так і не вдалося здійснити нічого конкретного у справі поліпшення становища навчальних установ у зоні "нової німецької окупації", і як результат – розпад організації ще до приходу радянських військ у Мінськ [12, с. 20–21].

Незважаючи на це, протягом 1918 р. було відкрито близько 350 початкових білоруських шкіл, з них 20 – у Мінську, діяли гімназії. Планувалося заснувати університет, з цією метою була створена спеціальна комісія на чолі з професором М.Довнар-Запольським. Розгорнулася широка видавнича діяльність. Вища музична школа, заснована у квітні 1918 р., реорганізовувалася у Білоруську Державну консерваторію, при якій організували відділ з вивчення білоруської народної пісні, історії білоруської культури. Директором консерваторії став професор Г.Журавльов, колишній викладач Варшавської консерваторії.

Значної уваги надавалося Народним Секретаріатом і Радою БНР такій важливій сфері духовного життя, як релігії. Ще 5 травня 1918 р. на зустрічі Я.Воронки з архієпископом Мінським і Туровським Георгієм

зачіпалося питання про реорганізацію управління церквою, яке б відповідало інтересам Білорусі як незалежної держави. 1 жовтня 1918 р. у Мінську була відкрита Католицька духовна семінарія, яку очолив Ф.Абрантович. У ній викладалася білоруська мова та література, історія Білорусі.

З метою широкої пропаганди національної культури урядові структури БНР проводили різного роду пропагандистські заходи – виставки, театральні постановки. Активну участь в організації історико-етнографічної виставки у Вільно брав І.Луцкевич, у якого була своя багата колекція. Дана акція тривала з травня до серпня 1918 р. У червні 1918 р. Я.Воронка створив комісію для організації "Білоруської виставки імені Ф.Скорини" з метою показати еволюцію білоруської культури і державності з моменту її розквіту, занепаду в умовах польського та московського панування, і в роки її відродження на початку ХХ ст. [15, с. 194].

У справі поширення і поглиблення національної самосвідомості білорусів важливу роль відіграв театр. На початку травня 1918 р. у Мінську розпочало свою діяльність "Перше товариство білоруської драми й комедії", очолив його Ф.Жданович. 19 травня 1918 р. відкривається Білоруський Народний Дім імені М.Богдановича. Саме цього дня "Перше товариство білоруської драми й комедії" було реорганізоване у Білоруський державний театр БНР. Народний Секретаріат виділяв щомісячну субсидію на його утримання.

Таким чином, двояка політика, яку проводила Німеччина щодо Білоруської Народної Республіки, значно ускладнила діяльність керівників БНР по створенню білоруської державності. У проведенні своєї політики на території Білорусі Німеччина керувалася виключно економічними міркуваннями і потребами – використати БНР як продовольчий і людський ресурс. Тому німецький фактор справив суттєвий, хоча й не визначальний, вплив на історичний розвиток Білоруської Народної Республіки як політичного явища. І це слід враховувати при оцінці складних процесів та явищ 1918 р., які і стали ґрунтом для проголошення незалежності Білорусі вже на радянській основі.

Національно-культурне життя Білорусі в умовах німецької окупації було позначено певною свободою. Діяльність Ради БНР у царині культури набула в 1918 р. характеру чітко визначеної державної політики і сприяла поширенню національної самосвідомості.

Література

1. Архіви Беларускай Народнай Рэспублікі : в 2 т. – Вільня ; Нью-Ёрк ; Менск ; Прага. – 1998.

- Т. 1. – 1998. – 1720 с.
2. Аўсяная М. Лісты С.Пак-Міхайлоўскага / М. Аўсяная // Спадчына. – 1993. – № 3. – С. 73–81.
 3. Галынец А. З рукапіснай спадчыны Томаша Грыба / А.Галынец // Спадчына. – 1996. – № 3. – С. 120–136.
 4. Гурноў А. Дзень волі 90 / А. Гурноў, С. Дубавец, П. Жук. – Мн., 1990. – 8 с.
 5. За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. Дакументы і матэрыялы сабраныя і надрыктаваныя для публікацыі І.Касяком, прагледжаныя і апрабаваныя для друку камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад кіраўніцтвам праф. Р.Астроўскага. Выданыя Беларускай Цэнтральнай Рады. – Лендан, 1960. – 198 с.
 6. Захарка В. Галоўныя момэнты Беларускага руху / В. Захарка // Спадчына. – 1997. – № 5. – С. 3–17.
 7. Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялоў (1917–1922 гг.) / Пастаянная камісія Савета Рэспублікі Нацыянальнага Сходу Рэспублікі Беларусь на міжнародных справах і нацыянальнай бяспецы, Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы. – Мінск : Бея НДІДАС, 1997.
Т. 1 – 1997. – 398 с.
 8. Зюзькоў А. Крыжавы шлях беларускай нацдэмакратыі / А. Зюзькоў. – Мінск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1931. – 87 с.
 9. Крах немецкай акупацыі в Беларусі в 1918 г. // Сб. документов партархива ЦК КП(б) Белоруссии / сост.: Ф. О. Попов и В. А. Беляева. – Минск : Государственное издательство БССР, Редакция политической литературы, 1947. – 200 с.
 10. Круталевич В. А. На путях национального самоопределения / В. А. Круталевич. – Мн. : Право и экономика, 1995. – 139 с.
 11. Ладысеў У. Ф. На переломе эпох: станаўлення беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Мінск : БДУ, 1999. – 120 с.
 12. Ляхоўскі У. В. Адукацыйная палітыка Кайзераўскай Германіі на тэрыторыі Беларусі ў зоне "Новай акупацыі" пасля падпісання Брэсцкага міру ў 1918 г. / У. В. Ляхоўскі // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск : МДАУ, 2007. – Вып. 6. – 300 с.
 13. Мигун Д. А. Германия и Беларусь: уроки истории (1914–1922 годы) / Д. А. Мигун. – Мн. : РИВШ БГУ, 2001. – 63 с.
 14. Национальный архив Республики Беларусь, ф. 325, оп. 1, д. 15, 73 л.
 15. Национальный архив Республики Беларусь, ф. 325, оп. 1, д. 19, 230 л.
 16. Национальный архив Республики Беларусь, ф. 60, оп. 1, д. 754, 58 л.

17. Недасек Н. 1917–1947 Да трыццацых угодкаў найвызначнейшых падзеяў нашага нацыянальнага руху / Н. Недасек // Спадчына. – 1997. – № 3. – С. 17–30.

18. Платонаў Р. П. Пад пятой германскага кайзера / Р. П. Платонаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2001. – № 2. – С. 51–56.

19. Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов / Ф. Турук. – М., 1921. – 143 с.

УДК 94(477)"П.Скоропадський"

А.О.Буравченков, В.О.Крупина

Гетьман П.Скоропадський і Білий рух

У статті розглянуто політику Української держави (1918) та ставлення гетьмана П.Скоропадського до Білого руху.

Ключові слова: Білий рух, гетьман П.Скоропадський, Українська держава.

В статье рассматривается политика Украинской державы (1918) и отношение гетмана П.Скоропадского к Белому движению.

Ключевые слова: Белое движение, гетман П.Скоропадский, Украинская держава.

In the article the policy of the Ukrainian State (1918) and Hetman P.Skoropadsky's relations with White movement is considered.

Key words: white movement, hetman P.Skoropadsky, Ukrainian State.

Українська революція (1917–1921), 95-річчя від початку якої було відзначено нещодавно, була доленосною подією в історії українського народу. У незалежній Україні її всебічне вивчення, аналіз досвіду, набутого у становленні української державності, перебуває в центрі уваги сучасних суспільствознавців. Вітчизняна історична наука давно пройшла той початковий період, коли швидко, майже лавиноподібне введення до наукового обігу величезної маси нового документального матеріалу, широке ознайомлення з працями істориків діаспори супроводжувалися певною глорифікацією одних та безапеляційним засудженням інших періодів революції без належного аналізу та об'єктивної, критичної оцінки. Тепер, коли закладено міцний документальний і теоретико-методологічний фундамент у вигляді низки збірників документів, кількох великих узагальнюючих праць, останньою з яких є "Нариси історії Української революції", відбувається

ретьельне вивчення, осмислення і переосмислення окремих періодів, подій і явищ революції.

Серед безперечних досягнень сучасної вітчизняної історіографії Української революції вкажемо на поступове подолання класового підходу до її подій, притаманного не лише радянській історіографії, а й працям істориків діаспори т.зв. "уенерівського" або соціалістичного напрямку. Особливо гостро проблема класових оцінок стосувалася періоду Української держави гетьмана П.Скоропадського.

Свого часу українські соціалісти з метою дискредитації гетьмана намагалися довести його "неукраїнськість". Аргументами слугували звинувачення у монархізмі, "москвофільстві", співпраці з Білим рухом і зраді національних інтересів. Продовження цієї традиції знаходимо, зокрема, в 6-томній "Політичній історії України ХХ століття", у 2-му томі якої, слідом за В.Винниченком та П.Христюком, у трохи завуальованій формі подається висновок щодо монархічного характеру державного устрою Української держави: "П.Скоропадський завбачливо ухилився від точної кваліфікації новоствореної державності, а замість короля "скромно" прибрав собі назву гетьмана". І хоч подібна точка зору сьогодні не є поширеною, але вона остаточно не спростована. Питання щодо визначення політичного курсу Української держави залишається дискусійним.

Введення останнім часом до наукового обігу нових документів Ради Міністрів Української Держави, поява мемуарних та науково-довідкових видань, низки докторських та кандидатських дисертацій переконливо доводять: гетьман не мав наміру встановлювати монархію. У законодавчій діяльності Української Держави немає жодного акту, який можна було б трактувати як спрямований на розбудову в Україні монархічного ладу. Гетьман добре розумів, що старий режим був повністю дискредитований, тому зародження здорового консервативного руху не могло відбуватися в ім'я якихось реставраційних, хоч і на національній основі, ідей. В розмові з Військовим отаманом Всевеликого Війська Донського генералом П.Красновим гетьман зазначав: "Не може бути й мови про повернення до імперії і відновлення імператорської влади". Він зосередив всю повноту влади лише тимчасово, на перехідний період до скликання Сойму, який і мав визначити форму майбутнього державного устрою України. В цьому сенсі П.Скоропадський стояв на позиціях невирішеності наперед, залишаючи це право за найвищим представницьким органом народу – Соймом.

Стосунки та характер відносин Української держави та особисто П.Скоропадського з Білим рухом досі залишаються практично не дослідженими. Не секрет, що сьогодні для багатьох пересічних українців головним джерелом для уяви про їх характер слугує відомий роман

М.Булгакова "Біла гвардія", 8-серійний телевізійний російський фільм за яким нещодавно вийшов на екрани. В інтерпретації М.Булгакова гетьман П.Скоропадський є ледь не прямим учасником Білого руху, який у кінцевому підсумку зрадив і "білу гвардію", і Росію. Але з подібною трактовкою не узгоджується позиція вже згаданої "Політичної історії України ХХ століття", яка прямо звинувачує гетьмана у зраді національних інтересів, стверджує, що "... дедали більшу підтримку одержували україножерські ініціативи "єдинонеділимців", а сама Українська Держава поступово перетворювалася на центр боротьби за відновлення єдиної Росії. І далі робиться безапеляційний висновок, що в листопаді 1918 р. "приховати проросійський "єдинонеділимський" курс П.Скоропадського було вже не під силу". То кого ж зрадив гетьман – Росію чи Україну?

У пропонованій статті автори спробують спростувати обидва твердження й обґрунтувати свою позицію щодо політичного курсу гетьмана і його ставлення до Білого руху. Сам П.Скоропадський у "Спогадах" дав на це питання пряму відповідь: "Орієнтація (на Добровольчу армію генерала А.Денікіна. – Авт.) мені зовсім не підходила, бо там проповідувалося повне заперечення України". Протягом свого перебування при владі гетьман мав лише непрямі контакти з провідниками Добровольчої армії, з яких видно, що стосунки між ними були досить напруженими, неприязними. Лідери білих вважали гетьмана противником "єдиної неподільної Росії", ставили йому в провину "підтримку українського національного шовінізму" і намагання "розірвати культурний і державний зв'язок з Росією". Як видно з ґрунтового аналітичного твору А.Денікіна "Очерки русской смуты", гетьман П.Скоропадський був зарахований до ворогів Білого руху саме за його політику розбудови національної державності.

Цікавими щодо політичних поглядів П.Скоропадського можуть бути свідчення генерала П.Врангеля, добре знайомого з ним по спільній службі в російській армії. Під час зустрічі у Києві у травні 1918 р. П.Врангель на правах старого товариша по службі прямо спитав гетьмана, чи вірить він сам у можливість створити самостійну Україну. На його здивування П.Скоропадський почав доводити, "що Україна має все необхідне для створення самостійної і незалежної держави, що прагнення до самостійності давно жило в українському народі... Створення самостійної і незалежної України, певно, єдине життєве завдання". Відповідь настільки вразила П.Врангеля, що він поспіхом завершив свої справи і залишив Київ. Нові зустрічі зі П.Скоропадським у серпні 1918 р. лише змусили його визнати: "Він більше, ніж колись, вірив у свою справу".

У контексті нашого дослідження зауважимо, що у працях сучасних українських істориків все ще домінують соціально-класові оцінки Білого руху, запозичені з радянської та діаспорної історіографії. Тавруючи стратегічну мету білих – відновлення єдиної неподільної Росії, дослідники Української революції забувають про те, що Білий рух являв собою найважливішу, найбільш активну і послідовну військово-політичну силу, що протистояла більшовикам у 1917–1920 рр. І беручи саме це до уваги, слід розглядати та оцінювати стосунки П.Скоропадського з Білим рухом.

Несприйняття лідерами Білого руху самого гетьмана та його курсу на розбудову Української Держави стало на заваді формування єдиного антибільшовицького фронту, перспективи якого наприкінці 1918 р. бачилися цілком реальними. Зараз більшість російських дослідників визнає, що великодержавний, агресивний руський націоналізм відштовхнув від Білого руху потенційних союзників з числа національних і регіональних державних утворень на теренах колишньої Російської імперії. Тому й не вдалося створити єдиний антибільшовицький фронт.

Визнаючи найбільшою загрозою для існування Української Держави більшовицький режим, Гетьман зумів піднятися над відверто ворожим ставленням до нього провідників Добровольчої армії. 3 листопада 1918 р. на зустрічі з Військовим Отаманом Всевеликого Війська Донського генералом П.Красновим він запропонував створити єдиний антибільшовицький фронт у складі Добровольчої армії, Дону, України, Кубані, Криму, Грузії і народів Кавказу. Між генералами відбулася відверта розмова, зміст якої П.Краснов виклав у праці "Всевеликое Войско Донское": "Тут на Україні мені довелося обирати – чи самостійність, чи більшовизм, і я обрав самостійність, – казав П.Скоропадський. – І справді, в цій самостійності немає нічого поганого. Дайте народу можливість жити так, як він того хоче... Дайте самим розвиватися і, їй богу, народ сам влаштує це все не гірше нас з вами". Донський отаман генерал П.Краснов виявився однодумцем гетьмана. Він також змушений був дотримуватися пронимецької орієнтації і спирався на місцевий (козачий) патріотизм, не визнаючи претензій генерала А.Денікіна на верховенство Добровольчої армії над донським козацтвом і традиційними козачими інститутами самоврядування, тому підтримав пропозицію гетьмана. Згодом на еміграції білоемігрантські дослідники визнали політику, що проводив генерал П.Краснов, "політикою здорового глузду". На таку ж оцінку, на нашу думку, заслуговує й політика П.Скоропадського.

Імперські амбіції завадили А.Денікіну оцінити реальні вигоди від створення союзу антибільшовицьких сил. "Але простягнуті Гетьманом

і Отаманом руки залишилися не прийнятими. Все не сподобалося Денікіну в цьому листі. По-перше, пропозиція... походила не від нього, а від Гетьмана, по-друге, погодитися на розмови з Гетьманом, Грузією і Кримом значило визнати їхню самостійність. Від кого? Це питання Денікін і його уряд не ставили. Від Добровольчої армії, звичайно, яка уособлювала всю Росію і була її емблемою", – з гіркотою зазначав П.Краснов.

Далі генерал пояснював, що істотні розбіжності між Україною, Доном та Добровольчою армією полягали у визначенні першочергових невідкладних завдань, які вони ставили перед собою: "Гетьман і Отаман першим завданням ставили боротьбу з більшовиками і знищення більшовизму, і тільки після завершення цього завдання вони погоджувалися вирішувати питання про майбутнє Росії". Добровольча армія ставила завданням, одночасним з боротьбою з більшовиками, "об'єднання уламків колишньої Росії в єдину неділиму Росію", інакше кажучи – знищення самостійної України, самостійної Грузії, посягання на автономію Криму, Дону і Кубані. Якщо Скоропадський і Краснов, як руські люди, не менш руські, ніж Денікін, могли пристати на це, то Гетьман і Отаман піти на це, не зрадивши народ, що їх обрав, не могли". Шанс на об'єднання найбільш потужних складових антибільшовицького руху на півдні був втрачений.

В інтерпретації вже згадуваної "Політичної історії України ХХ століття" на зустрічі генералів мова йшла про те, "щоб саме П.Скоропадський взяв на себе ініціативу у відновленні єдиної і неподільної Росії". Тобто ініціативу гетьмана щодо творення єдиного фронту для боротьби з більшовицькою Росією вона трактує, слідом за В.Винниченком та М.Шаповалом, як заклик до відновлення єдиної і неподільної Росії. Інакше, як підміною понять, такий висновок назвати не можна.

Звинувачення політичних опонентів з табору української соціалістичної демократії у підтримці П.Скоропадським Білого руху базуються на тому, що за часів гетьманату установи Добровольчої армії мали в Україні чи не найсприятливіші умови для своєї діяльності за межами її дислокації. Йдеться, насамперед, про регіональні центри і бюро Добровольчої армії, які займалися вербуванням добровольців для її поповнення, збирали кошти, закуповували зброю і спорядження. Статус таких організацій був напівлегальним, тобто влада не перешкоджала їх діяльності, але й офіційного дозволу на це не давала. Спробуємо розібратися, чим пояснювалося прихильне ставлення гетьмана до інституцій Добровольчої армії в Українській Державі.

Головну зовнішню загрозу для Української Держави становила Радянська Росія (РСФРР). Тому гетьман розглядав білогвардійців,

перш за все, як антибільшовицьку силу, тобто потенційного військового союзника. Відомо, що саме офіцерство було основою Білого руху і відіграло у його формуванні системоутворюючу роль. Після укладення РСФРР Брестського миру з Центральними державами та остаточної ліквідації старої армії офіцерство як соціально-професійна верства було кинуте напризволяще. В Україні у 1918 р. була скупчена величезна маса демобілізованих офіцерів. За нашими підрахунками, офіцерський корпус збройних сил Росії восени 1917 р. становив 277 тис. осіб. На теренах України, яка була тиловим районом Південно-Західного та Румунського фронтів Першої світової війни і в межах якої перебували військові частини та установи Київського та Одеського військових округів, у 1918 р. залишилося більше 100 тис. офіцерів, тобто понад третину загального числа командного складу колишньої російської армії.

Перебування в країні такої кількості професійних військовиків, здебільшого негативно налаштованих до національної влади, становило пряму загрозу для Української Держави. Тому цілком логічним виглядає намагання гетьмана у такий спосіб позбутися хоча б частини нелояльного до влади войовничого елемента шляхом перекидання його на Кубань у вигляді добровольчих частин. З цієї ж причини П.Скоропадський погодився на формування в Україні Південної армії, командування якої стояло на монархічних і пронимецьких позиціях. Він також фінансово підтримував формування Астраханської, Руської народної та Північної білогвардійських армій.

У ставленні гетьмана до офіцерства можна розпізнати не класову або національну, як вважали українські соціалісти, а корпоративну офіцерську солідарність. Бойовий генерал П.Скоропадський був свідком того, які насильства, приниження і страждання довелося пережити у 1917 р. офіцерам, зрадженим військовою політикою Тимчасового уряду. З неприхованим співчуттям ставився він до них: "Два роки революції вщент зруйнували все життя, але особливо нестерпним було становище офіцерства. В усіх містах України, і особливо в центрах, було величезне скупчення офіцерів, які тинялися без діла". Тому він як генерал і голова держави вважав своїм обов'язком полегшити моральний стан і матеріальне становище офіцерів, що перебували в Україні. Повернення до служби в новоутворених добровольчих військових формуваннях було для багатьох з них чи не єдиною можливістю знайти застосування своїм силам, займатися знайомою справою. Для цього їм не доводилося поступатися притаманними цій соціально-професійній категорії чеснотами, бо нова служба сприймалася офіцерами як продовження попередньої в російській армії.

Проте більшість офіцерства на той час була дезорганізована і деморалізована. Лише невелика його частка пристала до Білого руху, більшість вагалася щодо вибору подальшого шляху. Давалася взнаки відсутність авторитетного імені, якому б вони довіряли, організуючого начала, об'єднавчого гасла. Офіцери добре пам'ятали, як були покинуті напризволяще своїми начальниками у 1917 р. За таких умов вони виявилися неспроможними навіть організовано стати на захист власного життя. Коли в жовтні 1918 р. виникла загроза більшовицького наступу з півночі, офіцерам було запропоновано службу в Окремому корпусі, призначеному для "боротьби з анархією у прикордонній зоні". Але вони не виявили особливого бажання служити в ньому, навіть за умови, що корпус не входив до складу українських збройних сил, а підпорядковувався безпосередньо гетьману. Так само до добровольчих російських офіцерських дружин у великих містах України в листопаді зголосилося лише 3–4 тис. осіб.

Раціоналізм П.Скоропадського у ставленні до Білого руху полягав у намаганні спонукати численних і активних прибічників російської антибільшовицької орієнтації в Україні до більш рішучого спротиву більшовицькій навалі. Це була одна з причин, чому гетьман 14 листопада 1918 р. видав грамоту "До всіх українських громадян і козаків України". Свій крок він пояснював наступним чином: "Для офіцерського руського складу я повинен був негайно оголосити федерацію, бо мені весь час товмачили, що якщо це буде зроблено, весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну".

Деякі історики і сьогодні вважають, що оголошення повстання проти влади П.Скоропадського було відповідною реакцією Українського національного союзу на федеративну грамоту гетьмана, яка "ліквідувала незалежність України" та формування нового, "проросійського" Кабінету Міністрів на чолі з С.Гербелем. Проте зміст грамоти не дає підстав для такого категоричного твердження. Вона написана в поміркованому державному дусі. У ній йдеться про творення "нового життя" кожним народом, визначається, що Україні у майбутній федерації з небільшовицькою Росією "належить зайняти одне з перших місць", стверджується про "забезпечення економічно-культурного розвитку цілого Українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності". Гетьман, не вбачаючи іншого виходу для врятування України від загибелі, закликає всіх, кому дороге їх майбутнє, "стати грудьми на захист України і Росії", тобто не "єдиної Росії", а саме України і Росії від головного ворога – московських більшовиків.

Не свідчила про "єдинонеділимський, антиукраїнський і виразно реакційний" (за В.Винниченком) склад уряду і програма діяльності

нового Кабінету Міністрів С.Гербея. Вона ясно зазначала "задержання на Україні всіх прав на розвиток її державної і національної самобутності", "збереження і зміцнення державного ладу на Україні, що може бути досягнуто лишень при умові забезпечення України від анархії і більшовизму", "негайне оголошення закону про державний Соїм і вибори до нього на демократичних основах".

Проголошення федеративної грамоти і початок протигетьманського повстання не перебувають у причинно-наслідковому зв'язку. Про це цілком відверто свідчив один з керівників підготовки повстання М.Шаповал: "Звичайно, українці, що не знають історії внутрішньої (підкреслено М.Шаповалом. – Авт.) праці Українського Національного союзу, пишуть і говорять так, що коли Скоропадський оголосив федерацію з Росією, то УНСоюз в той же день оповістив проти Гетьманщини повстання. Виходить так, що коли б Скоропадський не оповіщав федерації, то не було б повстання. Справді так не було". Федеративна грамота не стала ні причиною, ні приводом до повстання. Проте вона була вдало використана українськими соціалістами для збільшення кола своїх прихильників. Уже в перших відозвах Директорії від 14 листопада грамота оголошувалася "зрадницьким актом... про скасування самостійності Української Держави".

Грамоту П.Скоропадського необхідно розглядати як зроблений під тиском складного міжнародного і внутрішнього становища тактичний крок для збереження незалежності України. Ця думка не нова. Свого часу визнавав грамоту "тактичним кроком Гетьмана" лідер Партії українських есерів М.Ковалевський. Такої ж думки дотримувався ідеолог українського націоналізму Д.Донцов. Але більш цікавим видається ставлення до грамоти провідників Білого руху, на співпрацю з якими і була начебто спрямована зміна державного курсу Української Держави. Останні також вважали "федеративний" акт лише тактичним кроком. Цілком слушно вони посилалися при цьому на активні дії української дипломатії, яка в цей час добивалася від країн Антанти визнання за Україною статусу незалежної держави.

Якщо оцінювати федеративну грамоту з юридичного боку, то мав рацію відомий український історик права, професор Українського вільного університету в Мюнхені О.Юрченко, коли стверджував: "Проголошення у Грамоті 14 падолиста наміру ввійти до складу передбачуваної російської федерації... повертало Україну до політично-правового стану між III і IV Універсалами Центральної Ради... Фактично Грамота Гетьмана внутрішній державно-правовий статус України на момент її видання не змінювала, бо в силу її проголошення нова федеративна російська держава не постала, і її передбачені компоненти, а отже й Україна, жили окремим державним життям".

Грамота в цей час відіграла й певну позитивну роль. Її оприлюднення запобігло "політичному перевороту", що готувався проросійськими силами в Києві. Один з активних учасників підготовки збройного виступу, останній комісар Тимчасового уряду при Ставці Верховного головнокомандувача російської армії В.Станкевич свідчив, що "у визначений для перевороту день Скоропадський сам опублікував, можливо саме для запобігання перевороту (підкреслено нами. – Авт.), свою нову чергову орієнтацію вже на єдину Росію... Ми змушені були скасувати свій виступ", оскільки "вже не знали навіть, що робити, – валити Скоропадського, чи захищати його".

На користь неоднозначного змісту гетьманської грамоти свідчать і контрверсійні оцінки її противниками гетьмана з українського і "єдиносудимського" таборів. Українські соціалістичні кола вважали цей документ усобленням державної зради і початком відновлення єдиної Росії. Тоді як проросійські, яких не задовольняла її федеративна складова, а також неконкретність, розпливчастість у визначенні майбутнього Росії, сприймали грамоту як тактичний маневр, спрямований на вигравш часу для посилення позиції України. "Федеративний" акт відштовхнув від Гетьмана українців, але не додав значної кількості прихильників з-поміж русофільських елементів. Оцінюючи роль, яку відіграла грамота у консолідації українських протигетьманських сил, сам П.Скоропадський визнав згодом її появу помилковою.

Таким чином, політика здорового глузду гетьмана П.Скоропадського базувалася на усвідомленні ним головної загрози для існування незалежної України в особі більшовицької Росії. Вона полягала у намірах використати військовий потенціал Білого руху в неминучій боротьбі із більшовицькими військами, нейтралізувати антиукраїнсько налаштований мілітарний елемент на території України, залучити частину його до справи оборони країни. На жаль, у тогочасних військово-політичних обставинах ці плани виявилися нездійсненими.

І насамкінець, останній аргумент у спростуванні прихильності Гетьмана до "єдиної Росії". Навіть в еміграції П.Скоропадський не контактував з діячами Білого руху, залишаючись вірним національній справі.

Література

1. Нариси історії Української революції. – К. : Наукова думка, 2011.
2. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. – К., 2003.
Т. 2 : Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – 2003. – С. 220.

3. Див.: Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. П. Капелюшний. – К., 2003.
4. Краснов П. Н. Всевеликое Войско Донское / П. Н. Краснов // Архив русской революции. – М., 1991.
Т. 5. – 1991. – С. 237.
5. Політична історія України ХХ століття. – Т. 2. – С. 226, 275.
6. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський. – К. : Філадельфія, 1995. – С. 181.
7. Врангель П. Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.) / П. Н. Врангель. – М., 1992.
Ч. 1. – 1992. – С. 101, 108.
8. Краснов П. Н. Вказ. праця / П. Н. Краснов. – С. 237.
9. Там само. – С. 240.
10. Там само.
11. Політична історія України ХХ століття. – Т. 2. – С. 275.
12. Скоропадський Павло. Вказ. праця / Павло Скоропадський. – С. 172.
13. Там само. – С. 305.
14. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Київ ; Відень, 1920.
Ч. 3. – 1920. – С. 102.
15. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1930.
Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 1930. – С. 415.
16. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1927. – С. 120.
17. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті / О. Юрченко. – Мюнхен, 1971. – С. 210.
18. Станкевич В. Б. Воспоминания. 1914–1919 / В. Б. Станкевич. – Берлін, 1920. – С. 326.

УДК 94(47.477)

О.В.Черемісін

Методи досліджень з історії місцевого самоврядування Південної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

У статті розглядаються методологія та методика проведення історичних досліджень місцевого самоврядування південноукраїнських земель у складі Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Головна увага концентрується на проведенні сучасних

історичних досліджень. Пропонуються найбільш ефективні методи історичних досліджень у цьому напрямі.

Ключові слова: місцеве самоврядування, методи історичних досліджень, Південна Україна.

В данной статье рассматриваются методология и методика проведения исторических исследований местного самоуправления украинских земель в составе Российской империи конца XVIII – начала XX вв. Главное внимание концентрируется на проведении современных исторических исследований. Предлагаются наиболее удобные методы исторических исследований в данном направлении.

Ключевые слова: местное самоуправление, методы исторических исследований, Южная Украина.

In given article the methodology and a technique of carrying out of historical researches of local government of the Ukrainian earths as a part of Russian empire of the end XVIII – the beginnings of the XX-th centuries are considered. The main attention concentrates on carrying out of modern historical researches. The most convenient methods of historical researches in the given direction are offered.

Key words: local government, methods of historical researches, Southern Ukraine.

Розвинуті органи державного управління є невід'ємною частиною демократичного устрою системи державної влади, громадянського суспільства, яке характеризується органічним поєднанням інтересів людини, суспільства та держави з ефективною системою владних противаг, прозорістю роботи політичних інститутів, розвинутим почуттям відповідальності громадян і управлінців різних ланок за результати своєї діяльності.

Головним завданням сучасного українського державотворення є радикальна зміна системи державного управління, що потребує проведення широкомасштабних реформ, основна мета яких полягає у перетворенні існуючої адміністративної системи на один із визначальних чинників прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Українське суспільство, забезпечуючи ефективну організацію виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях управління та формуючи сучасну систему місцевого самоврядування, не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і історичний, що дає змогу вивчати та аналізувати процес становлення Української держави. Управлінські відносини минулих епох не зникають безслідно, вони продовжують функціонувати в нових суспільних відносинах як успадковані культура та технологія управління, свідомість людей,

суб'єктивні права та обов'язки, законність, існуючий правовий порядок тощо.

Проведення аналізу діяльності місцевих органів державної влади та управління кінця XVIII – початку XX ст. на прикладі Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній дасть змогу прослідкувати загальний процес формування та розвитку, механізм дії державного апарату Російської держави на регіональному рівні.

Дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить чисельна: Г.Ге [1], Д.Горловський [2], А.Грабовський [3] та ін. Незважаючи на те, що низка праць має публіцистичний характер, більшість із них містить широкий матеріал правових норм, основних положень "Жалуваної Грамоти" 1785 р. та практичної роботи органів самоврядування. У роботах зроблено спроби узагальнити досвід міських громадських управлінь, визначено перспективи їх подальшого розвитку, розглянуто на загальноросійському рівні системи міської власності. Проте незначне висвітлення у цій групі робіт знайшли питання соціально-економічного спектру системи міського самоврядування. Деякі з них, наприклад, проблеми становлення і функціонування міської земельної та промислової власності, аналіз їх структури і практичної роботи, зовсім залишилися поза увагою дослідників. Дана група праць дозволяє зрозуміти засади функціонування міського самоврядування.

У радянській історіографії в окремих нечисленних роботах Л.Велихова [4], А.Чернова [5], А.Дубровніної [6], А.Міронова [7] та ін. розглядався механізм виборчої системи: майновий, соціальний, національний склад виборців. У сфері економічної діяльності надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтовного аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів чи міст. Це зумовлювалось упередженням негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому і до його господарської діяльності зокрема. Разом із тим ознайомлення з роботами радянської доби дало можливість осягнути джерелознавчі та методологічні аспекти нашого питання, зрозуміти, що комплексне вивчення діяльності органів міського громадського управління Південної України не виділялось в окреме комплексне наукове дослідження.

У зв'язку з відродженням національного суверенітету, розбудовою незалежної держави і проведенням широкого спектру реформ в Україні 1990-х рр. активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення, у тому числі й багатого історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування у працях. У наш час критично переосмислюється одновимірність теоретико-методологічних підходів при вивченні складних процесів

історичного минулого. Особливістю досліджень даного періоду є: 1) регіоналізація досліджень; 2) різні аспекти проблеми місцевого самоврядування України дореволюційної доби привертають увагу не тільки істориків, а й правознавців, політологів, економістів. Водночас, розходження у поглядах теоретиків та практиків на дану проблему свідчать про те, що в Україні ще й на сьогодні не сформувалося єдиного розуміння суті та призначення органів міського самоврядування.

У попередніх дослідженнях майже не звертали увагу саме на методиці проведення досліджень з історії місцевого самоврядування південноукраїнського регіону.

Дане дослідження є спробою визначити найбільш ефективні методи історичних досліджень з історії місцевого самоврядування південноукраїнського регіону кінця XVIII – початку XX ст.

Методологічною базою О.С.Двуреченської у дисертації "Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.)" методологічною базою стали принципи історизму, об'єктивності, системності та всебічності. В роботі були використані загальнонаукові (аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історичний, логічний, системно-структурний, моделювання), загальноісторичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний) та спеціально-історичні (хронологічний, проблемно-хронологічний, періодизації) методи [8, с. 5–6]. Використання зазначених методів дослідження допомогло досліднику прийти до висновку, що за вказаний період історії міського самоврядування Катеринослава воно перетворилося з малопопулярного серед населення органу влади на провідну міську установу, яка вивела місто на рівень потужного адміністративного, промислового і культурного центру Російської імперії [8, с. 192].

У дисертаційному дослідженні М.Е.Кавуна "Походження та рання історія Катеринослава" методологічна база базується на подібних методах, як і у О.С.Двуреченської. Використані основні методологічні принципи історичної науки: історизму, системності, наукової об'єктивності при висвітленні історичних процесів, явищ та фактів. При розробці теми використовувались загальнонаукові (статистичний, класифікації, актуалізації), конкретно-наукові та спеціально-історичні (синхронний, діахронний) методи [9, с. 5–6]. Це дозволило досліднику прийти до висновків, що дослідження феномену міста на теренах Південної України має проводитись з урахуванням регіональних особливостей урбанізації, прагнення вироблення єдиної методики датування міст є фактично недосяжним, Катеринослав можна класифікувати як потужний поліфункціональний центр і являє собою характерний приклад інтенсивного впливу на динаміку розвитку міста

суб'єктивних чинників – дій високих посадових осіб [9, с. 182–186]. Хоча на території Південної України всі міста були засновані з волі високих посадових осіб, тобто адміністративним шляхом із занесенням їх до "штату", тому не дуже зрозумілим є визначення Катеринослава як характерного прикладу. Подібних прикладів було багато у різних містах і більше схоже на закономірність розвитку міст Південної України, ніж окремого міста.

А.О.Дорошева у своїй роботі "Самоврядування в приморських містах України у другій половині XIX ст." використала значно більший методологічний потенціал. Використовувались цікаві методи: теоретичного узагальнення, соціально-детерміністичний, тлумачення правових приписів, актуалізації та інші. Зазначені методи дозволили дослідниці проаналізувати явища, що становили предметне поле дослідження, розкрити внутрішні механізми роботи міських дум та управ, стверджувати, що розвиток і функціонування органів міського самоврядування були детерміновані розвитком суспільства [10, с. 5–7].

Цікаве дослідження було проведено О.М.Бобковою "Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А.Я.Фабра на Півдні України", в якій поряд із традиційними загальнонауковими, конкретнонауковими та спеціально-історичними методами історичних досліджень були використані біографічний та біоісторіографічний методи [11, с. 5–7]. Використання персоністичного підходу вимагає реконструкції біографії історичних особистостей, висвітлення суспільнополітичних, історичних поглядів на людину, характеризується персона в певному періоді та інше. В результаті відбувається "діалог культур". Біограф у цьому разі вступає в діалог з представником іншої культури крізь призму власної культури. Сьогодні склалось декілька підходів до проведення біографічних досліджень: досліджувати біографії тільки українців за походженням або представників усіх національностей, які внесли помітний внесок у розвиток українських земель. Зважаючи на те, що Південна Україна – традиційно багатонаціональний регіон, то досліджувати необхідно біографії всіх національностей та всіх соціальних станів, які брали участь у роботі місцевого самоврядування, оскільки своєю роботою створювали колорит регіону, як адміністративний, так і соціально-культурний. В історичних дослідженнях біографічний та біоісторіографічний методи застосовуються лише для дослідження однієї конкретної особи або декількох особистостей, що виробляє створення власного "героя" крізь призму його світогляду, обставин життя та діяльності. Таким чином створюється історія однієї (або декількох) особи на тлі певних (глобальних або регіональних) історичних подій. Щодо досліджень місцевого самоврядування даних

підхід фактично можливий, оскільки необхідно вчитись на кращих зразках управлінської та організаційної діяльності.

Ми вважаємо, що використання даних підходів може збагатити історію південноукраїнських муніципалітетів крізь призму аналізу життєвих стратегій, кар'єр, політичних, господарських позицій у діяльності певних соціальних груп. Просопографічний аналіз дасть можливість виробити своєрідний соціально-професійний колективний портрет діячів органів місцевого самоврядування. Так, у роботі В.В.Володько [12] завдяки використанню даного аналізу вдалось виявити, що в системі управління Київського намісництва сформувалась стійка система родинно-протекціоністських зв'язків. Якщо використати просопографічний аналіз щодо системи управління південноукраїнським регіоном, то виявляється інша, відмінна, картина, оскільки тут склалась система соціальної або професійної вертикальної залежності.

У дослідженні Д.Ю.Аверіної-Лугової "Крим наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: міська повсякденність" теоретико-методологічна основа залишається традиційною, використовуються методи об'єктивності, історизму, системності. Позитивним моментом у дисертаційному дослідженні можна вважати використання історіософських підвалин у вивченні аспекту історії міської повсякденності, що розглядається в урбанологічному контексті, доповнений окремими положеннями синергетичної концепції та теорії еволюції мегаринку. Використання історіософських підвалин вдалось органічно вивчити не тільки міську торгівлю, управління, освіту, господарство та інші моменти, а й архітектоніку міст, стилістичне оформлення середовища, інженерно-комунікаційний аспект міського устрою, реалізацію базових людських потреб міського життя (забезпечення продовольства, потреби в безпеці, гігієні, відпочинку) [13, с. 5–7]. Порівняно з іншими типовими дослідженнями міст Південної України це дослідження можна вважати новаторським.

В основному у всіх роботах, присвячених діяльності місцевого самоврядування Південної України, не тільки в дисертаційних дослідженнях, але й у монографіях [14–17], наукових статтях [18–19] та інших публікаціях, головним чином простежується регіональний підхід. Можна погодитись, що він необхідний для врахування особливостей розвитку території (в нашому випадку Південної України), оскільки визначає особливий підхід центральної влади до управління регіоном, виокремлює специфіку політичного, релігійного, соціального, етнічного та культурного досвіду. Об'єднання різних періодів розвитку Південної України дозволить співставити та визначити якісні й кількісні зміни, що відбулись у даному регіоні.

Ще одна спільна риса, притаманна всім дослідженням місцевого самоврядування Півдня України, полягає в тому, що використовується юридичний метод, який полягає у відтворенні правових меж роботи громадських інститутів влади. Але головний акцент робиться на розгляді головних законодавчих актах зазначеного періоду (Жалувана Грамота 1785 р., Миське Положення для Одеси 1863 р., Миське Положення 1870 р., Миське Положення 1892 р.), а більшість законодавчих актів залишаються майже не дослідженими та невідомими. В Повних зібраннях законів Російської імперії їх майже 1000, опрацювання та розгляд яких дасть більше можливостей для розуміння роботи органів місцевого самоврядування. Тому в цьому разі використання порівняльно-правового методу дозволить виявити доцільність, ефективність існування того чи іншого громадського інституту напрямом співставлення зі схожими інститутами губернської та земської влади, що існували паралельно, відобразити культуру управління саме південноукраїнським регіоном.

Широковживаний статистичний метод визначає суму показників за конкретними категоріями, що дозволяє використати кількісні показники. Але співставлення наборів цифр та відсотків зі спогадами учасників тих подій може значно поповнити картину певного періоду, міста, регіону; відобразити особливості Південної України та її відмінності по відношенню до інших територій України та Росії в цілому.

Використання подібних методів дослідження з історії місцевого самоврядування робить усі дослідження певним чином типовими, оскільки в кожній роботі прослідковуються спільні риси з уніфікації управлінської системи, майже не враховуючи особливостей кожного окремого регіону у культурі управління посадових осіб, діяльності колегіального правління, урахування опозиційних настроїв серед міського населення, направлення скарг до центрального уряду, діяльності фінансових інститутів влади, податкову політику центрального уряду до регіонів та інші обставини.

Таким чином, найбільш розповсюдженими виступають основні методи наукових досліджень (загальнонаукові, загальноісторичні, спеціально-історичні), які не є фундаментальними та виступають як конкретні пізнавальні засоби, що необхідні для реалізації підходів та принципів, викладених у меті та завданнях певного дослідження.

Поряд з даними методами доцільно було б використовувати також і діахронний аналіз, що вимагає вивчення сутнісно-просторової природи історичної реальності. Він дає можливість вивчити внутрішні але тимчасові процеси та порівняти їх.

У своїй роботі І.Студенников звертає увагу на міждисциплінарному характері регіональних досліджень, під яким розуміє синтез результатів

науково-дослідної діяльності представників різних дисциплін у процесі комплексного вивчення об'єкта і кола проблем [20, с. 67–78]. Використання даного підходу хоча і можливо, але корисний він для теоретичного дослідження певних закономірностей і не дасть повною мірою визначити особливості одного регіону щодо інших.

Я.Верменич корисними визнає локальні дослідження у регіоналістиці і розглядає у вигляді нової політичної історії – осмислення особливостей ментальності, політичної культури, громадських настроїв на територіальному рівні [21, с. 13–28]. У перспективі дані дослідження будуть мати привабливий характер, оскільки дадуть можливість простежити суспільні настрої, уподобання, розширити предметне поле досліджень, відійти від вивчення певних процесів, а більше звернутись до людей та їх проблем на локальному рівні.

Серед найбільш уживаних методів регіональних досліджень Я.Верменич відмічає біогеодетерміністичний метод, який розглядає національний простір як етносоціоприродне явище, як систему, окремі елементи якої взаємодіють із середовищем і створюють під їх впливом власну культуру життєзабезпечення. Зазначає, що геокультурний підхід дає змогу розкрити самобутній регіональний різновид культури крізь призму їх зв'язків із простором, його кліматичними та гідрологічними особливостями [22, с. 3–21].

Можна погодитись із думкою М.Кирчаніва про те, що сучасна українська методологія та історіографія користуються радянським потенціалом із невеликим використанням західних методів [23, с. 79–88], в основному це "local government study". Можна розвинути цю думку і про те, що не було створено і нової схеми історії місцевого самоврядування, а сучасна українська історіографія успадкувала не тільки радянський потенціал, але й дореволюційний. У багатьох роботах хоча й наголошується на переосмисленні історії, але практично можна констатувати, що здебільшого відроджуються старі проблеми. Продовжують традиційно існувати хронологічні періоди з відповідними оцінками (кінець XVIII ст. – 1870 р.; 1870–1917 рр.), проблеми, предметні поля досліджень, точки зору на результати діяльності та інше.

Таким чином, можна зазначити, що найбільш поширеними методами історичних досліджень місцевого самоврядування є загальнонаукові (аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історичний, логічний, системно-структурний, моделювання), загальноісторичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний) та спеціально-історичні (хронологічний, проблемно-хронологічний, періодизації). Вони дозволяють досліджувати події та факти у взаємозв'язку, простежувати історичні зміни, їх специфічність, проводити паралелі, вивчати синхронно різні події. Хоча слід зазначити, що найбільш

перспективними методами досліджень історії місцевого самоврядування ми вважаємо використання просопографічного аналізу, історіософських підвалин у вивченні аспекту історії міської повсякденності, діахронний аналіз, які дадуть змогу розширити предметне поле досліджень, виробити соціо-професійний портрет діячів місцевого самоврядування Півдня України, відобразити інженерно-комунікативну сферу міст, вивчити ментальність, культуру управління, місцеві уподобання та інші аспекти муніципального життя.

У перспективі даних досліджень можна уточнити специфіку діяльності місцевого самоврядування південноукраїнського регіону.

Література

1. Ге Г. Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790–1890) / Г. Н. Ге. – Николаев : Русская тип., 1890. – 122 с.

2. Горловский Д. Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона / Д. Н. Горловский. – Херсон : Тип О. Д. Ходушиной, 1896. – 97 с.

3. Градовский А. Д. Начала русского государственного права : собрание сочинений / А. Д. Градовский. – СПб. : Типо-литогр. М. П. Фроловой, 1904.

Т. 9. – Ч. 3. – 1904. – 628 с.

4. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов. – М. : Госиздат., 1928. – 467 с.

5. Государственные учреждения России в XVIII–XIX в.: законодательные материалы : справ. пособие / подгот. к печ. А. В. Чернов ; М-во высш. и средн. спец. образования РСФСР. – М. : Моск. гос. ист.-архивный ин-т, 1960. – 579 с.

6. Дубровніна А. Б. Суспільний лад, механізми управління та право України в період розкладу соціально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.) : конспект лекцій / А. Б. Дубровніна. – К. : Наука, 1966. – 112 с.

7. Мионов А. Русский город: социальное, экономическое, демографическое развитие в 1740–1861 гг. / А. Мионов. – М., 1975. – 386 с.

8. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Двуреченська О. С. ; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 238 с.

9. Кавун М. Е. Походження та рання історія Катеринослава : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Кавун М. Е. ; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 223 с.

10. Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Дорошева А. О. ; Ізмаїльський державний університет. – Ізмаїл, 2009. – 198 с.

11. Бобкова О. М. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А.Я.Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х років XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Бобкова О. М. ; Сімферопольський національний ун-т. – Сімферополь, 2007. – 196 с.

12. Володько В. В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Володько В. В. ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2007. – 239 с.

13. Аверіна-Лугова Д. Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Аверіна-Лугова Д. Ю. ; Сімферопольський національний ун-т. – Сімферополь, 2009. – 174 с.

14. Ефремова Н. Н. Развитие самоуправления городов : историко-правовое исследование / Н. Н. Ефремова ; отв. ред. Л. С. Мамут ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1995. – С. 258–270.

15. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Николаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття : монографія / Л. О. Цибуленко. – Херсон : Айлант, 2003. – 160 с.

16. Історія Одеси / голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса : Друк, 2002. – 560 с.

17. Крючков Ю. С. История Николаева от основания до наших дней / Ю. С. Крючков. – Николаев : Атол, 1996. – 299 с.

18. Левченко Л. Взаємовідносини військових губернаторів з місцевим самоврядуванням Николаєва у XIX ст. / Л. Левченко // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обл. краєзн. конф. – Миколаїв : Атол, 2000. – С. 100–103.

19. Циберт В. Становлення органів самоврядування міст Південної України в останній чверті XVIII – середини XIX століття / В. Циберт // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2003. – Вип. 16. – С. 30–34.

20. Студенніков І. Регіоналістика і регіонознавство: проблеми методології та категоріального апарату / І. Студенніков // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 1. – С. 67–78.

21. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я. Верменич // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 1. – С. 13–28.

22. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні / Я. Верменич // УІЖ. – 2001. – № 6. – С. 3–21.

23. Кирчанів М. Регіональні дискурси української історії / М. Кирчанів // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 1. – С. 79–88.

Українське село і більшовицька влада наприкінці 10-х – на початку 20-х рр. ХХ ст.

На підставі аналізу праць дослідників, вивченні архівних документів розглянуто відносини більшовицької влади та українського селянства наприкінці 10-х – на початку 20-х рр. ХХ ст. Особливу увагу приділено національному складу більшовицьких діячів, які провадили радянську політику, їхньому ставленню до українських селян та України в цілому.

Ключові слова: політика, влада, селянство, національний склад.

На основании анализа трудов исследователей, изучения архивных документов рассмотрены отношения большевистской власти и украинского крестьянства в конце 10-х – в начале 20-х гг. ХХ в. Отдельное внимание уделено национальному составу большевистских деятелей, которые осуществляли советизаторскую политику, их отношению к украинским крестьянам и Украине в целом.

Ключевые слова: политика, власть, крестьянство, национальный состав.

On the basis of analysis of labours of researchers, study of the archived documents the relations of bolshevist power and Ukrainian peasantry are considered at the end of 10th – at the beginning of 20th of the XX century. Separate attention is spared national composition of bolshevist figures which carried out a sovietisations policy, to their attitude toward the Ukrainian peasants and Ukraine on the whole.

Key words: policy, power, peasantry, national composition.

Питаннями розвитку українського села кінця 10-х – початку 20-х рр. займався і займається чимало дослідників. Одним з аспектів розвитку українського села у зазначений період є відносини українського селянства з владою більшовиків, а зокрема, з її представниками: чиновниками, партійними діячами, активістами, членами провладних організацій. Аналіз їх знаходимо у працях істориків, які займалися дослідженням розвитку українського села від 1920-х рр. до початку ХХІ ст. Певний інтерес становлять дослідження 20-х рр. [1; 10; 11; 12; 13; 18]. Ці праці з огляду на час написання мають певний суб'єктивний підхід. Автори розглядають соціальні процеси у селі крізь призму комуністичної ідеології. Український дослідник діаспори І.Витанович

проаналізував аграрну політику українських урядів періоду національно-визвольних змагань кінця 10-х – початку 20-х рр. На думку історика, саме реквізична політика радянської влади викликала самооборонні й розпачливі повстання проти більшовиків [3]. В умовах незалежності України для істориків з'явилася можливість висвітлювати селянське питання більш об'єктивно. До загальних праць можемо віднести колективну монографію "Історія українського селянства" [21]. Окрему увагу праця приділяє взаєминам влади і селянства. У працях С.Кульчицького розглядаються соціально-економічні процеси в українському суспільстві, пов'язані з утвердженням радянської влади, проаналізовано вплив комуністичної ідеології та спробу реалізації її постулатів у Радянській Україні у 1919–1920 рр., висвітлено особливості та сутність нової економічної політики у 20-х рр. ХХ ст. [15; 16; 17]. Істориком Я.Маликом проаналізовано особливості встановлення більшовицької влади в українському селі [19]. Дослідниця О.Михайлюк з'ясувала перебіг соціокультурних процесів в українському селі у перші десятиріччя ХХ ст. [20].

Створення радянського уряду у грудні 1917 р. в Україні давало підставу твердити, що не Радянська Росія збирається воювати проти України, а Харківський уряд бореться з київським. Про ставлення українства до більшовиків радянський історик М.Попов писав у 1928 р.: "Наша партія на Україні після Жовтня не могла взяти влади в свої руки, бо не була ще досить міцна. Вона мала проти себе з'єднаний фронт українських національних соціалістичних партій, що спиралися на компактні маси української дрібної буржуазії, насамперед селянства" [4, с. 116]. Очевидно, що більшовики розуміли той факт, що українське селянство зі своєю самобутністю, традиційною духовною й економічною культурою може становити серйозну загрозу встановленню радянського ладу в Україні. Більшовик В.Затонський, розглядаючи ситуацію в Україні у часи становлення комуністичного режиму, зазначав: "Наше становище тут погіршується тим, що ми представляємо собою партію великоросів" [9, с. 9]. У харківському з'їзді українців взяло участь небагато: В.Затонський, Ю.Коцюбинський, М.Скрипник, а решту склали росіяни та євреї, до того ж вони були членами РСДРП(б) – територіальною агентурою проводу більшовиків Росії, котрий використовував їх для здійснення своїх планів в Україні. Нова сила, яка готувалася взяти владу в Україні, була дуже далекою від українських національних потреб і від інтересів селянства зокрема принаймні тому, що належали вони до різних світів і мали різну мету.

Користуючись неладом в Україні і пропагуючи популістські закони, більшовики зі зброєю в руках починають захоплювати владу. Велику увагу більшовиків привертає українське село як носій мате-

ріальних ресурсів. Попри всі негаразди воєнного лихоліття українське село продовжувало давати продукцію, що дало змогу більшовикам вирішити питання постачання російської Півночі хлібом. Безпосереднім інструментом для вилучення зерна з України були продовольчі загони, що, розподілені групами по 10 осіб, здійснювали реквізиції зерна в українського селянства [22, с. 146].

Між Україною і Росією з травня 1918 р. утворився державний кордон з демаркаційною 10-кілометровою "нейтральною" смугою – осередком діяльності різного діяльності безлічі більшовицьких, анархістських і просто розбишацьких банд, що робили постійні наскоки на українську територію, звідти засилалися агенти для підривної роботи в Україні. Зокрема, на Роменщині гетьманська Державна Варта подає інформацію про викриття російських більшовицьких шпигунів: "По сведениям ... присланы из Москвы на Украину следующие агенты: 1) НАЗАРОВ, 2) БОБРОВ, 3) ВИСКОВСКИЙ. Кроме того еще состоят 700 других агентов под руководством Назарова" [7, арк. 80].

Департамент Державної Варти 11 червня 1918 р. з Києва інформує полтавського губернського старосту про те, що, за отриманими даними, з Москви в Україну відряджена група кількістю кілька десятків чоловік для здійснення збройного повстання. Цю інформацію було надіслано з Полтави до Роменської Державної Варти [7, арк. 84]. У серпні 1918 р. Конотопський повітовий староста повідомляє Роменського повітового старосту, що до "Конотопського повіту завозиться зброя. Вживайте заходів. Затримано транспорт. Повітстароста Кандиба". Роменський повітовий староста звертається до Державної Варти з проханням встановити суворе спостереження на кордонах Конотопського повіту [7, арк. 99].

У телефонограмі 9 вересня 1918 р. полтавський губернський староста Нога повідомляє роменського повітового старосту Компаніона, що з цілого ряду фактів можна зробити висновок про те, що більшовицькі банди мають успіх лише там, де для них таємно підвозять набої, снаряди і швидко ліквідовуються там, де доведення немає. Нога радив оглядати підводи на великих дорогах вдень і вночі, а на шляхах з Чернігівської й Курської губерній встановити пости і ретельно перевіряти транспорт, що прямує до Роменського повіту [7, арк. 109].

Документи Державної Варти літа–осені 1918 р. рясніють повідомленнями про намагання більшовиків захопити владу в Україні, про більшовицьку агітацію в українських селах і містечках, про доведення зброї у великій кількості. Наголошується, що більшовики є немісцевими особами, до того ж іноді з кримінальним минулим (наприклад, командувач червоних військ у Кременчуці Карнаух, що в липні–серпні 1918 р. перебував у Белгороді) [7, арк. 126]. Роменська повітова

Державна Варта восени 1918 р. повідомляє: "Поступивши в Департамент достовірним повідомленням останнім часом відзначається посилений наплив в Україну китайців, латишів, з котрих більшовицькі комісари організують окремі групи і готують до активного наступу на випадок збройного повстання..." [7, арк. 167].

Отже, більшовики у 1918 р. основну ставку на здобуття влади робили на своїх агентів, що прибували з Росії, і на збройне повстання. Опанувати ситуацію в Україні більшовики прагнули насамперед шляхом встановлення свого панування у містах, а звідти поширювати владу й на село. Вагому участь у цьому процесі мали здійснити представники різних національностей, головним чином не українці.

11 листопада 1918 р. Раднарком РСФРР дав директиву Реввійськраді Росії готуватися до наступу на Україну. 13 листопада був анульований Брестський договір. 17 листопада створена Реввійськрада Курського напрямку Російської Червоної Армії – майбутній штаб Українського фронту. До неї Москва направила В.Затонського, В.Антонова-Овсієнка та Й.Сталіна. 28 листопада новоутворений уряд – Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України формує власний вищий військовий орган – Реввійськрату Української радянської армії [9, с. 15–16]. До її складу входять: Ф.Сергєєв (Артем), В.Антонов-Овсієнко, В.Затонський. Для більшої надійності ЦК РКП(б) лише за період з січня до листопада 1918 р. відрядив в Україну 618 партійних працівників. Уся КП(б)У влітку 1918 р. нараховувала тільки 4,5 тис. членів, з яких 90% становили не українці. Більше того, у Росії постійно формувалися не лише центральні, а й обласні партійні та державні органи влади України [8, с. 93].

28 листопада у Суджі більшовицький Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України опублікував маніфест, у якому оголосив про відновлення Рад і закликав до боротьби "проти контрреволюції". Наприкінці листопада 1918 р. почався наступ в Україну радянських військ під командуванням В.Антонова-Овсієнка. 250-тисячна Червона Армія була завчасно сформована влітку–восени 1918 р. на території Росії та її коштом. Складалася вона з росіян і євреїв, а також 6 тис. башкирів і татар, 5 тис. китайців, 1 тис. угорців, 1 тис. латишів, окремого кавказького полку. Згідно з наказом №220 Реввійськради РСФРР від 13 листопада 1918 р. та таємного додатку до нього за №48 до складу командування, штабів, управлінь усіх частин і з'єднань, котрі наступали в Україну, були підібрані лише росіяни та євреї. Жителів України за цими документами можна було призначати на посади не вище командира батальйону, і то не масово [8, с. 33].

Перша і друга війни більшовицької Росії проти УНР, політика воєнного комунізму зачепили всі прошарки українського селянства. До

українського села прибували більшовицькі загони з міст у пошуках продуктів. Більшовики не гребували вилученням особистих речей у селян. Політика воєнного комунізму, впроваджена в Україні з 1919 р., передбачала те, що селяни мали віддавати владі більшість з того, що вони виростили і надбали, а натомість не отримувати нічого. Крім того, протягом багатьох років більшовицька влада ставилася з цілковитою підозрою до українського селянства, яке не відповідало комуністичному баченню щодо побудови нового суспільного соціалістичного ладу. Селян цікавили не соціалістичні перетворення, а земля. Український селянин був радше прихильником індивідуального, а не колективного землекористування. Під гаслом боротьби з куркульством у селі розпочинається поборювання підприємливих, економічно незалежних селян. 1920-й рік минув "під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, худобу, майно", і все це розподілялося серед незаможників, як нагорода за лояльність до нової влади" [2, с. 91]. Конфлікт влади і селянства, що розгорівся наприкінці 10-х – на початку 20-х рр. ХХ ст., мав характер протистояння не лише в економічному, а й у духовному сенсі. Як зазначає Я.Малик: "У період з грудня 1918 до кінця 1920 року питання психологічної війни проти населення України було головним для РКП(б)" [19, с. 6]. З початком радянської проти українського села ведеться тотальна, а не лише економічна війна.

Центральною ідеєю комуністичної ідеології було знищення ринкових відносин, а отже, й приватної власності. Передбачалося вилучення державою всіх засобів виробництва. Для більшої частини селянства це передбачало відібрання засобів до існування. Мала постраждати, таким чином, не лише заможна частина села й переважна його більшість, бо праця селянина ґрунтувалася переважно на індивідуальній праці на землі. Російський історик В.Данілов зазначав, що "стихийно, само по себе, в результаті действия только внутренних сил, перерасти в социалистическое оно не может... Стихийно, само по себе оно может развиваться лишь в одну сторону – в сторону капитализма" [5, с. 13]. Отже, більшовики зібралися "допомогти" селянству усвідомити потрібність зміни соціально-економічного ладу. Водночас більша частина селянства опинялася у ворожому щодо більшовиків стані за ідеологією. "Даже при советском строе у мелкотоварного производителя, если он оставался таковым, имелась лишь одна перспектива – перспектива капиталистической эволюции... Интегрировать крестьян-собственников в социализм было заведомо невозможно" [16, с. 19].

У радянських документах часто згадується, що конфісковане у селян майно має передаватися бідноті. У такий спосіб більшовики намагалися розколоти село, нацькувати бідніших на заможніших,

підступом змусити працювати селян на себе. Це підтверджують радянські документи. Завідувач полтавського Агітпросвіту у 1919 р. захоплено констатував про те, що "классовое разложение в деревне – на лице. Надо привнести в нее бе[з] всякой отсрочки, момент безпощадной классовой борьбы; надо экономически политически и неустанно коммунистическим словом ободрить бедноту и помочь ей организоваться" [26, арк. 43 зв.].

У 1921 р. Президія ВУЦВК затвердила "Інструкцію до наказу про призначення відповідачів у населених пунктах, прилеглих до залізниць". Документ рекомендував: "Мати на увазі, що головною метою створення інституту відповідачів є аж ніяк не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, що є нездійсненним, а внесення розбрату та розшарування до села..." [6, арк. 24]. За нищення засобів комунікації на відповідачів накладався штраф. За вбивство радянського активіста, червоноармійця, члена комітету неможливих губерніяльна ЧК мала право виконати рішення про розстріл одного з відповідачів. За переховування тіл убитих покарання мали нести відповідачі з прилеглих сіл. Особа, призначена відповідачем, мала обмежену свободу пересування, без дозволу комітету неможливих селян не мала права залишити село [6, арк. 26].

У 1919 р. більшовицькі політичні працівники скаржилися, що вони на межі відчаю через несприйняття їх селянством. Спостерігалася паралізованість, моральний занепад політпрацівників, котрі нарікали, що всі волості і села є недоступними для них, бо підтримують і охоче постачають партизанські загони [23, арк. 163]. Причини для розчарування були. Зрештою, навіть цілком мирні акції більшовиків часом сприймалися селянством вельми вороже. Наприклад, влітку 1919 р. у с.Бобрік на Роменщині трапився жіночий бунт під впливом чуток з сусіднього с.Засулля про те, що перепис дітей проводився з метою насильного їх відправлення до комун. Розлючені жінки ледь не вчинили розправу над головою колеґії відділу народної освіти, якому ледь вдалося втекти. Виступ жінок-селянок придушив більшовицький збройний загін [24, арк. 26].

У багатьох місцевостях панувало безвладдя. Завінформвідділу ЦК КП(б)У на початку березня 1920 р. повідомляв про становище у Глухівському повіті: "В уезде царит анархия и бандитизм. Работники не едут в деревню. 7-я дивизия положительно разграбила уезд. Крестьяне против советской власти... Общее собрание Глуховской организации К.П.У. констатировало, что подавление анархо-бандитов в уезд 7-й дивизией велось нетактично – применялось грубое насилие и накладывание невероятных контрибуций" [29, арк. 69]. Значна відповідальність за вчинені насильства і репресії проти селянства

лежить на прибулих до України більшовицьких чиновників, військових і політичних діячів. У лютому 1920 р. член колегії губпродкому Полтавщини Кондратенко у доповідній записці до ЦК прохав скласти з нього повноваження члена колегії. Своє рішення він мотивував тим, що серед членів колегії він один лише є місцевим працівником, а решта – направлені з півночі. На думку Кондратенка, "москвичі" надто різко й прямолінійно здійснюють продовольчу політику і цілком не рахуються з його думкою [29, арк. 56]. Масова кількість інонаціонального елемента серед більшовиків була добре помітною для селян. Більшовицька влада для українського селянства стає уособленням чогось чужинського і ворожого. У "Доповіді про роботу у селі" ЦК КП(б)У за 1919 р. констатується, що "Оставленная вне сферы организационных забот и идейного влияния со стороны Коммунистической Партии, деревня ответила на социалистическую конструкцию Советских органов в деревне ненавистью со стороны кулацких элементов, недоверием со стороны середняков и полным равнодушием со стороны бедноты. Так в период второго прихода Советской Власти оказалась Украина с Советскими органами, но без Советской Власти. Так складывалось в сознании широких крестьянских масс отождествление коммунистов то с продовольственником – "голодавшим [справлено на "голодным"] кацапом", то с насильником "комунарком" [справлено на "комуниром"], то просто с "жидом" [24, арк. 54–55]. Українські селяни розуміли більшовицьку владу як привнесену ззовні. У Чернігово-Суразькому, Мглинському, Новозибінському та Стародубенському повітах, що у 1919 р. підпорядковувався у цивільному відношенні Київському, а у військовому – Орловському повітам, панували настрої такого типу: "За Россию не пойдём воевать, за Украину пойдём" [25, арк. 48]. До речі, подібні настрої спостерігалися й з іншого, більшовицького, боку. Російські частини, що знаходилися у районі Лозова-Павлівка, на думку командування, нікуди не годилися, бо червоноармійці неодноразово заявляли: "Зачем мне воевать за хохлов, на что мне нужна Украина[?]" [25, арк. 57]. Звичайно, що Україна їм була чужою, але якщо одні просто не хотіли воювати, то інші намагалися придушити національні українські почування. Про типовий випадок для України того часу, що стався на Поділлі влітку 1919 р., писала газета "Червоний Стяг". Група червоноармійців інтернаціонального загону на станції Журалівка 15 липня відібрала україномовні підручники в учнів 15–16 років, а потім побила школярів шомполами, аби, мовляв, не тягали з собою "гетьманських книжок". Газета висловлювала занепокоєння, що в такий спосіб селян важко буде заспокоїти [27, арк. 91]. Випадок, описаний у згаданому часописі, характеризує загальне ставлення більшовицьких військ до українців взагалі і до селянства зокрема, що

саме селянство добре бачило. У багатьох викликало обурення, чому Україна має бути для іншої країни сировинним придатком. У квітні 1920 року у Мерефі на Харківщині у прибулого більшовика Зайцева селяни запитували: "Чому Москва хліб бере, нам не дає?" [30, арк. 69].

Про характерний випадок, що демонструє реальне ставлення українського села до комуністів, свідчить випадок, що стався у 1920 р. у с.Малинівка на Харківщині. Про цю подію йдеться у "Таємному зведененні Інформаційного відділу Харківського Губкому на 27 травня 1920 р." за підписом заввідділу Т.Чаусовської: "Чугуев. – В Чугуевской волости селе Малиновка председатель исполкома и товарищ председателя пьянствуют. Нашему товарищу, командированному туда для проведения мобилизации, они сказали: "Убирайтесь, вы самозванцы и никакого схода собирать не буду". Крестьяне еще хуже себя держат. На сходе, состоявшемся на другой день по настоянию приехавших тов., крестьяне не дали и двух слов сказать: "Откуда ты приехал? Кто тебя прислал? Наверное, евреи, которые в Харькове сидят да хорошо говорят, и тебя научили, убирайся отсюда, куда мы тебе бока не набили, а то сейчас возьмем и на куски разорвем. Председатель Чугуевского Исполкома сам вел агитацию против Советской власти. В селах Терновки, Ново-Покровки, Старо-Покровки – бандитизм и контрреволюционные настроения" [30, арк. 109].

Згідно зі звітом НКВС УСРР за 1920 рік національність голів, керівників різних ланок губернських та повітових виконкомів (ревкомів) в Україні була представлена таким чином: 167 складалася з українців, 146 – з росіян, 34 – євреїв, 3 – латишів, 3 – поляків, 2 – естонці, 1 – білорус, 1 – німець [31, арк. 342]. Тобто з 357 осіб українців було менше 50%. Це, власне, дані лише щодо одного відомства. Схожою ситуація була й в інших органах більшовицьких влади.

На зміцнення радянській владі з Росії прибувають 30 тис. комуністів і 10 тис. комсомольців. А для того, щоб постійно мати в Україні під рукою надійні частини, Москва формує тут влітку 1919 р. 1-шу інтернаціональну дивізію [9, с. 23]. Така політика свідчить про те, що більшовики в Україні головним чином покладалися на утвердження своєї влади шляхом залучення представників інших національностей, бо місцевим мешканцям довіри не було. Для багатьох селян більшовизм був втіленням чужого неукраїнського світу. Попри багаторічні спроби російських імперських властей стерти грані між Україною й Росією, їм так цього зробити й не вдалося. Для українського селянина притаманний свій особистий світогляд і спосіб життя, що формувався багато років. У прибулих з Росії більшовиках українське селянство бачило не лише ідейно чуже середовище, а й чуже національно. Попри кількасотлітнє панування Росії над українськими землями,

збереглося відчуття своєї української окремішності. Цікаво, що у 1920 р. на бланку "Особистої відомості" організаційного відділу Полтавського губернського паркому КП(б)У в графі №13, де йшлося про військову службу члена партії, знаходимо таке формулювання: "Чи були в москалях" [31, арк. 104], що було продовженням давнього виразу "поголили в москалі" на означення служби у російському війську.

Наприкінці 10-х – на початку 20-х рр. ХХ ст. серед українського загалу більшовики не користувалися широкою підтримкою. Для захоплення влади в Україні більшовиками залучається чимало не українців. Це факт був очевидним для українського села. Крім того, непоодинокі прояви українофобії з боку представників влади призводили до розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Висловлюючи погляди на політику влади, селяни схильні звертати увагу на етнічну належність більшовицького чиновництва і тлумачити їхню дію як антиукраїнську. У своїх діях більшовицька влада намагається провадити розшарування українського села, зробити ставку на невдоволення деяких селян майновою різницею, нацькувати бідніших на заможніших.

Література

1. Ангаров Л. Классовая борьба в советской деревне / Л. Ангаров. – М. : Изд-во комакадемии, 1929. – 96 с. ; Мартынов А. Мы и они лицом к деревне / А. Мартынов. – Х. : Пролетарий, 1925. – 62 с.
2. Архірейський Д. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 87–127.
3. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–1920) / І. Витанович // Український історик. – 1967. – № 3–4. – С. 5–60.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
5. Данилов В. П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / В. П. Данилов // Материалы для обсуждения на сессию по истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. (На правах рукописи). – М. : Ин-т АН СССР, 1961. – 60 с.
6. ДАСО (Держархів Сумської області), р. 1241, оп. 2, спр. 8.
7. ДАСО, р. 5962, оп. 1, спр. 1.
8. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1920 рр. / М. Держалюк. – К. : Оріяни, 1998. – 240 с.
9. Діак І. В. Хто захистить наш народ і державу: КПУ чи УКП? Штрихи до історії та сьогодення Компартії України / І. В. Діак. – К. : Асоціація "Нова література", 2000. – 263 с.

10. Ерде Д. Права небезпека і боротьба з куркулем / Д. Ерде. – Х. : Пролетарій, 1929. – 62 с.

11. Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні / В. Іжевський ; передм. Ю. Озерського. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 80 с.

12. Каврайський В. Классы и классовая борьба в современной деревне / В. Каврайський, И. Нусинов. – Новосибирск : Сибкрайиздат, 1929. – 164 с.

13. Квиринг Э. Незаможники и середняки – фундамент советской власти / Э. Квиринг. – Х. : Госиздат, 1925. – 45 с.

14. Коллективизация сельского хозяйства. Теория и практика в марксистском освещении / сост. М. Полянский. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 472 с.

15. Кульчицький С. В. Комуністична доктрина і спроба її реалізації в Радянській Україні у 1919–1920 рр.: до питання про так звані "Военний комунізм" / С. В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 1992. – 264 с.

16. Кульчицький С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С. В. Кульчицький, С. Р. Лях, В. И. Марочко. – К. : Наукова думка, 1988. – 180 с.

17. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 203 с.

18. Ларин Ю. Советская деревня / Ю. Ларин. – М. : Эконом. жизнь, 1925. – 386 с.

19. Малик Я. Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Я. Й. Малик. – Львів : Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1996. – 267 с.

20. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси : монографія / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с.

21. Морозов А. Г. Відбудова сільського господарства / А. Г. Морозов // Історія українського селянства / ред. рада: В. М. Литвин, В. М. Геєць, В. М. Даниленко, Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький та ін. – К. : Наукова думка, 2006.

Т. 2. – 2006. – 655 с. – С. 27–28.

22. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов. – К. : ВЦ "Просвіта", 2007. – 532 с.

23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 17.

24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 20.

25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 36.

26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 61.

27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 114.

28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 124.

29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 159.

30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 269.

31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 300.

До питання про формування радянських курортів у Криму

У статті розглядається розвиток виноградо- та винолікування в період становлення радянських курортів Криму, а також їх місце і значення в системі методів курортного лікування.

Ключові слова: виноград, вино, дослідження, лікування, установа, Крим, Ялта.

В статье рассматривается развитие виноградо- и винолечения в период становления советских курортов Крыма, а также их место и значение в системе методов курортного лечения.

Ключевые слова: виноград, вино, исследование, лечение, учреждение, Крым, Ялта.

Development of vine- and wine-treatment of the period of becoming of soviet resorts of Crimea, and also their place and value in the system of methods of resort treatment are examined in the article.

Key words: vine, wine, research, treatment, establishment, Crimea, Yalta.

Кліматичні та географічні особливості Криму дозволяють використовувати його не тільки для туристичних цілей, але і для курортних, тобто для лікування та оздоровлення. Одним із особливих видів лікування, який має можливість розвитку саме в Криму, є виноградо- та винолікування (ампелотерапія та енотерапія). Історія цих двох напрямків починається ще більше двох тисяч років тому. Ще стародавні єгиптяни використовували виноград як один з компонентів лікарських засобів і трав'яних настоек для підвищення апетиту і лікування шлункових хвороб. Значна частина науково-експериментальних досліджень з питань використання вина і винограду в медичних цілях припадає на радянські часи. Сучасний розвиток Криму як курорту повинен враховувати не тільки досвід інших держав, але і досвід виноградо- та винолікування радянського періоду.

Окремі аспекти історії виноградо- та винолікування в Криму першої половини ХХ ст. висвітлені в роботах А.М.Авідзби [2], С.Ю.Дженеєва [1], Ю.А.Семенова [16]. Частина наукових публікацій Т.Г.Катар'яна [10], М.А.Кочкіна [11], Н.С.Охременка [10] присвячені історичним оглядам діяльності Нікітського ботанічного саду, який був базою для вивчення корисних властивостей винограду та вина. Окремі питання з цієї теми розкриваються у наукових працях В.В.Навроцького [14],

присвячених розвитку енотерапії (використання корисних властивостей продуктів переробки вина для лікування різних захворювань).

Слід зазначити окрему групу джерел кінця XIX – початку XX ст., які дають можливість проаналізувати стан розвитку виноградо- та винолікування в Криму на момент встановлення радянської влади. До цієї групи джерел належать спеціалізовані періодичні видання. Першим таким журналом в Росії був "Кримський вісник садівництва і виноробства", що був заснований директором Нікітського ботанічного саду і Магарацького дослідного закладу з виноградарства і виноробства М.Є.Цабелем. Видавався в 1874–1879 рр. Ялтинським суспільством садівників і винарів [10, с. 118]. До подальших видань кінця XIX ст. відносяться "Виноробство в Росії", "Виноробство в Росії в 1870–1873 роках", "Вісник виноробства" та ін. "Вісник виноробства" став видаватися з 1892 р. в Санкт-Петербурзі В.Є.Таїровим. Василь Єгорович Таїров був винарем і доктором сільськогосподарських наук, засновником першої в Росії дослідної установи з виноградарства і виноробства – "Виноробницької станції російських виноградарів і винарів". У 1895 р. В.Є.Таїров і редакція журналу переїжджають до Одеси, пояснюючи це бажанням бути ближче до "населення, зацікавленого культурою винограду" [17, с. 255]. Після революції 1917 р. "Вісник виноробства" перестав видаватися, і лише в 1926 р. під редакцією В.Є.Таїрова поновився вихід журналу під назвою "Вісник виноробства України", а з 1929 р. – "Вісник виноградарства, виноробства і виноторгівлі СНД", який проіснував до 1939 р.

Іншою групою джерел з зазначеної теми є архівні документи і матеріали. Значна кількість таких документів, до яких належать декрети, протоколи засідань, накази, постанови, доповідні записки та ін., знаходиться в Державному архіві Автономної республіки Крим. Частина архівних документів, що мають відношення до курортного будівництва в Криму, була опублікована в окремому збірнику під назвою "За декретом Ілліча. Курортне будівництво в Криму, 1920–1989" [15]. Збірка вийшла в світ у 1989 р. та була підготовлена групою укладачів: І.П.Кондрановим, Л.І.Васильською, Л.П.Кравцовою, А.С.Шевченко.

Аналіз радянської та української історіографії дозволяє зробити висновок, що на сьогодні немає окремого комплексного історичного дослідження з історії виноградо- та винолікування в Криму першої половини XX ст.

Мета статті – визначити особливості розвитку виноградо- та винолікування в Криму 20-х рр. XX ст.

Південне узбережжя наприкінці XIX ст. розвивалося як один з центрів виноробства Російської імперії, що в свою чергу, значно

вплинуло і на розвиток Криму як курорту. Історія курорту починається ще з 60-х рр. XIX ст., коли невелике селище Лівадія, що розташовано на південному березі, переходить у власність імператора Олександра II і стає літньою резиденцією Романових. Одразу за царською сім'єю багато графів та князів почали купувати в Криму власні маєтки. Вже наприкінці 70-х рр. XIX ст. на Південному березі Криму налічувалося 205 дворянських маєтків [3, с. 22].

До Криму починають приїжджати лікарі, які вивчали використання кліматичних умов і природних багатств півострова, у тому числі і винограду, для лікування різних захворювань. Ці дослідження наприкінці XIX ст. розвиваються в двох основних напрямках, різниця між якими полягала у використанні різних природних умов: 1) кліматотерапія (Південний берег Криму); 2) грязелікування (Саки, Євпаторія).

Розвиток грязелікувальних курортів західного узбережжя Криму почався ще в першій половині XIX ст., коли в 1829 р. до Криму відряджалася лікарка М.О.Оже, яка організувала курорт на Сакському озері. Курорт Євпаторія став активно розвиватися з 70-х рр. XIX ст. У 1886 р. в місті була побудована приватна грязелікарня при Мойнакському озері [4, с. 53].

Кліматотерапія включала в себе різноманітні напрямки лікування, одними з яких були виноградо- та винолікування. Розвиток виноградарства і виноробства на Південному березі Криму дозволив використовувати виноград та продукти його переробки для медичних цілей. У цьому регіоні основним курортом стала Ялта. У 60-х рр. XIX ст. до Ялти на постійне місце проживання переїжджає лікар В.М.Дмітрієв, який вивчав кліматичні чинники Криму, у тому числі ряд його робіт були присвячені лікуванню виноградом. У 1886 р. він видав перший посібник з використання винограду у лікувальних цілях російською мовою "Лікування виноградом в Ялті і взагалі в Криму" [9, с. 3].

Крім В.М.Дмітрієва, цим питанням займався Ф.П.Бялокур, який у 1898 р. видав книгу "Досвід постановки виноградолікування на наукових витоках". В 1890 р. була опублікована праця доктора В.А.Шепетова "Гурзуф на південному березі Криму. Його лікувальні властивості" [14, с. 79]. Іншими вченими, які працювали на південному узбережжі і вивчали корисні властивості винограду, були А.В.Шварц, Ф.О.Вебер, А.В.Д'яконов, Н.Н.Простосердов та ін. Багато хто з цих науковців та лікарів продовжили свою роботу і після встановлення радянської влади на території Криму.

Важливим чинником для розвитку виноградо- та винолікування є те, що на початку XX ст. в Криму досить на високому рівні було розвинуто виноградарство та виноробство. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії склалися три основні центри виноградарства і

виноробства – Кавказ, Бессарабія і Крим, що пов'язане перш за все, з відповідними для такого виду господарської діяльності кліматичними і географічними умовами. Виноградарство і виноробство Таврійської губернії передусім було представлено в Криму, де основна кількість виноградників розташовувалася в Ялтинському і Феодосійському повітах, а також у Судаку [12, с. 70]. Окрім цих повітів, виноград також ріс у Мелітопольському і Бердянському повітах. Таким чином, півострів мав необхідну ресурсну базу, що дозволяла проводити наукові та медичні дослідження з використання винограду та вина для лікувальних цілей.

Після встановлення радянської влади в Криму у 20-х рр. ХХ ст. починається реформування курортної системи, головною метою якого стало перетворення півострова на всесоюзну оздоровницю. Таку мету та необхідні заходи в сфері курортного будівництва затвердив декрет В.І.Леніна від 21 грудня 1920 р. "Про використання Криму для лікування трудящих". Спеціальним органом у сфері курортної справи наприкінці 1920 р. стало Курортно-санаторне управління, що було зобов'язано раз на тиждень звітувати перед вищим органом влади Криму про свою діяльність [15, с. 15]. На початку 1921 р. формуються вже нові органи управління кримськими курортами. Для безпосередньої постановки та керівництва курортною справою на початку 1921 р. був створений особливий орган – Центральне Управління Курортами Криму (ЦУКК), яке очолив брат В.І.Леніна Дмитро Ілліч Ульянов [13, с. 121]. Окрім центрального органу, створюються підлеглі ЦУККу районні курортні управління в Ялті, Феодосії і Євпаторії, а також на Південному березі Криму виділяються підрайони зі своїми управліннями в Алушті, Гурзуфі, Алупці і Сімеїзі. Пізніше у зв'язку з розширенням мережі санаторіїв був організований Місхорський підрайон. У подальшому ЦУКК був розформований, замість нього для керування курортною справою було створено чотири самостійних курортних управління, які очолювали директори, що підкорялися безпосередньо Москві. До компетенції Курортних управлінь (Курупри) Севастопольського, Євпаторійського і Сакського відносились лікувально-санаторні установи в цих місцевостях, а до ведення Ялтинського Курупру – Південне узбережжя Криму [15, с. 4].

У вересні 1924 р. в Криму існувало 10 районів: Сімферопольський, Севастопольський, Феодосійський, Керченський, Євпаторійський, Джанкойський, Ялтинський, Бахчисарайський, Карасубазарський та Судакський [13, с. 7–8]. На території майже всіх районів були розташовані виноградники, але науково-дослідницька діяльність з використання винограду в медичних цілях проводилась головним чином у Ялтинському та Севастопольському районах.

Головними завданнями радянських органів влади в 20-ті рр. XX ст. стали націоналізація майна та відновлення кримських курортів. Курортні установи повинні були займатися не тільки лікуванням хвороб, але й їх профілактикою. Оскільки деякі регіони вже мали досвід використання винограду та вина в лікувально-профілактичних цілях, то це, здебільшого, дозволило продовжити роботу в цьому напрямі.

Одним з основних районів, де продовжувало розвиватися виноградо- та винолікування, було Південне узбережжя Криму. Більшість медичних установ спиралася на досвід Ф.П.Бялокура, ялтинського лікаря, який займався науковою постановкою виноградолікування в Криму. В 1898 р. для вивчення дії винограду на секрецію шлунку він вперше провів експериментальні спостереження у осіб, що мали підвищену, нормальну та знижену кислотність шлунку [4, с. 126]. Результати спостережень показали, що під впливом винограду різко знижується загальна кислотність. Дослідження з впливу винограду як на шлунок, так і на інші органи були продовжені в радянські часи.

В другій половині 20-х рр. XX ст. доктор А.В.Д'яконов проводить наукові спостереження з виноградолікування. При сприянні Курортного управління в 1925–1929 рр. на базі поліклініки ім. М.О.Семашка в Ялті та Клініко-фізіатричного інституту ім. М.О.Семашка був проведений ряд клінічних експериментів для вивчення дії виноградного соку при певних хронічних хворобах. Більшість з цих досліджень проходила під керівництвом лікаря А.В.Д'яконова, який головну увагу приділяв лікуванню хвороб нирок та шлунку. Частина зазначених експериментів проходила із залученням хворих людей, а частина була проведена на собаках. Разом з А.В.Д'яконовим працювали такі лікарі, як С.С.Брут, Б.А.Файнштейн, Н.В.Ільїн, Р.М.Віленська та ін., а також значний науковий внесок зробив професор Б.А.Шацилло.

Лікар Р.Н.Сафразбекян також працював у цьому інституті з питань використання винограду для лікування хронічних форм ниркових захворювань. В 1932 р. в Сімферополі вийшла в світ його праця під назвою "Про виноградолікування на Південному узбережжі Криму". У висновках своєї експериментальної роботи в Ялті Р.Н.Сафразбекян підкреслював, що виноградолікування на Південному узбережжі Криму у поєднанні з кліматичними, дієтичними та загальносанаторними чинниками є корисним під час лікування хронічних захворювань нирок. Спираючись на результати ялтинських експериментів, лікар вважав необхідним включення виноградолікування до методів курортного лікування на півдні півострова.

В 1929 р. А.В.Д'яконов, Н.В.Ільїн та Р.А.Лейбензон проводили експериментальні дослідження на собаках, метою яких було виявити вплив виноградолікування на роботу нирок. Про результати експериментів

А.В.Д'яконов писав у звітах Клініко-фізіотричного інституту ім. М.О.Семашка [4, с. 134–137].

Оскільки в Центральній поліклініці ім. М.О.Семашка виноград використовувався для лікування шлункових, ниркових та серцевих захворювань, то необхідним стало забезпечити установу виноградом. Була організована щоденна доставка лікувального винограду [5, арк. 1]. Відбір та надання необхідного винограду здійснював Нікітський ботанічний сад, а точніше – відділ виноградарства [5, арк. 10].

Слід зазначити, що ще з ХІХ ст. Нікітський ботанічний сад був базою науково-практичної діяльності не тільки з питань виноградарства та виноробства, але і з питань використання вина та винограду в медичних цілях. Після громадянської війни та відновлення народного господарства продовжилась робота і ботанічного саду. З 1925 р. був організований систематичний випуск наукових робіт. Сад був електрифікований і отримав електроенергію для освітлення та для роботи лабораторій. Першим директором Нікітського саду за радянських часів став Ф.П.Калайде, який зробив значний внесок у відновлення саду [11, с. 8].

Однак як сфера виноградолікування, так і взагалі санаторна мережа вимагали збільшення кадрового забезпечення. Проте в 20-ті рр. ХХ ст. відчувався брак кваліфікованих кадрів, що відзначали в своїх звітах і доповідних записках керівники курортних і медичних установ. Директор Ялтинського клінічного туберкульозного інституту Н.Зевакін у короткому огляді діяльності свого інституту пише наступне: "Другим явищем, яке хворобливо переживає інститут, є скорочення штатів, доведене до крайності, коли лікарі змушені самі рубати дрова, сестри одночасно є і господарським персоналом і тими, хто опікується хворими, нижчі службовці працюють понад норму, не маючи за це жодної компенсації" [8, арк. 19]. Для підготовки співробітників курортних установ організовувалися різні навчальні курси. Так, при Управлінні державними курортами Південного берега Криму (Южкримкурупр) були організовані курси для середнього медичного персоналу, після закінчення яких слухачі складали іспит відповідної комісії при даному Управлінні. З 1925 р. Центральний інститут курортології проводив курси "з практичним лікувально-клінічним ухилом", які були розраховані на 4 місяці і призначені в основному для головних лікарів, лікарів-ординаторів, а також лікарів відбіркових комісій [6, арк. 2; 6]. Студенти медичних навчальних закладів проходили літню практику в лікувальних установах, що знаходяться у віданні Управління державними курортами Південного берега Криму (Южкримкурупр) [7, арк. 4]. Перераховані заходи дозволили збільшити склад медичного персона-

лу, але в зимовий час особливо гостро відчувався недолік кваліфікованих кадрів.

Нікітський ботанічний сад та інститут "Магарач" з другої половини XIX ст. займалися підготовкою фахівців у сфері виноробства та виноградарства, які активно брали участь в дослідженнях лікувальних якостей винограду і вина. У 1869 р. було організовано училище садівництва і виноробства та практичні курси з виноградарства і виноробства, реорганізовані в 1894 р. в Нікітське училище садівництва і виноробства першого розряду з вищими курсами виноробства в "Магарачі" (виноградна і виноробницька установа).

В 20-х рр. XX ст. підготовка фахівців на базі цих установ продовжилась. У 1921 р. в Кримському сільськогосподарському інституті став викладатися спеціальний курс виноробства. В 1923 р. замість училища в Ялті був організований технікум спеціальних культур. Після встановлення радянської влади на території Криму "Магарач" був перетворений на відділ виноградарства та виноробства Державного Нікітського ботанічного саду. Фахівці зазначених наукових установ внесли вагомий внесок в експериментально-дослідницьку діяльність з питань виноградолікування на Південному узбережжі Криму.

Наслідки громадянської війни та встановлення радянської влади на території Криму негативно відбилися на народному господарстві, що призупинило розвиток виноградо- та винолікування. Однак з другої половини 20-х рр. XX ст. дослідження в цієї сфері продовжуються на базі медичних установ та за участі Нікітського ботанічного саду і виноградно-виноробницької установи "Магарач". Одним із центрів науково-теоретичного та практичного вивчення виноградолікування став Клініко-фізіатричний інститут ім. М.О.Семашка, на базі якого працювала група лікарів під керівництвом А.В.Д'яконова.

Автор висловлює подяку співробітникам Національного інституту винограду і вина "Магарач" за надані матеріали для написання статті.

Література

1. Авидзба А. М. Комплексно-устойчивые сорта и их место в виноградарстве Украины / А. М. Авидзба, М. В. Мелконян, С. Ю. Дженеєв та ін. // "Магарач". Виноградарство и виноделие. – 2000. – № 2. – С. 2–5.

2. Авидзба А. М. Современное виноградарство Украины: история, состояние, перспективы / А. М. Авидзба, В. И. Иванченко // "Магарач". Виноградарство и виноделие. – 2000. – № 4. – С. 2–4.

3. Алексеева А. Всесоюзная здравница / А. Алексеева. – Симферополь : Крымиздат, 1952. – 101 с.

4. Барчуков И. С. Санаторно-курортное дело / И. С. Барчуков. – М. : Юнити-Дана, 2006. – 303 с.

5. Державний архів в Автономній республіці Крим, м. Сімферополь (ДААРК), ф. Р-1128, оп. 2, спр. 908, арк. 12.
6. ДААРК, ф. Р-1128, оп. 2, спр. 858, арк. 8.
7. ДААРК, ф. Р-1128, оп. 2, спр. 648, арк. 134.
8. ДААРК, ф. Р-2230, оп. 3, спр. 21, арк. 26.
9. Дмитриев В. Н. Лечение виноградом в Ялте и вообще в Крыму / В. Н. Дмитриев. – Одесса, 1896. – 26 с.
10. Катарьян Т. Г. Роль Никитского ботанического сада и института "Магарач" в развитии отечественного виноградарства и виноделия / Т. Г. Катарьян, Н. С. Охременко // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду : сборник научных трудов. – М., 1964. – С. 117–118.
11. Кочкин М. А. Научная и производственная деятельность Государственного Никитского ботанического сада за 150 лет (1812–1962) / М. А. Кочкин // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду : сборник научных трудов. – М., 1964. – С. 7–15.
12. Крым С. Виноградарство в Феодосийской губернии / С. Крым // Вестник виноделия. – 1894. – № 2. – С. 70.
13. Крымская АССР (1921–1945) / сост. Ю. И. Горбунов. – Симферополь : Таврия, 1990. – 320 с. – (Вопросы-ответы ; вып. 3).
14. Навроцкий В. В. Истина в вине. Лечение виноградом, вином – исцеление природой / В. В. Навроцкий. – Ялта : Основа, 2000. – 163 с.
15. По декрету Ильича: курортное строительство в Крыму, 1920–1989 : сборник документов и материалов / сост.: Л. И. Васильева, И. П. Кондратов. – Симферополь : Таврия, 1989. – 240 с.
16. Семенов Ю. Крымское виноделие: вчера, сегодня, завтра / Ю. Семенов // Виноград и вино. – 2002. – № 2. – С. 16–18.
17. Таиров В. От редакции / В. Таиров // Вестник виноделия. – 1895. – № 5. – С. 255.

УДК 94(=512.145):374.7–055.2

Л.З.Чубукчиева

Деятельность первого муфтия Крыма Н.Челебиджихана в поддержку женского общественного движения

У статті йдеться про внесок Номана Челебіджихана в становлення та розквіт жіночого руху у Криму наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: діяльність, рух, емансипація, просвіта.

В данной научной статье говорится о вкладе Номана Челебиджихана в становление и развитие женского движения в Крыму в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: деятельность, движение, эмансипация, просвещение.

In this scientific article talked about the contribution of Nomana Chelebidzhikhana to becoming and development of womanish motion in Crimea in to XIX–XX.

Keywords: activity, motion, emancipation, inlightening.

Начало XX в. было отмечено бурными событиями, ознаменовавшими кардинальные перемены в судьбе многих народов Российского государства. Революция 1917 г., Первая мировая война повлекли за собой огромные людские потери, экономический упадок, однако в данный исторический период наблюдался подъем политической и общественной деятельности, в частности, становления женского движения за права и свободы в среде мусульман. Вопросы эмансипации, освобождения женщины-мусульманки проявлялись в требованиях предоставления мусульманкам избирательных прав, возможности получения образования, участия в социально-политической и общественной жизни страны. Изучение всего спектра тенденций общественного развития, связанных с указанной проблемой, позволит максимально полно осознать сущность социализации женщин в мусульманском обществе.

Важно подчеркнуть, что изучение гендерных вопросов, связанных с крымскотатарским этносом, начатое великим просветителем Исмаилом Гаспринским, долгое время было предано забвению [1, с. 146]. В современной исторической науке данная тема является малоисследованной. Наиболее глубоко изучена проблема в работах профессора В.Ю.Ганкевича, среди которых важно назвать труды "На службе правде и просвещению", "Джадидистская реформа народного образования крымских татар в конце XIX – начале XX вв.", "Исмаил Гаспринский: архивные документы к ранней биографии". Основное внимание исследователь уделил вопросам национального образования и издательства, что во многих аспектах так или иначе связано с проблемой гендерного неравенства в мусульманском обществе.

В кандидатской диссертации С.П.Шендриковой "Крымские татары в либеральном русле мусульманских народов Российской империи в начале XX в." рассмотрены вопросы социально-политического и национально-освободительного движения либерального направления, которое появляется в тюрко-мусульманском обществе народов России начала XX века. Л.И.Королева в своей кандидатской диссертации "Общественно-политическая и просветительская деятельность

И.М.Муфтий-Заде, 1841–1917 г.", отображает общественно-политическую и просветительскую деятельность И.Муфтий-Заде, данный труд биографического характера.

В исследованиях турецких ученых, таких как Неджип и Шенгюль Хаблемиотоглу (например, в книге "Şefika Gaspıralı ve Rusyada türk kadın hareketi 1893–1920"), содержатся краткие сведения о женском движении в России, в частности в Крыму, и участие в нем Шефики Гаспринской и др. лидеров национального движения. В статьях С.Фаизова, А.Шемьи-Заде, А.Г. и В.Г.Зарубиных описаны политические партии, взаимоотношения народностей, населяющих Крым, проблемы рубежа конца XIX – начала XX вв. в России, в которых упоминаются и женское участие в общественно-политических процессах.

Таким образом, целью данной статьи является изучение вопросов становления женского движения в Крыму в конце XIX – начале XX вв. на примере вклада Номана Челебиджихана в его развитие, а также введение в научный оборот новых источников по исследуемой тематике, переведенных с крымскотатарского и турецкого на русский язык.

Конец XIX – начало XX вв. в вопросах просвещения и образования тюрко-мусульманских народов России был отмечен такими известными именами, как Исмаил Мурза Гаспринский, Номан Челебиджихан, Шефика Гаспринская, Ильхамие Исхакова, Диляра Булгакова и многие другие. В регионах империи, в частности в Крыму, прогрессивная общественность принимала активное участие в изменении положения мусульманки в семье и социуме.

Либеральные идеи Исмаила Гаспринского и его газета "Терджи-ман" были поддержаны и продолжены I Курултаем крымскотатарского народа (ноябрь 1917 г.), а также талантливым политиком, писателем, борцом за национальную независимость, первым муфтием Крыма Н.Челебиджиханом (1885–1918 г.) [2, с. 27]. Положения, рассматриваемые на I Курултае, остаются актуальными и до сегодняшнего дня. Среди них основным был вопрос, касающийся положения женщин в мусульманском мире [3, с. 9–10]. Исследуемый период (конец XIX – начало XX вв.), был переломным в процессе развития тюрко-мусульманского общества, но тем не менее его можно охарактеризовать как пробуждение, время образованных, смелых, идейных людей.

Февральская революция 1917 г. собрала под своими знаменами все народы, и в тот момент, когда на смену Временному правительству пришла полная анархия, крымские татары начали решительные действия за свои права и свободы. 1–2 октября 1917 г. в Симферополе состоялся съезд общественных и народных организаций, на котором было решено создать I Курултай (Парламент) крымскотатарского народа. Наиболее интересным является тот факт, что среди участников данного съезда было двадцать женщин [4, с. 1]. На этом

съезде была принята программа Парламента, в шестом пункте которой было разрешено женщинам вместе с мужчинами принимать участие в выборах. Тем самым крымские татары во всем тюрко-мусульманском мире стали первыми, кто избрал женщину в состав конституционного правительства, чем Крым показал свое прогрессивное и демократичное отношение к женскому вопросу.

Номан Челебиджихан и его соратники решили 17 ноября 1917 г. провести выборы членов Курултая, а 24 ноября непосредственно сам Курултай. Членом Курултая мог стать любой крымский татарин, достигший двадцати лет. Таким образом, было избрано 24 представителя из Ялты, 19 – из Симферополя, 16 – из Феодосии, 11 – из Евпатории, 6 – из Перекопа, всего – 76 участников [3, с. 10]. Среди семидесяти шести народных представителей, избранных на Курултае, было четыре женщины: Анифе Боданинская (Симферопольский уезд), Хатидже Авджи, Ильхамие Тохтарова (Ялтинский уезд), Шефика Гаспринская (Евпаторийский уезд) [5, л. 36–37].

Курултай был единственным законодательным государственным органом в данный период времени, который создавался с учетом мусульманских религиозных законов и особенностей. Впервые за всю историю тюрко-мусульманских народов Российской империи он признал права женщин на государственном уровне и тем самым явился показателем прогресса и развития в мусульманском обществе.

Интересным является тот факт, что вплоть до 1917 г. общество и семейный уклад в тюрко-мусульманском мире был патриархальным. К тому же в крымскотатарской семье этот уклад поддерживался религиозными законами и народными традициями.

Согласно патриархальной модели построения, в крымскотатарской семье мужчина играл главенствующую роль. Такое отношение к женщине определяло ее бесправное, угнетенное положение не только в семье, но и в обществе в целом. Женщины – крымские татарки, как и другие мусульманки, были в стороне от общественной и политической жизни, их знания ограничивались общением с узким кругом сестер-мусульманок.

Каноны шариата превратили женщину в рабыню, подчиняющуюся воле мужа. Женщина не была защищена. Единственным ее правом было материнство [6, с. 94]. Впрочем, с объективной точки зрения, шариат предполагал предоставление женщинам много прав и возможностей. Однако клерикалы, проводящие идеи шариата в жизнь, были категоричны. Им было удобно безмолвное, зависимое положение мусульманки.

Но нельзя забывать о том, что такое положение мусульманок в обществе было не всегда. Например, еще во времена Золотой Орды

(XIII–XIV вв.) и Крымского ханства (XV–XVIII вв.) женщина пользовалась особым почетом и принимала участие в решении важных политических и даже государственных вопросов [7, с. 3–13].

В истории известны дипломатические отношения Крымского ханства с различными государствами, немаловажное место в которых занимали женщины. Например, царица Нур-Султан оказывала существенное влияние на дипломатическую и политическую жизнь Крымского ханства в период правления Менгли Гирея (1466–1515 гг.). За все время своего крымского замужества она усердно поддерживала дружбу своего мужа с Московским государем Иваном III. Из сохранившихся документов (крымские посольские книги) известно о личной переписке между Нур-Султан и Иваном III [8, с. 22–23].

Возвращаясь к началу XX в., нужно отметить, что Номан Челебиджихан при поддержке Крымского Мусульманского Исполнительного Комитета помогал мусульманкам создавать женские организации со своими правами и законами. Таким образом, созданные в Крыму в 1917 г. женские организации всегда были в центре внимания муфтия, а также пользовались его поддержкой.

Политика Мусульманского Исполнительного Комитета относительно женского равноправия и образования была направлена на уничтожение существующих стереотипов в обществе. Такие новшества активно муссировались в прессе. Например, в газете "Ялтинская новая жизнь" в статье "Татарские учительские курсы" можно было прочесть следующее: "Мусульманский комитет с 1 мая организует специальные курсы для татарских учителей. Особенно интересным является тот факт, что лекции мужчины и женщины будут посещать вместе. Все это совершается с ведома и согласия муфтия, который утверждает, что шариат не видит в этом ничего плохого" [9, с. 2–3].

В период с 1915–1917 гг. наряду с вопросами образования и свободы поднималась проблема практического применения полученных навыков среди девушек и женщин. Например, в 1915–1916 гг. I Мировой войны в Бахчисарае в действующих военных госпиталях на работу принимались женщины-медики среднего и высшего звена. Однако это явление в те времена носило локальный характер [2, с. 137].

Крымскотатарские женские комитеты, кроме культурной, образовательной, правовой деятельности, стали принимать активное участие в общественной и политической жизни полуострова. В работе Мусульманского Исполнительного Комитета нередко мусульманки составляли различные заявления и документы. Так, например, 13 июля 1917 г. в Таврический Губернский комиссариат было направ-

лено прошение разрешить мусульманам создать отдельный военный батальон от существующего Симферопольского гарнизона. В данном заявлении, кроме Бахчисарайской общественности, есть подписи Шефики Гаспринской, Зоре Акчокраклы, Хатидже Гаспринской [5, л. 36–37].

Об активном участии мусульманских женщин в общественной и политической жизни Крыма свидетельствует также телеграмма, направленная в Губернский комиссариат представительницами крымско-татарского женского комитета с требованием освободить из-под ареста главу Крымского Мусульманского Исполнительного Комитета муфтия Н.Челебиджихана: "Телеграмма. Симферопольскому Губернскому комиссару (дата не указана). Ялтинский уездный мусульманский комитет. Женский комитет Южного берега Крыма. Комитет татарской молодежи. Дерекойский волостной исполнительный комитет. Горячо протестуя против незаконного лишения свободы первого всенародного избранника Таврического муфтия, требуют немедленного его освобождения и предания суду виновных в нарушении принципа свободы. Мы убеждены, что наш муфтий явился жертвой происков контрразведывательных элементов. Председатель общего собрания Адаманов" [10, л. 20, 23].

Политика, проводимая Крымским Мусульманским Исполнительным Комитетом вместе с их лидером Н.Челебиджиханом относительно женского вопроса, оказала значительное влияние на работу I Всероссийского Мусульманского съезда, проходившего в Москве в мае 1917 г. Одним из первоначальных пунктов, вводимых в распорядок дня съезда, был вопрос о борьбе мусульманских женщин за свободу. На этом съезде из восьмиста делегатов 25 человек приехали из Крыма. В составе крымской делегации были три крымско-татарские женщины – Ш.Гаспринская, Д.Булгакова и Э.Давидович. Принятые на съезде положения о правах мусульманских женщин способствовали еще более активному движению крымских женщин [11, с. 42].

Известный исследователь С.Фаизов отмечал, что Крымское женское движение отличалось от всего тюрко-мусульманского тем, что мусульманки полуострова добились права вхождения в мечеть для совершения намаза. "Не получившее отдельной формулировки ни в казанских, ни в московских решениях – это право при большом противодействии мулл – было обеспечено в Крыму уже в ходе праздничного месяца Рамадан (июнь – начало июля) 1917 года" [12, с. 5]. Для того чтобы положить конец этой борьбе, Н.Челебиджихану пришлось сделать ставку на образованную часть верующих, объясняя им тонкости религии относительно женского вопроса.

Однако немало было и сторонников женского движения, которые старались оказать мусульманкам моральную и материальную поддержку. Например, житель Алушты Хамид эфенди Реджебов оказал помощь женскому комитету "Ени аят" ("Новая жизнь") в размере 500 рублей, также им была оказана денежная поддержка вновь созданному женскому обществу в селении Корбек [2, с. 142].

Относительно вопросов образования ситуация на полуострове в 1917 г. складывалась следующим образом. Крымским Мусульманским Исполнительным Комитетом во главе с Н.Челебиджиханом было принято решение организовать учительские курсы для мужчин и женщин весной 1917 г. Особенно интересным является то, что на этих шестинедельных учительских курсах и женщины, и мужчины должны были обучаться вместе. Этот шаг, предпринятый главой Мусульманского Исполнительного Комитета, был поистине решительным и реформаторским. Более того, смелые решения крымскотатарской интеллигенции того времени можно было расценивать как свидетельство начала борьбы за равенство между женщинами и мужчинами. Такое демократическое направление было интересно не только для крымскотатарского общества, оно привлекало внимание всего тюрко-мусульманского мира [2, с. 39].

Работа на ниве просвещения дала свои результаты лишь к осени 1917 г. Например, в начале ноября того же года была открыта гимназия для крымскотатарских девушек, в которой девочки младшего и среднего возраста обучались азбуке. Состоятельные родители за обучение детей платили по 150 рублей, малоимущим же выплачивали стипендию. Рядом с гимназией был организован пансион. Директором женской гимназии была назначена Айше Исхакова [2, с. 40].

В деле просвещения Номан Челебиджихан руководствовался не только идеями великого Исмаила Мурзы Гаспринского, но нередко он обращался к опыту европейского образования. Несмотря на критику, муфтий пытался наполнить заимствованные формы обучения характерным для крымских татар содержанием.

Номан Челебиджихан также, как Исмаил Гаспринский, боролся за равенство и просвещение среди мусульманских женщин. Он, вооружившись законами шариата, находился в оппозиции к местному духовенству. Заявлял, что ислам не запрещает женщине учиться. Особенно непозволительным в его реформах клерикалы считали право женщин совершать намаз в мечети вместе с мужчинами. Он утверждал, что ислам не запрещает женщинам посещать мечеть, получать знания, быть равноправными представителями общества. Он писал о том, что народ, женщины которого остаются без образования, воспитания, самовыражения, обречен на гибель [2, с. 40–41].

Тема женской культурной эмансипации, пропагандируемая Исмаилом Гаспринским, стала объектом постоянного внимания Временного Исполнительного Комитета. В основных законах, принятых национальным крымскотатарским правительством (Директорией), говорится "о равенстве, признается и утверждается за женщиной полное равноправие с мужчиной и поручается Парламенту создать соответствующий этому положению закон" [3, с. 16]. 19 августа 1917 г. газета "Голос татар" сообщала о съезде делегатов всех существующих в Крыму женских мусульманских комитетов и об избрании Крымского областного женского комитета [13, с. 3].

Как неотложное задание в деле мусульманского образования было принято решение ассигновать 7500 руб. на 25 стипендий, по 300 рублей в женских гимназиях для татарских девушек из бедных семей и пяти стипендий на каждый крымский район, чтобы "дать возможность угнетенной татарской женщине выйти из векового забвения, освободиться от рабского покорения и стать на путь равноправия вместе с образованными гражданками" [14, с. 2].

О необходимости освобождения крымскотатарской женщины писал и Ф.Н.Андриевский-Авджикойский: "И мы уже видим дочек татарского народа учителями в школах, которые обучают детей родного народа, видим их на высших курсах, услышим татарскую дочь и на учительских съездах, на народных собраниях, как пылкую поборницу прав женщин, прав родного народа" [15, с. 2].

Исследуя источники, а именно периодические издания 1917–1920 гг., можно сделать вывод, что либеральные реформы и джадидистские идеи И.Гаспринского получили свое дальнейшее развитие в XX в. 1920-е гг. дали тюрко-мусульманскому обществу Российской империи ряд интеллигентных, современных, вольномыслящих реформаторов. Женское движение тюрко-мусульманского общества стало приобретать законный характер.

Первый Курултай крымскотатарского народа признал права женщин на государственном уровне, тем самым став показателем прогрессивности и развития джадидистских реформ. Номан Челебиджихан вместе с существующим Мусульманским Исполнительным Комитетом боролся за уничтожение стереотипов в мусульманском обществе относительно женского вопроса. Благодаря его усилиям, женщины-мусульманки стали открыто заявлять о своих правах, получали образование наравне с мужчинами, участвовали в мероприятиях государственного уровня. Женское движение приобретало все более значительные масштабы, внедряло свои идеи повсеместно среди широких масс населения России. Женская журналистика, начатая Исмаилом Гаспринским и его дочерью Шефикой Гаспринской, в

первом тюрко-мусульманском журнале "Алем-и Нисван" ("Женский мир"), пережила свое становление и развитие на рубеже XIX–XX вв. Теперь мусульманки публиковали свои статьи уже не только в специализированных женских изданиях.

Проблемы женского просвещения, свободы, журналистики, пропагандируемые известным во всем тюрко-мусульманском мире великим учителем Исмаилом Гаспринским, были продолжены его последователями и остаются актуальными в современной жизни. Наиболее подробно об этнической истории и традициях тюркских народов Российского государства конца XIX – начала XX вв. нам рассказывают периодические издания. Тематические материалы по женскому движению в мусульманском обществе мало изучены и в основном даны на родном языке (крымскотатарском, турецком, татарском (казанском), азербайджанском). Встречаются также сведения на русском и украинском языках.

Однако, для того, чтобы глубже изучить проблемы женского образования, просвещения, культуры, журналистики, необходимо изучать и этноязыковые источники. Автор планирует дальнейшее исследование и перевод источников с целью ознакомить широкий круг читателей с богатством этнической истории крымских татар. Существование в Крыму многонациональной прессы свидетельствует о диалоге народностей, о взаимном культурном обогащении, о толерантности, а также способствует сохранению и развитию традиций каждого этноса нашего полиэтничного государства.

Литература

1. Ганкевич В. Ю. На службе правде и просвещению. Краткий биографический сборник Исмаила Гаспринского (1851–1914) / В. Ю. Ганкевич. – Симферополь : Доля, 2000. – 283 с.
2. Къандым Ю. Куреш мейданыны от басмаз... : монография / Ю. Къандым. – Симферополь : Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2002. – 256 с.
3. Кандымов Ю. 1917 сене Къурултай о насыл олгъан эди (1917 год Курултай как это было) : очерк / Ю. Кандымов. – Бахчисарай, 1991. – 23 с.
4. Вокруг организации краевой власти // Крым. – 1918. – № 9, 29 мая. – С. 1.
5. ЦГААРК, ф. 1694, оп. 1, д. 63, л. 36–37.
6. Гафаров С. Исмаил бей Гаспринский (аяты ве фаалиети) / С. Гафаров // Йылдыз. – Ташкент, 1990. – № 5. – С. 94.
7. Вельяминов-Зернов В. Исследование о касимовских царях и царевичах / В. Вельяминов-Зернов. – СПб., 1863.
Ч. 1. – 1863. – С. 3–13.
8. Худяков М. Г. Очерки по истории Казанского ханства / М. Г. Худяков. – М., 1991. – С. 223.

9. Миллет. – 1917. – Апрель 26. – С. 3.
10. ЦГААРК, ф. 1694, оп. 1, д. 63, л. 20, 23.
11. Kırimal E. 1917 ihtialinden evel ve sonra Kırım Türk ailesi ile kadınının durumu / E. Kırimal // Emel. – İstanbul, 1972. – № 68. – 78 s.
12. Фаизов С. Движение мусульманок Крыма за права женщин в 1917 г., контуры забытой свободы / С. Фаизов [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.kirimtatar.com>. – Название с экрана.
13. Женский мусульманский съезд // Голос татар. – 1917. – № 5, 19 августа. – С. 3.
14. Доклад члена Таврической Губернской Земской Управы Х.А.Тынчерова Чрезвычайному Губернскому земскому Собранию по народному образованию среди мусульманского населения Крыма (окончание) // Голос татар. – 1917. – № 6, 25 августа. – С. 2.
15. Андриевский-Авджикойский Ф. Н. Навстречу народообразовательным нуждам крымских татар / Ф. Н. Андриевский-Авджикойский // Голос татар. – 1917. – № 7, 2 сентября. – С. 2.

УДК 625.1/5(477.75-15)

Є.С.Полянська

Роль та значення кримських портів у господарському освоєнні Таврійської губернії

У статті автор розглядає стан торгівлі на Кримському півострові у період з другої половини XIX ст. до 1917 р. Ним виділені ті фактори, які впливали на торгівлю з іноземними державами, а саме міграція кримсько-татарського населення, поганий стан шляхів сполучення та основні напрямки торгівлі. Також розглядається загальний стан сільського господарства на півострові.

Ключові слова: Кримська війна, господарство, порт, торгівля, переселення.

В данной статье автор рассматривает состояние торговли на Крымском полуострове в период с второй половины XIX в. до 1912 г. Им выявлены те факторы, которые влияли на торговлю с иностранными государствами, а именно, миграция крымско-татарского населения, плохое состояние путей сообщения и основные направления торговли. Также рассматривается общее состояние сельского хозяйства на полуострове.

Ключевые слова: Крымская война, хозяйство, порт, торговля, переселение.

The trade condition on the Crimean peninsula from the XIX c. to 1917 is regarded in the article. The factors that influenced on the trade with foreign countries are discovered. They are Crimean-Tatar migration, bad condition of communications and main trade directions. The general condition of peninsula agriculture is also investigated.
Key words: The Crimean War, farm, port, trade, overpopulation.

Друга половина XIX ст. стала важким етапом на шляху становлення економіки Криму. Татари, які становили основну масу місцевого населення, покинули цей регіон у зв'язку з масовим їх переселенням. У цей період для Криму характерний вкрай поганий стан доріг та господарства в цілому. Яке саме значення мала портова торгівля та чим і з ким торгували на півострові є об'єктом даного дослідження. У статті автор здійснив спробу розглянути стан усіх морських портів на території Криму, а також розвиток господарства з другої половини XIX ст. до 1917 р.

Дослідивши історіографію, автор статті виділяє праці наступних вчених: М.Бененсон, К.Герман, Ю.Янсон та ін. М.Бененсон у своїй праці "Экономические очерки Крыма" детально розглядає стан господарства на Південному березі Криму у цей період. Автор зазначає, що розвитку господарства заважала відсутність шляхів сполучення у цьому регіоні, а також докладно описує загальний стан господарства. К.Герман у статті "Описание Таврической губернии" також надає вичерпну інформацію про стан справ у Криму. Ю.Янсон у праці "Крым. Его хлебопашество и хлебная торговля" наводить дані про види господарства у Криму та робить висновки з приводу причин господарської відсталості регіону. Також у Державному архіві Автономної Республіки Крим є інформація про стан морського сполучення та дані про кількість ввезених та вивезених з портів товарів, у тому числі кількість кораблів та ті держави, з якими, власне, і велася торгівля. У фонді 686, опис 1 зберігаються таблиці торговельних операцій у Євпаторійському порту та переписка Євпаторійського земства з підрядчиком про необхідність поліпшення пристані та шляхів підвозу до неї товарів. Вивчення та аналіз джерельної бази дослідження дає змогу висвітлити маловідомі факти з історії Криму.

Окрім цього, піднято великий масив матеріалу, який потребує виваженої та неупередженої оцінки. Історіографія з цього питання суперечлива та потребує більш глибокого і детального вивчення та аналізу.

Ця проблема на сучасному етапі не була об'єктом спеціального дослідження. Метою дослідження є виявлення торгівельної активності чорноморських портів та стану господарства на Південному березі Криму.

Згідно з метою наукового дослідження визначено такі завдання:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми;
- розкрити стан господарства Південного берега Криму;
- визначити обсяги та інтенсивність торгівлі через порти

Південного берега Криму.

Задля того щоб визначити роль та значення Кримських портів в економіці регіону, необхідно, перш за все, описати етнічний склад Криму в цей період та якими видами господарства займалося місцеве населення. Тільки тоді стане зрозуміло, чим торгували місцеві та наскільки інтенсивно розвивалась торгівля через порти Південного берегу Криму.

На склад місцевого населення вплинула еміграція татар, що складала більшість серед етносів Криму [3, с. 187–189].

На початку 60-х рр. XIX ст. почалася друга еміграція татар у Туреччину, яка набула великих масштабів. За офіційними даними, протягом 1860–1862 рр. з Криму виїхало 131 тис. татар [9, с. 27].

У підсумку татарської еміграції в Криму частково або повністю стали безлюдними 687 селищ. Різко скоротилася чисельність сільського населення Криму: 1853 р. воно становило 225,6 тис., а в 1865 р. – 112 тис. чоловік [7, с. 27].

К.Герман також зазначає, що виїзд греків і вірменів з Криму мав негативні наслідки для садівництва та виноградарства, а також шляхів сполучення [3, с. 62].

Автор пише, що погані дороги і забобони так само заважали розвитку сільського господарства та вирощуванню винограду. У тій частині півострова, де росте найкращий виноград, дорога через Судацьку долину настільки розбита, що восени часто перекидаються вози, а оскільки бочки не найкращої якості, то вони розбиваються і виливається багато вина. Побудова гарної дороги через Судацьку долину коштувала б від 3-х до 4-х тисяч рублів. Автор нарікає: "Неможливо, щоб у прекрасних виноградних місцях від Алушти до Балаклави можна було б їздити возами через гори. Принаймні тамтешні жителі скаржаться на відсутність такої дороги..." [3, с. 62].

У гірській частині півострова не активно займалися хліборобством – виноробство і садівництво тут становило головну галузь сільського господарства. У степовій частині Криму основним було вівчарство. Другорядне значення землеробства пояснюється кількома причинами: солонцюватість земель, часті посухи, брак робочих рук, майже щорічні навали сарани, частий падіж рогатої худоби (саме худоба у більшості сільських жителів становила єдину рушійну силу сільськогосподарських знарядь).

Ю.Янсон пише, що причини занепаду криються виключно в стані господарства і населення краю у зазначений період. Рішення даної проблеми він бачить в енергійності населення, зручних шляхах сполучення, в розумному веденні господарства. "... Господар весь залежить від дощу, і він так змирився з цією залежністю, що не шукає виходу з неї або не знаходить можливості виходу, оскільки економічна обстановка господарства поки її не представляє..." [11, с. 2].

Склад сільського населення відіграв важливу роль у специфіці Кримської портової торгівлі. Все сільське населення Криму складається з 69625 господарств, з яких 64848 відносяться до селянських і 4777 – до приватновласних.

По повітах це число господарств розподіляється наступним чином:

Види господарств	Євпаторійський повіт	Симферопольський повіт	Феодосійський повіт	Ялтинський повіт
Селянські	47545	14880	21920	12789
Приватновласні	544	1821	817	1210
Всього	8089	16701	22737	13999

Вантажообіг Криму в середньому з 1900 до 1912 рр. склав 6–7 млн пудів на рік [1, с. 25].

В середньому з 1909 до 1912 рр. Крим зібрав 12 млн пудів продовольчого хліба і 9 млн пудів кормових хлібів. Цікаво, що середня річна потреба Криму (враховуючи і посівний матеріал) у продовольчих хлібах дорівнює 9,3 млн пудів, а кормових – 12,4 млн пудів. Так, виходячи з наведених даних, в період з 1909 по 1912 рр. Крим не тільки покривав свої продовольчі потреби, але і мав надлишок в середньому по 3,2 млн пудів. З іншого боку, в ці ж роки спостерігався значний недобір кормових злаків. Він частково компенсувався ввезенням ячменю і вівса [1, с. 26].

У мирний час Крим був пунктом вивезення для закордонного експорту не тільки для свого хліба, але й головним чином для хлібів усієї Таврійської і частково Катеринославської губернії. Через порт Феодосії проходило близько 30 млн пудів зерна щорічно [1, с. 27].

Найбільшою діяльністю у хлібній компанії завжди відрізнялися станції Джанкой, Сейтлер, Курман-Кемельчи, Ічки. Збут хлібів проводився виключно через комісійні організації великих експортних фірм: Дрейфуса, Нейфельда та ін. [1, с. 27].

Так само займалися тваринництвом (свинарством, козівництвом, вівчарством), садівництвом, виноградарством і виноробством, вирощуванням тютюну, рибальством. Функціонувала видобувна промисловість (соляна, видобуток залізної руди, вапняку, будівельного каменю та ін.); обробна промисловість (металообробна, чугунно-

ливарна), деревообробна, обробка вовни, тютюнові фабрики, борошномельна промисловість, консервні фабрики, маслоробні заводи, крохмальне виробництво і т.п. На 1912 р. в Криму вже працювало вісім електричних станцій.

Крім хліба, головними надлишковими продуктами Кримського виробництва в ці роки є фрукти, вино, тютюн. Об'єми фруктів і тютюну за загальною вартістю надлишку, що вивозився, майже рівні, а плодівництво охоплює значно більший район.

Для того щоб краще зрозуміти стан справ у цих галузях, необхідно навести статистичні дані. Наприклад, фруктів з усіх станцій і портів Криму в 1913 р. відправлено 2841000 пудів, а завезено 184600 пудів. Вартість всього надлишку фруктів становить 7623800 крб. Найголовніші станції вивезення фруктів: Бахчисарай (729000 пудів), Сімферополь (662400 пудів), Альяма (190100 пудів), Сейтлер (131500 пудів), Бельбек (651000 пудів).

Експорт фруктів мав велике значення для Криму. Про це свідчить загальна вартість вивезення фруктів, яка становила більше 25% надлишкового вивезення з Криму [1, с. 69].

Окрему галузь господарства Криму становить тютюнова. Крим є не тільки місцем виробництва значної кількості тютюну, але і місцем зберігання тютюну, що надходить з Кавказу і Кубанської області. У 1913 р. було вивезено з Криму на 313000 пудів тютюну і тютюнових виробів більше, ніж ввезено. Таким чином надлишок тютюну практично дорівнює надлишку фруктів, тобто 25% загальної цінності надлишків, що вивозилися з Криму [1, с. 70].

Хліб, фрукти, тютюн разом охоплюють більше $\frac{3}{4}$ загальної цінності всього надлишкового виробництва Криму. Остання чверть розподілялася між усіма іншими продуктами, серед яких за цінністю головне місце належало вину.

Вина в бочках і пляшках вивозилися з Криму у кількості 401000 пудів, за 1913 р. сума надлишку склала 1543800 крб. Ця сума виведена з розрахунку цінності вина, вивезеного залізницею і за даними з 5-ти головних портів Криму. Однак цю суму треба збільшити, оскільки у неї не увійшов вивіз із Судака як другорядної гавані. Якщо порівняти разом з Судацьким вивезенням, надлишок виробленого в Криму вина становив близько 2 млн крб [1, с. 70].

Інші статті Кримського експорту незначні:

Опис надлишкових продуктів	Кількість у пудах	Цінність у карбованцях
1	2	3
Риба	272,3 тис.	871400
Сіль	14,060 тис.	1675000
Бавовна	47,7 тис.	326700

Продовження таблиці

Шкіра	18,8 тис.	144000
Цегляні та гончарні вироби	78,2 тис.	31200
Вугілля деревне	47,0 тис.	23500
Інші вантажі	44,3 тис.	16600

Підсумовуючи весь надмірний вивіз Криму, ми отримуємо, що загальна вартість його становить 31887600 крб.

За даними, вказаними автором, число хлібних продуктів, які ввозилися, на 2639000 тис. пудів більше, ніж вивозилися. У свою чергу, цукру ввозилося 6230000 пудів. З них 553400 пудів ввозилося морем і тільки 70000 пудів приходило з півночі залізницею. Вартість всього ввезеного цукру становила 2838000 крб. Цінність ввезеного для задоволення місцевих потреб масла і сиру дорівнювала 1326000 крб, тобто 90500 пудів [1, с. 73].

Цінність усієї ввезеної великої худоби становила 2619300 крб. Тканини, льон, пряжа, нитки, у сумі 107500 пудів вантажу. Цінність всього мануфактурного вантажу становила 8909000 крб (станом на 1913 р.)

Продукт	Кількість у пудах	Цінність у карбованцях
Керосин	288, 0 тис.	403,2 тис.
Нафта	564,9 тис.	703,3 тис.
Кам'яне вугілля	2395,7 тис.	2874,8 тис.
Дрова	1406,0 тис.	168,8 тис.

Всього ввезено продуктів на суму 3650,1 тис. крб.

***Ввезення продуктів металургійної промисловості
(станом на 1913 р.)***

Продукт	Кількість у пудах	Цінність у карбованцях
Залізо, сталь, чавун	338,0 тис.	303,3 тис.
Вироби з заліза	1797,6 тис.	9437,4 тис.
Руди	410,6 тис.	61,6 тис.
Машини землеробські	75,0 тис.	430,0 тис.
Машини інші	228,4 тис.	2169,8 тис.

Тобто всього 12422,1 тис. крб.

Як видно з наведених даних, продукти металургійної промисловості за цінністю займали перше місце у ввезенні в Крим.

Судячи з товарообігу, у 1913 р. надлишки продуктів Криму давали надлишок для вивезення в сумі 31887600 крб. Криму не вистачало продуктів на суму 40127900 крб, інакше кажучи, Крим мав дефіцит у 8240300 крб. Але в цю суму входили потреби флоту на 6196900 крб (тільки по вугіллю і залізу). Отже, господарська потреба ввезення перевищувала вивіз тільки на 2043400 крб. Автор висуває припущення, що кошти на покриття дефіциту швидше за все бралися з курорту [1, с. 77].

1899 р. для Таврійської губернії був не благополучним у господарському плані. Урожай у всіх губерніях виявився нижче середнього. В окремих місцевостях губернії зменшилася кількість тютюнових плантацій. Так само зменшилася загальна кількість землі, засіяної тютюном. Це пояснюється високою орендною платою на землю, дорожнечою обробки тютюнових полів і низькою ціною на тютюнові вироби. Крім того, збути тютюн було досить важко, і часто отримана сума навіть не виправдовувала витрат на виробництво. У 1899 р. всього зібрано тютюну південнобережного 109701 пудів. Вивезення з плантацій на 224986 пудів менше, ніж у 1889 р. (на 12473 пуди 27 фунтів). Так само в джерелі вказані ціни на тютюнові вироби: тютюн кримський південнобережний з турецького насіння від 8 до 25 крб за пуд, з американського насіння – від 7 до 24 крб за пуд, та брак – від 1 до 3 крб за пуд, кримський тютюн місцевих порід – від 2 до 11 крб за пуд, а брак – від 50 коп. до 2 крб [10, с. 23].

Аналіз сільського господарства та тих видів товарів, які транспортувалися через південні порти Криму, виявив деякі особливості Кримського господарства. Насамперед це те, що хлібний експорт регіону залежить від урожайності в окремі роки. Так, якщо рік був урожайний, хлібний експорт збільшувався, а якщо рік був неврожайним, то навпаки. Хліб був головним надлишковим продуктом Кримського виробництва в ці роки, не менше значення мали фрукти, вино, тютюн. Фрукти і тютюн за загальною вартістю вивезеного надлишку майже рівні, а плідівництво охоплювало значно більший район.

Щодо стану кримських портів, то є потреба розглянути кожен порт окремо. Серед усіх портів Південного берега особливо можна виділити Феодосійський, Євпаторійський, меншою мірою Керченський, інші порти не мали торгівельного значення для регіону.

У другій половині XIX ст. Феодосійський морський порт (від лат. Portus – гавань, захищена штучними спорудами (молами) від морського хвилювання і забезпечена пристосуваннями для вивантаження і завантаження товарів, для ремонту суден та ін.) [2, с. 458] був одним з перспективних чорноморських портів Росії та відігравав важливу роль в економіці Криму. У кримських архівах збереглися матеріали порто-

вих митниць, які дозволяють виявити динаміку зовнішньої торгівлі. Як відомо, Крим у другій половині XIX ст. опинився в центрі важливих політичних подій, а війна 1853–1856 рр. не тільки завдала величезної шкоди господарству півострова, але і спровокувала серйозні соціально-економічні зміни, які назрівали вже давно.

У березні 1856 р. Феодосійська митниця отримала депешу від військового губернатора м.Сімферополя, в якій йшла мова про те, що: "... Височайше повелено: дозволити нині ж вивезення за кордон на колишній підставі хліба всякого роду, овечих шкір, м'яса всякого, сукна, рогатої худоби, коней, свиней, хлібного спирту і вина, канатів, мотузок, полотна і льону. Торгові відносини з Францією, Англією, Сардинією та Туреччиною відновити так само на колишній підставі..." [4, с. 53].

Туреччина залишалася найважливішим торговим партнером Криму. Вже у 1856 р. з 49 іноземних судів, які відвідали порт Феодосія, 23 були під турецьким прапором, 20 з них прийшли з товаром і тільки 3 – з баластом. Турки добре орієнтувалися в місцевому ринку, і тому їх кораблі виходили з Феодосії, навантажені кримськими товарами, хоча запропонувати кримчанам на експорт було майже нічого. Торгівля мала "післявоєнний" характер. Вивозилися сухарі, залізний і мідний брухт, кістки тварин. Основу ж вивезення (68%) склали шкіри: волів, корів і телят, сирі і необроблені, а також овеча шерсть.

У цьому році було вивезено лише 34 чверті пшениці і 1674 пуда пшеничного борошна, хоча і це дивно, враховуючи, що населення Криму відчувало брак продовольства. Торгові судна під прапорами Греції, Франції, Англії, Сардинії, Росії, Туреччини та інших країн прийшли до Феодосії з вантажами кави (141 пуд), дерев'яного масла (136 пудів), виноградного вина (990 пляшок), маслини (133 пуди), турецького тютюну (48 пудів), волоських горіхів (3154 пуди), та з 54095 штуками апельсинів і лимонів. Слід зауважити, що імпорт завжди відрізнявся різноманітністю. Крім основних продуктів харчування, практично всі інші предмети побуту ввозилися [6, с. 11].

Зміни в структурі зовнішньоекономічної діяльності за двадцятиріччя, з 1856 до 1877 р., стали визначальними для розвитку зовнішньої торгівлі Росії через Крим аж до 1914 р. Зокрема, криза 1861–1864 рр. відіграла вирішальну роль у розвитку цього процесу.

У 1865 р. можна говорити про нову ситуацію в зовнішній торгівлі через порт Феодосію. Вивезення перевищило ввезення майже в 14 разів. А ще через рік частка в експорті зернових склала понад 90%.

Великою проблемою того часу був поганий стан доріг, про що свідчить той факт, що доставка пшениці з порту в місто обходилася в "гарну" дорогу – 6 коп. за пуд, в "брудну" – 15 коп. за пуд [11, с. 36].

З метою збільшення економічної значущості порту Феодосії був представлений проект з'єднання Ак-Маная з Феодосією. Перевагою стало б те, що з'явився готовий торговий шлях зі зручним рейдом. Будівництво дороги протягом 30 верст в два шляхи потребувало не більше півтора мільйона карбованців, в той час як по ній можна буде перевозити 20 млн пудів вантажу, тобто половину Азовського експорту, припускаючи, що друга половина пройде старим шляхом. З'єднання каботажного і залізничного видів транспорту в одних руках дозволило б зменшити тариф на перевезення. У цьому разі можна припустити, що жодне судно б не пішло в Азовське море, оскільки всі азовські вантажі зосереджувалися б або в Феодосії, або в 30 верстах від неї [11, с. 44].

Для того щоб зрозуміти важливість та обсяги торгівлі в Євпаторійському і Феодосійському портах, можна навести наступні дані.

Ввіз і вивіз Євпаторії по внутрішньому судноплавству дає в карбованцях за кожне з п'ятиріч, в середньому на рік:

	Ввезення	Вивезення
1858–1862	401.300 крб	300.993 крб
1863–1867	680.000 крб	557.584 крб
Збільшення на	41%	86%

Ввіз і вивіз Феодосії по внутрішньому судноплавству дає в карбованцях за кожне з п'ятирічч, в середньому на рік:

	Ввезення	Вивезення
1858–1862	320.472 крб	259.167 крб
1863–1867	338.160 крб	556.254 крб
Збільшення на	6%	114%

7 травня 1864 р. керівник Євпаторійської митниці В.Бобирев доповідав начальству митного округу свої міркування з цього приводу: "Після виходу в Туреччину більшої частини татар і ногайців, що склали головне населення Криму, багато товарів привозяться в незначній кількості, а інші зовсім не привозять. Споживачами товарів турецького виробництва залишилися в Криму караїми та дуже мала частина заможних мурз, які купують тільки для національних костюмів..."

Після Кримської війни 1853–1856 рр., а також міграції татар у Туреччину повіти остаточно спорожніли і почали заселятися новими переселенцями лише у 80-х рр. Автор зазначає, що в місті Євпаторія багато заможних жителів. Річні торговельні обороти міста від 5 до 10 тис. крб. Причин подібного коливання багато, одна з найважливіших – відсутність у Євпаторійському порту місця для безпечного приутулку судів – молу [5, с. 1–3].

Євпаторійський порт мав значення тільки для Євпаторійського і західної частині Перекопського повітів. Працювали збірні пристані Бакал, Сари-Булат, Ак-Мечеть, з яких хліб баржами відвантажувався в

Євпаторію. Більшість залізничних станцій були так само збірними пунктами для закордонного вивезення здебільшого через Феодосію, а частково для споживачів міських центрів Сімферополя, Севастополя, Ялти.

Кримська війна завдала великої шкоди торгівельній спроможності Криму. У період з 1866 до 1870 р. зовнішня торгівля випробувала на собі цілий ряд негативних факторів: відчутне падіння за кордоном курсу російського кредитного карбованця у 1867 р.; негативні наслідки скорочення чисельності населення у Криму, що позначалося аж до 1869 р.; заборона транзитної торгівлі через Одесу, що ускладнило проходження багатьох імпортованих товарів через митницю; неврожай 1869 р. Все це відбувалося на тлі складних соціально-економічних процесів у країні у пореформений період. Зокрема, скасування кріпосного права призвело до подорожчання та браку робочої сили, що, у свою чергу, знизило експортний потенціал зернового виробництва. Разом з розширенням посівів і залученням нових робочих рук тих, хто приїхав з-за меж півострова, сільське господарство Криму зазнало вплив загальноросійського аграрного ринку. Так само позначилася Франко-пруська війна, яка паралізувала європейські ринки.

Незважаючи на все це, з 1865 р. і до 1914 р. ідентичним залишалося наступне – вивіз у багато разів перевищував ввезення, більшу частину вивезення становив зерновий хліб [6, с. 16].

70-ті рр. вирізняються помірною митною політикою уряду і сприятливою ринковою кон'юнктурою. Хороші врожаї і перші спроби використання сільськогосподарських машин, скасування нейтралізації Чорного моря у 1871 р. та ослаблення негативних наслідків татарської еміграції – усе це зумовило відносне та абсолютне зростання обсягів експорту, який у 1875 р. зріс у 16 разів (в ціннісному вираженні), а експорт зернових – майже у 34 рази. Відповідно, частка експорту хліба у загальному обсязі збільшилася з 53,99% у 1857 р. до 93,2 у 1875 р.

У цей період імпорт практично цілком був розрахований на задоволення побутових потреб і виражався в малих обсягах. Соціально-економічні перетворення у Росії і в Криму, зокрема, призвели до кардинальної зміни структури експорту. Втративши азійський колорит, зовнішня торгівля через порт Феодосія поступово розвивалася в напрямку переважання експорту зерна. Відповідно і Туреччина, втративши торгівельне панування в Криму, поступилася своїм місцем європейським державам, насамперед Італії [6, с. 19].

У Керчі у цей період ввезення становило 9,814, вивезення 8,751 крб, а отже, можна зробити висновок, що Керченський порт не мав важливого торгівельного значення для регіону [7, с. 8].

Серед усіх портів Криму в ці роки особливе місце належить порту Феодосії. Головні маси хліба пройшли саме через Феодосію. На станцію Феодосія залізницею надійшло 13729000 пудів зерна і морським шляхом 1183000 пудів. Вийшло з порту Феодосії 15652000 пудів. Експортна діяльність порту Феодосії була трохи нижче звичайної (на 15%). Вихід хлібних вантажів зазвичай досягав 20–25 млн пудів. Проте велику частину цієї кількості становила маса хлібних вантажів з північних повітів Таврійської губернії [1, с. 68].

Значущість Євпаторійського порту в ці роки була меншою, ніж Феодосії. Залізниця в Євпаторії в 1913 р. ще не було, і весь товарообмін відбувався морським шляхом. Всього було ввезено в Євпаторійський порт 6145000 пудів і вивезено 342000 пудів, отже, чистий відпуск зерна Євпаторією дорівнював 5803000 пудів.

Роботою цих двох портів можна характеризувати все експортне значення Криму. Крім того, судячи з роботи порту Феодосії, роль Криму у вивізній торгівлі головним чином транзитна [1, с. 69].

Що стосується загального огляду портів, то Ю.Янсон повідомляє, що віддаленість Кримських портів від хлібородних країн, що лежать на північ від перешийка, ставить хлібну торгівлю в цілковиту залежність від місцевого виробництва, яке не дуже стабільне і не є значним. Зосереджуються вони в двох портах – Євпаторії та Феодосії. Перший знаходиться під постійним впливом Одеського ринку, другий може бути суто кримським ринком з самостійною відпускнуою торгівлею. Що стосується Керчі, то цей порт має більше значення для азовської торгівлі, ніж для чорноморської, і хліб в ньому практично не відпускався. В середині країни власних хлібних ринків не було. Тільки Карасубазар і млинови у Карасівці дають збут зернових продуктів. Сімферополь використовував хліб з навколишніх міст.

Міста, розташовані на березі моря, забезпечувалися хлібом за допомогою каботажної торгівлі, або з Феодосії, або з Одеси. У такому становищі перебували Севастополь, Балаклава, Ялта [11, с. 24].

З порту Феодосії хліб і борошно відправляли в Італію та Францію, а також у Лондон [11, с. 32].

Керченський порт, в силу того, що завжди відігравав більше значення у військовому плані, економічного значення не мав. У відомості вантажів, які брала Керч і морем, і сухопутними шляхами, складеної 25 червня 1895 р. енікальським градоначальником спільно з відрядженим в Керч інженером Шляхів сполучення, керівником керченської портової митниці, податним інспектором, Керч-Енікальським міським головою, представниками керч-енікальського міського громадського управління, представниками місцевої торгівлі і промисловості, наведено вантажі, які привозили і вивозили за допомогою

Керченського порту. Серед них: ліс, сало, мило, худоба, бавовна, солонина, нафтові продукти, вугілля, цукор, меблі та ін. В цілому 49595260 пудів [7, с. 16]. В інші роки цифри не надто відрізнялися, порт так і не став центром торгівлі на півострові.

Для повноти уявлення про характер економічних відносин Криму необхідно з'ясувати загальний оборот товарів і виробів з відправлення і прибуття вантажів у Крим.

У 1913 р. по всіх станціях залізниць і головних портах Криму прибуло 28396000 пудів хлібних вантажів (борошно і зерно). Відправлено 41035000 пудів. Таким чином, було вивезено на 12639000 пудів більше, ніж ввезено. Остання величина і являє собою надлишок хлібних продуктів у Криму у 1913 р.

Цей значний надлишок хліба – явище для Криму не зовсім звичайне. Виходячи з даних за кілька років, імовірно, середньорічний надлишок хлібів дорівнює 8 млн пудів. На розмір надлишку в 1913 р. вплинули такі обставини, як хороший врожай. За даними статистики врожай озимої пшениці склав 85,9 пудів з десятини, тоді як середній врожай дорівнює тільки 56 пудів. Крім того, від врожаю 1912 р., унаслідок закриття морських портів під час Балканської війни, повинні були залишитися в Криму значні торговельні запаси [1, с. 67].

Розглянувши вартість хлібного ввезення і вивезення, можна зробити висновок про те, що в 1913 р. кримське господарство отримало на хлібних вантажах різницю в 11862900 крб. Цей надприбуток активно вплинув на купівельну спроможність Криму [1, с. 68].

Таким чином, основу економіки Криму складала хлібна торгівля з іноземними державами. Також активно торгували фруктами, м'ясом, тютюном та ін. Господарство у цей період на 90% забезпечувало внутрішні потреби Криму. Все інше доставлялось з іноземних країн через основні порти Криму. Саме вивчення зовнішніх і внутрішніх торговельних операцій та їхній вплив на господарське освоєння Південного берега Криму на початку ХХ ст. дозволить краще з'ясувати місце і роль регіону в національній економіці на сучасному етапі. Автор планує і надалі розглядати зв'язок шляхів сполучення та господарського освоєння Криму з II пол. ХІХ ст. до 1917 р.

Література

1. Бененсон М. Экономические очерки Крыма / М. Бененсон. – Симферополь, 1919. – 78 с.
2. Брокгауз Ф. А. Современная версия / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – М. : Эксмо, 2004. – 672 с.
3. Герман К. Описание Таврической губернии / К. Герман // Статистический журнал за 1806–1807 гг. – СПб., 1807. – 234 с.

4. Государственный архив в Автономной Республике Крым, ф. 221, оп. 1, д. 354, 53 с.
5. Государственный архив в Автономной Республике Крым, ф. 681, оп. 1, д. 733, 5 с.
6. Известия Крымского республиканского краеведческого музея : ежеквартальный научно-популярный журнал / под ред. В. К. Гарагуля. – Симферополь, 1995. – № 9. – 64 с.
7. Исторический обзор Азовской и Черноморской торговли России с восемнадцатого до девятнадцатого века // Библиотека для чтения. – 1850. – № 61. – 20 с.
8. Колтовский М. Е. Записка о соображениях и данных на основании которых предусматривается проведение железной дороги в Керчь и устройство порта, в связи с подъемом Российского торгового флота / М. Е. Колтовский. – Керчь : Фото-типо-литография Я. Б. Нутиса, 1912. – 21 с.
9. Маркевич А. И. Переселение Крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму / А. И. Маркевич // Известия Академии наук СССР. – М., 1928. – 45 с.
10. Обзор состояния Таврической губернии за 1899 год. – Симферополь : Таврическая Губерния, 1990. – 37 с.
11. Янсон Ю. Крым. Его хлебопашество и хлебная торговля / Ю. Янсон. – СПб. : Типография В. Безобразова и комп., 1870. – 76 с.

УДК 94(477):323.1

О.С.Гончарова

Юдейські громади Харкова в умовах реалізації компартійно-радянської політики 1920-х – початку 1930-х рр. у релігійній сфері

У статті розкриваються особливості становища конфесійних об'єднань євреїв м.Харкова у контексті антирелігійної політики радянської держави 1920-х – початку 1930-х рр.

Ключові слова: антирелігійна політика, юдаїзм, церква.

В статье рассматриваются особенности положения конфессиональных объединений евреев г.Харькова в контексте антирелигиозной политики советского государства 1920-х – начала 1930-х гг.

Ключевые слова: антирелигиозная политика, иудаизм, церковь.

The article is dedicated to the main feature of Jewish religious associations of city of Kharkov in process of antireligious policy of soviet government in 1920 – at the beginning 1930 years.

Key words: antireligious policy, Judaism, church.

Бажання держави розробити оптимальну концепцію етнополітичного розвитку України на сучасному етапі сприяє підвищенню інтересу науковців до історичного досвіду. В цьому контексті вкрай важливим є глибоке і всебічне вивчення процесів, що відбувались в українському суспільстві в 20-х – на початку 30-х рр. У цей період реальна практика радянського режиму у сфері етнічних відносин була зорієнтована на релігійне питання. Це обумовлювалося об'єктивно існуючим зв'язком етнічних та конфесійних чинників. Особливо яскраво це можна простежити на прикладі юдейських громад. Регіональний аспект дослідження обумовлений особливою активізацією в цей період етноконфесійних процесів серед євреїв Харківщини.

У роботах А.Киридана [5], Г.Лаврика [8], В.Пашенка [13] на широкій джерельній базі з'ясовуються стратегічні підходи і тактичні прийоми, до яких вдавалися в своїй діяльності як центральні, так і місцеві органи влади при здійсненні політики у релігійній сфері. Деякі аспекти антирелігійної роботи серед єврейського населення України розкриті у роботах О.Козерода [6], А. Наймана [9]. Певне висвітлення в літературі отримало й питання історії юдейських громад міста Харкова [7]. Однак комплексне дослідження становища юдейських громад міста Харкова в умовах здійснюваної компартійно-радянської релігійної політики 20-х – початку 30-х рр. відсутнє.

Мета статті – дослідити шляхи, форми та методи реалізації державної антирелігійної політики 1920-х – початку 1930-х рр. стосовно юдейських громад міста Харкова.

Встановлення в Україні більшовицького режиму принесло з собою руйнацію освячених релігією традицій та звичаїв єврейського народу. Щодо юдаїзму вона набувала специфічних форм: активна антирабінська кампанія; закриття традиційних осередків єврейської культури, освіти й виховання – хедерів, ешиботів, талмуд тори; демонстративне оголошення в суботу та в найбільш шановані релігійні свята робочих днів; влаштування в синагогах робітничих гуртків та світських шкіл; витіснення з ужитку івриту – мови, якою здійснювалося богослужіння та заміна її на ідиш; шалена антирелігійна пропаганда через засоби масової інформації.

Оцінюючи ставлення партійно-державних структур 1920-х рр. до юдаїзму, слід визнати, що в цілому воно визначалося загальним підходом до релігії, тобто спрямованістю на її викорінення. Однак, підкреслюючи необхідність боротьби з "єврейським клерикалізмом" і "подолання впливу рабінів на трудящі єврейські маси", керівництво держави усвідомлювало, що у тому разі, коли етнічні й конфесійні рамки практично повністю збігаються, антирелігійна кампанія може досить глибоко зачіпати національні почуття. Тому своїм діям

державці намагалися дати юридично обґрунтований вигляд, для чого формувалося відповідне законодавство – декрети, кодекси законів, постанови та безліч інструкцій щодо практичного їх застосування. Однак як ці документи, так і відповідна стаття Конституції УСРР, мали декларативно-пропагандистський характер. Практичні ж заходи урядових установ, що займалися реалізацією зазначених законодавчих актів, йшли у розрив з деклараціями і позбавляли або обмежували етнічні меншини права на свободу віросповідання.

Попри задекларовані у законодавчих актах положення про відокремлення церкви від держави державними органами здійснювався постійний контроль за роботою молитовних будинків та за змістом всього, що в них відбувалося. Так, наприклад, проведення 18 лютого 1923 р. в Харківській хоральній синагозі панахиди за Максом Нордау було розцінено владою як агітаційний мітинг, організований сіоністами [10, арк. 11]. Начальником 3-го району Харківської Губміськміліції Вовченком було проведено розслідування цього факту, опитані свідки: Х.Ш.Рувин – бухгалтер синагоги й М.Я.Лиман – один з доповідачів у синагозі. На підставі проведеного дізнання Вовченко зробив висновок про те, що "у них дозволу не було, і факту агітації з проведеного дізнання не видно", та запропонував "Лимана, Тайуліна та Левіта притягти до відповідальності за організацію панахиди без дозволу. Перших двох за те, що виступали, а третього – старосту синагоги Левіта – за те, що дозволив без відома відповідних органів виступати" [4, арк. 15].

У 1924 р. було введено правило тотального контролю над діячами релігійних громад, для чого постійно проводились перереєстрації служителів культу. Як правило, цю процедуру здійснював адміністративний відділ Окрвиконкому, а в районах – райвиконкоми [14].

Разом з адміністративними заходами проводилися всілякі пропагандистські кампанії. Так, у Харкові ліквідаційною комісією, разом з партійними організаціями, у 1921 р. проводились суди над хедерами, релігією, релігійними святами та диспути на релігійні теми [12, с. 14]. Лекторами-антирелігійниками проводилися лекції, бесіди, диспути на антирелігійну тематику як в клубах, так і на промислових підприємствах, де працювали компактні групи національних меншин. Суть цих заходів зводилася до розкриття "контрреволюційної суті та антинародної діяльності" всіх без винятку релігійних течій. Церква звинувачувалася в намаганні "використати національний момент як один із засобів боротьби, розвинути шовіністичні настрої серед трудящих національних меншин, що перебувають у полоні релігії, допомагаючи цим самим національним буржуазно-куркульським елементам боро-

тися проти соціалістичного будівництва і національної політики комуністичної партії та радвлади" [3, с. 40].

Яскравим прикладом поєднання адміністративних та пропагандистських засобів були події, що розгорнулися навколо закриття хоральної синагоги (вулиця Пушкінська, 12). Прихожанами хоральної синагоги після реєстрації статуту 12 липня 1922 р. був укладений з Губвиконкомом договір про безоплатне й безстрокове користування приміщенням, а на початку 1923 року в засобах масової інформації розпочалася кампанія, спрямована на закриття синагоги. Так, з 21 до 24 березня в газету "Комуніст" були направлені листи безпартійних єврейських робітників, у тому числі й робітників заводу "Серп і Молот" та паровозобудівного заводу з проханням передати приміщення синагоги під організацію культурно-освітнього закладу. 26 березня 1923 р. редакцією газети ці заяви були направлені до Губвиконкому. 28–29 квітня 1923 р. єврейська загальноміська робітничка конференція прийняла рішення про звернення до Губвиконкому з проханням передати приміщення цієї синагоги під єврейський робітничий клуб. У резолюції конференції зазначалося: "Ми не втручаємося у справи релігійних громадян, хай вони моляться скільки їм хочеться, та в їх розпорядженні слід залишити лише стільки синагог, скільки безумовно необхідно. Тут, у Харкові, повинна хоча б одна синагога, зрозуміло краща, бути передана робітникам для просвітницьких цілей. Синагог для віруючих існує багато, а приміщень для просвітницьких цілей мало" [19, арк. 20 (зв.)].

Розглянувши питання про можливість передачі приміщення хоральної синагоги під єврейський робітничий клуб, губернська ліквідаційна комісія прийняла рішення передати його під клуб. При цьому члени ліквідаційної комісії керувалися тим, що: "1. Хоральна синагога задовольняє здебільшого релігійні потреби єврейської буржуазії, що має можливість платити за місця в синагозі. 2. Наявність в Харкові достатньої кількості єврейських молитовних будинків, в яких віруючі, що відвідують хоральну синагогу, можуть задовольнити свої релігійні потреби. 3. Вимога 2000 безпартійних єврейських робітників м.Харкова" [18, арк. 8].

Таке рішення конференції та ліквідаційної комісії схвильовало віруючих міста. В листі до Голови Раднаркому віруючі євреї вказали, що: "Хоральна синагога побудована на добровільні пожертвування багатьох тисяч євреїв без різниці класів, які протягом багатьох років знаходили в ній задоволення своїх релігійних потреб, і відняття у нас синагоги було б тяжкою образою наших релігійних і національних почуттів... Відняття в нас синагоги, на побудову якої ми принесли багато жертв, в якій ми молимося 10 років і яка дорога нам як

національний символ, що нас єднає, було б для нас не тільки тяжкою образою нашого національного й релігійного почуття, а й несумісним утиском нашої свободи, що йшло б у розріз з усім радянським законодавством, що проникнуте духом свободи совісті й повної віротерпимості" [17, арк. 2].

Незважаючи на такі заяви, Харківський губвиконком і міськрада на своєму спільному засіданні 29 травня 1923 р. ухвалили рішення про закриття хоральної синагоги й передачу приміщення у підпорядкування Губнаросвіти для організації в ньому єврейського робітничого клубу [2, арк. 61]. 31 травня приміщення синагоги було опечатане. На звернення віруючих євреїв до президії ВУЦВК призупинити дію вищезазначеного рішення губернських органів влади було відмовлено [1, арк. 19].

Заходи більшовиків, спрямовані на знищення церкви, мали протилежний від бажаного ефект. Релігійні конфесії посилили консерватизм і прагнення зберегти організаційну структуру. В країні з міцними релігійними традиціями силовими методами зруйнувати церкву було неможливо. За даними Адміністративного відділу Харківського губвиконкому, в першій половині 1925 р. на Харківщині існували 18 єврейських громад, в яких було 11 священнослужителів [11, с. 11].

На кінець 1920-х рр. у суспільстві нагнітається антирелігійна істерія, яка базувалася на основі твердження про контрреволюційну суть будь-яких релігійних об'єднань. Для проведення масової роботи широко використовуються засоби масової інформації: газети "Атеїст" та "Безвірник", журнал "Безвірник", які згодом починають виходити й мовами етнічних меншин. Для ведення цілеспрямованої антирелігійної роботи створюється громадська організація "Спілка безвірників". Для роботи з етнічними меншинами у її складі було виділено нацменкомісію [15, с. 110–111]. У 1928 р. на Харківщині вже діяло 20 осередків Спілки безвірників [16, с. 49]. Однак представники національних меншин не проявляли особливого інтересу до її роботи, що неодноразово констатувалося в пресі, лунало у виступах державних та партійних функціонерів.

Особливо активними дії Спілки безвірників були напередодні та в дні релігійних свят. Ці дні досить часто оголошувалися робочими. Інколи в цей день проводили суботник. На членів організації покладался обов'язок стежити за відвідуванням робочих місць в дні свят з урахуванням національності їх робітників. Так, наприклад, напередодні і під час святкування єврейських релігійних свят "Рош Ха-Шана" (Новий рік) і "Йом-кіпур" (Судний день) з 14 до 25 вересня 1928 р., активістами Спілки безвірників було проведено 32 доповіді на промислових підприємствах міста, де працювали єврейські робітники. В дні

свят відстежувалася явка робітників-євреїв. Обстеження показало, що з 80 робітників харчової фабрики "Коопзбуту" на роботу в цей день не вийшло 73 особи (обидва свята); на фабриці "Чулочник" в день святкування "Рош Ха-Шана" на роботі не було 75 осіб; "Йом-кіпуру" – 192 чоловіки; на фабриці "Трикотажник" неявка працівників у свята відповідно становила 30 та 70 осіб, а на панчішній фабриці "Трудова сила" на роботу під час свят не вийшов жоден робітник-єврей [20, с. 35]. Це ще раз підтверджує факт, що, незважаючи на широку пропагандистську та агітаційну роботу і жорстокі адміністративні заходи проти віруючих, повністю знищити в громадян релігійні почуття не вдалося.

Отже, наприкінці 1920-х рр., в умовах посилення тоталітарного характеру влади в державі, нормальний розвиток релігійних об'єднань, спрямований на забезпечення прав віруючих різних конфесій, поступово змінюється витісненням релігії із життя суспільства. Наведені факти ще раз підтверджують провідну думку більшості дослідників про безпосередній диктат щодо релігії та церкви з боку державно-партійної структури, порушення декларованих державою принципів свободи совісті та відокремлення церкви від держави. Влада всілякими засобами й методами винищувала релігію та церкву, в тому числі й юдейську. Значний науковий інтерес становить питання збереження євреями міста традиційно-побутової культури, чому автор планує присвятити наступну статтю.

Література

1. Выписка из протокола № 20/110 заседания малого президиума ВУЦВК от 19 июня 1923 г. // ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1996.
2. Выписка из протокола № 42 заседания президиума Харьковского губисполкома и горсовета от 29 мая 1923 года // ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1421.
3. Гоїнцев М. Релігійний рух серед нацменшостей / М. Гоїнцев // Безвірник. – 1931. – № 9–10. – С. 40–42.
4. Заключение начальника 3-го района Харьковской Губгормилиции Вовченка. 10 марта 1923 г. // ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1996.
5. Киридан А. М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в Радянській Україні 1917–1930-х років / А. М. Киридан. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
6. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 / О. В. Козерод. – К. : СПД Савчина, 2003. – 313 с.
7. Котляр Е. Из истории харьковских синагог (4-я харьковская еврейская молельня) / Е. Котляр // Истоки. – 2000. – № 6. – С. 50–54.

8. Лаврик Г. В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919–1929 рр.) / Г. В. Лаврик. – Полтава : АСМІ, 2006. – 368 с.

9. Найман А. Я. История евреев Украины / А. Я. Найман. – К. : Б.в., 2002. – 496 с.

10. Начальнику Гормилиции. Губотуправ. 5.03.1923 г. // ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1996.

11. Основные итоги хозяйственного и советского строительства на Харьковщине. К IX губернскому съезду Советов // Бюлетень Харківського губерніального виконавчого комітету Рад робітничих та Червоноармійських депутатів. – 1925. – № 20. – С. 3–20.

12. Отчет ЦК КП(б)У с декабря 1920 г. по декабрь 1921 г. VI Всеукраинской партконференции // Известия Центрального Комитета Коммунистической Партии (большевиков) Украины. – 1921. – № 9. – С. 1–26.

13. Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років / В. О. Пащенко. – К. : Б.в., 1994. – 249 с.

14. Перереєстрація службовців культу // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 21 січня.

15. План роботи Всеукраїнської ради Спілки безвірників по лінії нацменшостей // Агітація й пропаганда. – 1927. – № 3–4. – С. 110–111.

16. Повідомлення // Безвірник. – 1928. – № 4. – С. 49.

17. Председателю Совнаркома Украины от Харьковской еврейской религиозной общины и группы евреев, заключивших 12 июня 1922 г. договор с Губюстом на безсрочное пользование Харьковской синагогой. Заявление. 8 мая 1923 г. // ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1996.

18. Протокол № 17 заседания губернской ликвидационной комиссии от 24 апреля 1923 г. // ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1996.

19. Резолюции еврейской общегородской безпартийной рабочей конференции г. Харькова 28–29 апреля 1923 г. // ДАХО, ф. Р-203, оп. 2, спр. 55.

20. Харківська спілка виходить на огляд // Безвірник. – 1928. – № 15. – С. 33–35.

УДК 94(477)"19":368

Р.Д.Прилипко

Державна політика УСРР у сфері охорони здоров'я робітників у період непу

У статті досліджуються особливості державної політики УСРР у сфері медичного обслуговування робітників у період непу, що проявилися в їх пільговому забезпеченні на принципах страхової медицини.

Ключові слова: медичне обслуговування, нова економічна політика, страхова медицина, робітники та службовці.

В статті досліджуються особливості державної політики УСРР в сфері медичного обслуговування робітників в період НЕП, проявлені в їх льотному забезпеченні на принципах страхової медицини.

Ключевые слова: медицинское обслуживание, новая экономическая политика, страховая медицина, рабочие.

This article analyzes public policy USSR in health care workers and employees in the period of NEP, which appeared in the preferential provision of these categories on the basis of health insurance.

Key words: health care, the new economic policy, health insurance, workers.

Реформування системи охорони здоров'я на сучасному етапі вимагає пошуку нових та вдосконалення діючих форм медичного обслуговування населення. Одним із елементів, який пропонується запровадити Україні з метою більш якісного надання медичних послуг, є страхова медицина. Медичне страхування – невід'ємний елемент сучасної медицини більшості європейських держав. Навіть в умовах складного економічного становища держави воно дозволяє зберегти належний рівень медичних послуг за рахунок самих застрахованих.

У певні періоди медичне страхування мало місце і на українських землях. Проте найбільш широко у загальнодержавному масштабі воно було запроваджено у період нової економічної політики. Тому автор поставив за мету висвітлити особливості державної політики УСРР у сфері охорони здоров'я робітників у вказаний період.

Питання охорони здоров'я робітників у 1920-х рр. в сучасній історіографії стали предметом дослідження окремих науковців. Так, О.М.Мовчан [10] розглядала дану проблему в контексті вивчення повсякденного життя робітників у 1920-х рр. О.А.Мельничук [9] досліджував загалом систему державного соціального страхування у міжвоєнний період. Ю.В.Барабаш та І.В.Довжук [5] у своїх публікаціях висвітлювали історію становлення та розвитку медичного обслуговування робітників на матеріалах Донбасу.

Перші відомості, що підтверджують прагнення держави та роботодавців запровадити елементи соціального захисту робітників у разі хвороби на українських землях, сягають 40-х рр. XIX ст., коли при цукрових заводах, а згодом і в металургійній промисловості, найбільших шахтах організовуються за кошти власників перші заводські лікарняні заклади. Загроза епідемії холери змусила уряд Російської

імперії своїм положенням від 26 серпня 1866 р. поширити даний досвід на всі промислові підприємства, передбачивши створення при них стаціонарних лікарських установ. Фактично цим рішенням був започаткований унікальний у світовій практиці інститут робітничої (фабричної) медицини, який згодом мав неабиякий вплив на розвиток страхової медицини. Опікувалися впровадженням вказаного інституту земства шляхом видання індивідуальних постанов та здійснення контролю за їх виконанням. Загальнодержавний характер мав прийнятий Державною Думою закон від 23 червня 1912 р., який запроваджував обов'язкове страхування робітників на випадок хвороби [2, с. 139].

Новий етап розвитку страхової медицини розпочався уже в більшовицькій Росії. Не змінюючи суті забезпечення робітників медичною допомогою, більшовики намагалися підпорядкувати собі вже існуючі на підприємствах медичні заклади. Так, РНК РСФРР своєю постановою від 16 листопада 1917 р. визнав за необхідне безкоштовно передати у відання лікарняних кас, що управлялися виборними органами із робітників, лікарні, заводські амбулаторії та медичні установи на підприємствах. У разі відсутності таких установ власник зобов'язувався перерахувати кошти до лікарняних кас на їх створення [13, с. 34]. Саме лікарняні каси за рахунок страхових коштів повинні були забезпечувати робітників амбулаторною, лікарняною та санаторно-курортною допомогою.

Однак основною проблемою при реалізації поставлених завдань був особовий склад лікарняних кас, до яких, окрім робітників, входили і роботодавці, що сплачували страхові внески. Для контролю за прийняттям рішень та керівництвом лікарняними касами вже в січні 1918 р. було утворено Раду лікарських колегій, якій надано статус найвищого медичного органу робітничо-селянського уряду.

Централізація робітничої медицини та підпорядкування її радянським державним установам викликали протидію не лише страхових організацій, але й самих лікарняних кас. Свої вимоги про надання автономії та невтручання держави вони обґрунтовували самостійністю фінансування та госпрозрахунком у межах підприємства. З цих міркувань вони виступили категорично проти об'єднання лікарняних кас в межах адміністративних одиниць [11, с. 21]. Із закликом саботувати рішення радянських органів у галузі охорони здоров'я виступили й представники медичної інтелігенції. Зокрема, надзвичайний з'їзд товариства імені Миколи Пирогова в своїй резолюції закликав до проведення страйків у медичних установах. Лише репресивні заходи радянської влади щодо найактивніших представників послабили опір політичних опонентів [2, с. 124]. Разом з тим нестійке становище радянської влади в Україні не дозволило втілити в життя вищеозначені експерименти.

Із другим захопленням більшовиками України розпочалася розбудова власної структури керівництва системою охорони здоров'я. Вже в січні 1919 р. при РНК УСРР було засновано відповідний відділ, який із наступного місяця розпочав свою роботу. Незабаром відділ було реорганізовано в Народний комісаріат охорони здоров'я, який очолив П.В.Тутишкін. В окремих місцевостях були створені навіть губернські та повітові відділи [8, с. 150].

Вже перші кроки діяльності новостворених організаційних структур суттєво загострили їх відносини з існуючими органами касової (страхової) медицини. Останні, на переконання більшовицьких теоретиків, аж ніяк не відображали принципів соціалізації медицини, поширюючись лише на представників робітничого класу. На зміну касовій медицині мала прийти загальногромадська радянська медицина. З цією метою, відповідно до виданого у березні 1919 р. декрету РНК РСФРР, усі установи касової медицини передавалися у відання органів охорони здоров'я, на які покладалися завдання з організації надання медичної допомоги. Виняток становила Україна, на території якої постановою Наркомату праці від 15 квітня 1919 р. відроджувалося медичне страхування. Для цього всі підприємства, радянські та громадські установи повинні були зареєструватися в лікарняних касах як платники страхових внесків [16, арк. 69]. Однак через відступ радянських військ страхові органи так і не змогли налагодити системної роботи.

З відновленням більшовицької влади в Україні на початку 1920 р. розпочалися роботи зі створення органів охорони здоров'я. Зокрема, на січневому засіданні РНК УСРР було прийнято рішення про заснування Всеукраїнської комісії з охорони народного здоров'я у складі трьох осіб: М.І.Борсукова, М.М.Щербакова та С.І.Міцкевича [6, с. 24]. На вказану комісію покладалися завдання: з організації відділів охорони здоров'я на місцях; підготовки медичних кадрів; боротьби із епідеміологічними захворюваннями; обліку та розподілу санітарного та медичного майна тощо. Незважаючи на складність поставлених завдань, комісія зуміла налагодити статистичну звітність та зв'язки із периферією, започаткувати виробництво фармацевтичних препаратів та лікарських трав [1, с. 28]. Вже 16 лютого 1920 р. усі функції комісії були передані новоствореному Народному комісаріату охорони здоров'я України, основним завданням якого було створення широкомасштабної системи охорони здоров'я. За структурою Наркомат складався із 13 відділів: управління справами, організаційно-адміністративного, фінансового, санітарного, лікувального, охорони материнства і дитинства, охорони здоров'я дітей, медичної статистики, санітарної просвіти, головного військово-санітарного управління, лікарсько-санітарного, медичного

забезпечення, господарсько-матеріального. Лікарсько-санітарною справою на місцях опікувалися губернські та повітові відділи охорони здоров'я, створені у складі виконкомів. Крім того, для боротьби з епідеміями в губерніях та повітах створювалися надзвичайні санітарні комісії [14, с. 83]. Курс на розбудову безкоштовної, загальнодоступної радянської медицини був підтверджений положеннями нової редакції програми партії, прийнятої на VIII з'їзді РКП(б).

Проте свої подальші корективи у розвиток системи охорони здоров'я внесла нова економічна політика. Запровадження ринкових механізмів в економіку, зменшення кількості державних підприємств та перехід їх на госпрозрахунок скорочували обсяги державного бюджету. В таких умовах тези про безкоштовність та загальнодоступність медичних послуг відходили на другий план. Основним завданням залишалося медичне обслуговування пролетаріату – соціальної опори нової влади. Особливо актуальним воно було для робітників приватних підприємств, що мали певні розчарування, пов'язані із відступом більшовиків від своїх ідейних засад. Вихід із ситуації вбачався у поверненні до ідей страхової медицини, що давала можливість забезпечувати медичною допомогою робітників та службовців за рахунок роботодавців.

Основні принципи державної політики у сфері охорони здоров'я в період непу були викладені в постанові РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. із відповідною назвою "Положення про соціальне забезпечення робітників та службовців на випадок тимчасової чи постійної втрати працездатності і членів їх сімей на випадок смерті годувальника". Нормативним актом безкоштовність медичної допомоги у разі настання травм або професійних захворювань передбачалася лише для промислових робітників та радянських службовців.

У нових економічних умовах неминуче постало питання оптимізації медичних установ, оскільки значна їх частина після переведення на утримання за рахунок коштів місцевого бюджету перестала функціонувати. В умовах госпрозрахунку була здана в оренду приватним власникам і частина державних аптек. В таких умовах і виникло питання про організаційне відокремлення медичних установ, що утримуються за рахунок страхових коштів і обслуговують робітників та службовців від загальногромадських медичних закладів. Керівництво такою мережею пропонувалося здійснювати за допомогою спеціальних органів у системі Наркомату охорони здоров'я як у центрі, так і на місцях [25, с. 7].

Прообраз таких органів вже був до цього започаткований профспілками, з ініціативи яких на промислових підприємствах були створені комісії з охорони праці та здоров'я республіки, до яких окрім

представників профспілок, увійшли і медичні працівники. З упродовженням непу для організації пільгового медичного обслуговування робітників за рахунок страхових коштів постановою РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. передбачалося створення в центрі і на місцях відділів робітничої медицини (робмедів). Відділ робмеду при Наркоматі охорони здоров'я мав складатися із декількох інспектур: лікувально-профілактичної, відновлення працездатності, фізичного виховання та оздоровлення дітей-підлітків, а також Центрального лікувального бюро спеціалізованої лікарської допомоги. Фінансування діяльності вказаних структур пропонувалося здійснювати за рахунок відповідного страхового фонду медичної допомоги [15, с. 233].

Якщо питання про створення нових структур не викликало заперечень, то складнішим виявилось визначення їх місця в системі охорони здоров'я. Керівництво органів робітничої медицини, аргументуючи свою позицію наявністю власних джерел фінансування (страхових фондів) та контингенту обслуговуваних (робітників та службовців), виступило за самостійність та незалежність страхової медицини від загальногромадських органів охорони здоров'я. Представники останніх заперечували, посилаючись на необхідність збереження єдності радянської медицини. Фактично виникла боротьба між двома напрямками розвитку системи охорони здоров'я: стратегічним, що полягав у створенні в майбутньому загальнодоступної, безкоштовної громадської медицини, і тактичним, що визначався намаганням пристосувати медичне обслуговування робітників та службовців до умов нової економічної політики.

Вперше публічні дискусії розгорілися на V Всеросійському з'їзді професійних спілок (квітень 1922 р.), який у своїй резолюції вказав на необхідність надання медичної допомоги застрахованим через органи охорони здоров'я, однак під контролем страхових кас. У подальшому питання пропонувалося передати на розгляд партійних органів [4, с. 102]. Політбюро та Пленум ЦК КП(б)У, розглядаючи це питання у травні 1922 р., не визначилися остаточно у своїх рішеннях. Різні, діаметрально протилежні позиції висловлювалися на сторінках періодичної преси того часу.

В Україні, незважаючи на дискусійність питання та невизначеність організаційних форм, за підтримки профспілкових органів вже з лютого 1922 р. розпочалася активна робота зі створення відділів робітничої медицини та організації паралельної до органів охорони здоров'я мережі медичних закладів. Вже в травні за рішенням Всеукраїнської наради голів Губпрофрад питання медичної допомоги робітникам передавалося у компетенцію страхових органів. На початковому етапі це стосувалося надання застрахованим первинних видів

лікарської допомоги. З метою підготовки фахівців для медичних закладів нового типу у Харкові було відкрито інститут страхової медицини, при якому діяли курси з підготовки фабрично-заводських лікарів. Органи робмеду працювали у тісному взаємозв'язку із страховими органами під загальним контролем професійних спілок. Для колегіального вирішення питань організовувалися робітничі наради. При лікувальних закладах робмеду працювали комісії робітничого контролю та соціальної допомоги [10, с. 132].

Такий розвиток подій аж ніяк не влаштовував Народний комісаріат охорони здоров'я. В серпні 1922 р. у Москві була скликана термінова нарада наркомів республік, на якій вони отримали завдання будь-якою ціною зберегти за собою загальне керівництво медичною допомогою застрахованим. Найскладнішим дане завдання виявилось для НКОЗ УСРР, який, не знайшовши підтримки в радянських та профспілкових органах, змушений був звертатися за допомогою до керівництва РКП(б) [22, арк. 284]. Вже 4 вересня 1922 р. ЦК РКП(б) затвердив тези про соціальне страхування, в яких йшлося про необхідність побудови взаємовідносин на принципах єдності медико-санітарної справи під загальним керівництвом органів охорони здоров'я. По суті своїм рішенням партійне керівництво визнало за необхідне функціонування робітничої медицини в системі органів охорони здоров'я. 11 вересня ця позиція була проведена і через Політбюро ЦК КП(б)У [24, арк. 67 зв.].

По-різному вирішувалися питання взаємовідносин на місцях. Так, наприклад, на Чернігівщині органи робітничої медицини повністю несли відповідальність за організацію та надання медичної допомоги робітникам і лише в адміністративному відношенні підпорядковувалися органам охорони здоров'я. Профспілки виступали третейським органом для врегулювання суперечок між ними [18, арк. 7]. В тих місцевостях, де відділи робмедів активно розгорнули свою роботу, були навіть спроби об'єднати їх із органами праці через розв'язання спільних завдань. Однак нарада із страхової медицини, що відбулася у березні 1923 р. такої ініціативи не підтримала, наголошуючи лише на необхідності координації спільних дій. Учасники наради також висловилися за безперспективність розвитку робітничої медицини в непромислових районах. У резолюції відзначалося прагнення ліквідувати відділи робітничої медицини в округах, залишивши при цьому робітничі поліклініки, що утримувалися за рахунок страхових коштів за наявності більш як 4 тис. обслуговуваних [23, арк. 107].

Практична діяльність відділів робітничої медицини на місцях, необхідність освоєння ними коштів фонду страхової медицини вимагали розширення штатів Центрального апарату робмеду УСРР. На

вересень 1925 р. тут працювало вже 16 співробітників, не рахуючи 5 осіб лікувального бюро. Самостійно діяли окремі інспектури, бухгалтерія, статистичний відділ, збільшилася кількість інспекторів. Для забезпечення контролю за охороною здоров'я робітничої молоді при робмеді було створено спеціальну секцію робмол [20, арк. 12]. З метою залучення до управління страховою медициною, окрім партійних та радянських також профспілкових та господарських органів, була створена Всеукраїнська нарада соціального страхування та територіальні страхові наради на місцях. У своїй роботі вони опиралися на страхових делегатів, що працювали на підприємствах. Останні не лише перевіряли якість наданої медичної допомоги та обґрунтованість страхових виплат, але й допомагали робітникам у її отриманні [10, с. 133].

Разом з тим розвиток страхової медицини на місцях вимагав більш чіткого оформлення статусу робмедів у системі органів охорони здоров'я. Пленум УРПС, що відбувся у листопаді 1925 р., визнав за необхідне, через обстеження діяльності робмедів у східних округах, визначити найбільш оптимальний характер взаємовідносин між ними. Комісія НК РСІ, працюючи впродовж грудня в Артемівському, Луганському та Сталінському округах, прийшла до висновку про недоцільність надання самостійного статусу робітничій медицині в системі НКОЗ УСРР. Свою позицію вона обґрунтовувала відсутністю на місцях власного апарату, а також непрофесійністю керівників підвідділів робітничої медицини. В той же час комісія пропонувала залишити страховий фонд "Г" у віданні і під контролем страхових кас [19, арк. 37].

З метою раціоналізації надання робітникам страхової допомоги на початку 1926 р. в УСРР було оптимізовано страхову мережу, внаслідок чого у 43 округах було залишено лише 23 відділи робітничої медицини. Така реорганізація негативно позначилася в першу чергу на обслуговуванні робітників, оскільки в тих округах, де були ліквідовані робмеди, страхові кошти використовувалися не за призначенням. Через масові скарги робітників президія ВУРПС виступила із клопотанням перед РНК УСРР про збільшення кількості відділів робітничої медицини на місцях [7, с. 9]. Як не дивно, із такою ж пропозицією виступив і Народний комісаріат охорони здоров'я, який, констатуючи погіршення обслуговування застрахованих, просив залишити відділи робітничої медицини ще в тринадцяти округах. У результаті постановою РНК УСРР від 3 лютого 1926 р. було законодавчо оформлено функціонування відділу робітничої медицини при Наркоматі здоров'я, а в 35 промислових округах започатковано бюро робітничої медицини. Керівник робмеду за посадою входив до складу колегії НКОЗ, а завідувачі бюро автоматично ставали заступниками

інспекторів охорони здоров'я в округах. Для постійної взаємодії загальнонародської та страхової медицини не рідше одного разу на тиждень скликалися робітничі наради [12, с. 195].

З метою подальшої розбудови страхової медицини за вказівкою Наркомату охорони здоров'я при робітничих поліклініках у районах засновувалися комісії з охорони здоров'я, основним завданням яких було проведення профілактичної допомоги та боротьба із професійними захворюваннями. Комісії мали стежити також за можливістю користування застрахованими усім комплексом послуг, які надавала поліклініка [21, арк. 14].

Однак розвиток подальших подій показав, що навіть такий компромісний варіант урядових рішень не влаштував Наркомат охорони здоров'я. Його керівник І.Єфімов у доповідній записці від 21 лютого 1926 р. звертався до РНК УСРР з вимогою ліквідувати робмеди як зайві структури, що самовільно та неощадно використовують страхові кошти, призначені для надання допомоги. Автор стверджував, що існування робмедів негативно позначається на забезпеченні медичною допомогою мешканців сіл, фінансуванні профілактичних заходів. Разом з тим він запевняв, що скасування робмедів не позначиться негативно на обслуговуванні робітників, оскільки профспілки та страхові органи будуть мати можливість здійснювати контроль за складанням та затвердженням кошторисів медичної допомоги. Свою позицію Наркомат охорони здоров'я УСРР відстоював і на Всесоюзному з'їзді лікарняних секцій, переконуючи присутніх, що ліквідація робмедів не означає відмови від класової суті радянської медицини, що ставить за мету пільгове забезпечення робітників [17, арк. 7].

Незважаючи на те, що в березні 1927 р. відділи робітничої медицини вже були ліквідовані в Росії, український Раднарком у своїй постанові від 21 квітня 1927 р. наполіг на збереженні робмедів, як "виразників інтересів робітників у сфері охорони здоров'я, що здатні контролювати дії буржуазних лікарів" [17, арк. 41]. Для того щоб послабити протидію Народного комісаріату праці, у складі якого перебувало Головне управління соціального страхування, НКОЗ запропонував передати страховим касам функції лікарського контролю. Лише після цього РНК УСРР дав остаточну згоду на ліквідацію робмедів, яка була завершена до жовтня 1927 р. [3, арк. 171].

Отже класовий принцип більшовицької політики у сфері охорони здоров'я в період непу був реалізований через запровадження пільгового медичного обслуговування робітників та службовців. З цієї метою було створено систему відділів робітничої медицини як в центрі, так і на місцях, які мали у своєму розпорядженні власну

мережу лікарняних закладів, що утримувалася за рахунок коштів страхового фонду. Незважаючи на те, що страхова медицина залишалася структурним підрозділом Наркомату охорони здоров'я, інституції завжди конкурували між собою за сфери впливу та право розпоряджатися страховими коштами. Нерідко у з'ясування стосунків змушені були втручатися радянські та партійні органи.

Із взяттям курсу на згортання непу перемогла ідея єдиної загальногромадської медицини, що найбільш відповідала положенням більшовицької доктрини суспільного розвитку. Крім того, страхові кошти, що раніше використовувалися для організації медичного обслуговування робітників і службовців, у подальшому планувалося використовувати для фінансування модернізації радянської промисловості.

Література

1. Баткіс Г. А. Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я на Україні (1918–1922) / Г. А. Баткіс. – К. : Держвидав УРСР, 1964. – 47 с.
2. Вигдорчик Н. А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования / Н. А. Вигдорчик. – СПб. : Практическая медицина, 1912. – 295 с.
3. Державний архів Вінницької області, ф. Р.-155, оп. 1, спр. 524.
4. Данский Б. Г. Социальное страхование раньше и теперь / Б. Г. Данский. – М. : Вопросы труда, 1928. – 251 с.
5. Довжук І. В. Охорона здоров'я в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст. / І. В. Довжук, Ю. В. Барабаш. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2009. – 138 с.
6. Едельман І. Ради і охорона здоров'я / І. Едельман. – К. : Держвидав, 1939. – 32 с.
7. Котляр М. Президиум ВУСПС о положении медпомощи застрахованным на Украине / М. Котляр // Вопросы страхования. – 1926. – № 7. – С. 9–10.
8. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / за ред. К. Ф. Дупленко. – К. : Держмедвидав, 1957. – 385 с.
9. Мельничук О. А. Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) / О. А. Мельничук. – Вінниця : Едельвейс і К, 2009. – 372 с.
10. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. М. Мовчан. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 312 с.
11. Родионова Е. И. История социального страхования в СССР : учеб. пособ. для врачей / Е. И. Родионова ; под ред. Н. А. Виноградова. – М. : Профиздат, 1966. – 34 с.
12. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине / под общ. ред. И. И. Фреймана. – Харьков : Вопросы труда, 1926. – 499 с.
13. СУ РСФСР. – 1917. – № 3.

14. Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ткаченко Ірина Владиславівна. – Черкаси, 2009. – 230 с.

15. Трефилов И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным / И. М. Трефилов. – М. : Вопросы труда, 1927. – 428 с.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2623, оп. 1, спр. 12.

17. ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 2585.

18. ЦДАВО України, ф. 2851, оп. 1, спр. 19.

19. ЦДАВО України, ф. 2851, оп. 1, спр. 364.

20. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 878.

21. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 4675.

22. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1241.

23. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1867.

24. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 30.

25. Штейнберг А. П. Лекарственная помощь застрахованным / А. П. Штейнберг // Вопросы страхования. – 1922. – № 3. – С. 7–8.

УДК 94(476)"1928/1939"

Е.П.Дмитрук

Механизм полонизации сельского населения Полесского воеводства в проектах польских партий правительственной ориентации в 1928–1939 гг.

Польські партії урядової орієнтації вирішували проблему полонізації сільського населення Поліського воеводства. В результаті робіт фактично створений механізм дії на маси, який спирався на уніфіковані правові норми і зовні не відрізнявся від загальнопольського, але на Поліссі по-іншому були перерозподілені функції між елементами державної системи. Головний тягар робіт серед населення був покладений не на добровільні громадські організації, а на органи територіальної самоврядності.

Ключові слова: Безпартійний блок співпраці з урядом маршала Ю.Пілсудського, Табір Національного Об'єднання, Поліське воеводство, Полісся, полонізація, польські урядові партії 1928–1939 рр.

Польские партии правительственной ориентации решали проблему полонизации сельского населения Полесского воеводства. В результате работ фактически создан механизм воздействия на

массы, который опирался на унифицированные правовые нормы и внешне не отличался от общепольского, но на Полесье по-иному были перераспределены функции между элементами государственной системы. Главная тяжесть работ среди населения была положена не на добровольные общественные организации, а на органы территориального самоуправления.

Ключевые слова: Беспартийный блок сотрудничества с правительством маршала Ю.Пилсудского, Лагерь Национального Объединения, Полесское воеводство, Полесье, полонизация, польские правительственные партии 1928–1939 гг.

The Polish parties governmental directions per 1928–1939 solved a problem assimilations agricultural population Polesye. As a result of works the mechanism of influence on weights which leaned on the unified rules of law in fact is created and on the outside did not differ from Polish, but on Polesye on other functions between elements of the state system have been redistributed. The main weight of works on the population has been put not on voluntary public organizations, and on bodies of territorial self-management.

*Key words: *Bespartyjny block of collaboration with a government of marshal J.Pilsudski (the Non-party block of cooperation with the government of marshal J.Pilsudski), Camp of National Association, Polesye, assimilations, The Polish parties governmental directions 1928–1939.**

Под названием "польские партии правительственной ориентации" понимаются политические организации – Беспартийный блок сотрудничества с правительством маршала Ю.Пилсудского (сокр. ББ, 1928–1935), Лагерь Национального Объединения (сокр. ЛНО, 1937–1939), которые связаны между собой хронологически, генетически, по персональному составу, идеологическими установками, поэтому их можно рассматривать как целостность. Данная статья ограничивается рамками отдельного региона – Полесского воеводства (с центром в Бресте над Бугом), т.е. территории Западной Беларуси, которая по Рижскому мирному договору 1921 г. отошла в состав возрожденной в 1918 г. Речи Посполитой.

Если под термином "механизм" понимать – "то же, что машина, устройство"; "приспособление, обеспечивающее функционирование машины"; "внутреннее устройство, последовательность стадий процесса, деятельности" [1], то встает вопрос: насколько оно применимо к социально-политическим процессам. В данной статье предлагается рассмотреть технологический аспект полонизации на западнобелорусских землях в рамках Полесского воеводства, где польское население даже по официальным данным перепесей 1921 и 1931 гг.

составляло абсолютное меньшинство. Проекты партий правительственной ориентации в сфере общественно-хозяйственной работы – важные источники, которые позволяют понять не только цели деятельности правительства Речи Посполитой в 1928–1939 гг. в Полесском воеводстве, но и методы и формы организации воздействия на сельские массы, а рассмотрение их в комплексе, целостности позволяют выделить механизм полонизации.

До 1932–1933 гг. в области сельскохозяйственных проблем с государственными воеводскими учреждениями со стороны общества сотрудничали, как правило, воеводские и окружные товарищества сельскохозяйственных организаций и кружков, а также органы местного самоуправления. Однако фактически ни одно из поветовых самоуправлений не занималась самостоятельно сельскохозяйственными делами, а выдавало некоторые квоты в рамках своих бюджетов в качестве субсидий на работу окружных обществ. Эти организации на "восточных землях" состояли в основном из осадников-колонистов, местного польского населения и являлись фундаментом, на котором строился Беспартийный блок сотрудничества с правительством.

В условиях хозяйственного кризиса 30-х гг. правительство приостановило финансирование окружных товариществ сельскохозяйственных организаций и кружков, что привело к прекращению их деятельности и не только в области сельскохозяйственной, но и общественной работе, которая имела политическое значение. Попытки воеводы их реанимировать не имела успеха. Задача осложнялась тем, что правительство предлагало организации не только перейти к принципу финансовой самостоятельности, добровольности в её работе, но и к массовому воздействию на сельское население данного региона.

Критикуя работу окружного общества и сельскохозяйственных кружков на уровне воеводства, власти отмечали, что на Полесье эта организация "не втянула в круг своих интересов широких масс, связанных с сельским хозяйством" (всего 4%), напротив, опиралась на "элемент ..., который рекрутировался в основном из помещиков и военных и гражданских осадников" [2]. В условиях экономического кризиса неприемлемым оказался индивидуальный характер общественной работы [3].

Но для того, чтобы перейти к массовому воздействию, нужно было решить две принципиальные проблемы. Как обеспечить лидерство поляков в этих организациях, а значит обеспечить их влияние на общественную акцию в Полесском воеводстве, где данная этническая группа составляла абсолютное меньшинство? Как привлечь крестьян-

ское население и втянуть его в работу польских общественных организаций?

Решение было предложено на поветовом съезде хозяйственных и общественных деятелей ББ в Дрогичине, который проходил 3 сентября 1933 г. На нем была представлена новая структура – Межкоммунальный союз гмин для поддержки сельского хозяйства, – которая стала новой организационной формой общественной работы ББ в повете.

"Надо было так организовать работу, чтобы она формально проводилась самоуправлением, фактически объединяла бы вокруг себя широкие массы сельского населения..." [2]. Ссып зерна с различными акциями на принципах кооперативов должен был стать отправной точкой для создания организаций, которые должны охватывать широкие массы. Эта акция позволяла решить сразу комплекс задач разнородного характера. Во-первых, рассматривалась как акция самопомощи на случай неурожая. Во-вторых, как способ замены зерна на более качественное. В-третьих, как беспроцентный кредит, который опирается на зерно. В-четвертых, как государственная акция, позволяющая регулирование цен на зерно в пользу крестьянина. В-пятых, эта акция должна была стать хорошей основой для создания кооперативов и других добровольных хозяйственно-общественных организаций, что позволяло развивать общественное движение на территории [3].

Таким образом, эта акция должна была заинтересовать местное крестьянское население и позволяла не только втянуть его в работу польских товариществ, но и создавало возможности для повышения их благосостояния, создания чувства уважения и благодарности к государству, что в свою очередь создавало условия для "полезного" общественного воспитания и дальнейшего развития организаций.

Для создания условий постоянного воздействия необходимо было обеспечить организационные основы созданной структуры, т.е. юридические и финансовые. Принадлежность к организации выражалась в членских взносах – ссыпе зерна (два килограмма на один гектар земли). Членами становились все самостоятельные крестьяне. Финансовые средства поветовых сельскохозяйственных союзов складывались не только из членских взносов, но и из субсидий хозяйственного и территориального самоуправления, с доходов предприятий и организаций, которые создавались на принципах кооперативов и должны были заниматься продажей зерна и полезным размещением полученных денег.

Таким образом, деятельность данной организации опиралась на местное самоуправление, что давало "твердый фундамент" для

существования – финансовые средства, возможности привлекать различные слои населения, обеспечить продолжительность работы и возможность решать проблемы, которые перерастают возможности обществ, и позволяло развивать в будущем добровольные общественные организации [3]. Межкоммунальный союз гмин должен был стать дополнением самоуправления в области организации общества и хозяйственных задач.

Территориальное самоуправление, в лице поветового отдела, который возглавлял староста, должно было осуществлять надзор над союзом и иметь право вмешиваться в формально-правовые и финансовые дела, профессиональную деятельность союза, так как последний опирался на общественные средства [4]. Кроме этого, 13 февраля 1933 г. было достигнуто соглашение между Правлением Межкоммунального союза гмин Дрогичинского повета и Правлением Окружного общества сельскохозяйственных организаций и кружков о перераспределении компетенций.

Окружное общество сельскохозяйственных организаций и групп продолжало свою деятельность, но должно было обратить внимание на чисто профессиональные сельскохозяйственные задачи – посевной материал, опытные станции, развитие животноводства. Работать оно должно было, прежде всего, среди помещиков и колонистов, которые, перестраивая согласно рекомендациям, свои хозяйства-предприятия на специализированную продукцию, должны были стать лидерами сельскохозяйственного производства. Сферой деятельности Межкоммунального союза гмин должна была стать продуманная пропаганда. По задумке, он должен был привлечь к работе основную массу сельскохозяйственного населения и с помощью месячных гминных и общинных собраний, запланированного печатного слова и системы привития массам не только сельскохозяйственных знаний, но и культурно-общественных проблем [3].

Протоколом от 13 декабря 1934 г. были разграничены компетенции между Полесской сельскохозяйственной палатой и поветовыми союзами. Полесское профессиональное самоуправление должно было помогать союзу, особенно в области подготовки печатных изданий, участия инспекторов палаты в хозяйственных гминных и общинных собраниях, а также осуществлять инспекцию гминных зернохранилищ, контролировать доходы Полесского воеводского сельскохозяйственного союза. Поветовые союзы, в свою очередь, должны были организовывать гминные и общинные собрания, выбирать темы для собраний, проводить практические занятия в поле, инструкторы должны были проводить работу над повышением уровня сельскохозяйственной технологии и по согласованию с палатой – ссып зерна.

Сельскохозяйственная палата определяла время проведения ссыла, высказывалась при проведении посевной акции и по проблемам организации сбыта продукции и кооперативов [5].

Руководители поветовых сельскохозяйственных союзов были подчинены профессиональному сельскохозяйственному инструктору. Последние персонально отвечали перед поветовым отделом, но их профессиональную деятельность контролировала сельскохозяйственная палата, которая высказывалась по поводу их назначения на должность при приеме на работу. Все субсидии, которые выделялись на общественные организации в воеводстве, передавались исключительно поветовым сельскохозяйственным союзам как единственной организации, которая осуществляла общественно-хозяйственную акцию. Им же подчинили всех других инструкторов [4].

Таким образом, в рамках ББСУ была разработана новая организационная форма работы правительства на Полесье в хозяйственно-общественной сфере. С одной стороны, она соответствовала требованиям правительственных кругов – охватывала весь комплекс сельскохозяйственных проблем воеводства, объединяла весь спектр общественно-хозяйственных организаций, была финансово самодостаточной. С другой – учитывала местные особенности воеводства, позволяла вовлечь в работу по повышению уровня производства сельского хозяйства широкие массы крестьян, обеспечивала руководящую роль поляков, которая осуществлялась через опору на полонизированное самоуправление и контроль над общественно-хозяйственными работами со стороны властей в лице старосты. Кроме этого, была обеспечена продолжительность воспитательного воздействия на сельское население через определение источников финансирования организации, через четкое распределение функций между различными учреждениями, что было юридически закреплено.

А уже в 1935 г. по распоряжению полесского воеводы была проведена люстрация работ поветовых сельскохозяйственных союзов. Результаты оказались неудовлетворительными. В это же время, когда решалась судьба данной организационной формы работы, после принятия новой Конституции и выборов 1935 г. был ликвидирован Беспартийный блок сотрудничества с правительством маршала Ю.Пилсудского. Новая фаза реорганизации общественной жизни наблюдается в 1937 г. – формируется новая правительственная партия Лагерь Национального Объединения (далее – ЛНО). Она стала наследницей Беспартийного блока сотрудничества с правительством (1928–1935).

Хозяйственная деятельность ЛНО в Полесье была положена съездом воеводской сельской организации, который состоялся

24 августа 1937 г., а в качестве делегата от центральных властей в нем участвовал генерал А.Галица. Главное внимание в своем выступлении генерал посвятил возрождению польскости на Полесье, полонизации экономической жизни. В этом же духе высказался руководитель сельскохозяйственной секции ЛНО Г.Требицкий. "Воеводство нужно превратить из края экономически пассивного в активное, а потом духовно и культурно связать его с Польшей" [6]. При решении всего комплекса проблем признали, что главной региональной проблемой является состояние сельского хозяйства.

Более точно цель деятельности партии была определена в "Набросках проекта усовершенствования организационных форм работы над повышением культурно-экономического уровня сельского населения": "крепкое связывание местного сельского населения с польской государственностью через общественное воспитание народных масс и распространение работ над повышением культурно-экономического уровня сельского населения" [7]. 4 ноября 1937 г. было решено вернуться к последним организационным формам ББ и возродить сельскохозяйственную, хозяйственную, культурно-просветительскую секции [8]. Таким образом, частично реанимируется идея повтовых сельскохозяйственных союзов ББ, но уже в виде "гминных сельскохозяйственных союзов", которые в условиях Полесья были признаны лучшей организационной формой, которая позволяла создавать филиалы на уровне громады-села [7].

Но в отличие от повтовых союзов, предложенных ББ, основная тяжесть работ над повышением культурного и хозяйственного уровня сельского населения ЛНО перенес с повта на гмину, а первой их ступенькой становилась громада. Кроме того, изменялись методы: "степень влияния на массы, независимо от конкретных акций зависит от активности лидеров – землевладельцев, учителей, осадников, интеллигенции, а уровень консолидации разнородного элемента – от старост" [9]. Для обеспечения протяженного воздействия на сельскохозяйственные массы огромную роль придавали постоянным финансовым и организационным основам этой работы.

По мнению правительства, "только соответствующим образом построенное сельскохозяйственное самоуправление (палата), которое имело публично-правовой и принудительный характер и которое обязывало своей деятельностью все сельскохозяйственное население, может эффективно работать над повышением культурно-экономического уровня сельского населения" [7]. Оно должно было стать учреждением второй инстанции, быть элементом планирующим и контролирующим и согласно с законом должно было опираться на территориальное самоуправление и на добровольные сельскохозяй-

ственные организации. Но дело в том, что на Полесье эта палата была единственным существующим представителем профессионального самоуправления, и нередко выступало в качестве исполнительного органа, т.к. добровольные организации объединяли слишком маленький процент сельскохозяйственного населения, не имели собственных финансовых средств, не смогли достойно выполнять задачи, которые волновали крестьян. Кроме того, отмечалось, что темп работ этих организаций был слишком медленный, а сфера их деятельности, как правило, мало конкретная, поэтому в ближайшее время невозможно было рассчитывать на быстрые изменения.

В результате в Полесском воеводстве основной финансово-организационной основой базой проведения работ над повышением культурно-экономического уровня населения было признано территориальное самоуправление, которое должно было использовать сотрудничество добровольных организаций там, где таковые реально существовали и выполняли поставленные перед ними задачи. Решено, что добровольные организации должны приспособить свои организационные формы и методы к территориальным условиям и опираться свою работу на гминных сельскохозяйственных союзах.

Последние фактически были объектом, формой работы, как польского самоуправления, так и общественных сил. Эти союзы должны были объединить как можно больше сельских жителей в своих рядах, стать той организационной структурой, которая позволяла осуществлять полонизационное воздействие на сельскохозяйственное население Западной Белоруссии, своеобразным каналом, организационной основой для воспитания масс. Данная форма была найдена еще в рамках деятельности ББ, но впервые в предложениях ЛНО разделена на уровни для дальнейшего проникновения вглубь территории, а центр тяжести, благодаря этому, переместился с повета на гмину. Таким образом, проблема консолидации масс в определенных организационных формах была решена.

Сельскохозяйственные группы становились первым организационным уровнем работы над повышением культурно-экономического уровня населения, другим должны были стать гминные сельскохозяйственные комиссии в составе гминного войта и двух членов гминой рады, всех председателей и заместителей существующих на территории гмины общих и отраслевых сельскохозяйственных организаций, которые охватывали своей деятельностью территорию всей гмины, постоянный представитель Сельскохозяйственной палаты, или его заместитель, два землевладельца с профессиональным образованием, избранные гминой радой. В случае отсутствия на территории гмины сельскохозяйственного союза, который охватывал

бы своей деятельностью территорию всей гмины – в состав комиссии входили председатели групп организованных хозяйств, которые существовали на территории. Функции секретаря гминой сельскохозяйственной комиссии возлагалась на районного инструктора. Третьим организационным уровнем работ становились поветовые сельскохозяйственные комиссии, которые на тот момент уже существовали, но, чтобы придать им общественный характер, связать их с территорией, сделать их более активными, решено расширить их состав через доукомплектование делегатами отраслевых, молодежных и женских организаций (по одному делегату на организацию, деятельность которой охватывала пространство повета). Секретарем поветовой сельскохозяйственной комиссии должен был стать поветовый агроном [7]. Таким образом, если учитывать тот факт, что, благодаря избирательной системе, все ключевые должности в территориальном самоуправлении находились в руках польского населения, а ЛНО контролировало руководящий состав общественных организаций на всех уровнях, то состав комиссий был исключительно польский, что гарантировало проведение определенной государственной политики.

Решено не создавать своеобразные правовые нормы, а опираться свою работу на уже существующих: Законе о самоуправлении от 23 марта 1933 г., который позволял создавать постоянные сельскохозяйственные гминные комиссии, Декрете начальника государства от 4 февраля 1919 г. о временной поветовой организации, чтобы расширять состав поветовой сельскохозяйственной комиссии путем кооптации [7], что позволяло в будущем развивать польскую общественную акцию. Весь инструкторский персонал, который вел работу на территории воеводства, организационно был подчинен соответствующим поветовым отделам, но профессионально зависел от сельскохозяйственной палаты, которая оплачивала их работу. Задачами гминных и аналогично поветовых сельскохозяйственных комиссий стали защита сельскохозяйственных интересов в рамках территориального самоуправления и одобрение предложений для поветовой сельскохозяйственной комиссии (или для Сельскохозяйственной палаты), разработка плана сельскохозяйственных работ в гмине (или повете), разработка бюджета в сфере помощи сельскому хозяйству, обеспечение сотрудничества с гминным правлением (поветовым отделением) при выполнении бюджета и плана работ учреждений и организаций, которые действуют в области сельского хозяйства на территории повета. План работы и бюджет расходов одобрялся поветовой радой и утверждался воеводским отделом после обсуждения в Сельскохозяйственной палате. Последняя устанавливала

также принципиальные направления работ над повышением культурно-экономического уровня населения воеводства, которых обязаны были придерживаться все нижестоящие органы [7].

Таким образом, главной задачей, которая решалась в рамках ЛНО, стала проблема координации польских сил, рациональное их распределение. В условиях малочисленности польского населения – это важнейшая проблема. В результате распределения функций в области культурно-хозяйственных работ среди сельского населения руководящую роль придали профессиональному самоуправлению, координацию польских сил и средств должны были обеспечить поветовые сельскохозяйственные комиссии во главе со старостой, а непосредственную работу выполняли сельскохозяйственные группы.

В результате анализа проектов партий правительственной ориентации в комплексе на уровне Полесского воеводства четко прослеживаются организационно-правовые конструкции, позволяющие обеспечить господство польской этнической группе в культурно-хозяйственной жизни региона. Перед ББ на Полесье была поставлена цель: втянуть сельские массы в правительственные организации, а ЛНО перешел к иной стадии – связыванию сельского населения с польской государственностью. При этом методом работы ББ стало рациональное усовершенствование организации и общественное воспитание, что привело к разработке в рамках Полесской воеводской организации блока в 1933 г. новой организационной формы работы в общественно-экономической области. Полесское отделение ЛНО ее сохранило, но при этом переместило на уровень гмины, что позволяло продвинуть акцию вглубь общества. В связи с изменением цели ЛНО изменился состав партии (только поляки) и метод, которым стала работа над повышением культурно-экономического уровня населения Полесья и воспитание. Проблему колонизации экономической жизни Полесья ЛНО предложил решить через координацию польских сил и их рациональное распределение работы. Фактически был создан механизм воздействия на массы (в условиях Западной Белоруссии – белорусские), который опирался на унифицированные правовые нормы и внешне не отличался от общепольского, но в Полесском воеводстве по иному были распределены функции между элементами политической системы. Главная тяжесть работ среди населения падала не на добровольные общественные организации, а на органы территориального самоуправления.

Литература

1. Словарь Ожегова [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://enc-dic.com/ozhegov/Mehanizm-15651.html> / (19.03.2012). – Название с экрана.

2. Strowski, J. Związki rolnicze na Polesiu / J. Strowski. – Brześć nad Bugiem: Poleskiego Wojewódzkiego Związku Rolniczego, 1935. – 30 с.

3. Archiwum Akt Nowych (AAN), Akta osób i rodzin, zesp. 323 K. Lewiński, k. 12. Деятельность ББ в сфере общественно-экономических работ на территории Полесского воеводства. Отчёты съездов, распоряжения, политико-экономические коммуникаты 1933–1935 гг.

4. AAN, Akta osób i rodzin, zesp. 323 K. Lewiński, k. 24. Оценка деятельности и организация поветовых сельскохозяйственных союзов на Полесье. Отчеты, проект распоряжений воеводы 1933–1935 гг.

5. AAN, Akta osób i rodzin, zesp. 323 K. Lewiński, k. 11. Деятельность Полесской сельскохозяйственной палаты и её сотрудничество с Полесским воеводским сельскохозяйственным союзом. Протоколы.

6. Государственный архив Брестской области (далее – ГАБО), ф. 1, оп. 10, д. 1352, л. 1–4.

7. ГАБО, ф. 116, оп. 1, д. 22, л. 1–6.

8. ГАБО, ф. 1, оп. 10, д. 1281, л. 1–3.

9. ГАБО, ф. 1, оп. 1, д. 1014, л. 1–9.

УДК 94(47+57)"1939/1941":323.1

С.П.Зубченко

Антинародний характер національної політики сталінського режиму у перший період Другої світової війни (1 вересня 1939 – 22 червня 1941 рр.)

Розглядаються характерні для першого періоду Другої світової війни напрямки і зміст національної політики радянської влади.

Ключові слова: Друга світова війна, національна політика, радянська зація, репресії, депортації.

Рассматриваются характерные для первого периода Второй мировой войны направления и содержание национальной политики советской власти.

Ключевые слова: Вторая мировая война, национальная политика, советизация, репрессии, депортации.

The characteristic of the first period of World War II trends and content of national policy of Soviet power.

Key words: World War II, national policies, Sovietization, persecution, deportation.

В СРСР – багатонаціональній державі національна політика завжди відігравала особливу роль. Значущість і наслідки політики найсильніше проявлялися у періоди соціальних потрясінь, серед яких одним з найбільш трагічних є Друга світова війна 1939–1945 рр. Екстремальна соціально-політична ситуація, якою був воєнний час, зробила існуючі в суспільстві національні питання першочерговими, а також створила в національних відносинах ряд нових проблем.

Важливість національного чинника у політиці СРСР в перший період Другої світової війни була обумовлена боротьбою і прагненням двох тоталітарних режимів розподілити сфери впливу у світі.

Досвід національної політики СРСР у зазначений період є застереженням для всіх, хто намагається використати національний фактор у вирішенні соціально-політичних і військових проблем у "екстремальні" періоди історії, а також для тих, хто сьогодні вирішує міжетнічні конфлікти і національні проблеми на просторах колишнього СРСР.

Тому аналіз характерних для першого періоду Другої світової війни (1 вересня 1939 – 22 червня 1941 рр.) напрямків та змісту національної політики радянської влади і є метою нашого дослідження.

У вітчизняній історіографії дослідження питання національної політики в добу Другої світової війни поділяють три етапи: перший – з 1941 р. до другої пол. 1950-х рр., другий – з другої пол. 1950-х рр. до другої пол. 1980-х рр., третій – з другої пол. 1980-х рр. до теперішнього часу.

Для першого етапу характерна відсутність в радянській історіографії спеціальних праць з історії національних відносин у роки дослідження війни. Праці з історії самої війни базувались на концепції "непорушної, великої дружби народів СРСР", яка "знайшла в роки війни своє яскраве вираження".[1]

У працях радянської історіографії другого етапу безпідставно й необґрунтовано підкреслювалось, що "в роки Другої світової війни виховання всіх радянських людей в душі дружби народів мало особливо велике значення", натомість висвітлювалися питання створення і функціонування національних військових частин у складі РСЧА. Однак не порушувалися такі негативні аспекти, як прояви національної ворожнечі в Червоній армії і скасування призову в армію представників ряду національностей. У той же час праці даного періоду відкрили завісу над такими явищами, як колабораціонізм і діяльність антирадянських повстанських рухів. Колабораціонізм народів СРСР розглядався поверхово, тенденційно, як явище, інспіроване, в основному, білоемігрантами і не мало масового антирадянського характеру. Причини колабораціонізму зводилися до суб'єктивних чинників (страх, прагнення зберегти життя, марнославство, жадоба наживи, ненависть

до радянської влади). Таким чином, замовчувалися об'єктивні причини й істинні масштаби колабораціонізму, штучно звужена його ідейна база. Учасників антирадянського повстанського руху радянська історіографія розглядала лише як прихильників і "спільників" гітлерівців, залишаючи поза увагою таку сторону цього руху, як боротьба за незалежність (зокрема, в республіках Прибалтики і на Західній Україні та Білорусії у роки війни) [2].

З другої половини 1980-х рр. у вітчизняній історичній науці розпочався новий етап, в межах якого на основі відкритих джерел за умов відсутності ідеологічного диктату видано низку наукових праць, присвячених діяльності діячів Радянської держави, які були відповідальні за розробку і втілення в життя національної політики, досліджуються проблеми депортацій народів СРСР сталінським режимом, окремі вчені об'єктивно розкрили питання створення і функціонування національних військових частин у складі РСЧА [3].

Під національною політикою СРСР автор розуміє політику, що здійснювалася державою і правлячою партією, "систему законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, спрямованих на облік, поєднання та реалізацію національних інтересів, на розв'язання суперечностей у сфері національних відносин" [4].

У роки Другої світової війни в СРСР вживалося таке визначення нації: "Історично сформована стійка спільність людей, що виникла на базі спільності чотирьох основних ознак, а саме: на базі спільності мови, спільності території, спільності економічного життя і спільності психічного складу, який проявляється в спільності специфічних особливостей національної культури" [5]. Вважаємо, що пізніші спроби уточнити це визначення не зробили істотного впливу на конкретні дослідження історії національної політики і національних відносин [6].

Розглядаючи напрямки національної політики радянської влади на новоприєднаних західних теренах СРСР у першій період Другої світової війни, необхідно комплексно проаналізувати заходи, якими впроваджувалась продекларована національна доктрина Сталіна. Адміністративно-командна система, яка була сформована у західних областях України і Білорусії, повністю ігнорувала інтереси національного, економічного і культурного розвитку народів, вимагала необмеженої централізації влади і всіх її структур, уніфікації всіх сторін суспільного життя і, що найголовніше – засобами терору і насильства.

У 1939 р. на приєднаних землях сталінське керівництво почало їх радянізацію, тобто проведення за сталінським сценарієм перетворень у політичній, економічній та культурній сферах. Ці дії мали суперечливий характер. Позитивним було створення розширеної мережі національних навчальних закладів і проведення українізації освіти всіх

рівнів. Підтвердженням цього є, у першу чергу, інформація щодо збільшення навчальних закладів і кількості учнів та студентів. Зокрема, П.Брицький підкріплює власну думку статистичними даними, згідно з якими до 1939 р. у краї було лише 139 шкіл з українською мовою навчання, а в 1940 р. кількість початкових шкіл досягла 6900, з них 6000 – українською мовою навчання. Хоч і в меншій кількості, ніж до вересня 1939 р., діяли й польські школи, факультети в університеті та інститутах з польською мовою навчання. Крім того, для підготовки вчителів відкрили педагогічні технікуми та вчительські інститути [8].

Проте без урахування сутнісних змін, насамперед "соціалістичного" змісту нової системи освіти, така оцінка неповна. Домінантами за її впровадження, переконаний автор, були не національні, а ідеологічні й геополітичні чинники, покликані забезпечити не корінні інтереси місцевого, переважно українського, населення, а далекосяжні плани радянського політичного режиму, що замінив на цих землях польський" [9].

Розвиваючи цю тезу, І.Лучаківська справедливо наголошує на тому, що, вкладаючи значні кошти в розвиток освіти, радянська влада переслідувала ряд цілей. На її думку, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами й підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування; підготовка й перепідготовка вчителів з місцевих жителів сприяла зростанню чисельності пропагандистів радянського способу життя; створення розгалуженої мережі шкіл для неписьменних давало можливість охопити ідеологічним впливом місцеве населення; переведення шкіл з польської мови навчання на українську закладало основи для широкого запровадження в майбутньому російської мови [10].

Вчені відзначають, що підпорядкування культурних, наукових і освітніх установ ідеологічним завданням влади супроводжувалося залученням місцевої інтелігенції до роботи у нових наукових закладах, філіалах АН УРСР, створених під керівництвом партії спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів тощо, сприянням популяризації їхніх творів і праць. Розширилася мережа бібліотек, музеїв, діяли театри, виставки, стаціонарні та пересувні кіноустановки та ін.

Водночас заходи радянських функціонерів щодо розвитку мережі закладів культури, зокрема бібліотек, музеїв, театрів тощо, викликають неоднозначну оцінку дослідників. У цьому контексті справедливо зазначається, що більшість наукових установ, бібліотек, музеїв, які десятиліттями діяли в краї і пропагували ідеї національно-культурного відродження, були досить потужними та популярними, але після приходу радянської влади були ліквідовані, а їхні фонди вилучено з

ідеологічних міркувань. У свою чергу, фонди цих установ заново створювалися вже за принципами комуністичної ідеології [11].

Перетворення в культурній і духовній сферах влучно охарактеризував В.Ковалюк, який визначальною рисою духовного життя суспільства внаслідок підпорядкування культури безпосередньому контролю державно-партійних органів називає одноманітність. Автор справедливо наголошує, що "навіть після далеко не демократичного польського періоду, не кажучи вже про порівняний лібералізм ще не забутого в Галичині панування австрійської монархії, сувора уніфікація думки, встановлена радянською владою, справляла на мешканців Західної України гнітюче враження", а під тиском Сталіна та його оточення українізація стала розглядатися як прояв націоналізму [12].

Неоднозначними і суперечливими є і зрушення в соціально-економічній сфері Західної України і Білорусії. Незначна частина сімей, які стали служити в структурах радянської влади, переїхала з підвалів до добре облаштованих квартир, з яких виселили і відправили до Сибіру так званих ворогів народу (інтелігенція, священнослужителі та ін.). Було введено безкоштовне медичне обслуговування населення. В економіці більшовики, руйнуючи встановлені традиції приватновласницького господарювання, провели націоналізацію промисловості, конфіскацію поміщицьких земель і розгорнули примусову колективізацію за сталінським зразком, яка, як відомо, проводилась значною мірою кривавим шляхом, і особливо складним був її перебіг у національних регіонах, де довелося вдаватися до репресивних методів насильницького тиску, жорсткого підпорядкування тощо. Були закриті всі політичні партії і громадські об'єднання, а їх члени репресовані. Почалися репресії, особливо проти "соціально небезпечних елементів" (капіталісти, поміщики, урядовці, офіцери та ін.). Репресії набули великих масштабів. 10% населення краю в ці роки стало жертвами сталінських репресій.

Дослідники справедливо вказують на певні особливості, які мали місце в Західній Україні у сфері відносин між державою й церквою. Розуміючи, що методи, якими проводився наступ на віруючих і знищення церков в інших регіонах СРСР, не дадуть у західному регіоні бажаного ефекту через масовість і авторитет церкви, влада на початковому етапі розпочала боротьбу економічними засобами. Зокрема, дослідник Б.Савчук наголошує, що для релігійних установ були встановлені податки, які в кілька разів перевищували суми надходжень. Через це багато священнослужителів були змушені переїжджати або взагалі змінювати спосіб життя [13].

У помітно гіршому становищі, на думку істориків [14], опинилася римо-католицька церква, яку влада певною мірою небезпідставно

пов'язувала з польським рухом опору. Саме цим офіційно й обґрунтували закриття костьолів та арешти католицьких священників. Що стосується греко-католицької церкви, яка була найбільшою за кількістю прихожан у Західній Україні, то до початку німецько-радянської війни влада прямо не виступала проти неї, хоча переслідування й арешти священників, конфіскації майна та земель набули масового характеру.

Більшість фахівців наголошують на цілеспрямованих репресивних акціях радянської влади щодо населення Західної України, які розпочалися одразу після вступу Червоної армії на територію краю. Було знищено й репресовано понад 1170 тис. мешканців регіону.

За словами Й.Надольського, така політика спрямовувалася на руйнування структур польського державного й адміністративного апарату, "буржуазної" системи управління і власності, зміну національного складу і соціальної структури населення, що забезпечувало ефективність подальших процесів радянської організації регіону. Вона також була акцією превентивної відповіді на боротьбу у формі конспірації та партизанського польських та українських опозиційних організацій [15].

Переслідування інакомислячих набули особливо широкого розмаху напередодні нападу нацистів на СРСР та в перші воєнні дні. Як стверджують історики діаспори А.Жуковський та О.Субтельний, НКВС розпочав винищення інтелігенції за заздалегідь складеними списками, у результаті чого загинули або були запроторені без жодних обвинувачень до таборів багато відомих громадських і політичних діячів [16].

У вирішенні національного питання радянська влада вдалась до антинародних нелюдських заходів, якими на першому етапі війни стали депортації населення. На думку ряду дослідників, депортації народів мали за мету заплановану ліквідацію багатонаціонального складу імперії, асиміляцію малих народів у російському етнічному середовищі, створення "інтернаціонального, тобто міжнаціонально єдиного народу, названого Сталіним "ноюю, соціалістичною нацією" з метою "всіх зрівняти, змішати, знівелювати і створити єдину, а значить, покірну спільність" [17].

РНК СРСР 2 березня 1940 р. прийняла постанову №289-127 цт, яка стосувалася виселення "неблагонадійних елементів" з районів Західної України і Західної Білорусії (фабриканти-заводчики, поміщики-кулаки, духівництво, великі торговці і домовласники, жандарми та офіцери, повії, кримінальний елемент і ін.).

На виконання постанови Наркомату внутрішніх справ СРСР від 2 березня 1940 р. НКВС України 10 червня отримало директиву №2372/Б про виселення з УРСР і БРСР біженців. У категорію включа-

лися всі біженці, "які виявили бажання виїхати за межі СРСР на територію, зайняту німцями, і не прийняті німецьким урядом".

Відповідно до директивного листа від 4 липня 1941 р. і Указом НКВС СРСР від 22 червня 1941 р. військовій владі надавалося право приймати рішення про виселення осіб, визнаних соціально небезпечними на територіях, де був оголошений військовий стан [18]. Цій категорії громадян заборонялося проживання у всіх містах, розташованих у прикордонній смузі, а також в краях і областях.

Причинами депортації цього контингенту населення безпідставно називались в офіційних документах контрреволюційні виступи, розкрадання соціалістичної власності, бандитизм, розбій, навмисні вбивства, підробка грошових знаків, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї та ін.

На спецпоселення було направлено з території західних областей України і Білорусії в Казахську РСР, Башкирську АРСР 279 осіб (64 сім'ї), Комі АРСР – 9711 осіб (2220 сімей), Алтайський край – 5774 особи (1286 сімей), Красноярський край – 13 131 особа (2919 сімей), Архангельську область – 37 867 осіб (8004 сім'ї), Вологодську – 9322 особи (1937 сімей), Іркутську – 1 365 осіб (2504 сім'ї), Кіровську – 2293 особи, Молотовську – 8941, Новосибірську – 3147, Омську – 6864, Свердловську – 13418, Челябінську – 1646, Чкалівську – 614, Горьківську – 1794, Іванівську область – 583 особи. Всього по названих областях, краях і республіках було розселено 132 458 осадників і лісників із західних областей України та Білорусії [19]

Отже, державна національна політика першого періоду Другої світової війни будувалася за умов суворої вертикалі жорстокого сталінського режиму. Заходи, що вживалися в цій сфері, мали антинародний характер. Переслідування, масові репресії, економічний та соціальний примус значною мірою звели нанівець ті незначні позитивні здобутки перших кроків радянської влади на новоприсвоєних землях у вересні 1939 р. – червні 1941 р. та викликали різке невдоволення населення, яке згодом переросло в масовий збройний опір радянській владі.

Література

1. Трайнин И. П. СССР – страна великого содружества народов / И. П. Трайнин. – М., 1947. – С. 44–49 ; Матюшкин Н. И. Нерушимая ленинско-сталинская дружба народов СССР / Н. И. Матюшкин. – М., 1951. – С. 28 ; Матюшкин Н. И. Нерушимая ленинско-сталинская дружба народов СССР / Н. И. Матюшкин. – М., 1951. – С. 27 ; Тельпуховский Б. С. Великая Отечественная война Советского Союза / Б. С. Тельпуховский. – М., 1952. – С. 235.

2. Панкратова А. М. Дружба народов СССР – основа основ многонационального социалистического государства / А. М. Панкратова. – М., 1953. – С. 20 ; Захаров И. З. Дружба, закаленная в боях / И. З. Захаров. – М., 1970 ; Куманев Г. А. Ленинская национальная политика – один из решающих факторов победы советского народа в Великой Отечественной войне / Г. А. Куманев // Ленинизм и опыт строительства социализма в республиках советского востока. – Фрунзе, 1970. – С. 104–112 ; Шишов Н. И. Патриотизм и интернационализм в советском обществе / Н. И. Шишов. – М., 1988 ; История КПСС. – М., 1970. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 403 ; Кораблев Ю. И. Братский союз народов СССР в Великой Отечественной войне / Ю. И. Кораблев, Г. А. Куманев // СССР – великое содружество народов-братьев. – М., 1972. – С. 188–222 ; История СССР с древнейших времен до наших дней. – М., 1973. – Т. 10. – С. С. 636 ; Козыбаев М. К. В едином строю братских народов (к 35-летию Победы советского народа над фашистской Германией / М. К. Козыбаев, Г. А. Куманев. – Алма-Ата, 1980.

3. Бугай Н. Ф. Депортация. Берия докладывает Сталину / Н. Ф. Бугай // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 123–128 ; Бугай Н. Ф. 40–50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) и История СССР / Н. Ф. Бугай. – 1992. – № 1. – С. 122–143 ; Бугай Н. Ф. О депортации народов из Прибалтики в 40–50-е годы / Н. Ф. Бугай // Молодая гвардия. – 1993. – № 4. – С. 213–223 ; Поляков Ю. Почему мы победили? О массовом сознании в годы войны / Ю. Поляков // Свободная мысль. – 1994. – № 11. – С. 67–68 ; Бугай Н. Ф. Л.Берия – И.Сталину: "Согласно Вашему указанию" / Н. Ф. Бугай. – М., 1995 ; Вылцан М. А. Депортация народов в годы Великой Отечественной войны / М. А. Вылцан // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 28 ; Бугай Н. Ф. Кавказ: народы в эшелонах (20–60-е годы) / Н. Ф. Бугай, А. М. Гонов. – М., 1998. – 368 с. ; Жуков Ю. Н. Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков / Ю. Н. Жуков. – М., 2000 ; Бугай Н. Ф. Депортация народов Крыма: документы, факты, комментарии / Н. Ф. Бугай. – М., 2002 ; Рубцов Ю. В. Из-за спины вождя: Политическая и военная деятельность Л.З.Мехлиса / Ю. В. Рубцов. – М., 2003 ; Подпрятков Н. В. Национальные воинские формирования народов Советского Союза в СССР и в фашистской Германии в годы Второй мировой войны / Н. В. Подпрятков. – Пермь, 2006. – С. 232 ; Трофимов Е. Н. Государственная национальная политика России: законодательный аспект / Е. Н. Трофимов. – М., 2008. – С. 142 ; Берлинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России / В. А. Берлинских. – С. 21 ; Пыхалов И. В. За что Сталин выселял народы. Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездие? / И. В. Пыхалов. – М., 2008. – С. 1.

4. Тавадов Г. Т. Этнология : современный словарь-справочник / Г. Т. Тавадов. – М., 2007. – С. 252.

5. Сталин И. В. Национальный вопрос и ленинизм. Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения. – М., 1949.

Т. 11. – 1949. – С. 333.

6. Филиппов В. Р. Родовая травма российского федерализма (Вновь о ленинско-сталинской теории нации) / В. Р. Филиппов // Казанский федералист. – 2007. – № 1–2.

7. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. – 3-е издание. – М., 1970–1977. – Режим доступа:

<http://bse.sci-lib.com/article114193.html>. – Название с экрана.

8. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. П. Брицький. – Чернівці, 1995. – С. 23.

9. Сворак С. Становлення радянської системи освіти в західному регіоні України: традиції та проблеми / С. Сворак. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – С. 13.

10. Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939–1941 рр.) / І. Лучаківська. – Дрогобич : Відродження, 1999. – С. 72–73.

11. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти "радянзації" Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р.) / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 7.

12. Там само. – С. 10.

13. Савчук Б. За українську церкву / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея, 1997. – С. 101.

14. Сергійчук В. І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. І. Сергійчук ; Валентина Барташ (ред.), Тетяна Сергійчук (іменний покажчик). – К. : Дніпро, 2001. – 494 с.

15. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Надольський Й. Е. ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2007. – 19 с.

16. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів : Вид. НТШ, 1992. – С. 120.

17. Буга М. Ф. Депортація населення України (30–50-ті роки) / М. Ф. Буга // Укр. істор. журнал. – 1990. – № 10. – С. 20–26.

18. Депортації. Західні Землі України кінця 30-х – початок 50-х рр. : документи, матеріали, спогади. – Львів, 1996.

Т. 1. – 1996. – С. 358.

19. Депортації. Західні Землі України кінця 30-х – початок 50-х рр. : документи, матеріали, спогади. – Львів, 1996.

Т. 1. – 1996. – С. 360.

М.В.Главацький

Гebітскомісаріати в системі адміністративно-територіального поділу, правової та господарської діяльності окупаційної влади 1941–1944 рр. (на прикладі генеральної області "Київ")

На основі документів державних архівів України виявлено та досліджено особливості організації та функціонування гebітскомісаріатів у системі адміністративно-територіального поділу та правової діяльності окупаційної влади 1941–1944 рр. на прикладі генеральної області "Київ".

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, окупаційний режим, органи окупаційної влади, генеральна область "Київ", Центральний державний архів вищих органів влади та управління, гebітскомісаріат, правова діяльність.

На основе документов государственных архивов Украины обнаружены и исследованы особенности организации и функционирования гebітскомиссариатов в системе административно-территориального деления и правовой деятельности оккупационных властей 1941–1944 гг. на примере генеральной области "Киев".

Ключевые слова: Великая Отечественная война, оккупационный режим, органы оккупационной власти, генеральная область "Киев", Центральный государственный архив высших органов власти и управления, гebітскомиссариат, правовая деятельность.

Based on the documents state archives of Ukraine revealed and investigated features of organization and functioning hebitskomisariats in the system of administrative-territorial division and legal activities of the occupation government of 1941–1944 on the example of the general field of "Kyiv".

Key words: World War II, the occupation regime, the occupation authorities of government, general area "Kyiv", Central State Archive of higher authorities and management, hebitskomisariat, legal activity.

Управлінська модель німецької влади в 1941–1944 рр., що була створена на захоплених українських землях для реалізації завдань уряду "нового порядку", базувалася на жорстко ієрархованій і субординованій системі органів та установ цивільної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна" (далі – РКУ). На прикладі генеральної області "Київ" автор розкриває структурну підпорядкованість та

напрями діяльності гебітскомісаріатів як складової адміністративного поділу та окремої управлінської структури.

Питанню налагодження управлінської системи окупаційної влади присвячені роботи В.В.Кружкова, М.В.Коваля, В.І.Кучера, В.С.Коваля, М.М.Загорулька та А.Ф.Юденкова, О.Є.Лисенка [1]. На дисертаційному рівні дану проблему висвітлювали П.В.Рекотов, М.М.Михайлюк, І.В.Перехрест, О.М.Гончаренко. Однак питання діяльності гебітскомісаріатів у системі адміністративно-територіального поділу та правової діяльності окупаційної влади на території генеральної області "Київ" (далі – ГО "Київ") не ставали на даний момент об'єктом вивчення.

Автором поставлена мета: дослідити та виявити особливості організації та функціонування гебітскомісаріатів у системі адміністративно-територіального поділу та правової діяльності окупаційної влади 1941–1944 рр. на прикладі генеральної області "Київ".

З метою поглибленого вивчення зазначеної проблеми автор ставить основні завдання: дослідити місце гебітскомісаріатів у системі територіального поділу, показати особливості організації органів управління, виявити правничий елемент функціонування гебітскомісаріатів на території вказаного регіону.

Адміністративно-територіальне облаштування РКУ передбачало створення генеральних округів, які, у свою чергу, розподілялися на гебітскомісаріати та штатткомісаріати.

Однією із складових німецьких адміністративних установ в ГО "Київ" як складовій РКУ виступали гебітскомісаріати, кожен із яких складався з кількох (як правило – з трьох) районів. Їх офіційна назва залежала від місця, у якому перебувала установа гебітскомісаріату. Вживати інші назви заборонялося. Цифрові позначення адміністративно-територіальних утворень визнавалися недоцільними. Місце розташування установи гебітскомісаріату визначав рейхскомісар [2, арк. 1].

Назви "гебітскомісар" та "гебітскомісаріат", оскільки їх було неможливо дослівно перекласти українською мовою, окупаційною владою пропонувалося використовувати за німецькою назвою, а при написанні використовувати кирилицю. Назви "обласний комісар", "окружний комісар" вживати заборонялося. Водночас у тогочасній місцевій пресі та службовому діловодстві органів місцевого управління ці назви застосовувалися чи не до останнього дня окупації.

Службовий статус гебітс- та штатткомісаріатів був однаковим. Так, у березні 1943 р. відповідно до розпорядження рейхсміністра східних окупованих територій вказувалося на недоцільність використання назви "штатткомісаріат". У документі зазначалося: "Для цього немає жодних причин, оскільки штатткомісари відрізняються від

гебітскомісарів виключно тим, що вони компетентні лише на визначеній міській території. Організаційно-управлінські статуси міських і гебітскомісарів повністю однакові і особливо згадувати штадткомісарів одночасно з гебітскомісарами не потрібно" [3, арк. 53].

Слід визнати, що розбіжність у підходах до організаційного оформлення гебітскомісаріатів була доволі значною і в кожному окремому випадку залежала від позиції і власного бачення цієї проблеми генеральними комісарами. Так, організаційна схема гебітскомісаріатів генеральної області "Київ" передбачала існування німецького та українського відділень. Німецьке відділення складалося з відділів: торгівлі та економіки; праці (біржа праці); харчування, сільського господарства та забезпечення продовольством. Останньому відділу підпорядковувалися керівник з питань сільського господарства в сільській місцевості та відповідні районні керівники. У складі українського відділення перебували відділи освіти, будівництва, фінансів. Безпосередньо гебітскомісару підпорядковувалися лікар, ветеринар та фармацевт гебіту, а також відділ геодезії. Керівник українського відділення не мав права управляти районними, міськими та сільськими адміністраціями. Вони підпорядковувалися безпосередньо гебітскомісару [4, с. 131] (див. табл.).

Таблиця

Схема організаційної структури (відділів) гебітскомісаріатів генеральної області "Київ". За "Планом роботи відділів гебітскомісаріату" від 8 жовтня 1942 р.

Назва відділу	Функції та завдання відділу	Хто очолював
1	2	3
1. Загальний	Службовий нагляд, внутрішній розпорядок, особовий склад, утримання службовців, відпустки, домашній побут, вхідна та вихідна кореспонденція, таємні документи, нагляд за службовими перевезеннями, прийом та відправлення відвідувачів	Старший міський інспектор, у підпорядкуванні якого перебували службовий водій та троє перекладачів

1	2	3
2. Політичний	Політика, раси, культура, музеї, бібліотеки, телефонний зв'язок, церква, народні і вищі школи, правосуддя, соціальне забезпечення, зібрання, книгосховища	Особисто гебітскомісар
3. Адміністративний	Поліція, нагляд за допоміжною адміністрацією, німецьке бюро записів актів громадянського стану, державний контроль над цінами, організація реєстрації і прописки населення, соціальне страхування, паспортизація, перевірка документів, полювання та рибний промисел, транспортні засоби, посвідчення на право керувати транспортними засобами, забезпечення квартирами	Урядовий інспектор, у підпорядкуванні якого перебували перекладач та міський інспектор
4. Фінансовий	Банки, рахунки, бюджет та податки, грошова система, розрахункові засоби в іноземній валюті, засоби на утримання сім'ї, нагляд за районними банками, ощадні каси, ревізія господарської діяльності підприємств, заготівля, речовий склад, місця розквартирування	Службовець, якому підпорядковувалися урядовий інспектор, двоє службовців, перекладач та службовий водій

1	2	3
5. Господарський	Займався використанням сировини, регулюванням та управлінням виробництвом, наглядом за функціонуванням підприємств та організацій, управлінням професійними школами, ціноутворенням, ремісничим виробництвом, торгівлею, обліком та розподілом виробленої продукції, виданням ордерів на отримання нормованих продуктів, палива та бензину, а також транспортною справою	Гебтсскомісар, у відділі працювали старший міський секретар, технік та спеціаліст із торгівлі
6. Технічний	Вода та електростанції, будівництво (висотні та підземні роботи, цегла, камінь)	До складу входили два інженери та троє техніків
7. Продовольства та сільського господарства - підвідділ виробництва - підвідділ заготівель	- сільськогосподарське виробництво, виробництво молока і рослинництво, нагляд за посівом рослин і посівним матеріалом, тваринництво й утримання тварин, сільськогосподарська техніка; - загальні питання заготівель і постачання, товарний обіг і забезпечення сільськогосподарського населення предметами першої необхідності, зернові культури,	Окружний сільськогосподарський керівник; - один службовець; - зондерфюрер

1	2	3
	насіння олійних культур і виробництво фуражу (включаючи круп'яні, борошняні та макаронні вироби, продукти прядіння, тваринницьке господарство, молочна і жиропереробна промисловість, цукрова промисловість, картопляне, плодове та овочеve господарства, напої і лікарські засоби, забезпечення функціонування підприємств)	
8. Праці та соціального управління	Питання використання робочої сили, управління чужим (безгосподарним) майном, оплата праці	Старший державний службовець. До відділу входили двоє державних службовців середнього рангу та двоє службовців

Таблицю складено за матеріалами архівних документів:

Державний архів Київської області, ф. Р.-2494, оп. 1, спр. 1, арк. 6–13 та Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2077, оп. 1, спр. 10, арк. 16, 61.

Кваліфікованих спеціалістів катастрофічно не вистачало, а тому з представників місцевого населення масово рекрутувалися управлінські кадри. У відділах гебітскомісаріатів РКУ працювало немало спеціалістів, набраних саме з представників місцевого населення. Так, у структурі відділів гебітскомісаріату "Лохвиця" генеральної округи "Київ" працювало 30 цивільних місцевих осіб, які займали переважно технічні посади допоміжного характеру [5, арк. 9].

Це правило було не винятком, а радше повсякденною практикою роботи гебітскомісаріатів. Вищим німецьким управлінням довелося, не відмовляючись від принципів расистської теорії, усе ж перейти до вимушеної "окупаційної практики" рекрутування кадрів із представників місцевого населення.

Гейтскомісарам належали практично всі владні повноваження, що поширювалися на підконтрольну їм територію. Ці службовці здійснювали управління відповідними територіями від імені "фюрера", але отримували вказівки безпосередньо від генерального комісара.

Гейтскомісари здійснювали прийом місцевих мешканців, які могли звернутися до них з приводу розв'язання особистих проблем. Для цього гейтскомісари також виїздили на місце. Встановлювалися фіксовані години прийому. Як правило, гейтскомісар працював у певному районі цілий робочий день. Офіційним місцем прийому ставало приміщення, у якому знаходилась будь-яка німецька установа, наприклад, військова комендатура [6, арк. 82].

Під час прийому на відповідальні посади в місцеві органи влади представників місцевого населення існувала система рекомендацій, що полягала в тому, що гейтскомісари враховували рекомендації своїх колег із сусідніх районів. Ось яку характеристику отримав керівник гейтскомісаріату "Біла Церква" доктор Штельцер щодо одного з представників місцевого населення: "Годавач цього є начальник типографії с.Хабного. З моменту моєї діяльності він проявив себе з позитивної сторони. Він має значні заслуги у випуску місцевої газети і з великими труднощами дібрався до вас у Сквиру. Думаю, що ви маєте потребу у спеціалістах, тим більше, що на нього можна покластися в усіх відношеннях" [7, арк. 44].

Для ефективного та оперативного управління підлеглими районами в гейтскомісаріатах організувалася кур'єрська служба. Затверджені районною поліцією кур'єри зобов'язувалися з'являтися у визначені дні до приміщення гейтскомісаріату для отримання службової кореспонденції, яка потім направлялась у підвідомчі установи [8, арк. 113]. Уся службова кореспонденція проходила через відповідні органи жандармерії при гейтскомісаріатах. Ці органи контролювали проходження відповідної кореспонденції до безпосередніх виконавців.

Гейтскомісари наділялися повноваженнями у сфері кримінальних покарань. Так, у разі правопорушення, яке підлягало юрисдикції рейхскомісара, гейтскомісар мав право постановити про арешт такої особи, призначити їй тюремне ув'язнення терміном до шести тижнів, грошовий штраф розміром до 10000 крб або конфіскацію майна, застосовуючи ці покарання разом чи окремо. Розпорядження гейтскомісарів про покарання осіб ненімецької національності не підлягали оскарженню. У випадку, коли цю справу розглядав німецький або особливий суд, судові засідання могло проходити без присутності сторін процесу.

Керівники гейтскомісаріатів мали право виносити кримінальні покарання без проведення самого судового процесу. Так, під час при-

мусового набору робочої сили до Рейху вони мали право засуджувати до позбавлення волі осіб, які не з'являлися до місць оголошеного збору. Наприклад, мешканці гебітскомісаріату "Лохвиця" отримали "карне розпорядження" гебітскомісара, у якому людей повідомили про їх покарання тюремним ув'язненням терміном на 1–2 роки. Для відбування покарання людей зобов'язали добровільно з'явитися до жандармерії м.Лохвиці. У розпорядженні був і такий запис: "У разі Вашої неявки Ви зазнаєте далеко більшої кари через Німецький суд. Крім цього, при неявці для відбуття кари буде конфісковано власність Ваших рідних" [9, арк. 45].

Окупаційною адміністрацією широко застосовувався такий вид покарання, як смертна кара. Загалом цим видом правової санкції (надзвичайної і виняткової в будь-якій державно-політичній системі) каралися особи, які: вчиняли злочинні дії щодо німецької держави або влади, встановленої в окупованих областях; допускали насильство проти громадянина Райху або належного до німецького народу з причини його належності до німецького народу; допускали насильство проти осіб, належних до німецької армії, німецької поліції включно з її допоміжними силами, державної служби праці, службової установи чи угруповання НСДАП; підбурювали до непослуху чи виступали проти німецьких розпоряджень та наказів; навмисно перешкоджали виконанню виданих владою розпоряджень; допомагали "організаціям, які діють проти Німеччини, або намагалися зберегти об'єднання, які заборонені Німецькою владою"; вчинили підпал, якщо він шкодив німецьким інтересам.

Слід зазначити, що рейхскомісар своїми розпорядженнями розширював коло осіб, які могли зазнати відповідного покарання: "хто через ненавмисну або підбурюючу діяльність проявляє ворожонімецький настрій, або через свою всяку іншу поведінку понижує повагу або шкодить благо Німецької держави чи німецькому народу", "коли вона згідно з загальнонімецькими карними законами і зарядженнями німецької влади не грозить, але чин свідчить про особливо низькі наміри або є надзвичайно тяжкий з інших причин; в таких випадках кара смерті допускається також проти неповнолітніх тяжких злочинців".

Вказане діяло неоднаково до різних категорій населення. Цим нормативно-правовим актом передбачалося керуватися нормами розпорядження "Про застосування карних законів проти поляків і жидів у включених східних округах" від 4 грудня 1941 р., відповідно до якого вживалися суворіші заходи поляків і євреїв. Рейхскомісар мав право застосувати ці нормативні приписи також і щодо інших етнічних категорій населення [10, арк. 52, 53].

Санкціонування смертної кари щодо представників місцевого українського населення можемо знайти і в інших локальних нормативних актах, які передбачали відповідні покарання в таких випадках: зберігання зброї та знищення сільськогосподарських продуктів [11, арк. 32]; допомога втікачам із німецького полону; саботаж або ж неповідомлення про місце знаходження саботажників найближчій службовій установі або комендатурі [12, арк. 10]; порушення порядку забою худоби [13, арк. 23]; зараження венеричною хворобою представника німецької національності [14, арк. 29]; порушення встановлених правил з попередження інфекційних захворювань [15, арк. 45]; порушення правил евакуації з прифронтових районів.

Гебітскомісари вживали заходів з виявлення осіб, які зазнали поранення від застосування зброї, у тому числі вогнепальної. Так, керівник одного з органів місцевого управління отримав розпорядження гебітскомісара надати головним лікарям медичних закладів інформацію про покладання на них обов'язку виявлення поранених осіб, які перебували на лікуванні або зверталися по медичну допомогу. Головних лікарів зобов'язували повідомляти прізвище та місце проживання поранених від застосування вогнепальної зброї людей. Вони ж відповідали і за правильність наданих персональних даних про поранених осіб. У разі втечі цих людей із місцевих медичних закладів відповідальність у вигляді арешту перекладалася також на головних лікарів [16, арк. 1].

З особливою увагою та прискіпливістю гебітскомісари ставилися до складання списків колишніх комуністів, комсомольців та радянських активістів. Ці списки подавалися усіма установами до місцевих управ. За правильність та правдивість внесених даних відповідав керівник установи, у якій працювали ці люди [17, арк. 1].

Аналогічні кроки робилися також для виявлення євреїв. Так, при перереєстрації медичного персоналу всі працівники медичних установ отримали вказівку, окрім документів про освіту та попередню роботу, надавати ще й метричні свідоцтва батьків та дідів [18, арк. 11].

У руках генеральних комісарів та гебітскомісарів зосереджувалася практично вся влада на місцях. Така надмірна централізація виправдовувалася перебуванням німецьких інституцій у реальному ворожому середовищі, практичними потребами роботи, спрямованої на забезпечення подальшого ведення війни. Проте цей підхід змушував гебітскомісарів займатися дріб'язковими, незначними питаннями.

Окупаційною адміністрацією здійснювалися заходи з організації медичного обслуговування місцевого населення. Так, відповідно до розпоряджень рейхскомісара з 1 травня 1942 р. вводилось обов'язкове страхування робітників та службовців на випадок їх тимчасової

непрацездатності. Це розпорядження було продубльоване відповідними нормативними актами на рівні гебітскомісаріатів. Але в окремих округах ці документи з'явилися майже через рік після їх видання рейхскомісаром.

Так, у гебітскомісаріаті "Гадяч" це розпорядження почало діяти лише з 1 квітня 1943 р., хоч регіон увійшов до складу РКУ ще 1 вересня 1942 р.

Аналогічні терміни впровадження зазначеного розпорядження рейхскомісара простежуються і в інших округах. Так, медичні заклади Кременчуцького району отримали інструктивні матеріали лише в середині липня 1943 р. Цілком очевидно, що німецьким управлінням було, так би мовити, не до забезпечення цих надто важливих для місцевого населення соціальних потреб. З іншого боку, подібні дії гебітскомісарів засвідчують факт невиконання розпоряджень вищого німецького керівництва. У будь-якій управлінській системі рядовий чиновник не повинен впливати на рівень виконавської дисципліни, відштовхуючись від власних звичок та уподобань. У німецькій же окупаційній системі такі випадки мали місце досить часто.

З особливою увагою окупаційна адміністрація ставилася до спроби організації виробництва поза її контролем. Місцеві жителі, намагаючись якимось чином вижити, створювали кустарне виробництво, зокрема, олійниці, на яких перероблялося насіння соняшника, млини тощо. Але наказами місцевої німецької адміністрації таке виробництво заборонялося, а винні в порушенні вказівок підлягали суворому покаранню.

Тільки гебітскомісари видавали патенти на кустарне виробництво. Особи, які займалися виробничою діяльністю без належних дозволів, підлягали грошовому штрафу у розмірі 5000 крб. У них також відбирали інструменти. Нагляд за виконанням розпорядження та контроль за цінами покладався на сільських старост [19, арк. 69].

Під управлінням гебітскомісаріатів здійснювалась економічна експлуатація населення окупованих областей. Для осіб, які насмілювалися самовільно розпоряджатися результатами власної праці, встановлювались суворі покарання. "Треба раз і назавжди усвідомити, що той, хто заріже свиню без дозволу і без виконання обов'язкової здачі, буде, не враховуючи виправдовувальних причин, покараний в'язницею, тяжким ув'язненням або смертю", – таким міг бути результат невиконання наказу гебітскомісара.

Саме гебітскомісарам доводилося на практиці розв'язувати екстренні, нагальні проблеми. Так, взимку 1941–1942 рр. для порятунку замерзаючої німецької армії саме вони організували збір теплих речей серед місцевого населення, а навесні 1943 р. здійснювали

допомогу біженцям із районів бойових дій, зокрема розміщували їх на підконтрольній території, організовували елементарне харчування [20, арк. 110].

Під керівництвом гебітскомісарів перебували місцева жандармерія та поліція. Гебітскомісари координували їх роботу через відповідні накази та розпорядження. Так, поліція Васильківського району через посередництво районної управи отримала наказ гебітскомісара від 14 квітня 1942 р., у якому вказувалося: "Прошу мені точно повідомляти про всі випадки шпигунства, саботажу, комуністичної пропаганди, розбійництва, побоїв, убивств, розбійництва з метою пограбування – які будуть помічені в районі" [21, арк. 67].

Однією з проблем, якою довелося займатися службовцям цивільної адміністрації РКУ, стало налагодження роботи пошти і зв'язку. Відповідно до розпорядження рейхскомісара "Врегулювання порядку допуску до користування цивільним телефонним зв'язком" від 29 червня 1942 р. встановлювався новий порядок надання дозволів на приєднання установ до телефонного зв'язку – як із Рейхом, так і в середині Рейхскомісаріату. Розпочалася процедура переведення заявок на німецьку поштову службу. Передбачалося, що в майбутньому всі ці питання будуть перебувати у віданні генерального поштового комісара. "Тим самим установи цивільного управління звільняються від виконання завдань, які не є властивими для управлінських відомств, а тому будуть виконувати лише допоміжні функції", – зазначав рейхскомісар.

Відзначимо, що реалізація положень управлінсько-розпорядчої системи на практиці Рейхскомісаріату виглядала досить умовною. Генеральному поштовому комісару направлялися заявки лише від німецьких відомств. Щодо заяв усіх інших установ, гебітскомісару ставилося в службовий обов'язок перевіряти можливість їх приєднання до ліній зв'язку з погляду економного використання приладів та інших технічних засобів недопущення їх надмірної перевантаженості. Відповідні служби гебітскомісаріату зобов'язувалися відключати "небажаних користувачів" з урахуванням небезпеки організації прослуховування ліній зв'язку.

Реально гебітскомісарів так і не звільнили від проблем організації телефонного зв'язку. Їх зобов'язували розглядати заявки установ на приєднання до телефонного зв'язку з Рейхом, які вже пройшли відповідну процедуру в установах поштової служби. Щоправда, останні відповідали за надання достовірних даних. Гебітскомісари надавали свій висновок про можливість підключення (з'ясувавши благонадійність заявника та необхідність), попередньо узгодивши це питання в

охоронній поліції. Лише після отримання такого дозволу гебітскомісар звертався з відповідним зверненням генерального поштового комісара.

Передбачався аналогічний порядок підключень до мереж місцевого (німецького та українського) зв'язку. Гебітскомісари несли відповідальність за підключення до телефонних мереж небажаних користувачів. Відмова гебітскомісара вимагала обґрунтування тільки щодо німецьких установ. Розглянувши заяву, гебітскомісар направляв свої висновки безпосередньо генеральному комісару.

Німецька цивільна адміністрація здійснювала підготовку телефонних мереж для передачі їх на баланс установ генерального поштового комісара.

Цивільна адміністрація РКУ відповідала практично за всі питання і проблеми, які виникали на підконтрольній їм території. Так, проблеми технічного характеру при організації поштової служби також покладалися на генеральних та гебітскомісарів. "Я запланував у кожному населеному пункті з резиденцією гебітскомісара створити поштову службу... існують також труднощі в тому, що часто будівлі пошт майже повністю зруйновані, а мої службовці не мають навіть меблів... я Вас прошу вказати гебітскомісарам на те, щоб вони приділяли увагу облаштуванню моїх установ і обслуговуючого персоналу... я буду вдячний, якщо Ви віддасте розпорядження, щоб із поштових приміщень не забиралися меблі та інші предмети, а гебітскомісари піклувалися про охорону приміщень до прибуття моїх співробітників", – зазначав генеральний комісар пошт України у своєму листі від 19 червня 1942 р., опублікованому в "Центральному бюлетені Рейхскомісаріату" [22, арк. 51–52]. Цікаво, що в надрукованому тексті були відсутні резолюції чи вказівки рейхскомісара, зазначалось лише – "Генеральним та гебітскомісарам". Очевидно, що таким чином рейхскомісар сформулював вказівку на виконання тексту листа.

Ще одним із тимчасових органів управління стали представництва генеральних комісарів (Aufstenstelle). Оскільки генеральні комісаріати контролювали доволі велику територію, в окремих, надто важливих місцях створювалися представництва відділів. Так, у Полтаві у квітні 1943 р. існувало представництво відділу сільського господарства і продовольства генерального комісаріату "Київ". Саме звідси напряду віддавалися накази і розпорядження відповідним гебітскомісаріатам.

Існування інституту представництв генерального комісара пояснює розпорядження рейхскомісара "Спільне виконання адміністративних завдань сусідніх областей округу" від 27 березня 1942 р. Відповідно до цього нормативного акту рейхскомісар вказав на непотрібність "контролю управлінських завдань на нижчому рівні за допомогою

"представництв" або "інспекцій" генерального комісара та інших установ". Рейхскомісар залишив за собою право на затвердження у виняткових випадках цих інстанцій у тому разі, якщо розв'язання надто важливих проблем вийде за межі однієї місцевості. Розпорядженням встановлювалися порядок, умови й доцільність збереження та створення представництв:

"а) представництва відділу харчування і сільського господарства генерального комісаріату повинні і в майбутньому залишатися в колишніх радянських обласних центрах, якщо управління сільського господарства має там власні опорні пункти (центри зі збору податків, МТС, місцевих спеціалістів)...

в) проведення великих за обсягами будівельних проектів обласного значення (будівництво доріг, меліорація) повинні залишатися в компетенції відповідних установ. Рейхскомісар та генеральні комісари для проведення цих робіт можуть створювати нові будівельні установи, а також ліквідувати їх після завершення робіт".

Цим же розпорядженням рейхскомісар урегулював службові відносини між керівниками представництв та гебітскомісаріатів. Керівники представництв зобов'язувалися доводити до відома гебітскомісарів усі питання політичного характеру або ж ті дії, які за своїм значенням зачіпали принципи вже встановленого порядку управління. Ці повідомлення мали здійснюватись усно, у письмовому вигляді, у телефонному режимі або ж повідомлялися шляхом особистої явки до гебітскомісара. У разі, якщо з якихось принципових питань керівник представництва направляв генеральному комісару чи особисто рейхскомісару доповіді, він зобов'язувався надавати їх копії і гебітскомісару.

Персональне спілкування між керівником представництва та гебітскомісаром обмежувалося лише службовими питаннями, і за винятком невідкладних проблем лише на місці їх служби. Керівникам представництв генеральних комісаріатів та гебітскомісарам вказувалося на неприпустимість використання візитів для особистого спілкування [23, арк. 17].

На рівні окремих гебітскомісаріатів також існували відповідні представництва. Так, представництво керівника гебітскомісаріату "Васильків" існувало у Фастові. Місто відіграло важливу роль не лише для забезпечення діяльності цивільної адміністрації РКУ, а й мало військове значення, оскільки в ньому розташовувався один із найбільших залізничних вузлів України. Представництво гебітскомісара координувало роботу установ міста та району. Усе офіційне листування з приводу різноманітних управлінських дій проходило через цей орган влади. Саме йому направлялися повідомлення жандармських

постів про проведення слідчих дій проти місцевих мешканців із детальним укладенням усіх обставин справ. Представник гебітскомісара віддавав накази місцевій допоміжній охоронній поліції, у тому числі й про негайний арешт осіб, які відмовилися від виконання робіт.

Отже, гебітскомісаріати стали наймасовішим німецьким органом цивільної адміністрації Рейхскомісаріату "України". Цей орган підпорядковувався відповідним генеральним комісаріатам і репрезентував німецьку верховну владу. Водночас він був середньою ланкою між вищим керівництвом та органами місцевого самоуправління окупаційної влади – управами. Розбіжність у підходах до організаційного оформлення гебітскомісаріатів на території генеральної області "Київ" була доволі значною і в кожному окремому випадку залежала від позиції і власного бачення цієї проблеми генеральними комісарами. Правові засади функціонування гебітскомісаріатів зачасту залежали від суб'єктивного чинника. Організаційна схема гебітскомісаріатів досліджуваної області передбачала існування німецького та українського відділень. Перевага у керівництві належала німецькому відділенню, а керівник українського відділення не мав права управляти районними, міськими та сільськими адміністраціями. Останні, в свою чергу, підпорядковувалися безпосередньо гебітскомісару.

Досліджуючи місце гебітскомісаріатів у адміністративно-територіальному поділі генеральної області "Київ", автор дослідження дійшов висновку, що вони мають чіткі географічні межі, а їх діяльність (господарська, соціальна, юридична) є відтворенням управлінської системи окупаційного режиму змішаного типу, де цивільна та громадська діяльність переплітається із військово-адміністративними функціями органів влади.

Література

1. Кружков В. Что несут немецкие фашисты народам Советского Союза / В. Кружков. – Воениздат НКО, 1942. – 35 с. ; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1979. – 134 с. ; Коваль В. С. Подвиг народный. Україна у Великій Вітчизняній війні / В. С. Коваль. – К. : Политиздат Украины, 1970. – 64 с. ; Загорулько М. М. Крах плана "Ольденбург": о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – 3-е изд., доп. – М. : Экономика, 1980. – 376 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 2077, оп. 1, спр. 10, арк. 1.
3. ЦДАВО, ф. 2077, оп. 1, спр. 20, арк. 53.
4. Лauer Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Венді Лauer ; пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. – К., 2010. – 368 с.

5. Полтавський обласний державний архів (далі – ПОДА), ф. Р.-2499, оп. 1, спр. 18, арк. 9.
6. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р.-2418, оп. 1, спр. 6, арк. 82.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 6, спр. 72222-ФП, арк. 44.
8. ДАКО, ф. Р.-4415, оп. 1, спр. 1, арк. 113.
9. ПОДА, ф. Р.-2499, оп. 1, спр. 10, арк. 45.
10. ЦДАВО, ф. 2077, оп. 1, спр. 15, арк. 52, 53.
11. ЦДАВО, ф. 2077, оп. 1, спр. 13, арк. 32.
12. ЦДАВО, ф. 2077, оп. 1, спр. 14, арк. 10.
13. ЦДАВО, ф. 2077, оп. 1, спр. 13, арк. 23.
14. ЦДАВО, ф. 2077, оп. 1, спр. 13, арк. 29.
15. ЦДАВО, ф. 2077, оп. 1, спр. 13, арк. 45.
16. ПОДА, ф. Р.-2642, оп. 1, спр. 62, арк. 1.
17. ПОДА, ф. Р.-2642, оп. 1, спр. 20, арк. 1.
18. ПОДА, ф. Р.-2642, оп. 1, спр. 61, арк. 11.
19. ПОДА, ф. Р.-2795, оп. 1, спр. 8, арк. 69.
20. ПОДА, ф. Р.-2499, оп. 1, спр. 11, арк. 110.
21. ДАКО, ф. Р.-2443, оп. 1, спр. 5, арк. 67.
22. ДАКО, ф. Р.-2539, оп. 1, спр. 6, арк. 51, 52.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 17.

УДК 94(477)"1945/1954":314.745.4(477.41)

К.П.Двірна, В.В.Фесенко

Репатріанти Київщини в 1945–1954 рр.: політико-виховна робота, розселення та працевлаштування

У статті розглядається малодосліджене питання організації та проведення радянськими політорганамі політико-виховної роботи серед репатріантів Київщини, а також проблеми розселення та працевлаштування, що виникали під час повернення їх на батьківщину.

Ключові слова: репатріація, репатріанти, остарбайтери.

В статье рассматривается малоисследованный вопрос организации и проведения советскими политорганами политико-воспитательной работы среди репатриантов Киевской области, а также проблемы расселения и трудоустройства, которые возникали во время возвращения их на родину.

Ключевые слова: репатриация, репатрианты, остарбайтеры.

The little explored question of political and educational work organization and conduct among Kyiv region repatriates by Soviet authorities is considered, as well as resettlement and employment problems that arose during their return home.

Key words: repatriation, returnees, Ostarbaiter.

Питання репатріації (повернення) на батьківщину радянських громадян, які у роки Другої світової війни з різних причин опинилися за межами території СРСР, на сьогоднішній день є малодослідженим. Ця тематика радянськими істориками з ідеологічних міркувань майже не розглядалася.

Наприкінці 1980-х рр. найбільш активно на пострадянському просторі проблематику остарбайтерів та дотичну до репатріації тему вивчали російські історики В.Земсков та П.Полян, які ввели в обіг значний статистичний матеріал із розсекречених архівних фондів СРСР. Вагомий вплив на подальші студії в Україні справила праця П.Поляна "Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация" [9].

В Україні на початку 90-х рр. інтерес істориків до вивчення питання репатріації виникав досить повільно. Тому на сьогоднішній день кількість досліджень, що стосуються політики репатріації, є досить нечисельною. Також науковцям належало зробити внесок у формування об'єктивного історичного погляду на цю проблему.

На особливу увагу заслуговують праці київської дослідниці Т.В.Пастушенко [7; 8]. Зокрема, у своїй монографії "Остарбайтеры з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)" на базі архівних документів, спогадів очевидців, вітчизняної та зарубіжної літератури вона висвітлює долю мільйонів українських остарбайтерів, які стали жертвами політики уряду нацистської Німеччини, а в процесі репатріації зазнали утисків з боку радянської влади.

Окреме місце в історіографії теми займають історичні джерелознавчі дослідження, автори яких досліджують архівні документи, а також аналізують спогади очевидців. Серед них статті Р.О.Борщевського [3], П.М.Гетьманчука [4], М.П.Куницького [6], Л.В.Стрільчук [10].

Питання репатріації є досить широким. Автор статті ставить за мету дослідити питання проведення політико-виховної роботи серед репатрійованих радянських громадян, а також проблеми їх розселення та працевлаштування.

Проведення політики репатріації було необхідним для Радянського Союзу, оскільки зруйнована війною країна потребувала повернення назад своїх громадян. Із цією метою було створено і налагоджено роботу цілої мережі репатріаційних органів, які б займалися

безпосередньою реалізацією проведення репатріації, зокрема, серед них ми можемо назвати такі: перевірконо-фільтраційні табори (ПФТ), збірно-пересильні пункти (ЗПП), прийомно-передавальні пункти (ППП), прийомно-розподільчі пункти (ПРП) тощо.

Окрім тимчасового розташування репатріантів, забезпечення їх відповідними супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчуванням, медико-санітарної профілактики, до обов'язків репатріаційних органів також входило слідкування за настроями громадян, які повернулися з-за кордону. На інспекторів, штатних і поза-штатних агітаторів покладалося проведення політико-масової роботи серед репатріантів, особливо в пересильних таборах. Значний обсяг звітів займає перелік кількості проведених мітингів, бесід, зборів, читання статей і доповідей на поточні теми, де роз'яснювалися "завдання й обов'язки кожного репатріанта стосовно їх участі в будівництві зруйнованої нашої країни" тощо. "Укрвидав" у 1945 р. спеціально для репатріантів випустив брошури загальним тиражем 200 000 екземплярів. У республіканських і загальносоюзних газетах та журналах також публікувалися матеріали з репатріації. Для розповсюдження газет та іншої агітаційної літератури в таборах, містах і селах України серед новоприбулих репатріантів із республіканського бюджету виділялися спеціальні кошти [8, с. 165–166].

Підтвердження цієї інформації можна знайти, звернувшись до архівних джерел Центрального державного архіву громадських об'єднань України [1, арк. 8–10].

Серед репатрійованих радянських громадян за вересень і першу половину жовтня 1945 року проведена організаційна робота.

На збірно-пересильні пункти від 6 областей України додатково відряджені 50 чоловік агітаторів-організаторів для проведення заходів політичного характеру серед репатрійованих радянських громадян.

Як свідчать архівні документи, у вересні 1945 року Укрвидавом було видано українською мовою спеціально для репатрійованих наступні брошури загальним тиражем у 200 тис. екземплярів, а саме: М.І.Калінін – "Могутність радянської держави", Горбатов – "Нездолані", М.Шолохов – "Вони бились за Вітчизну", І.Оліфер – "Піклування радянської держави про жінок-матерів і дітей", А.Вишинський – "Ленін – великий організатор радянської держави", Бухало – "Освіта на радянській Україні", С.Кузнецов – "Формула мужності" [1, арк. 8].

Республіканські газети значно покращили висвітлення матеріалів про життя радянських громадян у німецькій неволі, про їхню самовіддану працю та активну участь у громадській роботі після повернення на Батьківщину. За вересень місяць "Правда України" помістила 10 статей і кореспонденцій на ці теми, "Радянська Україна" – 8 статей і

кореспонденцій і 2 передові статті. Суттєво зросла інформативність роботи з репатрійованими обласних і районних газет.

Комітетом радіофікації і радіомовлення проведено певну роботу з висвітлення матеріалів про репатрійованих радянських громадян. За вересень і першу половину жовтня 1945 р. передано по радіо 48 статей і кореспонденцій, організовано ряд виступів репатрійованих по радіо. Тематика останніх була аналогічною тій, що була представлена у газетах, що було обумовлено політичним контекстом здійснення репатріаційної політики.

На збірно-пересильні і обласні розподільчі пункти спеціально для репатрійованих радянських громадян у вересні місяці виділено газет: "Правда" – 4000 екз., "Известия" – 1000 екз., "Радянська Україна" – 9423 екз., "Правда Украины" – 4657 екз., "Молодь України" – 3000 екз., "Сталинское племя" – 3000 екз., "Колгоспник України" – 1000 екз.; журналів: "Пропагандист и агитатор" – 30 екз., "Перець" – 50 екз., "Блокнот агитатора" – 120 екз. [1, арк. 9].

Спеціально для індивідуальної підписки репатрійованим радянським громадянам на вересень і наступні місяці 1945 р. із загальних фондів газет виділено: "Правди" – 9500 екз., "Известий" – 8300 екз., "Комсомольской правды" – 3200 екз., "Труда" – 4000 екз. [1, арк. 10].

Крім того, обкоми КП(б)У також спеціально для індивідуальної підписки репатрійованим радянським громадянам у вересні місяці виділили велику кількість обласних міських і районних газет. У Житомирській, Вінницькій і Тернопільській областях, наприклад, індивідуальною підпискою на районні газети були охоплені майже всі громадяни, які повернулись із німецької неволі.

Для культурного обслуговування репатрійованих радянських громадян на збірно-пересильних пунктах артистами Київського, Львівського і Чернігівського театрів у вересні цього ж року дано 64 великих концертів. Міськими і районними клубами організовано 35 вечорів самодіяльності, а також прочитано доповідей і лекцій – 1314, проведено бесід – 2014.

3–4 жовтня 1945 р. при СНК УРСР спільно з управлінням пропаганди і агітації ЦК КП(б)У проведено нараду з питань політико-масової роботи серед репатрійованих, їх працевлаштування, підготовки до зими приміщень на приймально-розподільчих і обласних пунктах. У нараді взяли участь представники Львівського та Одеського військових округів, уповноважені ЦК КП(б)У і СНК УРСР, начальники пунктів, завідувачі відділів репатріації облвиконкомів, начальники Львівської і Ковельської залізниць, представники Комітету у справах мистецтв, політпросвітустанов та інших організацій [1, арк. 10].

Обкоми і райкоми партії за минулий час провели велику політико-виховну роботу серед репатрійованих радянських громадян у місцях постійного їх проживання.

Райком партії намітив план проведення політичної роботи серед репатрійованих, у якому передбачено велику кількість індивідуальних та групових бесід.

Аматори на пунктах і у місцях постійного проживання проводили бесіди політичного спрямування на наступні теми: Звернення тов. Сталіна до народу від 9 травня і від 2-го вересня 1945 року; доповідь тов. Хрущова на засіданні, присвяченому звільненню України від німецько-фашистських загарбників; угода з Чехословаччиною про приєднання Закарпатської України до Української Радянської республіки рішення Берлінської конференції керівників 3-х держав; Піклування радянського керівництва про репатрійованих радянських громадян.

Виходячи з обліку особливостей роботи серед репатрійованих, а також їх запитів, лектори і доповідачі обкомів, міськкомів та райкомів провели у вересні і в першій половині жовтня місяця доповіді, лекції та бесіди з наступної тематики:

1. Історичне значення книги товариша Сталіна "Про велику Вітчизняну війну Радянського Союзу".

2. Джерела сили і могутності радянської держави.

3. Джерела і сила радянського народу, які забезпечували перемогу над ворогом.

4. Як працював радянський народ у дні Вітчизняної війни.

5. Відновлення народного господарства України після вигнання німецьких загарбників.

6. Нові закони та постанови радянського уряду, прийняті під час війни.

7. Злодійства німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій ними радянській землі.

8. Радянське законодавство про ставлення до соціалістичної власності.

9. Роль колгоспів у період Вітчизняної війни.

Лекцій, доповідей та бесід на ці теми проведено понад 12 тисяч [1, арк. 11–20].

Після перевірки та фільтрації репатріантів досить часто відправляли за місцем довоєнного проживання, але були випадки коли розселення репатріантів набувало примусово-добровільних форм. Цю ситуацію віддзеркалює наступна телеграма, відправлена завідувачем у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М.Зозуленком у прикордонні прийомно-розподільчі пункти: "... На Черкащину відправте людей, які хочуть жити і працювати у сільській місцевості..." Усі, хто

зголошувався їхати на запропоновані місця поселень, як правило, уникали довгої перевірки та, відповідно, тривалого перебування у перевірко-фільтраційних таборах [6, с. 297–298].

Особливістю діяльності репатріаційних органів столичної Київської області стало розселення та працевлаштування жителів Києва, яким відмовили у проживанні в місті. Згідно з постановою РНК СРСР №30–12с від 6 січня 1945 р. "Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав" киян направляли до Миронівського ПРП і розселяли за межами 50-кілометрової зони навколо Києва на території столичної області. Треба зазначити, що Київ був віднесений до режимних місцевостей ще в 1940 р., а після визволення та у повоєнні роки обмеження на проживання в столиці України ще більше посилювалися й стосувалися майже всіх громадян, "які прибувають у Київ неорганізованим шляхом: без переводу, вербування або запрошення на роботу закладами, організаціями та підприємствами, за винятком інвалідів війни, які раніше проживали в Києві, та родин військовослужбовців, які проживали у Києві на момент призову військовослужбовця до лав Червоної Армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м.Києві житловою площею". Для репатріантів – мешканців столиці України ця заборона стала справжньою катастрофою. Ось як описує помічник відділу репатріації при РНК УРСР В.Співак реакцію киян, потяг з якими після прибуття на станцію Київ-Товарний у березні 1945 р. несподівано для його пасажирів направили до Миронівського ПРП: "Серед репатріантів Київської області 17 осіб із самого Києва, які хворобливо зреагували на заборону їм особисто залишитися в Києві. Окремі репатріанти задавали мені питання: "За що нас виселяють? Чому нас вважають за штрафників? Що з нами в Миронівці будуть робити? Коли нам дозволять повернутися до Києва?" Переважну більшість репатріантів із цього ешелону становили люди похилого віку та жінки з дітьми до року. "Матері цих дітей мені говорили, що вони їхали разом із чоловіками додому, але їх чоловіків на перевірконому пункті забрали "до війська", а їх направили на попереднє місце проживання" [8, с. 162–163]. Щоб уникнути примусового виселення, деякі репатріанти тікали у дорозі й самостійно пробиралися до столиці. Але життя таких "нелегалів" у рідному місті також могло перетворитися на пекло. Без паспорта й прописки такій особі практично неможливо було отримати роботу, продуктової картки, а отже – й засоби до існування. У Києві щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто перевірялися мешканці житлових будинків, гуртожитків, робітники підприємств, за результатами яких виявлених порушників притягували до адміністративної та кримінальної відповідальності. Дослідниця-

історик Т.Вронська наводить результати перевірок паспортного режиму в Києві за 1946 р., які надійшли до відділу адмінорганів ЦК КП(б)У. Так, у травні 1946 р. з міста виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні відповідно – 595 та 16 осіб, а в листопаді 1946 р. вибулих із міста Києва нараховувалося вже 4 085 осіб. Серед цих людей, можемо з упевненістю припустити, більшість становили репатріанти. Але навіть тим репатріантам, яким дозволили повернутися до Києва (на початок 1947 р. їх було 16 174), досить складно було остаточно узаконити своє становище. За даними міського паспортного столу, на 1 січня 1947 р. у Києві було прописано 15 320 репатріантів, яким видали лише тимчасові посвідчення. "Згідно з перевіркою, здійсненою відділом [у справах репатріації] видно, що переважна більшість репатріантів ще не отримали паспортів й понад рік живуть за тимчасовими посвідченнями" [8, с. 163–164].

Одним із головних завдань репатріаційних органів було працевлаштування репатрійованих, визначення ступеня їх участі у виробничому житті країни. Інформація про це надавалася нарівні зі статистичними даними про повернення жителів Київської області з-за кордону. За відомостями, які наводить дослідник П.Полян, із загального числа всіх репатріантів (цивільних і військовополонених, що поверталися в СРСР) на початок 1946 р. було працевлаштовано 57,5%. Відділ у справах репатріації при РМ УРСР на початок 1947 р. подає дані про 83% працевлаштованих репатріантів (включно з дітьми та людьми похилого віку), які повернулися в Україну. За інформацією по Київській області показник працевлаштованих репатріантів на цей саме час становив 95%, з яких понад 80% працевлаштовано у сільське господарство, 15% – працювали в промисловості й менше 4% – у сфері управління та обслуговування. По Києву на початок 1947 р. відсоток працевлаштованих репатріантів, яким дозволили жити в місті, становив 84%, з них працювали на промислових підприємствах – 54%, у різних організаціях та установах – 46%. Частині репатріантів (328 осіб) вдалося отримати "направлення на продовження навчання" у вищих навчальних закладах. По УРСР майже 5 000 колишніх репатріантів відновили навчання у вищих навчальних закладах і технікумах, і 4345 осіб на початок 1947 р. знову вступили до ВНЗ [8, с. 164–165].

Якщо говорити про реальні обставини справи, слід сказати, що репатріанти розглядалися керівництвом Радянського Союзу в першу чергу як вкрай необхідні державі робочі руки, тому для 40% колишніх оstarбайтерів та військовополонених повернення до СРСР зовсім не означало повернення у свій рідний дім. Переважно під час фільтраційної перевірки здорових чоловіків одразу ж мобілізували до армії, а багатьох жінок використовували без будь-якої оплати на демонтажі й

вивезенні з Німеччини обладнання й матеріалів, що відправлялися за репарацією до Радянського Союзу. Використання праці репатріантів відбувалося на всьому шляху їх слідування додому – у господарствах військових частин, на території пересильних таборів і пунктів, шляхом примусової мобілізації на відбудову вітчизняних підприємств. Тому нерідко такі дії радянської держави, зумовлені потребою у робочих руках для відбудови зруйнованої війною економіки, репатріанти розцінювали як покарання за їх працю в Німеччині.

Одним зі свідчень безправності репатріантів було, як не дивно, їх обов'язкове працевлаштування. На практиці дуже часто допомога держави у пошуковій роботі була більше схожа на працевикористання, яке для багатьох молодих людей розпочиналося ще у фільтраційних таборах на території Німеччини. За даними, які наводять дослідники В.Земсков та П.Полян, станом на 1 березня 1946 р. після перевірки у фільтраційних таборах і пунктах 14,5% репатріантів зарахували до трудових батальйонів НКО, ще понад 2% перебували на службі в ЗГП або працювали в господарствах радянських військових частин та установах за кордоном. Дуже рідко працевлаштування мало звичний для нас вигляд відвідування відділу кадрів зі взаємним розпитуванням, нерідко репатрійований не мав жодного впливу на місце, характер і навіть умови своєї праці, особливо коли потрапляв до контингенту трудових батальйонів НКО, загальна кількість бійців яких становила понад 600 000. Офіційно сюди зараховували чоловіків призовного віку із числа цивільних репатріантів та військовополонених. Їхня праця у складі трудових батальйонів прирівнювалася до служби в армії, а їх відправка за місцем проживання залежала від майбутньої демобілізації з армії військовослужбовців строкової служби відповідного віку. Трудові батальйони були офіційно розформовані влітку 1946 р., але людей із цих частин не відпустили, а "перевели у постійні кадри промисловості", що на практиці означало прикріплення до місця роботи. За самостійне залишення місця праці їм загрожувало ув'язнення в таборах ГУЛАГу терміном від 5 до 8 років (у травні 1948 р. ця міра покарання була знижена – від 2 до 4 місяців). Навіть після досягнення демобілізаційного віку "трудбатальйонники" все одно не отримали права повернутися додому на відміну від їх ровесників – військово-службовців Радянської армії. Репатріантів цієї категорії в різні способи змушували залишатися на постійне проживання за місцем праці, перевозити сюди свої родини, підписувати довготривалі трудові договори тощо. І, власне, рішення про звільнення цих репатріантів уряд СРСР так і не ухвалив. За свідченням очевидців, які працювали у складі трудових батальйонів, тільки на початку 1950-х рр. їм вдалося легально повернутися додому. Про життя "трудбатальйонників"

можна довідатися із акта обстеження умов праці, культурно-побутових та житлових умов робітників-репатріантів будівельного тресту МДБ, складеного у грудні 1946 р. інспектором відділу у справах репатріації Київської міськради: "Гуртожиток, де розташовані робітники, не обладнано ліжками та іншим необхідним інвентарем, відсутня постільна білизна, робітники сплять на дерев'яних двоярусних нарах, підстиляючи свій, переважно брудний одяг, який щодня носять". Майже всі репатріанти цього тресту працювали не за спеціальністю, переважно як чорнороби, хворі не отримували належної медичної допомоги. У столиці впродовж 1946 р. співробітниками відділу репатріації випадково виявлено три такі робочі команди. Загальна кількість утримуваних на ремзаводі №1 у двох будтрестах МДБ та МВС сягала 800 осіб. Усі репатріанти не мали прописки, отже, були схожими на безправних кріпаків. Фактично вони потрапили в ситуацію, яка мало чим відрізнялася від аналогічної, тільки двома роками раніше у нацистській Німеччині [8, с. 174–175].

Репатріанти непризовного віку (чоловіки й жінки) також розглядалися партійними та радянськими господарськими функціонерами як безправна робоча сила. Досить типовими є випадки, коли чоловіків (особливо будівельних професій) на декілька місяців і більше затримували й вони безкоштовно працювали в розподільчих пунктах і таборах. Значна їх частина, не доїхавши додому, прямо на пересильних пунктах була мобілізована на різні будівництва в СРСР.

На початку серпня 1945 р. керівництво Білоцерківського цегельного заводу звернулося до Київського облвиконкому із клопотанням: "Видати наряд на 150 осіб на розподільчий пункт Київської області на станції Миронівка (із числа контингенту, що повертається з Німеччини)". Можна припустити, що формулювання "дати наряд" означало просто відрахувати серед репатріантів необхідну кількість осіб і відправити працювати незалежно від того, бажає цього людина чи ні. Умови для проживання такого контингенту робітників були вкрай незадовільними. Інспекторський склад відділу у справах репатріації при Київському облвиконкомі в жовтні 1945 р. повідомляв наступне, що в місті Біла Церква "на зводі ім. 1-го Травня репатріанти отримують гарячу їжу один раз на добу, сніданків і вечері немає. Гуртожиток, у якому проживають репатріанти, не обладнаний, постільної білизни немає, у гуртожитку брудно, світла недостатньо. Робітники-репатріанти близько двох місяців не отримують зарплату" [8, с. 176].

Проблеми із працевлаштуванням виникали у репатріантів і після прибуття за місцем проживання. Найпоширенішими можна назвати відмову в прийомі на роботу, праця не за фахом (виняток становили хіба що вчителі, лікарі, агрономи, облік працевлаштування яких вівся

окремо). Ось кілька яскравих типових і задокументованих прикладів. Так, "репатріантові Тарану, за спеціальністю інженеру-паровознику, тривалий час відмовляли в працевлаштуванні в депо ст.Знам'янка. Тільки після втручання органів репатріації його прийняли на роботу". Інший випадок стався в Корсунь-Шевченківському районі Київської області. Директор Селищанського цукрового заводу звільнив громадянку Г.А.Фіалко тільки тому, що вона була репатріанткою. Нерідко працевлаштування репатріантів місцеві керівники підприємств розуміли як спосіб покарання останніх. У Ленінському районі Полтавської області на лісорозробки було мобілізовано 1000 робітників, виключно репатріантів. Секретар Михайлівського райкому КП(б)У з кадрів Кам'янець-Подільської області дав розпорядження керівникам районних організацій звільнити всіх репатріантів, які працювали в районних організаціях, і направити їх на фізичну роботу [8, с. 176–177].

Так було на практиці, хоча теоретично у галузі трудового законодавства для репатріантів ніяких утисків не передбачалося. Згідно з виданими інструкціями і постановами, підприємства й міністерства зобов'язані були надати репатріантам роботу за спеціальністю. У жовтні 1946 р. Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян розповсюдило для широкого ознайомлення лист про права й пільги для репатріантів, наданих урядом СРСР, у перших рядках якого наголошувалося: "Усі репатріанти, направлені до місця постійного проживання або для роботи в промисловості, у складі трудових батальйонів є повноправними радянськими громадянами й на них розповсюджується радянське трудове законодавство, вони користуються всіма правами й пільгами, як і робітники підприємств і будівництв" [8, с. 177–178]. На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі пільги, що й на демобілізованих із Радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю та виділення матеріальної допомоги для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у тому числі й ті, котрі отримали інвалідність у Німеччині, мали право на пенсію. Остарбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до трудового стажу зараховувався ще й період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки мали право на допомогу та пільги. Проте сам факт появи подібного листа із роз'ясненням прав репатріантів та багатьох інших постанов, ухвалених урядом СРСР у 1944–1948 рр., а також наведені приклади свідчать про те, що в реальному житті ці права репатріантів нічого не значили і постійно порушувалися.

У ході дослідження цієї проблеми специфіка репатріації на Київщині була виявлена автором насамперед у тому, що обов'яз-

ковою умовою на шляху слідування на батьківщину радянських громадян було проведення політико-виховної роботи шляхом залучення до цього засобів масової інформації, а також проведення лекцій.

Особливістю репатріаційної політики є те, що репатріантам було заборонено проживати у столиці, тобто у Києві, незалежно від того, де вони мешкали до їх вивезення в Німеччину.

Питання працевлаштування репатрійованих громадян теж не було вирішено, адже, незважаючи на те, що теоретично у галузі трудового законодавства для репатріантів ніяких утисків не передбачалося, фактично ж вони розглядалися як "безправна" робоча сила.

Аналіз політики репатріації переконує автора у тому, що права репатріантів дуже часто порушувалися з боку представників влади і юридично вони абсолютно не були захищеними.

Література

1. Довідки, спецповідомлення про прийом та облаштування радянських громадян, які повертаються на батьківщину із німецького полону, та їх настрій (15 січня 1945 р. – 9 листопада 1945 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, од. зб. 1478, 29 арк., арк. 8–10.

2. Інформації, довідки, переписка з питань працевлаштування репатрійованих і проведення масової політичної роботи серед репатрійованих (5 квітня 1945 р. – 29 грудня 1945 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, од. зб. 1480, 272 арк., арк. 228–233.

3. Борщевський Р. О. Українські остарбайтери: повернення історичної правди [Електронний ресурс] / Р. О. Борщевський. – Кривий Ріг, 2007. – 4 с. – Режим доступу:

<http://www.nbu.gov.ua/>. – Назва з екрану.

4. Гетьманчук М. П. Сторінки історії про примусову репатріацію радянських громадян після Другої світової війни [Електронний ресурс] / М. П. Гетьманчук. – Луцьк, 2009. – 5 с. – Режим доступу:

<http://www.nbu.gov.ua/>. – Назва з екрану.

5. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944–1951 годы / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26–41.

6. Куницький М. П. Особливості перебігу репатріаційних процесів радянських громадян після Другої світової війни (український вектор) [Електронний ресурс] / М. П. Куницький // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007. – 11 с. – Режим доступу:

<http://www.nbu.gov.ua/>. – Назва з екрану.

7. Пастушенко Т. В. Доля українських остарбайтерок у Німеччині та після повернення до СРСР [Електронний ресурс] / Т. В. Пастушенко. – 12 с. – Режим доступу:

<http://www.nbu.gov.ua/>. – Назва з екрану.

8. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) : монографія / Т. В. Пастушенко. – К., 2009. – 283 с.

9. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация / П. М. Полян. – М., 1996. – 442 с.

10. Стрільчук Л. В. Еміграція України в роки Другої світової війни та після її закінчення: політичний, національний та релігійний аспекти [Електронний ресурс] / Л. В. Стрільчук. – Луцьк, 2007. – 6 с. – Режим доступу:

<http://www.nbuv.gov.ua/>. – Назва з екрану.

11. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.) / А. С. Чайковский. – К., 2005. – 972 с.

УДК 94:339.984(477.8)"1919/1939"

П.С.Долганов

Сутність економічного націоналізму: основні теоретичні підходи

У статті здійснюється аналіз сутності економічного націоналізму крізь призму основних теоретичних підходів західної та вітчизняної історичних наук. Висвітлюються основні інтерпретації економічного націоналізму і міркування над причинами виникнення цієї ідеології у працях провідних істориків та політологів.

Ключові слова: економічний націоналізм, соціальна емансипація, дискримінація, протекціонізм.

В статье осуществляется анализ сущности экономического национализма сквозь призму главных теоретических подходов западной и отечественной исторических наук. Освещаются основные интерпретации экономического национализма и размышления над причинами возникновения этой идеологии в трудах ведущих историков и политологов.

Ключевые слова: экономический национализм, социальная эмансипация, дискриминация, протекционизм.

The article is the analysis of the nature of economic nationalism through the prism of the main theoretical approaches of Western and domestic history. Highlights the basic interpretation of economic nationalism and speculation over the causes of this ideology in the works of leading historians and political scientists.

Key words: economic nationalism, social emancipation, discrimination, protection.

Міркування щодо генези та поширення націоналізму довгий час перебували у фокусі уваги провідних спеціалістів суспільно-політичних наук. Як стверджує Г.Касьянов, чимало науковців марнували своє життя, намагаючись пояснити причини виникнення та сутність нації і націоналізму [14, с. 81]. Величезна кількість концептуальних шкіл та підходів до трактування сутності явища обумовлена його багатолітністю та контроверсійністю. В результаті тривалих дискусій навколо націоналізму врешті "перемогу" здобула низка концептуальних шкіл, які умовно можна об'єднати однією назвою: модернізм. Відповідаючи на питання коли і де зароджуються нації та націоналізм, модерністи були одностайні – вони виникають в епоху модерну в Західній Європі. Перші в історії визначення сутності націоналізму були "раціональні": вони трактували його різновидом громадянської позиції, або, висловлюючись мовою Фрідріха Майнеке, перші в історії нації були політичними, нерозривно пов'язаними з державою та ідеєю громадянства [19, с. 265].

Виникнувши на Заході як рух за свободу, народний суверенітет та рівність, націоналізм, у міру географічного віддалення на схід, все більше віддалявся від своєї першопочаткової сутності й ідеологічно втрачав тісний зв'язок із ліберальними цінностями. Будучи тісно пов'язаний з ідеєю свободи, націоналізм у Франції, Нідерландах, Великобританії ідейно обстоював свободу у всіх її проявах, в тому числі і економічному. Саме тому не Заходу Європи судилося стати батьківщиною націоналізму економічного, який заперечував ідею економічної свободи, генеруючи ідеологію економічних обмежень в ім'я могутності нації. У зв'язку з тим, що останній компонент націоналізму тривалий час перебував поза увагою вітчизняних теоретиків, актуальним є аналіз визначення його сутності в основних нині існуючих концептуальних школах теорії націй та націоналізму.

Серед багатьох вчених, що займалися вивченням націоналізму, назвемо перш за все тих, які вважаються найбільш авторитетними: Б.Андерсон, Е.Ренан, Е.Сміт, К.Дойч, Е.Гелнер, М.Грох. Квінтесенція концепції першого сфокусована в назві його праці "Уявлені спільноти..." [2, с. 22]. Хрестоматійним на сьогодні є твердження Е.Ренана про функціонування націй як результату "суспільного договору": "Існування нації – це щоденний плебісцит" [21, с. 255, 262].

Е.Сміт, як і Б.Андерсон та Е.Ренан, вивчає явище націоналізму з урахуванням психологічного фактору. Водночас перший з-поміж чинників, що визначають сутність нації як спільноти (окреслена територія, спільна історія тощо), називає фактор єдиної економіки [24, с. 19]. А тому, згідно з позицією Е.Сміта, для більшості націй природним є прагнення до контролю над економічними ресурсами території, яку

вони вважають своєю, особливо над сільськогосподарськими і мінеральними [24, с. 36].

Творцями досить оригінальних концепцій інтерпретації нації і націоналізму стали представники так званої модерністської школи К.Дойч і Е.Гелнер. Вони безпосередньо пов'язували інтенсифікацію націотворчих процесів із розвитком ринкових відносин, які створили особливий комунікативний простір, що зруйнував існуючий становий уклад суспільств і перетворив їх на нації [11; 9]. Відповідні ідеї поділяє і Ю.Бачинський [4]. На думку останнього, ринкові відносини, поширюючись на схід, рано чи пізно прийдуть і на територію України, що автоматично призведе до формування модерної української нації, на зразок західних. Ю.Бачинський вважав, що цей процес є органічним і він обов'язково приведе українців до політичної незалежності [4].

Все ж у модерністських теорій націоналізму, що базувалися на осмисленні суспільно-політичних процесів на Заході, було одне слабе місце: вони не пояснювали причин і особливостей виникнення націоналізму в тих країнах, де індустрія не перетворилася на домінуючий сектор виробництва [9].

Важливе значення для української історіографії мала поява у 1999 р. праці Г.Касьянова [14]. Саме він чи не першим серед вітчизняних учених сфокусував увагу на концепції американського дослідника Г.Кона – автора досить оригінальної класифікації націоналізму на західний і східний. Згідно з його висновком, націоналізм, який сформувався на Заході, був раціональним за своєю суттю і переслідував прагматичне завдання – руйнування станово-ієрархічного суспільства і побудову національних держав [14, с. 186]. На Сході ж націоналізм виникає штучно, як відповідь на виклик Заходу. Націоналізм на Сході насаджується суспільству місцевими аристократичними чи інтелігентними елітами шляхом апеляції до "славного минулого" і культури окремих націй. Ці постулати перегукуються з інтерпретацією націотворчих процесів у Східній Європі чеського дослідника М.Гроха (його три відомі фази від "А" до "С") [32, с. 22–25].

Один із поодиноких західних дослідників українського націоналізму американський учений Дж.Армстронг наводить низку фактів, які дозволяють віднести його до націоналізму східного типу за класифікацією Г.Кона і вписати у схему націотворення, розроблену М.Грохом [3]. Дж.Армстронг відзначає факт соціальної неструктурованості української нації кінця ХІХ – початку ХХ ст. та переважно інтелігентний характер її лідерів [3, с. 5–8]. Щодо українського праворадикального націоналізму, то вчений підкреслює його схильність до ірраціоналізму [3, с. 23–35]. Про колективістські, ірраціональні риси українського право-

радикального націоналізму, його схильність до авторитаризму стверджують О.Славич, І.Шліхта, О.Лисенко, П.Магочий [16; 18; 23; 27].

Аналіз праць Д.Донцова, Ю.Вассияна, М.Сціборського підтверджує, що український націоналізм, у якому нація не розглядалася в демократичному контексті (як різновид "суспільного договору") крізь призму класифікації Г.Кона, відноситься радше до східного типу. Для одного з головних ідеологів українського інтегрального націоналізму Д.Донцова нація є ірраціональним організмом, в ім'я якого повинні жити і служити його представники [12, с. 29]. Націоналізм для Д.Донцова є чимось трансцендентним, своєрідною модерною релігією. На ролі психологічного, ідейного чинника у націотворчому процесі наголошує Ю.Вассиян [7]. Тенденціями до авторитаризму і колективізму позначені і праці М.Сціборського [23; 27, с. 77–80].

Творцем досить оригінальної концепції тлумачення сутності націоналізму стала американська дослідниця Л.Грінфельд [10]. Авторка здійснює загальний поділ націоналізму на два типи: індивідуалістсько-громадянський, суголосний із демократичними цінностями, і колективістський, більш схильний до ірраціональності і авторитаризму. Перший виникає в Англії і Франції у результаті природних еволюційних процесів. Другий – це наслідок ресинтементу: колективної психологічної задрості менш розвинених спільнот вищезгаданим націям, яка трансформувалася у почуття ненависті і образи. Промовистим прикладом націоналізму колективістського типу Л.Грінфельд вважає німецький націоналізм. Тому саме у цій країні, як реакція на англо-французьке економічне домінування, з'являється контрідеологія класичній економічній теорії фритредерства – економічний націоналізм. Його першим ідеологом став Ф.Ліст, якого дослідниця називає "апостолом німецького економічного націоналізму" і основним суперником А.Сміта [10, с. 356]. За критерієм типології націоналізмів, поруч із ідеологічним, лінгвістичним, політичним та іншими, економічний націоналізм виділяє і український дослідник О.Картунов [15, с. 140].

Більшість сучасних дослідників погоджуються з думкою Л.Грінфельд стосовно того, що першим ідеологом економічного націоналізму був Ф.Ліст. Зокрема, на таких позиціях стоять Р.Шпорлюк, Х.Шульц, Г.Касьянов [29; 35; 14, с. 239]. Свої фундаментальні ідеї Ф.Ліст виклав у праці "Національна система політичної економії" [17]. Вчений вважав економічну силу основою могутності і єдності нації. На його думку, перед економічно слабкою німецькою нацією головним завданням після подолання політичної роздробленості була форсована індустріалізація. Він пропонував здійснити її на національній основі, за мінімальної ролі іноземного капіталу. Цьому мала сприяти цілеспрямована політика держави, спрямована на підтримку національного

товаровиробника дешевими кредитами і субсидіями. Також Ф.Ліст виступав за обмеження доступу на ринок держави іноземних товарів, що мало захистити ще слабого національного товаровиробника від небажаної конкуренції [17, с. 4].

Таким чином, Ф.Ліст наперекір трактуванню вільної торгівлі як позитивного економічного явища більшістю тодішніх економістів вважав, що держава повинна обмежити доступ іноземних товарів на національний ринок. Такий протекціонізм має здійснюватись, іноді нехтуючи економічною раціональністю, навіть завдаючи шкоди державному бюджету, який недоотримуватиме своєї частки через обмеження митними бар'єрами торгового доступу інших націй на внутрішній ринок. Свою програму економічної політики Ф.Ліст адресував національній державі, а основною сферою її прояву мали стати міждержавні економічні взаємини.

У німецького теоретика знайшлися послідовники в Російській імперії. Прихильником його ідей був Д.Менделєєв. Останній у праці "Толковий тариф..." обґрунтував необхідність використання ідеї Ф.Ліста про захист національного виробника високими митними тарифами на імпорт іноземних товарів у російських реаліях [20]. Все ж найбільш послідовно ідеї Ф.Ліста були адаптовані до останніх міністром фінансів С.Вітте. У роботі "З приводу націоналізму. Національна економія і Фрідріх Ліст" він розробив ідейне підґрунтя протекціоністської політики Російської імперії, завдяки якій, на його думку, мала бути здійснена форсована індустріалізація країни [8, с. 5]. Проте С.Вітте і Д.Менделєєв використали тільки економічну складову ідеології Ф.Ліста, обійшовши увагою його ідеї впливу економічних процесів на консолідацію нації. Причиною цього стало те, що вони адаптували програму німецького теоретика не до національних, а до імперських реалій.

Серед сучасних дослідників, що вивчають проблему практичних проявів економічного націоналізму у формі протекціоністської політики, перш за все слід назвати американського вченого Р.Шпорлюка [29]. У фундаментальній праці "Комунізм і націоналізм" він висвітлив прояви економічного націоналізму в Німеччині у період канцлерства О.Бісмарка, а також протекціоністську політику Італії у другій половині XIX ст. [29, с. 363, 370].

Серед інших дослідників слід згадати американського вченого Раві Абделара. Останній з'ясовує особливості проявів економічного націоналізму у політиці Югославії, Румунії, Чехословаччини, Угорщини між світовими війнами [30]. Прояви економічного націоналізму у політиці Мексики на початку XX ст. та Ірландії у перші роки після здобуття незалежності частково висвітлюються у статтях Хао Мінгвей

і Сін Дорган [31]. Певну теоретичну цінність має і стаття українського вченого В.Ігнатова, в якій економічний націоналізм визначається як політика державного протекціонізму [13].

У названих вище працях, що стосуються економічного націоналізму, він розглядається виключно як політика держави, спрямована на захист власного товаровиробника перед конкуренцією з товарами та послугами, виробленими підприємствами інших держав. Проте, за словами П.Альтера, націоналізм є явищем варіативним, "він може бути поєднаним як з прагненнями до політичної, суспільної, економічної та культурної емансипації, так і з відповідними формами гноблення" [1, с. 85]. Економічний націоналізм у цьому випадку не став винятком. У вищеназваних працях він постає як засіб економічної емансипації нації шляхом цілеспрямованої політики держави.

Проте американський дослідник Р.Брюбейкер у теоретично значущій для вивчення досліджуваної нами проблеми книзі "Переобрамлений націоналізм" чи не вперше інтерпретує його у дещо іншому контексті: як форму дискримінації титульною нацією національних меншин [5]. Його праця присвячена висвітленню загальних тенденцій функціонування націоналізму у міжвоєнній Центрально-Східній Європі. Досліджуючи проблему у зазначеному хронотопі, вчений вводить у науковий обіг категорію "націоналізаційна держава" [5, с. 95]. Нею він позначає новоутворені після Першої світової війни держави, які, претендуючи на статус національних, де-факто такими не були і намагалися штучно скоригувати суспільну реальність [5, с. 95]. У зв'язку з наявністю відповідної проблеми, за твердженням вченого, низка держав Центрально-Східної Європи засобом цілеспрямованої асиміляційної і дискримінаційної політики щодо національних меншин намагалася виправити свої "дефекти". Одним із елементів цієї політики Р.Брюбейкер називає систематичне протегування титульній нації в економічній сфері на шкоду іншим націям, що проживали в державі. Вчений визначає таку політику як націоналізм, спрямований усередину [5, с. 123, 157].

До числа держав, які здійснювали відповідну політику, Р.Брюбейкер відносить і міжвоєнну Польщу. У випадку останньої жертвами економічного націоналізму, спрямованого всередину, стали українці і євреї [5, с. 123, 133]. Економічний націоналізм щодо національних меншин у політиці міжвоєнних Болгарії, Югославії, Румунії, Угорщини частково з'ясовуються Дж.Ротшильдом [22].

Націоналізм держави в економічній сфері, спрямований всередину, має свою оригінальну теоретичну інтерпретацію і у вітчизняній історіографії. Вона належить відомому теоретику українського націоналізму М.Сціборському. Останній у працях "Націократія" і "Земельне

питання" осмислював проблему внутрішньої економічної політики майбутньої української національної держави [26; 25]. Згідно з позицією М.Сціборського, обґрунтованою у першій з названих праць, ідеальною моделлю для побудови української держави є панування нації у соціально-економічній, політичній і культурній сферах [26, с. 84]. На думку М.Сціборського, однією із превалюючих проблем для національної держави українців буде встановлення їхнього контролю над економікою країни, оскільки в ній домінують національні меншини. Теоретик пропонував вирішити цю проблему шляхом часткової націоналізації великої промисловості і встановлення абсолютного контролю держави над економічними процесами на своїх територіях [26, с. 95–99].

У іншій книзі – "Земельне питання" – М.Сціборський детальніше обґрунтував основні засади аграрної політики української держави. Констатує факт, що більшість великої земельної власності на українських землях належить чужинцям, М.Сціборський вважав, що національна влада повинна "... з корінням вирвати їх із соціального організму нації" [25, с. 54]. Експропріація великої земельної власності, на думку автора, повинна здійснюватися без викупу, а всі землевласники-неукраїнці – піддані насильній репатріації із території України [25, с. 80–85]. Також М.Сціборський аналізує проблему панування інонаціонального капіталу в українських містах. На його думку, він повинен бути "вирваний" із рук чужинців і переданий національній адміністрації, яка сприятиме "українізації" економіки міст і збільшенню чисельності в них українців [25, с. 87–88].

Економічний націоналізм у вищезрозглянутих працях, хоча і постає в двох інтерпретаціях, все ж розглядається в одному контексті: як політика держави (зовнішня чи внутрішня). Проте це явище було характерним і для бездержавних націй. Згідно з позицією творців соціоекономічної концепції націоналізму Т.Нейрна і М.Гехтера, дискримінаційна політика титульної нації щодо національних меншин в економічній сфері може стати каталізатором ґенези націоналізму захисного штибу у останніх [24, с. 65]. А за словами німецького дослідника Ф.Шнабеля, одним із його проявів може стати боротьба за економічну незалежність нації шляхом використання доктрини Ф.Ліста. Останню він вважає придатною до використання і для реалій бездержавної нації [28, с. 188].

Американський дослідник Ричард Л.Рудольф, здійснюючи загальний огляд функціонування економічного націоналізму у Центрально-Східній Європі у кінці XIX – першій чверті XX ст., висловлює думку, що саме у названому регіоні чи не вперше це явище проявилось у національних меншин. Згідно з позицією вченого, економічний націоналізм

у цьому випадку став засобом захисту і посилення національних меншин у реаліях асиміляційної політики титульних націй [34].

Одним із перших, хто найбільш глибоко проаналізував варіативність проявів економічного націоналізму, враховуючи особливості його функціонування як на рівні політики держави, так і бездержавних націй, став польський вчений Я.Гофман [33]. Його праця – одна з перших фундаментальних робіт у європейській історіографії, присвячених вивченню економічного націоналізму, і перша в історіографії Центрально-Східної Європи, що присвячена цій тематиці [35, с. 10]. Дослідник здійснює загальну класифікацію націоналізму на три типи: культурний, політичний і економічний [33, с. 13]. Водночас він поділяє останній на наступальний і захисний, вважаючи перший більш притаманним "великим" націям, а другий – "малим". До наступального вчений відносить націоналізм економічно сильніших держав (які нав'язують слабшим свої товари і послуги), а також наступ держави на національні меншини чи колонії [33, с. 79]. Захисний націоналізм в економічній сфері практикують національні меншини як засіб боротьби з експансією титульних націй.

Економічний націоналізм Я.Гофман розглядає не тільки на ієрархічно-вертикальному рівні "економічно сильна держава – економічно слабка держава", "титульна нація – національна меншина". Він висновує і про можливий контекст його функціонування на горизонтальному рівні: "національна меншина – національна меншина". У цьому випадку націоналізм виникає в результаті прагнення однієї з них до націоналізації капіталу, торгівлі, міст, землі, які знаходяться у руках тих, з ким конкурує конкретна нація. Я.Гофман з'ясовує практичні прояви такого націоналізму на прикладі Центрально-Східної Європи другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, у названому хронотопі значна частина торгівлі і великого промислового капіталу зосереджувалася в руках євреїв. Це стало причиною виникнення у тих націй, які вважали себе автохтонами цих земель (чехів, поляків, словаків тощо), імперативу до "виправлення" відповідної ситуації [33]. Все ж, досліджуючи функціонування економічного націоналізму на території Центрально-Східної Європи, західноукраїнський сценарій міжвоєнного періоду Я.Гофман не висвітлює.

Вивчення економічного націоналізму у Центрально-Східній Європі кінця XIX – початку XX ст. здійснювала німецька дослідниця Х.Шульц. Остання визначає дефініцію економічного націоналізму у двох ракурсах: як соціальну емансипацію і як соціальне гноблення [35, с. 12]. Дослідниця вважає, що на поліетнічних територіях, що розташовані між Німеччиною, Росією, Балтійським і Чорним морями, економічний націоналізм став феноменом, притаманним національним меншинам.

Х.Шульц називає цей регіон кінця XIX ст. "вогнищем економічного націоналізму" [35, с. 15]. У другій половині XIX ст. національні меншини відповідних територій розпочали боротьбу за здобуття контролю над економікою з домінуючими економіками імперій. У цьому випадку, за словами вченої, теорія Ф.Ліста стала надзвичайно популярною. Вона трактувалася як рецепт для здобуття не тільки економічної, але й політичної незалежності [35, с. 15]. Визнаючи слушність висновків, Х.Шульц змушений констатувати й інше: український сценарій економічного націоналізму на західноукраїнських землях у дослідниці, як і в Я.Гофмана, не прослідковується.

Практичні прояви економічного націоналізму у сфері міжнаціональних взаємин на території Центрально-Східної Європи висвітлюються і в узагальнюючих історичних дослідженнях П.Вандіча та Дж.Ротшильда [6; 22]. Вчені теж акцентують увагу на його функціонуванні не тільки на рівні держав, але і національних меншин.

Здійснивши аналіз досліджуваної проблеми, висновуємо, що явище економічного націоналізму в історичній та політичній науках розглядається досить диверсифіковано. Він інтерпретується у наступних ракурсах: як політика державного протекціонізму, стратегія соціально-економічного гноблення титульною нацією національних меншин і як вияв останніми прагнення до соціальної емансипації та досягнення національної автаркії.

Література

1. Альтер П. Націоналізм: проблема визначення / Петер Альтер // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 85–88.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон ; пер. з англ. В. Морозова. – К. : Критика, 2001. – 271 с. – Бібліогр.: с. 253–260.
3. Армстронг Д. Украинский национализм : факты и исследования / Джон Армстронг ; пер. с англ. П. В. Бехтина. – М. : ЗАО Центрополиграф, 2008. – 368 с.
4. Бачинський Ю. Україна irredenta / Юліан Бачинський ; передм. В. Дорошенка. – Берлін : Вид-во української молоді, 1924. – 170 с.
5. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерз Брюейкер ; пер. з англ. О. Рябов. – Л. : Кальварія, 2006. – 280 с. – Бібліогр.: с. 265–279.
6. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич ; пер. з англ. С. Грачова. – К. : Критика, 2004. – 463 с. – Бібліогр.: с. 363–384.

7. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Юліан Вассиян // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 76–84.

8. Витте С. Ю. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист / С. Ю. Витте // Фридрих Лист. "Национальная система политической экономии". Граф С. Ю. Витте. "По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист". Д. И. Менделеев. "Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года" / пер. с нем. К. В. Трубникова, предислов. В. Фадеев. – М. : Европа, 2005. – С. 259–304.

9. Гелнер Е. Нації та націоналізм [Електронний ресурс] / Ернест Гелнер ; пер. з англ. Г. Касьянов. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi07.htm>). – Назва з екрану.

10. Гринфельд Л. Национализм. Пять путей к современности / Лия Гринфельд ; пер. с англ.: Т. И. Грингольц, М. Р. Вирозуб. – М. : ПЕРСЭ, 2008. – 528 с.

11. Дойч К. Народи, нації та комунікація / Карл Дойч // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 317–332.

12. Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. – Л. : Нове життя, 1926. – 255 с.

13. Ігнатов В. Економічний націоналізм / Володимир Ігнатов // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 942 с.

14. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов ; передм. В. Лісового. – К. : Либідь, 1999. – 352 с. – Бібліогр.: с. 341–346.

15. Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму : навч. посібник / Олексій Васильович Картунов. – К. : Університет економіки та права "КРОК", 2007. – 192 с.

16. Лисенко О. Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. / Олександр Євгенович Лисенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 29–50.

17. Лист Ф. Национальная система политической экономии / Фридрих Лист // Лист Ф. "Национальная система политической экономии". Граф С. Ю. Витте. "По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист". Д. И. Менделеев. "Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года" / пер. с нем. К. В. Трубникова, предислов. В. Фадеев. – М. : Европа, 2005. – С. 3–256.

18. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична література / Павло Магочий // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.

19. Майнеке Ф. Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм / Фрідріх Майнеке // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 264–272.

20. Менделеев Д. И. Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года / Дмитрий Иванович Менделеев // Фридрих Лист. "Национальная система политической экономии. Граф С. Ю. Витте. "По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист". Д. И. Менделеев. "Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года" / пер. с нем. К. В. Трубникова, предислов. В. Фадеев. – М. : Европа, 2005. – С. 307–363.

21. Ренан Е. Що таке нація / Ернест Ренан // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 253–263.

22. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Джозеф Ротшильд ; пер. з англ. В. П. Канаша. – К. : Мегатайп, 2001. – 496 с.

23. Славич О. Д. Націократичні ідеї М.Сціборського та фашизм // Ольга Дмитрівна Славич // Політологічний вісник. – 2004. – № 14. – С. 223–230.

24. Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт ; пер. з англ. Р. Феценко. – К. : К.І.С., 2004. – 170 с. – Бібліогр.: с. 146–163.

25. Сціборський М. Земельне питання / Микола Сціборський. – Париж : Українська книгарня-накладня, 1939. – 109 с.

26. Сціборський М. Націократія / Микола Сціборський. – Париж, 1935. – 121 с.

27. Шліхта І. Явище українського інтегрального націоналізму (західно-європейський контекст творчості Дмитра Донцова) / Ірина Шліхта // Слово і час. – 2001. – № 7. – С. 77–80.

28. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Роман Шпорлюк // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 178–190.

29. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Роман Шпорлюк ; пер. з англ. Г. Касьянов. – К. : Основи, 1998. – 479 с.

30. Abdelal R. Purpose and Privation: Nation and Economy in Post-Habsburg Eastern Europe and Post-Soviet Eurasia [Електронний ресурс] / R. Abdelal. – Режим доступу:

[http://www.people.hbs.edu/rabdelal/Purpose %20and%20 Privation.pdf](http://www.people.hbs.edu/rabdelal/Purpose%20and%20Privation.pdf). – Назва з екрану.

31. Dorgan S. How Ireland Became the Celtic Tiger [Електронний ресурс] / S. Dorgan. – Режим доступу:

<http://www.heritage.org/research/worldwidefreedom/bg1945.cfm>. – Назва з екрану.

32. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations / Miroslav Hroch. – New York : Columbia University Press, 2000. – 220 p.

33. Kofman I. Nacjonalizm gospodarczy – szansa czy bariera rozwoju. Przypadek Europy Srodkowo-Wschodniej w okresie miedzywojennym / Jan Kofman. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 319 s.

34. Richard L. Rudolph. National Minorities in East Central Europe and the Balkans in Historical Perspective [Електронний ресурс] / L. Richard. – Режим доступу:

<http://www.cas.umn.edu/pdf/wp927.pdf>. – Назва з екрану.

35. Schultz H. Introduction: The double edged sword of economic nationalism [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.kuwi.euw-frankfurt-o.de/de/lehrstuhl/kg/wisogeschi/Frankfurter_Studien____/baende_1_bis_16_/band14fst/band14fst.pdf. – Назва з екрану.

УДК 631.363.2(091):631.115.1

Н.В.Шейко

Еволюція структурних аграрних перетворень в Україні – основа технічної модернізації

У статті розглянуто еволюцію аграрних господарств в Україні, пов'язану не лише з умовами організаційного, економічного та технічного прогресу, а також з політичними перебудовами.

Ключові слова: еволюція, технічні засоби приготування кормів, сільськогосподарські підприємства, тваринництво, аграрні реформи, технічний прогрес.

В статье рассмотрена эволюция аграрных хозяйств в Украине, которая связана не только с условиями организационного, экономического и технического прогресса, но и с политическими перестройками.

Ключевые слова: эволюция, технические средства приготовления кормов, сельскохозяйственные предприятия, животноводство, аграрные реформы, технический прогресс.

The article deals with the evolution of agricultural farms in Ukraine, which is related not only to the terms of organizational, economic and technological progress, as well as political transformation.

Key words: evolution, feed-processing means, farms, farming, agrarian reform, technological progress.

Процес підготовки кормових матеріалів до згодовування тваринам у всі історичні часи був найбільш трудомістким. Подрібнення корму тваринам дозволяло виконувати його в стаціонарних умовах та при мінімальному переміщенні працівника відносно об'єкта праці, що спрощувало приєднання знаряддя до енергоприводу та дозволяло організувати деякі складові технологічного процесу подрібнення без безпосередньої присутності людини.

Аналіз історії розвитку наукової думки з подрібнення кормових матеріалів та її матеріалізація у напрямках створення і використання технічних засобів для механізації годівлі тварин в Україні протягом ХХ ст. свідчить, що цей еволюційний процес проходив нестабільно. Незважаючи на чітко визначену кінцеву мету – збільшення виробництва тваринницької продукції шляхом укрупнення ферм і концентрації виробництва в тваринницьких комплексах, створення розгалуженої мережі наукових і конструкторських закладів та машинобудівних заводів, широкої підготовки відповідних працівників технічного напрямку, що повинно було б привести до позитивних змін як у модернізації засобів для подрібнення кормів, так і їх використанні, але цього не відбулось.

В історичному контексті генезису сільськогосподарського виробництва, коли наступний рівень розвитку тісно пов'язаний з фактичним станом попереднього, визначальною є етапність трансформації сільськогосподарських підприємств та засобів виробництва, в тому числі і кормоприготувальних засобів. На невідповідність між очікуваним та реальною дійсністю, в першу чергу, вплинули соціальні та політичні фактори. Щодо існування таких залежностей вказували ще класики історії науки В.І.Вернадський [1], М.Туган-Барановський [2].

Виходячи з цих положень, розвиток кормопереробної техніки як соціального явища людського суспільства в історико-науковому напрямі доцільно розглядати в контексті дослідження суспільно-політичних, соціальних, культурних та наукознавчих закономірностей, які мали місце в цьому періоді. Соціальну детермінованість еволюції наукових та технічних досягнень у галузі переробки кормів необхідно розглядати як форму й наслідок впливу суспільства з відповідним політичним режимом, соціально-економічним устроєм, суспільною свідомістю, політикою влади, пануючою моделлю наукового відображення детермінованих дій і їх реальних результатів. В цілому історія наукових знань про розвиток технологій та засобів подрібнення кормів повинна аналізуватись не як абстрактне дослідження минулого, а як органічне поєднання знання та соціально-обумовленої діяльності людей, які впливали на створення соціальних передумов, а також

виконавців, що розробляли наукові та технічні ідеї і створювали конструкції технічних засобів приготування кормів.

Інтенсивність та напрями розвитку технічних засобів приготування кормів тваринам, перш за все, залежали від ефективності різних форм господарювання, зокрема від розмірів господарств. Оскільки окремо взяте тваринницьке господарство має зв'язки з підприємствами та організаціями несільськогосподарського характеру лише на вході та виході виробництва продукції, то необхідні параметри засобів механізації, в тому числі і типажі подрібнювачів, диктуються потребою в кормах, яка визначається поголів'ям тварин, їх видами та прийнятими раціонами. Тобто техніко-економічні параметри кормопереробних машин, незалежно від історичних періодів та загального рівня розвитку техніки, знаходяться в прямій залежності від величини господарств.

Параметри величини господарств в Україні не були простими. Своїми коренями вони сягали ще в період столипінських реформ, які справедливо визначаються як найрадикальніші після селянської реформи 1861 р., але на відміну від неї були більш послідовними [3].

Революцією 1917 р. була припинена столипінська реформа, а відповідно, зупинились і всі прогресивні процеси на селі, зумовлені нею. Введення політики воєнного комунізму та продрозверстки привели до різкого поглиблення кризи аграрного сектора. Згодом короткочасний період непу вдвічі підняв виробництво сільськогосподарської продукції в Україні.

Процес колективізації в Україні розпочався зі створення товариств зі спільного обробітку землі (ТОЗів). У 1927 р. вони становили 51,9%, а артілі – 41,3% від загальної кількості колективних господарств. Товариства зі спільного обробітку землі були схожі на сільську спільноту і не передбачали повної колективізації, зокрема засобів та предметів праці. У 1929 р. в Україні було вже 74,5% ТОЗів та 22,65% артілей [4]. Однак в подальшому основою колективізації стала артільна форма, яка передбачала повну колективізацію землі, знарядь, самої праці з примітивним рівнем мотивації до праці.

На заміну примусовій колективізації відомі економісти того часу М.Кондратьєв та О.Чаянов запропонували інші напрями розвитку [5]. М.Кондратьєв наполягав на інтенсифікації окремих регіонів, де для цього були відповідні умови, та на раціональному веденні сільського господарства в інших районах, де були для цього природно-історичні та господарські умови. Здійснюючи соціальну політику на селі, керівництво країни пов'язувало успіхи з потенційними можливостями бідняцьких господарств, але М.Кондратьєв пропонував ліквідувати категорію малопотужних, безперспективних господарств.

О.В.Чаянов розробив і теоретично обґрунтував напрями інтенсифікації виробництва та ієрархію кооперування селянських господарств, що означало впровадження великого виробництва, поступової і послідовної індустріалізації та організації індивідуальних селянських господарств. Разом з тим він попереджав, що процес еволюції буде тривалим і тут недопустима поспішність. Як пріоритетні напрями при всіх формах господарювання визначились питання модернізації технічних засобів, електрифікації виробничих процесів, переходу на вдосконалені методи ведення тваринництва.

Але незважаючи на наявність цих раціональних на той час шляхів розвитку сільськогосподарського виробництва, перемогли політичні мотиви і був взятий курс на проведення прискореними темпами суцільної колективізації, створення колгоспів та радгоспів на зразок артільей, здатних працювати лише в умовах адміністративно-командної системи за наявності примусових стимулів. Від політики стримування росту одноосібних господарств влада перейшла до ліквідації їх передового прошарку – заможних та середняцьких господарств. Такі дії дали руйнівні наслідки, в тому числі і в тваринництві. За основний період колективізації (1929–1933 рр.) поголів'я коней, великої рогатої худоби та свиней скоротилось вдвічі, а овець і кіз – втричі. В Україні колективізація практично завершилась в 1937 р. Майже єдиною формою ведення господарства стали колгоспи. В них було сконцентровано 96,1% селянських господарств [3].

Саме на межі 20–30-х рр. ХХ ст. починають закладатись основи технізації рослинництва і тваринництва. Для обґрунтування характеристик подрібнювачів кормів необхідно було орієнтуватись на наявне в господарствах поголів'я тварин.

На західних землях України також були започатковані аграрні реформи, що тривали протягом 20–30-х рр. ХХ ст. і були соціально спрямовані в інтересах селян за принципом: земля має належати тим, хто на ній працює. Їх суть полягала в розпакуванні частини державних та поміщицьких земель і збільшенні кількості селянських господарств [3].

Таким чином, аграрні реформи в двох частинах України (радянській і західній) з різним суспільним укладом були концептуально та ідеологічно різні і відбивали різні цивілізаційні процеси. Після приєднання західних земель до радянської України (1938 і 1940 рр.) в них також відбулась примусова колективізація.

Аналіз історії розвитку наукових знань щодо технічних засобів приготування кормів тваринам показує, що їх типаж визначається пропускнуою здатністю і знаходиться в прямо пропорційній залежності від розміру господарств. Тому важливо відстежити динаміку зміни розмірів господарств. Так, у 1929 р. в Україні середній розмір колек-

тивних господарств становив менше 7 га землі, в 1940 р. середній розмір земель колгоспів зріс до 773 га, а у 1950 р. кількість колгоспів скоротилась і середній розмір земель збільшився до 1289 га. Згодом, у 1960 р., колгоспи знову укрупнено і середній розмір земель зріс до 3,4 тис. га. Таке укрупнення сільськогосподарських підприємств політичним керівництвом держави пояснювалось підвищенням продуктивних сил та чинниками науково-технічного прогресу, але економісти-аграрники вважали, що укрупнення колгоспів, у першу чергу, здійснювалось з метою усунення селян від реального управління та посилення їх експлуатації.

Значні кошти, що вкладались в аграрне виробництво у 70–80-х рр. ХХ ст., не дали суттєвого приросту виробництва та характеризувалися різким зменшенням інтенсивності віддачі на одиницю вкладень. Порівняно з розвиненими країнами сільське господарство України виявилось неконкурентоспроможним і здатним функціонувати лише за умови замкнутого господарювання з використанням значних обсягів матеріальних ресурсів [6].

У середині 80-х рр. ХХ ст. в аграрному секторі України існувало декілька тваринницьких комплексів з утримуваним поголів'ям: молочного напрямку – 1200 голів; виробництва яловичини – 8–12 тис. голів; свиноголів'я – 54 та 108 тис. голів. Основна кількість тварин утримувалась на фермах трьох типорозмірів: великі (молочні – 600–800 голів, відгодівлі великої рогатої худоби – 4–6 тис. голів, свиноферми – 12 та 24 тис. голів); середні (молочні 200–400 голів, відгодівлі великої рогатої худоби – 2–3 тис. голів, свиноферми – 2–6 тис. голів); малі (молочні – до 100 корів; відгодівлі великої рогатої худоби – до 1000 голів, свиноферми – до 100 свиноматок та до 1000 голів молодняку) [7].

Щодо створення засобів подрібнення кормів, то пріоритет надавався машинам, призначеним для середніх та великих ферм. Технічні засоби продовжували розвиватись у напрямі високотоварного виробництва, заснованого на індустріальних потокових технологіях. Для цього працювала вся науково-технічна база, але згодом потреба в машинах таких розмірних характеристик почала різко знижуватись.

У 80-ті рр. ХХ ст. стала гостро проявлятись технічна криза в забезпеченні процесу механізації подрібнення кормів. Причин цього явища було декілька. Оскільки техніка створювалась для великотоварних господарств, а використовувати її в багатьох випадках доводилось на малих фермах, то це привело до підвищення строку окупності подрібнювачів, а в ряді випадків – неспроможності господарств їх придбати. Кількість нових зразків подрібнювачів почала різко зменшуватись, а експлуатаційна завантаженість тих, що працювали у господарствах, перевищувала закладений ресурс і наставало

моральне та фізичне старіння. При виготовленні машин існувала обмеженість на застосування якісних металів і матеріалів, які йшли, в основному, на виробу військового комплексу. Не було конкурентних засад у випуску технічних засобів та придбанні їх на вільному ринку. Складність технічної кризи полягала ще й в тому, що вона мала не стільки технічні, як суспільно-політичні чинники.

В цей час малі (згідно з вищенаведеними розмірами) колгоспні ферми вважались анахронізмом і випуск засобів механізації для них недостатньо планувався на державному рівні. Тому для підготовки кормів до згодовування на малих фермах застосовувались високопродуктивні подрібнювачі, що приводило до збільшення витрат із капіталовкладень та трудових ресурсів. В той же час кількість малих тваринницьких ферм в Україні становила більше половини. Такий парадокс склався внаслідок існуючої плановості наукових розробок та випуску машин, що в своїй основі була зорієнтована на політичну підзвітність, націлювалась на індустріальне високотоварне виробництво, а реальне становище тваринницьких структур мало змінювалось. На початку 80-х рр. XX ст. на існуючий стан механізації малих ферм була звернена увага керівників держави і терміново науковими та проектними установами були визначені рекомендації щодо проведення реконструкції ферм та розробки для них технічних засобів.

Починаючи з 1985 р. XX ст., в країні розпочалась нова хвиля реформ аграрного виробництва. Намітилась перебудова в наступних напрямках [3]: запровадження підрядно-орендних відносин, розвиток кооперації, розвиток особистих селянських господарств, зародження фермерства, становлення агропромислових інтегрованих формувань.

Виходячи з цих напрямів, в Україні створились та існують зараз декілька видів об'єднань та підприємств: агрооб'єднання (агрофірми, асоціації, корпорації, науково-виробничі системи, консорціуми, міжгосподарські підприємства та концерни); група сільськогосподарських підприємств (державні, колективні товариства та кооперативи, приватні, малі, сімейні, індивідуальні). Окрему групу становлять селянські (фермерські) та особисті селянські господарства [8].

Всі вказані організаційні форми господарювання мають нормативно-правову базу своєї діяльності, яка в своїй основі ґрунтується на формах власності. Разом з тим діяльність цих сільськогосподарських підприємств дозволяє проаналізувати потенційні можливості їх як за кількістю працівників, так і щодо валового виробництва продукції. Це дає можливість опосередковано згрупувати їх за обсягами основних засобів виробництва та розрахувати розмірні характеристики кормових потоків і на цій основі обґрунтувати необхідний для виробництва

типаж кормоприготувальних машин та їх модернізацію протягом досліджуваного історичного періоду.

Всі види об'єднань та підприємств, з точки зору можливостей ведення тваринницького виробництва, мають значні обсяги робіт, але територіально ферми розташовані на різних ділянках, що дозволяє застосувати подрібнювачі кормів середньої та високої продуктивності. В державних підприємствах у тваринництві переважно застосовувались подрібнювачі середньої продуктивності, менше – високопродуктивні кормопереробні лінії. В колективних товариствах застосовувався типаж подрібнювачів середньої продуктивності, значного поширення також набуває типаж машин низької продуктивності. Мале приватне підприємство, яке обмежене кількістю найманих працівників (до 50 осіб), згідно з обсягами виробництва тваринницької продукції, переважно застосовує кормоприготувальні машини низької продуктивності, менше – машини середньої продуктивності. Сімейні та індивідуальні селянські господарства, засновані на засадах приватної власності членів сім'ї чи окремої фізичної особи і ведуть господарство виключно особистою працею, можуть використовувати лише малогабаритні подрібнювачі низької продуктивності.

Селянські (фермерські) господарства сформувались в Україні в кінці минулого століття як прототип запозиченого зарубіжного досвіду, де вони, в більшості країн, виробляють основну кількість сільсько-господарської продукції. Основним вихідним концептуальним положенням стратегії розвитку фермерства і посиленням його ролі в агропромисловому комплексі України було формування господарств приватного типу з широким розвитком їх кооперування з організаціями зі збуту одержаної продукції. На сучасному етапі розвитку ринкових відносин у сільському господарстві вони могли стати найпоширенішим різновидом приватного підприємництва на селі. Але штучно створені бар'єри уповільнили та знизили їх розвиток, особливо господарств з виробництва тваринницької продукції, обсяг якої до загальної кількості по Україні становив лише 0,3% у 2000 р. і 0,8% у 2010 р.

Особисті підсобні господарства селян в Україні сформувались у період колгоспного ладу і пройшли за минулий період тернисті випробування. Від селянських господарств доколгоспного періоду вони відрізнялися значно меншими розмірами і тим, що в основі їх розмірів лежали не економічні чинники, а адміністративні обмеження. Практично до 90-х рр. ХХ ст. вони повністю відповідали визначенню як підсобні, тому що протягом дня основний час селяни працювали на підприємствах. Пізніше, у зв'язку з втратою в багатьох регіонах робочих місць, селяни змушені були зосередити всю свою працю лише у

власному господарстві, але в правовій основі цей тип господарств залишається незмінним. Динаміка частки валової продукції тваринництва, одержана в особистих селянських господарствах України, була такою: 1990 р. – 30,5%; 1995 – 33,8%; 2000 – 51,5%; 2005 – 73,6%; 2010 – 70,7% [3].

Особисті селянські господарства на сьогодні є найбільш масовою, динамічною і гнучкою формою господарювання, в них працює 42,8% населення, зайнятого в сільському господарстві [9]. В сільській місцевості тепер більша частина доходу мешканців формується саме через надходження з особистого підсобного господарства і тільки 14,5% – через оплату праці на підприємстві [9]. Велике значення мають особисті підсобні господарства не лише для самозабезпечення, а й для продовольчих потреб усієї країни, в тому числі і постачання тваринницької продукції. Значна кількість молока здається на молокопереробні підприємства, на ринках селяни реалізують близько 69% м'яса, сала та птиці [9].

Виробничі процеси в підсобних господарствах населення базуються на великих затратах праці членів сім'ї, які у вартісній формі практично не враховуються. В цілому затрати праці на одну голову худоби в цих господарствах внаслідок недостатньої механізації виробництва значно вищі, ніж у великих аграрних підприємствах. Як свідчать матеріали досліджень, невелика кількість власників худоби мають технічні засоби подрібнення кормів. В результаті фактичного руйнування матеріально-технічної бази аграрних підприємств значно знизився рівень механізації виробничих процесів і в особистих підсобних господарствах.

Структурні особливості та специфіка організації виробничого процесу в підсобних господарствах населення не дозволяє відносити їх до формувань, спроможних забезпечити стабільний розвиток і надійне забезпечення суспільних потреб сільськогосподарською продукцією на перспективу. Розміри особистих селянських господарств надто малі, щоб в них можна було повністю реалізувати масштабні досягнення науково-технічного прогресу. Але дана форма господарювання займає і протягом тривалого часу утримує провідні позиції у виробництві важливих видів сільськогосподарської продукції, в тому числі тваринницької.

Виходячи з наведеного вище, можна вважати одним із вкрай важливих положень Закону України "Про особисте селянське господарство" щодо організації виробництва надійної і недорогої міні-техніки для механізації робіт у тваринництві. При проведенні історико-наукового аналізу технічних засобів приготування кормів слід орієнту-

ватись на різнобічність та багатоплановість організаційних господарських формувань, що діяли в Україні протягом XX ст.

Разом з тим дослідження історичних джерел дозволяє зробити висновок, що наукова полеміка про переваги великого господарства над дрібним ведеться століттями, хоча немає сумнівів щодо більш ефективного ведення великого виробництва, але з певними запереченнями у різних сферах суспільної діяльності. Вивчаючи це питання, О.В.Чаянов говорив: "В земледелии количественное выражение преимуществ большого хозяйства над мелким незначительно. Никакой концентрации в пространстве тут, за исключением процессов первичной переработки сельскохозяйственных продуктов, провести невозможно" [5].

Укрупнення господарств в Україні сприяло створенню більш високопродуктивних подрібнювачів кормів, застосуванню складніших і водночас раціональніших технологій, створенню машинних технологічних ліній, проведенню комплексної механізації та автоматизації кормоприготування. Тобто науково-технічний рівень засобів подрібнення невпинно покращувався, але в кінцевому результаті це не вплинуло на зростання валової продукції та ефективність ведення тваринницької галузі. Системні недоліки реформ радянських, а частково і пострадянських часів, полягали в тому, що вони не торкались глибинних основ виробничих відносин. Цим підтверджується, що нераціональні умови виробництва не можуть компенсуватись потенційними можливостями науково-технічного прогресу.

Аналізуючи еволюцію техніко-економічних характеристик подрібнювачів кормів за призначенням, можна констатувати, що до початку 80-х рр. XX ст. передбачався єдиний курс їх модернізації – збільшення продуктивності та підвищення технічного рівня. На цьому були зосереджені майже всі розробки наукового та конструкторського потенціалу. Таким чином, промисловість випускала переважно подрібнювачі двох типорозмірів: високої та середньої продуктивності. Дещо згодом було створено та збільшено випуск подрібнювачів малої продуктивності. Вони базувались на двох попередніх типах, але зниження пропускної здатності було, в основному, досягнуто зменшенням довжини камери подрібнення та заміною потужності електродвигунів. При цьому питомі показники таких машин дещо поступалися попереднім за металомісткістю та затратами праці.

Необхідність забезпечити дрібні господарства технічними засобами вимагала застосування зовсім інших підходів до створення та модернізації подрібнювачів, часто із залученням додаткових наукових розробок, що базувались на принципах ресурсозберігаючих техно-

логій не лише в сфері експлуатації технічних засобів, а й у сфері виробництва машин. Тому в Україні довелось терміново створювати технічні засоби нового класу – міні-подрібнювачі. Вони суттєво відрізнялись від існуючих машин за своєю структурою, компоновкою, системою приводу та управління. Але поряд із необхідністю перепрофілювання наукових напрямів з визначення сукупності раціональних параметрів подрібнювачів при їх створенні було частково використано науково обґрунтовану і накопичену базу даних щодо процесу подрібнення та залучити інформаційні матеріали з технічних рішень, які широко застосовувались за кордоном.

З наведених вище матеріалів можна зробити висновок, що для визначення історико-наукових та історико-технічних закономірностей розвитку подрібнювачів кормів слід дослідити всі організаційні форми господарювання та обґрунтувати типорозмірні ряди технічних засобів.

Література

1. Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 332 с.
2. Туган-Барановський М. І. Політична економія / М. І. Туган-Барановський – К. : Наукова думка, 1994. – 262 с.
3. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко, В. Я. Мессель-Веселяк ; за ред. П. І. Гайдуцького. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
4. Історія народного господарства Української РСР. – К. : Наукова думка, 1961.
Т. 2. – 1961. – 483 с.
5. Чайнов А. В. Избранные произведения / А. В. Чайнов. – М. : Московский рабочий, 1989. – 366 с.
6. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади / Ю. М. Лопатинський. – Чернівці : Рута, 2006. – 344 с.
7. Проектування механізованих технологічних процесів тваринницьких підприємств / І. І. Ревенко, В. Д. Роговий, В. І. Кравчук, В. М. Манько ; за ред. І. І. Ревенко. – К. : Урожай, 1999. – 190 с.
8. Березівський П. С. Організація виробництва в сільськогосподарських підприємствах / П. С. Березівський, Н. І. Михайлюк. – Львів : Українські технології, 2002. – 441 с.
9. Саблук П. Т. Аграрна реформа і політика України : підсумки минулого та погляд в майбутнє / П. Т. Саблук // Економіка в період диктатури влади. – К. : ННЦ ІАЕ, 2001.
Т. 1. – 2001. – 485 с.

Політична реабілітація жертв сталінізму в Україні в роки перебудови

Проблема політичної реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму була складовою частиною процесу демократизації суспільства, що проходив в середині 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. У той час суспільство було змушене повернутися до трагічної проблеми сталінізму та його наслідків. Реабілітація жертв сталінізму проходила не лише на хвилі критики сталінізму. Демократичні перетворення, розпочаті керівництвом держави, виходять за межі реформування соціалістичної системи.

Ключові слова: демократизація, сталінізм, реабілітація.

Проблема политической реабилитации жертв сталинизма и тоталитаризма является составной частью процесса демократизации общества, который был начат в середине 80-х гг. XX в. В те годы общество было вынуждено вернуться к трагической проблеме сталинизма и его последствий. Реабилитация жертв сталинизма проходила не только на волне критики сталинизма. Демократические преобразования, начатые руководством страны, вышли за рамки реформирования социализма как общественной системы.

Ключевые слова: демократизация, сталинизм, реабилитация.

Rehabilitation is a political process of restoring justice in cases with the soviet peoples, that were baselessly repressed during Stalin's regime. The second stage of rehabilitation started in October, 1987, when Commission of Politburo of CPSU Central Committee was created. The Commission considered its work as a part of the process of historical purification of the society from the mistakes and crimes of past.

Key words: democratization, stalinism, rehabilitation.

Однією з соціально значущих проблем вітчизняної історичної науки залишається дослідження політичних репресій у радянському суспільстві та проблема реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму.

Відомо, що перша спроба сказати правду про дійсні масштаби репресій і відповідальності за них Й.В.Сталіна та його найближчого оточення була зроблена ще в середині 50-х – у 60-ті рр. XX ст. Проте прагнення перейти від авторитарного до демократичного типу управління закінчилося в той період невдачею. Більш того, в кінці 60-х рр.

партійне керівництво узяло курс на реставрацію сталінських методів керівництва всім суспільним життям країни.

Дійсність показала, що "відмінити" особистий режим з його ідеологічною "культурою" оболонкою значно простіше, ніж забезпечити реальну заміну цього режиму іншим механізмом влади, здатним підтримувати відносну політичну та економічну стабільність і динамічність.

Тому в середині 80-х рр. ХХ ст. суспільству довелося починати перетворення в країні фактично з тих же питань, перед якими воно зупинилося в середині 60-х. У цей період стає ясним, що відсутність демократичного механізму вироблення рішень і догматизм в теорії з неминучістю спричиняють за собою помилки в оцінці питань економічного і політичного характеру, що приводить до наростання труднощів і, врешті-решт, до деформацій самих основ розвитку суспільства.

Партійно-державне керівництво СРСР у 1985 р. цілком погоджувалися зі сформульованими Відділенням історії Академії наук СРСР соціальними функціями історичної науки: розпізнавати й викривати класові цілі західних реакціонерів; демонструвати досягнення зрілого соціалізму; виховувати ненависть до експлуататорів; викривати антикомуністичні змови; служити справі соціального прогресу [12, с. 4].

Але проголошення М.Горбачовим курсу на перебудову настільки різко змінило перспективні плани наукових досліджень, похитнуло методологічну основу історичної науки, що радянські історики розгубилися. У 1987 р. академік С.Л.Тихвінський сформулював офіційну точку зору Відділення історії АН СРСР щодо негативних явищ у дослідженні історичного минулого. Виявилось, що радянська історична наука – однобічна, схоластична, політизована, їй притаманне замовчування цілих історичних періодів, неспроможність виявлення тенденцій суспільного розвитку, відсутність дискусій тощо. Проте вихід зі складної ситуації бачився – не у розгортанні методологічної дискусії, пошукові нових тем дослідження, розширенні джерельної бази, кон'юнктурній деідеологізації, розробці та застосуванні нових методів обробки історичних джерел, а винятково у творчому застосуванні марксистсько-ленінської теорії.

У газетах та у фахових журналах публікувалися стенограми численних "круглих столів", на яких історики, філософи намагалися знайти вихід з методологічної кризи. Проте навіть процес гласності, що почався в період "перебудови", не дозволив подолати дефекти політичного мислення апарату влади, суть якого – догматизм, нездатність визначати і вирішувати суспільні протиріччя, установка пріоритету принципу (а точніше, закостенілих стереотипів) над будь-яким непопулярним фактом, інструкції над самим життям.

В середині 80-х рр. трибуною плюралістичних поглядів на політичні, економічні, морально-етичні проблеми стає публіцистика. Саме діяльність громадських та політичних організацій, публіцистів, письменників, журналістів, які почали з середини 80-х рр. формувати в суспільстві на рівні побутової свідомості уявлення про багатомільйонні жертви політичних репресій сталінського режиму, започаткувала подальшу демократизацію суспільства.

Осмыслити минуле країни першими спробували не професіонали-історики, а письменники і публіцисти. Це було пов'язано з низкою складних причин. Довгі роки суспільствознавці виховувалися на догматичних концепціях, коли головним їх завданням вважалася популяризація партійних документів та спадщини класиків марксизму-ленінізму, і подолати сталі підходи у вивченні історії виявилось непросто через інерцію мислення та побоювання вийти за межі офіційних концепцій.

Тому не дивно, що висвітлення проблем сталінізму було розпочате на сторінках періодичних видань. А найбільший інтерес викликала проблема репресій часів культу особи. Першими проаналізували статистику засуджених за "контрреволюційні злочини" в 1935–1953 рр. А.І.Дугин, В.Ф.Некрасов, В.Н.Земсков, В.П.Попов. Тема репресій вивела і на роздуми про необхідність подальшої реабілітації жертв політичного терору. У всіх публікаціях кінця 80-х рр. головними стають питання подолання культу особи і його наслідків. Тема реабілітації жертв сталінського терору виявилася настільки важливою, що обійти її було неможливо. Вона стала органічною частиною роздумів ряду авторів, що зверталися до проблеми демократизації країни і до проблеми відродження духовного життя суспільства.

В кінці 80-х рр. відбувалася й переоцінка власного минулого. Деякі суспільствознавці, публіцисти дотримувалися думки про соціалізм, що не відбувся, інші ототожнювали його з деформаціями, що мали місце у минулому, називаючи соціалізм державним, казармовим.

Вже з 1989 р. процес суспільних перетворень вийшов з "соціалістичних берегів" і став розвиватися за власними внутрішніми законамирностями. Сумніву та критиці стали піддаватися найбільш догматичні та утопічні положення марксизму-ленінізму.

Настала смуга переоцінки ідей Маркса і Леніна, переосмислення пов'язаної з ними теорії соціалізму. Такого роду спроби, породжені процесами демократизації, гласності, плюралізму, з одного боку, економічною і політичною кризою – з іншого, цілком нормальні і необхідні. Проте переосмислення історії нічого спільного не має з її огульним запереченням. Одним з найдефіцитніших матеріалів виявилося точне історичне знання. З'явилася безліч різних версій минулого, що не завжди спиралися на вивірений історичний аналіз. Простежу-

валася і певна послідовність у руйнуванні минулого СРСР. Спочатку справедливо і різко були засуджені злочини Сталіна і втілюваної ним системи. Але незабаром виявилася перекресленою і обливою брудом сама народна історія, що припадає на часи сталінщини. Багато публіцистів та істориків, схоже, повернулися до головного методу середньовічної історіографії – писати і розуміти історію народів як історію правителів. Якщо правитель поганий, то погана і епоха, і народ, який жив і страждав в цей час.

Потім критика перейшла на Леніна. Його почали зображати як обмеженого політика і доктринера, розглядаючи його діяльність у відриві від контексту грандіозного революційного катаклізму. У працях Леніна шукали коріння політичних, економічних і соціальних деформацій радянського суспільства. Від соціалістичних цінностей суспільство поступово переходило до загальнодемократичних.

Як складова частина загальнодемократичного процесу з подолання помилок минулого і відновлення історичної правди та справедливості розглядалася реабілітація жертв сталінізму, відновлена з жовтня 1987 р. Процес реабілітації в цей період проходить швидшими темпами, йдеться вже про всю протизаконну практику масових репресій сталінського режиму.

На засіданнях Комісії Політбюро ЦК КПРС з додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями періоду 30–40-х і початку 50-х рр., були розглянуті основні політичні "справи" і "процеси", сфабриковані органами НКВС-МДБ-МВС СРСР в 30–40-ті рр. Практично всі засуджені на них люди були реабілітовані в судовому і партійному відношенні.

За час роботи Комісії (січень 1988 – середина 1991 рр.) було проведено 11 засідань, на яких були розглянуті найбільш крупні процеси періоду "культу особи". Реабілітовано за цей період понад 2 мільйони чоловік.

16 січня 1989 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про додаткові заходи з відновлення справедливості відносно жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років". Саме цей указ і послужив підставою для масової реабілітації всіх, що безневинно постраждали за часів культу особи. Всі рішення несудових органів – "трійок" НКВС, колегій ОГПУ і особливих нарад НКВС-МДБ-МВС СРСР були визнані незаконними, а засуджені ними люди – реабілітованими.

Реабілітація в Україні також проходила на основі цього указу. До осені 1990 р. в республіці було реабілітовано понад 480 тисяч чоловік. Всього ж з 1953 р. по Україні було реабілітовано понад 500 тисяч чоловік.

На 1 січня 1990 р. Дніпропетровським обкомом Компартії України було розглянуто 4862 кримінальних справи, в судовому порядку реабілітовано 419 чоловік. 4443 людини було реабілітовано згідно з вищезазначеним указом [2].

Матеріали фондів Державного архіву Дніпропетровської області дозволяють проаналізувати соціальне походження і положення засуджених: селяни склали 41,46% від загальної кількості репресованих, робочі – 28,57%, інтелігенція і службовці – 22,72%, люди без роботи і певних занять – 7,23% [3]. Велику частину репресованих склали чоловіки (97,3%), найбільш працездатна і зріла частина населення, з власними політичними переконаннями (62,44% від загальної кількості репресованих – у віці від 31 до 50 років) [4].

Таким чином, аналіз соціального становища репресованих і пред'явлених ним звинувачень дозволяє зробити висновок про цілком цілеспрямовану політику сталінського керівництва країни, що виражалася в ліквідації найбільш небезпечних з погляду уряду людей, які виражали свою незадоволеність політикою партії.

Основній масі репресованих було пред'явлено звинувачення за статтю 54-10 УК України (антирадянська і контрреволюційна агітація) – 49% засуджених, 8,26% було притягнуто за "шпигунство" на користь різних країн, 7% – за участь в якій-небудь контрреволюційній організації. Інші були звинувачені в диверсійній діяльності, саботажі [5].

Стаття 54-10 (ч. 1 і ч. 2 – антирадянська і контрреволюційна агітація) мала дуже широке трактування. Наприкінці 1930-х рр. під її дію потрапляли й "зрадники Батьківщини", й "посібники окупантів", і ті, хто вели "контрреволюційні розмови" та займались "контрреволюційною діяльністю", навіть ті, хто просто не проводив ніякої "антифашистської роботи". Наведемо кілька уривків із реабілітаційних справ, які розкривають причини та характер обвинувачень (*цитуювання мовою та стилем оригіналу*):

"... исключить из партии как неоправдавшего доверия партии в дни Отечественной войны (не вел никакой антифашистской работы)" [6];

"... будучи на оккупированной территории, никакой борьбы, направленной против немецких захватчиков, не проводил" [7].

Важливе місце в дослідженнях фахівців з проблем Другої світової війни останнім часом займає проблема колабораціонізму. На формування колабораціонізму вплинула соціально-економічна та політична ситуація в УРСР, що склалася напередодні Другої світової війни. Допомогає висвітленню даної проблеми й аналіз фондів Державного архіву Дніпропетровської області. Обвинувачення багатьох засуджених в роки війни за статтями 54-10, 54-6 Кримінального кодексу можна

віднести до так званого побутового колабораціонізму. Проілюструємо документами (*цитуювання мовою та стилем оригіналу*):

"... за скрытие пребывания в плену, концлагерях, работы при немецкой воинской части" [8];

"... за проживание на оккупированной территории, ... играл в духовом оркестре, организованном немецкой жандармерией" [9];

"в период оккупации учился в агрошколе и работал агротехником" [10];

"за неоднократную регистрацию в полиции, связь с немцами и пособничество, отсиживание в тылу врага в целях личной наживы, невыполнение практических указаний от 3.VII.41 г." [11].

Тобто можна констатувати, що війна змушувала радянське керівництво підвищити рівень репресивних заходів щодо злочинів, які визнавались законодавством "контрреволюційними", проте незаперечним є й той факт, що значна кількість людей постраждала безвинно.

На початку 1990-х рр. у визначення терміна "політичні репресії" втрутилися політики, коли розгорілася боротьба між націонал-демократами та прихильниками Комуністичної партії. Політичні репресії, голод стали тією козирною картою, яка активно використовувалася у політичній боротьбі за симпатії суспільства.

Логічним завершенням цієї боротьби стало прийняття Верховною Радою України 17 квітня 1991 р. Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" [1]. Закон України визначив конкретні випадки, законодавчі та нормативні акти, застосування яких упродовж 1917–1991 рр. означало здійснення необґрунтованих політичних репресій. У преамбулі Закону було розширено історичні рамки дії політичних репресій – реабілітація мала охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набуття чинності цим Законом й поширюватись на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення у примусовому порядку, вислання й заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного й релігійного характеру [1].

Але зміст терміна "політичні репресії" Закон визначив лише частково; особливі дискусії у місцевих комісії з поновлення прав реабілітованих викликала його політична складова.

Тому у постанові Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. було викладено тлумачення поняття "політичний мотив репресій", зазначено, що це – застосування державою примусових заходів щодо

противників радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів, застосування на цих підставах репресій у судовому порядку до ст. 33–34 Кримінального кодексу Української РСР у редакції 1927 р. та в адміністративному порядку.

У 1992 р. з'явилася постанова №530 Кабінету Міністрів України "Про підготовку і випуск серії книг "Реабілітовані історією", розпочалася робота Головної та обласних редколегій "Реабілітовані історією". Багатотомна праця, яка не мала аналогів у світовій практиці, отримала широкий міжнародний резонанс. На різноманітних політичних та наукових форумах неодноразово відзначалося, що реалізація цього науково-дослідного проекту збагатить історіографію не лише фундаментальною науковою працею. Вона засвідчить демократичний шлях розвитку Української держави, успадкування кращих гуманістичних цінностей, вироблених людством протягом усієї історії.

Очолив масштабний науковий проект акад. НАН України П.Т.Троцько. Дана серія є одним з основних джерел для вивчення проблем сталінських репресій. Відтоді були опубліковані десятки книжок, сотні, якщо не тисячі, статей, брошур, газетних публікацій, відбулися десятки різноманітних конференцій. До 70-річчя початку масових репресій в СРСР були оприлюднені документи, що розкривають події 1937–1938 рр. Серед них джерела, підготовлені Міжнародним історико-правозахисним товариством "Меморіал": "1937 год: К 70-летию Большого террора", "Сталинские расстрельные списки", "Жертвы политического террора в СССР", Державним комітетом архівів України "Обличчя Великого терору: Фотодокументи з фондів ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного (1936–1938)", "Тоталітаризм в Україні", "Український мартиролог ХХ ст.: Архівно-пошуковий проект".

Підсумком багаторічної роботи вітчизняних учених з дослідження феномену політичного тероризму є праця "Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси", опублікована 2002 р. під грифом Інституту історії України НАН України, у якій творчо враховані й напрацювання зарубіжної україністики.

Прикладом систематичного й системного вивчення тоталітарного минулого й політичних репресій 1920–1980-х рр. став бібліографічний покажчик політичних репресій в Україні, де автори зібрили та проаналізували історичну літературу з цієї проблеми, що виходила останніми роками. У вступних статтях С.Білокінь, Р.Подкур, О.Рубльов систематизували історіографію державного терору й тероризму в СРСР, розглянули проблеми його періодизації [12].

Таким чином, реабілітація так званого "перебудовного" етапу відрізнялася від першого етапу реабілітації, що проходив в середині 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. не тільки своїми масштабами. У цей період змінився і її критерій. Якщо раніше звинувачення в "буржуазному націоналізмі", участі в якій-небудь фракції або опозиційному угрупованні часто виключали можливість реабілітації, то в кінці 80-х – 1991 рр. багато осіб, звинувачених в "націоналізмі" і "фракційності", були реабілітовані. Реабілітації не підлягали лише особи, що скоїли злочини проти людства і людяності. Більш того, в 1987–1989 рр. процес реабілітації проходив на хвилі критики деформацій соціалізму, що не зачіпала його основ, з 1990 р. демократичні перетворення виходять за межі реформування соціалістичної системи. Ставляться під сумнів найбільш догматичні та утопічні положення марксизму-ленінізму. Чималу роль в цьому відіграв і процес реабілітації жертв сталінізму й тоталітаризму, вивівши суспільство на переосмислення теоретичної спадщини соціалізму.

Проте реабілітація жертв сталінізму й тоталітаризму не була доведена до кінця, і належить ще багато чого зробити для її остаточного завершення. Крім того, не всі аспекти даної проблеми вивчено, частина зробленого потребує подальшого дослідження.

Література

1. Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" // Закони України: офіційне вид. / Верховна Рада України, Ін-т законодавства ; редкол.: В. Ф. Опришко (гол.) та ін. – К., 1996.

Т. 1. – 1996. – С. 370–374.

2. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 95, спр. 107.

3. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 95, спр. 112, 113.

4. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 95, спр. 19, 20, 21, 22, 29, 36, 112, 113.

5. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 95, спр. 19, 20, 21, 22, 29, 36, 112, 113.

6. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 30, д. 30, л. 172.

7. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 16, д. 20, л. 119.

8. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 16, д. 20, л. 126 об.

9. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 16, д. 29, л. 66 об.

10. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 16, д. 36, л. 63.

11. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 30, д. 17, л. 105.

12. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.) : бібліографічний покажчик / авт. вступ. статей: С. Білоконь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир : Полісся, 2007. – 456 с.

УДК 930(477)"1985/1989"Щербицький/Горбачов

Ю.В.Латиш

**Володимир Щербицький і Михайло Горбачов:
висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах**

У статті розглядається висвітлення в історичній літературі та мемуарах стосунків В.Щербицького та М.Горбачова у роки Перебудови.

Ключові слова: В.Щербицький, М.Горбачов, Перебудова, історіографія, мемуари.

В статье рассматривается освещение в исторической литературе и мемуарах отношений В.Щербицкого и М.Горбачева в годы Перестройки.

Ключевые слова: В.Щербицкий, М.Горбачев, Перестройка, историография, мемуары.

The article deals with the reflection in historical literature and memoirs of relations of V.Shcherbitskyi and M.Gorbachev during the Perestroika.

Key words: V.Shcherbitskyi, M.Gorbachev, Perestroika, historiography, memoirs.

Постаті В.Щербицького й М.Горбачова назавжди увійшли в нашу історію. Їх стосунки багато в чому визначали перебіг Перебудови в Україні. Вивчення цих відносин дає змогу проникнути в закулісні сторінки політичного процесу. Сьогодні вже написано чимало досліджень з історії Перебудови, біографії обох політичних діячів, в яких певною мірою розкриваються їх стосунки.

Завданням цієї статті є висвітлення відображення відносин В.Щербицького та М.Горбачова в історіографії та мемуарах, впливу цих стосунків на суспільно-політичне життя та економічний розвиток України, на перебудовний процес.

В історіографії існує два підходи до особистості В.Щербицького, які визначають відповідне ставлення і до М.Горбачова. Історики старшого покоління (І.Курас, П.Тронько), вказуючи на неоднозначність

постаті багатолітнього українського партійного лідера [12, с. 491–493], бачать в його діяльності багато позитиву для України, розглядають його особу як сина свого часу, коли політичні рішення для України приймалися далеко за її межами [24, с. 109].

Молодше покоління істориків, чиє становлення припало на роки Перебудови (В.Баран, В.Даниленко, Д.Табачник, В.Литвин, Ю.Шаповал), скептично ставляться до постаті В.Щербицького, більше симпатизуючи М.Горбачову. Деякі історики, як, наприклад, Я.Грицак, навіть застосовують термін "режим Щербицького". Вони продовжують історіографічну традицію української діаспори, де В.Щербицького розглядали як представника "московської окупаційної влади" (А.Камінський, Б.Кравченко, Р.Сольчаник, О.Субтельний, Р.Шпорлюк). Найбільш детальне дослідження Перебудови в Україні належить О.Бойку, який, щоправда, мало уваги приділив персоналіям керівників СРСР та України [3].

Однак в цілому історики мало уваги приділяли стосункам В.Щербицького та М.Горбачова. Вітчизняні дослідники більше зосереджувались на таких питаннях, як зародження опозиційного руху, політичне протиставлення КПУ та національно-демократичних сил, боротьба за незалежність. З кон'юнктурних міркувань деякі історики навіть намагаються уникати в назвах своїх праць слова "СРСР", не кажучи вже про прізвиська партійних і державних керівників.

Важливе місце у вивченні Перебудови займає мемуарна література. Як слушно зауважив О.Бойко, її особливість полягає в тому, що більшість спогадів мають не лише інформаційний, але й дослідницький характер [3, с. 14]. А це дозволяє віднести значний пласт мемуаристики до джерел та історіографії одночасно.

На жаль, мемуари більшості радянських керівників слабо використовуються при написанні історичних досліджень. Це не в останню чергу зумовлено позицією мемуаристів, які виступають з позицій збереження СРСР та захисту комуністичних ідей, що не вписується в панівну парадигму української історіографії.

Серед авторів мемуарів, які приділили увагу стосункам В.Щербицького та М.Горбачова, варто назвати першого Президента України Л.Кравчука, голів Ради Міністрів УРСР О.Ляшка та В.Масола, секретаря ЦК КПУ Я.Погребняка, помічника першого секретаря ЦК КПУ В.Врублевського, завідувача відділу ЦК КПК Г.Крючкова та ін. Слід згадати також збірник спогадів про В.Щербицького, серед авторів якого члени Політбюро і секретарі ЦК КПРС І.Грінцов, Ю.Єльченко, Є.Качаловський, Б.Качура, В.Масол, Я.Погребняк, В.Сологуб, голова Президії Верховної Ради УРСР В.Шевченко, працівники ЦК О.Власенко, В.Возіанов, Б.Іваненко, Л.Кравчук, Г.Крючков, помічники першого секретаря ЦК КПУ В.Врублевський і К.Продан, міністри УРСР

І.Гладуш, Ю.Олененко, А.Романенко, академіки Б.Олійник, Б.Патон, П.Тронецько, народні артисти СРСР Ю.Богатиков, Д.Гнатюк, Є.Мірошниченко та ін. [6]. Лише фрагментарні уривки з досліджуваної проблеми залишили нам російські мемуаристи М.Рижков, Є.Лігачов, В.Медведєв, В.Печенєв, Г.Арбатов.

Питання про обставини знайомства В.Щербицького і М.Горбачова в мемуарах та історіографії не висвітлювалось. В.Врублевський згадував, що в 1979 р. конкурентом М.Горбачова в боротьбі за пост секретаря ЦК КПРС з сільського господарства був перший секретар Полтавського обкому Ф.Моргун, який вважався ставлеником українського партійного лідера. Однак за підтримки М.Суслова та Ю.Андропова переміг М.Горбачов. Після цього В.Щербицький довго придивлявся до нового секретаря ЦК і зрештою повірив у нього [5, с. 244]. Однак перше близьке знайомство В.Щербицького з молодим секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим важко назвати вдалим. О.Власенко писав, що під час приїзду останнього в Україну керівник республіки не став супроводжувати його в поїздці і навіть відмовився від спільного обіду [4, с. 184–185].

Значно ширше висвітлено питання про позицію В.Щербицького щодо обрання М.Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС. Як відомо, на той момент він на чолі делегації Верховної Ради СРСР перебував з візитом у США. Про напружену ситуацію в Політбюро після смерті К.Черненка писав Є.Лігачов. Він згадував, що ходили чутки, що голоси розділились, і все вирішила відсутність В.Щербицького. Хоча насправді голосування було одноставним [13, с. 70].

На цілковитому схваленні обрання М.Горбачова з боку В.Щербицького наголошував В.Врублевський: "Вибір на користь Горбачова Щербицький зробив однозначно ще раніше, сумнівів у нього щодо цього не було і альтернативної кандидатури він просто не бачив. Судячи з усього, Горбачов цінував цю підтримку В.В., ставився до нього з підкресленою повагою, яку неодноразово демонстрував" [5, с. 197]. Усі чутки щодо позиції В.Щербицького, очевидно, були викликані тим, що його думкою як члена Політбюро у США ніхто не цікавився, а відліт затримався через те, що радянський урядовий літак перебував на Кубі [5, с. 195–196]. На думку П.Тронецького, український лідер не мав сумнівів щодо підтримки М.Горбачова, до якого ставився з повагою [6, с. 23].

Г.Арбатов, який був членом радянської делегації і, очевидно, за дорученням вірогідного наступника міг негласно наглядати за реакцією В.Щербицького, згадував, що всі члени делегації відкрито говорили, що генсеком треба обирати М.Горбачова, а після отримання

звістки про його обрання не приховували радощів, попри офіційний траур за К.Черненком [1, с. 99].

Альтернативна думка представлена у мемуарах помічника К.Черненка В.Печенева, який вважав, що присутність на засіданні Політбюро Д.Кунаєва та В.Щербицького могла внести значні корективи у розстановку сил [18]. Історик Ю.Шаповал висловлює нічим не підтвержене припущення, що В.Щербицький навмисно не встиг на засідання Політбюро [24, с. 126].

Чи не найбільше істориків та авторів спогадів цікавить питання, як В.Щербицькому вдалося протриматися на політичному олімпі найдовше з-поміж усіх брежнєвських соратників. Д.Табачник відзначав, що розмови про швидку відставку В.Щербицького почали точитись ще після квітневого Пленуму ЦК КПРС 1985 р. і навіть називались "точні" дати [22, № 9, с. 159]. Однак, на думку цього ж автора, який чи не першим спробував створити політичну біографію українського лідера (досить критичну), в роки Перебудови В.Щербицький "віртуозно маневрував на бурхливих і мінливих хвилях горбачовських реформ, перекладаючи кермо то вліво, то вправо, то додаючи обертів двигуну, то майже зупиняючи його" [22, № 11, с. 122]. До того ж він проводив рішуче оновлення кадрів.

В.Баран та В.Даниленко стверджують, що В.Щербицький "діяв тонко, гнучко й не чинив відвертого опору новаціям М.Горбачова. Він говорив про перебудову, прискорення і повну підтримку курсу генсека" [2, с. 257]. Ці автори стверджують, що насправді до кінця 1980-х рр. в Україні все залишалось по-старому, як у часи "застою". Про економічні показники УРСР тих років вони навіть не згадують, зосереджуючи увагу на мітингах протесту, які ототожнюють з "демократичним процесом".

На думку В.Литвина, політичне довголіття В.Щербицького було зумовлене міцністю його позицій у республіці; стабільністю ситуації в УРСР, добрим забезпеченням населення продовольством та товарами широкого вжитку; більшою самостійністю КПУ, порівняно з іншими республіканськими партіями; скромністю життя В.Щербицького, порівняно з його середньоазійськими колегами [14, с. 105–106; 15, с. 19; 20, с. 346]. Цих позицій дотримується й О.Бойко [3, с. 63–64].

Я.Грицак пояснював політичне довголіття В.Щербицького готовністю М.Горбачова жертвувати Перебудовою і гласністю заради збереження політичної стабільності у найбільшій неросійській республіці СРСР [8].

На думку Ю.Шаповала, радянський генсек проводив в Україні певний експеримент: "Перетворюючи Україну на "заповідник застою", М.С.Горбачов ніби здійснював експеримент на анахронічну витривалість, ніби перевіряв, скільки зможе "останній з могікан застою" йти

проти нової політичної течії" [24, с. 127]. Крім того, історик звернув увагу на цитату В.Коротича: "Щербицький влаштував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно" [24, с. 122].

Сам М.Горбачов оцінював В.Щербицького не дуже високо, але цінував стабільність у республіці та його лояльність до Кремля. "Хоча параметри особистості Щербицького були не настільки масштабними, – писав колишній генсек у спогадах, – він був як на ті часи крупним політиком, впевнено "вів" республіку і, головне, твердо стояв, як він сам висловлювався, "на позиціях Богдана Хмельницького" [7, с. 202–203].

Немовби виправдовуючись за тривале "тримання" В.Щербицького на керівній посаді, М.Горбачов згадував, що той "придушував людей довкола себе. За нього так і не вирости в Україні хоч трохи помітні політичні лідери. Навіть зовні виглядав він такою глибою, яку важко зрушити з місця" [7, с. 232].

Дискусії виникають також щодо ставлення В.Щербицького до Перебудови. Як стверджував В.Врублевський, він сприйняв ідею Перебудови з розумінням, психологічно був до цього готовий, адже в республіці вже здійснювались заходи з удосконалення стилю роботи, прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва. Але з самого початку В.Щербицького непокоїла "словесна тріскотня", яка здійснювалась довкола ініціатив нового генсека [5, с. 217]. Крім того, лідер української Компартії не сприймав того, що процес удосконалення соціалізму поступово підмінювався його демонтажем, що економіка скочувалась до "дикого ринку", що держава усувається від управління господарством. "Необхідно пам'ятати, що невидима рука ринку – це сліпа рука", – казав він своїм помічникам [5, с. 218–219].

Коли М.Горбачов озвучив перші тези про прискорення як основну сутність економічної реформи, В.Щербицький, за спогадами В.Врублевського, заявив: "Та ми таку перебудову в республіці вже давно здійснюємо" [5, с. 220]. Справді, ще у 1983 р. вийшла книга В.Щербицького "Науково-технічний прогрес – турбота партійна", в основу якої була покладена доповідь на республіканських зборах партійно-господарського активу в квітні 1982 р.

Як зазначав О.Власенко, В.Щербицькому імпонували заклики М.Горбачова до прискорення соціально-економічного розвитку країни, інтенсифікації економіки, корінних змін управління і планування, структурної та інвестиційної політики, зміцнення організованості і дисципліни [4, с. 187].

За спогадами Б.Патона, В.Щербицький "не просто чекав змін. Він ініціював їх, докладав зусиль – і чималих, щоб вони настали.

Щербицький з надією сприйняв ідеї перебудови, намагався допомогти новому керівництву країни знайти правильні виходи з становища, що склалося, обрати вірні орієнтири" [6, с. 36].

Іншу точку зору відстоює Л.Кравчук. Він свідчить, що В.Щербицький дуже важко сприймав Перебудову [9, с. 12], його дратувало саме це слово. Стосунки між ним та новим генсеком з самого початку не склалися: "Щербицький з помітним роздратуванням ставився до кожного нововведення Генсека-демократа, зневажливо називаючи його за очі "легковажним хлопчиськом", який "бездумно руйнує велику країну". Водночас Горбачов дедалі активніше критикував керівництво КПУ за слабке втілення в життя ідей перебудови, зокрема, за недостатнє поширення гласності. Відчувалося, що Щербицькому, незважаючи на його досвід та авторитет, все важче витримувати цей двобій" [9, с. 13].

Цієї точки зору дотримується й більшість дослідників, зокрема Ю.Шаповал, який стверджує, що після приходу до влади М.Горбачова В.Щербицький одразу зрозумів, що "служити" архітекторам Перебудови він не зможе [24, с. 126].

Заслугує на увагу думка О.Власенка, що М.Горбачов основним завданням Перебудови ставив політичні проблеми, а В.Щербицький вважав головною ланкою економіку, науково-технічний прогрес [4, с. 149]. В цьому ж, на наш погляд, полягає помилка більшості істориків, які розглядають Україну Щербицького як "заповідник застою", виходячи не з економічних, а з політичних критеріїв. Бажання подати В.Щербицького як "останнього з могікан" тоталітарної системи, антидемократа, на думку В.Врублевського, не відповідає дійсності. Він радше був прибічником "партії порядку" [5, с. 44], або кажучи сучасною мовою, "суверенної демократії".

Мемуаристи відзначали, що між М.Горбачовим та В.Щербицьким іноді виникали дрібні суперечки. Займаючи особливе становище за Л.Брежнєва, український лідер важко сприймав реальне пониження свого статусу. Як згадував голова Укрпрофради В.Сологуб, після обрання М.Горбачова Україна одразу відчула дещо натягнуте до неї ставлення [6, с. 122].

Перша з цих сутичок мала кумедний характер і була пов'язана з антиалкогольною кампанією. Наприкінці травня 1985 р. М.Горбачов приїхав до Києва. Після виступу генсека у Верховній Раді керівники зібрались для обіду в їдальні Ради Міністрів УРСР. За свідченнями секретаря ЦК КПУ Я.Погребняка, М.Горбачов наполіг на відсутності алкоголю на столі [19, с. 219]. Інші автори стверджували, що, навпаки, це зробив керівник ЦК КПУ.

В.Щербицький рішуче відстоював інтереси республіки, виступав проти намагань нового керівництва Союзу скоротити фінансування республіки. О.Власенко згадує, що він різко заперечував проти авантюрних вимог першого секретаря Московського міськкому КПРС Б.Єльцина забезпечити поставки продовольства в столицю за рахунок України [4, с. 21].

А за спогадами заступника голови Київського облвиконкому Г.Менжерес, у травні 1985 р., коли М.Горбачов висловився за скорочення Україні фондів на молоко та м'ясо, український лідер "гнівно кинув: "Ну, Михайле Сергійовичу! Я бачу, що ви Україні скоро і повітря за фондами будете відпускати!" Різко першим сів у машину і закрит за собою дверцята, залишивши високого гостя стояти на тротуарі" [4, с. 21].

В.Врублевський відзначає, що ставлення В.Щербицького до "московських бояр" було в цілому насторожене [5, с. 36]. Він виступав проти надмірної централізації, перегинів антиалкогольної кампанії, не дозволив зруйнувати "Масандру" [4, с. 119], дав розпорядження видавати ліквідаторам аварії на ЧАЕС спиртне, всупереч думці секретаря ЦК КПРС Є.Лігачова [4, с. 225]. Про виступ В.Щербицького на Політбюро ЦК КПРС з критикою антиалкогольної кампанії згадував Голова Ради Міністрів СРСР М.Рижков [21, с. 407]. За спогадами О.Ляшка, у червні 1987 р. на Пленумі ЦК КПРС В.Щербицький критикував Раду Міністрів СРСР, де "наших паперів не читають" [16, с. 400]. Однак, як свідчить В.Масол, всі пропозиції керівництва УРСР М.Горбачов "вслуховував і майже нічого не робив" [6, с. 65].

В.Врублевський пише про відверту неприязнь В.Щербицького до Р.Горбачової, яка користувалась гіпертрофованим впливом на чоловіка, особливо після того, як вслід за чоловіком "поперлась" (вислів В.Щербицького) на засідання Політбюро ЦК КПУ [5, с. 223–224]. Я.Погребняк згадував, що ще під час першого візиту М.Горбачова до Києва навесні 1985 р. Р.Горбачова погрожувала зайти в кабінет, якщо члени Політбюро ЦК КПУ не закінчать нараду з її чоловіком. При цьому В.Щербицький "спочатку почервонів, потім зблід" [19, с. 219–220].

Мемуаристи вказують на еволюцію поглядів В.Щербицького на М.Горбачова. За спогадами вдови першого секретаря ЦК КПУ Р.Щербицької: "Він сприйняв Горбачова як людину, здатну зробити дещо більше. Він звернув увагу на один з перших виступів Горбачова в Ленінграді, який і породив у нього великі надії. Адже це було щось нове, незвичне. Коли з'явився Михайло Сергійович, то все в ньому імпонувало: і чарівливість, і незвична для цього рангу молодість, і красномовство, і нові образи, і нестандартні визначення. Але поступово повторювання затасканих сюжетів почало дратувати і незабаром

стало зрозуміло, що за цим словесним потоком мало що стоїть. Адже так це й було. Тому пізніше думка про Горбачова у нього змінилася. Володимир Васильович розгледів те, що іншим було ще недоступне" [5, с. 244]. Про це писали також Б.Патон і О.Власенко [4, с. 198; 6, с. 36].

В.Шевченко свідчила, що "за роки перебудови В.В. радикально змінив свою думку про Горбачова. Щоправда, мало кому це було відомо" [5, с. 224]. В.Врублевський писав, що з часом розчарування М.Горбачовим наростало: "Якщо спочатку воно мало дещо іронічний відтінок, то потім набуло стійкого негативного характеру. Ставало зрозуміло, що працювати з Горбачовим В.В. не зможе і не захоче" [5, с. 224]. В.Щербицький скептично ставився до політичних зигзагів М.Горбачова, заспокійливих закликів на Пленумах і водночас антипартиїних гасел на мітингах, на кшталт "ви їх знизу, а ми їх згори" [5, с. 227].

В.Врублевський відзначав, що В.Щербицький вважав головними провалами Перебудови відсутність покращень у сільському господарстві, будівництві житла та невміння використати величезний потенціал оборонної промисловості для насичення споживчого ринку [5, с. 230–231]. На думку В.Масола, В.Щербицький раніше від багатьох інших зрозумів, що Перебудова "як процес удосконалення соціалізму стала підмінятися його поступовим демонтажем, скочуванням країни до "дикого" нерегульованого ринку" [6, с. 66].

Щоправда, ані історики, ані мемуаристи поки що не дають відповіді на питання, чи розумів В.Щербицький та інші керівники СРСР, що генсек проводить політику департизації, чим руйнує стрижень радянської політичної системи.

Самі особисті якості В.Щербицького – людини послідовної, з вірою в непорушність рішень партії, трудоголіка, чиїм гаслом було "треба менше базікати, а перти плуга" [6, с. 85, 123] – штовхали його до конфлікту з генсеком, за яким закріпилось прізвисько "птахаговорун". Багато мемуаристів оцінювали М.Горбачова як людину поверхову, схильну переоцінювати власні здібності [19, с. 36]. Ставши генсеком, він значно змінився. Як свідчить О.Власенко, якщо у травні 1985 р. у Києві він не наважився зайняти крісло головуючого на зустрічі з керівниками республіки, то згодом став усім "тикати", навіть значно старшому за нього першому секретареві ЦК КПУ [4, с. 192].

В історичній літературі відображені зміни статусу і настроїв В.Щербицького. За свідченнями Ю.Єльченка, після засідань Політбюро ЦК КПРС В.Щербицький приїздив похмурим і мовчазним [6, с. 85]. П.Тронько відзначав, що з ліквідацією наприкінці 1980-х рр. союзно-республіканських міністерств вугільної промисловості та металургії Києву все важче було впливати на становище в Донбасі та Придніпров'ї [23, с. 117].

В оновленому складі Політбюро В.Щербицький виглядав "білою вороною". У нього не склались стосунки з Є.Лігачовим, якого український лідер не сприймав всерйоз, а той, в свою чергу, демонстративно відмовився від подарунків, які традиційно надсилали в Москву союзні республіки [5, с. 38]. Л.Кравчук стверджує, що М.Горбачов неодноразово піддавав критиці В.Щербицького за незадовільне керівництво перебудовними процесами [9, с. 10].

Будучи закритою людиною [4, с. 127; 5, с. 40], В.Щербицький наприкінці політичної кар'єри, за свідченнями Я.Погребняка, "часто зривався, обривав доповідачів, нерідко навіть ображав підлеглих" [19, с. 54]. На думку В.Масола, в останні роки все більше проявлялися "притаманні йому надмірна обережність, несприйняття найменших заперечень, слабкість до вихвалень, вередливість" [17, с. 18]. В.Врублевський доводив, що В.Щербицький як державник був підготовлений до незалежності України, але не сприйняв би руйнації єдиного господарського комплексу і відмови від марксизму [5, с. 231, 239].

Л.Кравчук стверджував, що М.Горбачов побоювався одного із "зубрів" Компартії, тому після відставки В.Щербицького відчув велике полегшення [9, с. 13]. Український лідер не боявся прилюдно заперечувати генсеку. Заперечуючи проти створення Народного руху за перебудову, "Щербицький витримав паузу й досить жорстко відповів: "Це вони вам так кажуть, Михайле Сергійовичу. А нам тут на місці, видніше, що до чого". Горбачов зняковів. Тривалий час розмова не клеїлася. Лише згодом московський гість оговтався..." [9, с. 14].

Г.Крючков ще різкіше висловлює думку про певний страх генсека перед лідером українських комуністів: М.Горбачов "підспудно розумів, що порівняно з цією великою людиною він – політичний пігмей, фігляр, каліф на час" [10, с. 114]. Однак з огляду на широко відому самозакоханість М.Горбачова, це твердження навряд чи відповідає реальності.

Можливо, М.Горбачов справді не наважувався змістити В.Щербицького, особливо враховуючи події, що сталися після відставки іншого національного лідера брежнєвського розливу Д.Кунаєва. Напередодні січневого Пленуму ЦК КПРС, який прийняв рішення вивести зі складу ЦК понад 100 найбільш вікових членів, М.Горбачов заспокоїв В.Щербицького і запевнив, що він ще потрібен партії. В.Врублевський пояснював це тим, що М.Горбачову була потрібна стабільність в Україні [5, с. 221]. Г.Крючков згадував, що наприкінці 1988 р. М.Горбачов обіцяв "політично зберегти Володимира Васильовича" [10, с. 114; 11, с. 184].

Чи не найбільше написано з приводу позиції В.Щербицького під час катастрофи на ЧАЕС. Звинувачення проти нього мають якусь

дивну логіку. Критики чомусь ігнорують той факт, що Міністерство середнього машинобудування не підпорядковувалось республіканській юрисдикції і, звинувачуючи В.Щербицького, тим самим виводять з-під удару союзних керівників, в першу чергу, М.Горбачова.

Ю.Шаповал вважає, що під час катастрофи на ЧАЕС у В.Щербицькому "переміг політик, якого життя навчило мовчати і "не висовуватись" [24, с. 126], адже він уже мав гіркий досвід конфлікту з М.Хрущовим. До того ж вранці 1 травня 1986 р. М.Горбачов погрожував В.Щербицькому виключенням з партії у разі зриву демонстрації [4, с. 218; 5, с. 210–211].

Іншу точку зору подають мемуаристи. В.Врублевський стверджував, що В.Щербицький "не знав і знати не міг" про реальну загрозу катастрофи на ЧАЕС, адже довіряв запевненням учених [5, с. 208]. Крім того, навіть після аварії всю повноту інформації мали лише три особи: М.Горбачов, Є.Лігачов і М.Рижков. М.Горбачов у своїх спогадах теж стверджує, що в перші дні не було розуміння масштабів катастрофи, і бере під захист керівництво України та Білорусії [7, с. 301].

На думку П.Тронька, покладати на В.Щербицького особисту відповідальність за катастрофу на ЧАЕС немає підстав, адже станція була екстериторіальною і підпорядковувалась безпосередньо Москві. Провина українського лідера в тому, що він недооцінив масштаби катастрофи і не вжив адекватних заходів, щоб попередити населення [6, с. 23; 23, с. 116].

Як вважав В.Врублевський, відставка В.Щербицького для М.Горбачова була "жертвою ферзя". Фактично використавши потенціал українського керівника, генсек скинув його як непотрібний баласт, отримавши симпатії тих, хто сприйняв зміну керівництва України як чергову перемогу демократії [5, с. 245]. Однак дав "красиво" піти.

На думку О.Власенка, "драма Володимира Васильовича полягала в тому, що він, знаючи і розуміючи, що відбувається, практично нічого не міг зробити, щоб запобігти лиху" [4, с. 206].

Література

1. Арбатов Г. А. Ястребы и голуби холодной войны / Г. А. Арбатов. – М., 2009. – 244 с.
2. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К., 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки ; т. 13).
3. Бойко О. Д. Україна 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К., 2002. – 303 с.
4. Власенко А. К. В.В.Щербицкий и его время / А. К. Власенко. – Харьков, 2009. – 319 с.

5. Врублевский В. Владимир Щербицкий: записки помощника: слухи, легенды, документы / В. Врублевский. – К., 1993. – 320 с.
6. Володимир Щербицький: Спогади сучасників / за ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К., 2003. – 588 с.
7. Горбачев М. Жизнь и реформы / М. Горбачев. – М., 1995. Кн. 1. – 1995. – 600 с.
8. Грицак Я. Нариси з історії України: Формування модерної української нації / Я. Грицак. – 2-ге вид. – К., 2000.
9. Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми / Л. Кравчук. – К., 2002. – 392 с.
10. Крючков Г. В гуще событий / Г. Крючков. – К., 2004. – 334 с.
11. Крючков Г. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника / Г. Крючков. – К., 2004. – 352 с.
12. Курас І. Ф. Феномен Щербицького: 17 років на чолі Компартії України / І. Ф. Курас // Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. – К., 1999. – С. 487–496.
13. Лигачев Е. Кто предал СССР? / Е. Лигачев. – М., 2009. – 288 с.
14. Литвин В. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука / В. Литвин. – К., 1997. – 335 с.
15. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / В. М. Литвин. – К., 2000. – 360 с. – (Україна крізь віки ; т. 14).
16. Ляшко А. Груз памяти / А. Ляшко. – К., 2001. Кн. 3. – Ч. 2 : На ступенях власти. – 2001. – 528 с.
17. Масол В. А. Упущенный шанс. Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе / В. А. Масол. – К., 1993. – 150 с.
18. Печенев В. Взлет и падение Горбачева: глазами очевидца (из теоретико-мемуарных размышлений 1975–1991 гг.) / В. Печенев. – М., 1996. – 207 с.
19. Погребняк Я. Записки секретаря ЦК КПУ (1971–1987 гг.) / Я. Погребняк. – К., 2006. – 312 с.
20. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. – К., 2003. Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – 2003. – 694 с.
21. Рыжков Н. Трагедия великой страны / Н. Рыжков. – М., 2007. – 656 с.
22. Табачник Д. Апостол застою. Штрихи до політичного портрета Володимира Щербицького / Д. Табачник // Вітчизна. – 1992. – № 9. – С. 159–163; № 10. – С. 107–113; № 11. – С. 119–123.
23. Тронько П. Т. В.В.Щербицький (1918–1990) / П. Т. Тронько // УІЖ. – 2003. – № 1. – С. 109–117.
24. Шаповал Ю. І. В.В.Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // УІЖ. – 2003. – № 1. – С. 118–129.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94(477.51)

Н.М.Товстоляк

Церква та народна освіта в економіях Парафіївського маєтку Чернігівської губернії XIX – початку XX ст.: соціокультурні трансформації періоду модернізації поміщицьких господарств

Стаття присвячена висвітленню проблеми соціокультурної трансформації церкви та освіти в процесі модернізації поміщицького господарства.

Ключові слова: церква, освіта, модернізація, соціокультурна трансформація, Парафіївський маєток.

Статья посвящена раскрытию проблемы социокультурной трансформации церкви и образования в процессе модернизации помещицкого хозяйства.

Ключевые слова: церковь, образование, модернизация, социокультурная трансформация, Парафиевское имение.

The article deals with the issues of the problem sociocultural transformation of church and education in the process of modernization landowner's economy.

Key words: church, education, modernization, sociocultural transformation, Parafievka's Estate.

Історія українських дворянських маєтків залишається цікавою та актуальною науковою проблемою. Історіографічний аналіз наукової та науково-популярної літератури підтверджує, що найбільш привабливими темами для дослідників є культурне-мистецьке та соціально-економічне життя маєтку. Це пояснюється тим, що вивчається, як правило, лише окрема садиба як центр маєтку. Великі ж садиби, що були розташовані на значних територіях, склалися з кількох населених пунктів, які входили до окремих економічних підрозділів – економій. Таким чином, на території маєтку формувалася система, яка трансформувалася у часі під впливом змін у суспільно-економічному житті. Власники Парафіївського маєтку з родини Тарновських та Харитоненків відомі своїми добродійними справами в галузі народної

освіти. Але їх діяльність на території власного маєтку залишається маловідомою. Поза увагою дослідників великих маєтків залишається церква та народна освіта, що складають невід'ємну важливу складову життя народу цих територій.

З початком модернізації поміщицького господарства церква, залишаючись ефективним духовним засобом морального становлення та формування особистості, впливала не лише на виховання молоді, але й на освіту народних мас, фахову підготовку робітників. Церква виконувала одну з важливих соціокультурних функцій – освітянську, таким чином, українська церква стала одним з чинників процесу модернізації поміщицького господарства та об'єктом соціокультурних трансформацій. Мета нашої статті – на основі документів Державного архіву Чернігівської області висвітлити церковне життя та народну освіту на території знаменитого Парафіївського маєтку Чернігівської губернії, центром якого була садиба Качанівка. Основними завданнями статті є: аналіз документів про стан церков та народних початкових училищ, участь церковного кліру в соціокультурних процесах, характеристика стосунків між власниками садиби, служителями церкви та населенням, з'ясувати значення церкви та закладів народної освіти для процесу модернізації поміщицького господарства.

У першій половині XIX ст. до Парафіївського маєтку дворян Тарновських входили: волость Парафіївка, населені пункти – Рожнівка, Качанівка, Мартинівка, Максимівка, Власівка, Туркенівка, Деревини, Жабокриківка, Терешиха, Западня, Петрушівка, Бельмачівка [1]. Разом із поміщицькими землями на цих територіях на межовому плані показані козацькі землі. Отже, в будівництві церков та фінансуванні народних училищ (шкіл грамоти) брали участь не тільки власники маєтку та їх кріпаки, але й вкладали свої кошти вільні люди.

У 1836 р. церкви були у селах Парафіївка, Максимівка, Качанівка, Мартинівка, Рожнівка, Бельмачівка. Всього 6 церков на маєток [2]. Найстарішою з них є церква св. Миколая с.Парафіївка. Справжня дата заснування невідома, є свідчення про те, що церква існувала в селі у середині XVIII ст., її священиком був Федір Іванович Коченовський, рідний брат власника Качановки Михайла Івановича. Син Федора Іосип також був священиком с.Парафіївка. У 1796 р. церква згоріла, на кошти власника маєтку П.О.Рум'янцева було збудовано нову кам'яну церкву. Церква мала один престол, була холодною, погост старої церкви складав 0,5 дес. Граф подарував церкві землю: 0,25 дес. – садибної, 32 дес. – ораної землі. В.В.Тарновський-старший подарував садибної землі 0,75 дес. Були передані церкві під час загального межування ще 34 дес. землі. Всього церква мала 66 дес. землі, з них 40 дес. орної землі [6, арк. 196–196-зв.]. За станом на

1909 р. церква мала дзвіницю (1901 р.), невелику сторожку всередині кам'яної огорожі навколо церкви. Церква мала необхідне начиння, різницю, 800 томів книг бібліотеки (735 назв), в церковному архіві зберігалися метричні книги з 1816 р.

На жаль, ми поки ще не можемо представити загальні відомості про кількість учнів у школах маєтку, але деякі дані можуть скласти уявлення про стан освіти [3]:

Парафіївська школа				Рожнівська школа			Туркенівська школа		
Роки	Число учнів		Випуск	Число учнів		Випуск	Число учнів		Випуск
	Чол.	Жін.		Чол.	Жін.		Чол.	Жін.	
1883	106	4	–						
1884	105	–	–						
1885	104	4	11	48	3	–			
1886	104	–	11	62	–	–			
1887	84	11	10	51	–	6	39	2	–
1888	100	8	10	53	3	6	37	2	–
1889	85	5	14	53	3	9	28	3	6
1890	84	6	12	57	8	6	29	4	–
1891	75	5	9	59	4	11	27	4	6
1892	77	7	12	57	4	12	39	2	6
1893	75	11	12	54	6	8	34	3	2
1894	80	10	11	58	6	7	36	3	2
1895	84	9	7	62	6	6	39	4	9

За офіційними даними, стан народної освіти в Борзнянському (до 1917 р. – Борзенському) повіті, на території якого в основному і був розташований Парафіївський маєток, був низьким. На 1893 р. у повіті працювало 48 шкіл (3 чоловічих, 3 жіночих, 42 змішаних). У них законовчителями були 43 православних священика, 1 лютеранський пастор, 1 ксенз, 3 вихованця духовної академії. У 48 школах працювали 33 учителя з 5 помічниками, 15 вчительок з 22 помічниками, а всього 120 чол. У школах навчалося 3255 хлопчиків та 726 дівчаток, за віросповіданням – 3726 православних, 32 римо-католика, 116 лютеран, 51 іудей. За соціальним станом – 34 дворянина, 35 осіб духовного стану, 241 – міщан, 3671 – селян. На утримання шкіл витрачалося 27716 крб 50 коп., отже, на навчання 1 учня витрачалося на рік 5 крб 51 коп., всього на курс навчання – 45 крб 15 коп. У процентному відношенні кількість учнів до кількості населення повіту складала 1 до 34,67 чол., тобто 2,88% [4].

На засіданнях земських установ розглядалися питання про необхідність покращення стану народної освіти, зокрема фінансування закладів освіти, відкриття шкільних бібліотек, продаж книг у бібліотеках та навчальних закладах, публічні читання з використанням так званих "волшебних фонарей" (прообраз сучасних відеопроєкторів), влаштування народного театру, безкоштовних читань, відкриття сільських бібліотек. У 1895–1898 рр. вирішувалося питання про відкриття сільської бібліотеки в с.Парафіївка. Успіх у справі народної освіти залежав у багатьох випадках від багатих землевласників. Так було і в Парафіївському маєтку.

З 1897 р. після продажу маєтку новий власник П.І.Харитоненко розпочав великі за обсягом роботи з реконструкції Парафіївського цукрового заводу, господарства економії маєтку, перебудову Качанівської садиби. За архівними даними, на 1 березня 1900 р. в управлінні маєтком було зайнято 63 особи, з них 35 осіб закінчили народні училища, за соціальним походженням 40 були з селян, 7 – з козацьких родин, 8 – з міщан [5]. Отже, за умов наявності великих коштів для успіху модернізації господарства та промислового виробництва конче необхідним була підготовка фахівців спеціальностей: для цукрового виробництва, агрономів, ветеринарів, зоотехніків, лісоводів, садівників, фельдшерів та лікарів, механіків, електротехніків, техніків з будівництва тощо. Тому родина Харитоненків витратила кошти на навчання місцевого населення, на початку ХХ ст. фактор дворянського снобізму поступово зникає, тому що в першу чергу власник маєтку як роботодавець був зацікавлений у робітниках-фахівцях. До програм народних училищ включено було оглядові курси з садівництва, тваринництва, бджільництва, агрономії та інших. На початку ХХ ст. при школах маєтку були вчителі – ентузіасти садівництва.

Так, у 1895 р. вчитель Туркенівської школи звернувся до земської управи з проханням прикріпити до школи за рахунок громадського вигону біля школи ділянку землі для розширення існуючого при школі розплідника шовковиці та фруктових дерев. Взагалі в Борзнянському земстві вже давно розглядалася ідея про забезпечення шкіл землею. Для Парафіївського маєтку притаманний тісний зв'язок церкви та навчальних закладів. Значну роль мало й те, що в церквах працювали династії священників, серед яких були Подгорські, Крижанівські.

У с.Парафіївка при церкві в домі, що належав громаді, 8 жовтня 1896 р. було відкрито школу грамоти, там навчалося 25 хлопчиків та 20 дівчаток [6, арк. 197-зв.]. У церковно-приходській школі викладав священник Олексій Подгорський, інші предмети – випускник двокласної церковно-приходської учительської школи Н.І.Артюх. У 1909 р. в школі навчалося 6 хлопчиків, дівчаток не було. Основною причиною скоро-

чення учнів стало відкриття другої школи, земської, в якій у 1909 р. навчалося 184 хлопчика та 56 дівчаток [6]. Закон божий викладав О.Подгорський, інші предмети – брати Петро Симонович та Павло Симонович Левії, вони склали екзамен на звання народного вчителя. У школі працювало 2 вчительки – Марія Іванівна Плющ та випускниця гімназії Анастасія Антонівна Титаренко. Її чоловік, Максим Ігнатович Титаренко, працював лікарем Ічнянського лікарського відділку. Родина Титаренків стала однієї з перших родин сільської інтелігенції краю.

Розглянемо відомості про священиків Парафіївської церкви, що викладали у школі. Священик Олексій Миколайович Подгорський народився 12 березня 1853 р. у родині священика в с.Парафіївка Миколи Миколайовича Подгорського. У 1878 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію з атестатом II розряду. У 1884–1885 рр. працював народним учителем в Конотопі. У 1885 р. був висвячений у священики в Парафіївській церкві, у тому ж році призначений законовчителем земської школи села. У 1885–1896 рр. працював законовчителем земської школи с.Туркенівка. За свою роботу в народній школі був відзначений подякою Чернігівського архієпископа, набедреником за службу. У 1896 р. призначений завідувачем та законовчителем школи грамоти в Парафіївці. За відмінну службу нагороджений оксамитовою фіолетовою камилавкою. 3 вересня 1907 р. був призначений другим окружним духовником [7].

3 грудня 1908 р. у Парафіївській церкві почав служити ще один подвижник народної освіти – священик Василь Миколайович Коробчанський. Він народився 28 лютого 1866 р. в родині священика. Закінчив Куп'янське духовне училище, Харківську духовну семінарію. У квітні 1886 р. отримав звання народного учителя в педагогічній раді Куп'янського народного училища. У лютому 1905 р. висвячений у диякони. За 10 років педагогічної праці у народній освіті отримав нагороду – срібну медаль на Олександрівській стрічці, а також бронзову медаль на трикольоровій стрічці. За участь у проведенні Всеросійського перепису населення (рахувальник) був висвячений священиком церкви с.Парафіївка. Вчительську професію прагнули отримати його діти: Володимир навчався в Харківській духовній семінарії, Наталія – в Прилуцькій жіночій гімназії [8].

Для нас становить інтерес історія Качанівської церкви. Її не було за часи графа П.О.Рум'янцева. Церква була закладена у 1814 р. власником садиби Григорієм Яковичем Почекою. Він приділяв значну увагу церковному будівництву. У лютому 1811 р. замість знищеної пожежею дерев'яної Покровської церкви в с.Рожнівка він розпочав будівництво нової кам'яної Покровської церкви. Події війни з Наполеоном 1812 р. та витрати на допомогу народному ополченню не

дозволили своєчасно завершити будівництво Качанівської церкви, як і перебудову самої садиби. Її будівництво було завершено у 1828 р. вже після смерті подружжя Почек Григорієм Степановичем Тарновським (1790–1853). Церква була освячена в ім'я Георгія Хозевіта, святого, відомого своїми добродійними вчинками. Після 1945 р. церква називається Георгіївською, але на дореволюційних документах можна прочитати її назву.

Зберігся опис церкви першої половини XIX ст.: кам'яна, міцна, тепла, побудована з дзвіницею. Навколо церкви кам'яна огорожа зі сходу, друга половина огорожі – із залізних ґраток з двома воротами – з півночі та двома калитками. Фундамент та стовпи огорожі – з каменю. Церква має необхідне начиння, один престол в ім'я Георгія Хозевіта – 8 січня (ст. стиль). Власники забезпечили церкву землею. Садибною землі було 3 дес., оранки – 24 та 9 дес. сінокосу. Земля була відведена В.В.Тарновським-старшим (1810–1866) відповідно до зобов'язання П.А.Почеки 1825 р. В.В.Тарновський-старший побудував дерев'яні будинки з господарськими службами для священика та псаломщика.

Опис називає допоміжні споруди церкви: в ряду огорожі дві невеликі кам'яні сторожки для охорони та зберігання церковного майна. Близько від церкви В.В.Тарновським-старшим був побудований дерев'яний двокімнатний будинок для ночівлі у зимову пору прихожан, оскільки церква була приходською, але знаходилася далеко від села. В.В.Тарновським на користь церкви було придбано банківський державний 4% безперервно-дохідний білет комісії гасіння боргів 1859 р. на суму 5715 крб, з якого щороку церква отримувала 228 крб (відсотками). Цей капітал був пожертвований навечно. Для ремонту та обладнання храму ним був придбаний для Георгіївської церкви ще один білет на суму 1000 крб. При церкві була бібліотека з 250 томів, 155 назв [9].

У літературі про Качанівську садибу згадується про те, що церковно-парафіяльна школа була в Качанівці з часу освячення церкви, тобто з 1828 р. Так, згадуються хлопчики-співаки, які співали в церкві під час перебування в Качанівці у 1837 р. відомого російського композитора М.І.Глинки. В ті часи власник садиби Г.С.Тарновський мав власний оркестр та театр, музика постійно звучала в садибі, з того часу церква завжди мала свій церковний хор, у якому співали учні та віруючі. Його наступник В.В.Тарновський не захоплювався музикою, але був прихильником народної освіти, відкриття бібліотек для народу.

В.В.Тарновський-молодший (1838–1896) іноді викладав у школі, матеріально утримував школу. У 1858–1882 рр. священиком церкви

та законовчителем качанівської школи був Михайло Подгорський. У 80-ті рр. XIX ст. було відкрито так зване народне міністерське училище, але в основному воно утримувалося на кошти власників мастки. З 1 жовтня 1900 р. в садибі працювала школа грамоти для дівчаток, в 1909 р. там навчалася 41 особа, вчителем школи був псаломщик Г.Л.Трубенів, законовчителем – І.В.Крижанівський [10].

Збереглися відомості про священиків церкви Георгія Хозевіта, що викладали в народному училищі. Іван Васильович Крижанівський народився 2 червня 1850 р. в родині диякона в с.Голубівка Суразького повіту. У 1874 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію. У 1874–1975 рр. працював учителем Менського духовного училища. У 1877 р. висвячений у священики с.Курилівка Конотопського повіту. У 1879–1880 рр. працював законовчителем земської Сем'янівської школи, 1880–1882 рр. – член благочинної ради та кандидат у депутати з училищних справ, 1882–1883 рр. – депутат з училищних справ, 1883–1892 рр. – активно працює у справі народної освіти, 1892–1905 рр. – член Борзнянської повітової училищної ради. З 1898 р. був членом ніжинського відділу братерства святого Михайла Чернігівського. Одночасно працює законовчителем у народному училищі. За свою самовіддану працю мав подяки єпархіального управління, різні нагороди, у 1906 р. нагороджений золотим наперсним хрестом, у 1908 р. – орденом св. Анни. Його син Василь Іванович Крижанівський був священиком с.Туркенівка, другий син – Микола Іванович Крижанівський – вчитель гімназії. Дочка Софія Іванівна навчалася коштом батька на Київських вищих жіночих курсах [11].

Псаломщик Гордій Іванович Трубенів народився у 1875 р. в селянській родині в с.Ільмівка Городяньського повіту, початкову освіту здобув сам, склав іспити на звання вчителя однокласної церковно-приходської школи. У 1894–1897 рр. та 1900–1903 рр. працював учителем народної школи. У 1903 р. склав іспит на посаду псаломщика, працював у церкві с.Чуровеч Новозибківського повіту, викладав у народній школі. 4 грудня 1907 р. був призначений до церкви Георгія Хозевіта, з жовтня 1908 р. працював учителем. До приїзду Г.І.Трубеніва позаштатним псаломщиком церкви Георгія Хозевіта був Дмитро Андрійович Кубинський, який працював у Качанівці з 1896 р., а в 1900–1906 рр. був учителем школи [12].

Качанівська церква Георгія Хозевіта на початку XX ст. мала понад 2 тис. прихожан. На 1909 р. у народній школі навчалася 96 хлопчиків та 6 дівчаток, вчителем школи був Микола Володимирович Кардашевський, законовчителем – І.В.Крижанівський [13]. Поки ще нами не знайдено опису майна качанівської школи періоду Тарновських, але документи часів власників Харитоненків дозволяють проаналізувати

стан та систему навчання, забезпечення навчальною літературою. За офіційними даними, на 1897 р. у народних школах Борзнянського повіту на 1 земську школу в середньому припадало 5 назв книг в учительській бібліотеці та 64 назви в учнівській бібліотеці. На 1 школу припадало 28 екземплярів навчальних посібників та 14 прописів. У 5 школах немає посібників взагалі, крім прописів, які мають лише 2 школи [14].

На 1 березня 1899 р. за інвентарями Качанівської садиби народне училище знаходилося в дерев'яній будівлі, обкладеній цеглою і вкритій околотом. При училищі були шалівковий та плетений сараї. Училищна бібліотека складалася з 400 книг, у тому числі: "Азбука і уроки читання та письма" М.Ф.Бунакова – 42 прим., 50 прим. "Задачника" В.А.Євтушевського, 35 прим. "Для словянського читання", 35 прим. "Писемних упражнень" Яхонтова, 38 прим. "Вешние всходы" Д.І.Тихомирова, 35 прим. "Священної історії" архієпископа Агафодора, 12 прим. "Про побут селян" І.В.Владиславлева, 15 прим. "Для читання народу та солдат" за ред. О.Ф.Погоського та ін. [15]. Це були найкращі підручники для шкіл того часу, їх автори особисто працювали в системі народної освіти.

На 1 березня 1900 р. матеріальна та навчальна база качанівського училища значно покращилася. Інвентарі називають 12 лав для учнів, класну дошку, карту земних півкуль О.А.Ільїна, збільшилася кількість навчальних посібників: "Грамматика", "Історія Росії для народних училищ" М.Я.Острогорського, "Уроки співу" О.М.Карасьова, "Книга для читання" А.Баранова, посібник з арифметики О.І.Гольдберга, "Задачник" Т.Г.Лубенця, прописи Ф.В.Грекова, В.С.Гербача та інші [16]. У списках майна народних училищ Парафіївського маєтку можна знайти заборонену російським урядом "Грамматику" Т.Г.Лубенця, яка є українським букварем.

На 1 березня 1905 р. качанівське училище мало 2 географічні карти, 2 класні дошки, 3 стола простих дерев'яних, стіл для вчителя, 16 парт, книжну шафу, "чарівний ліхтар", великий самовар та 20 білих кружок, значно збільшилася кількість книг [17]. Серед назв навчальної літератури з'явилися методичні посібники для вчителів щодо вивчення навчальних предметів, видання провідних педагогів, зокрема Х.Д.Алчевської, словники, у тому числі словник іноземних слів Н.Я.Гавкіна.

Неподалік від Качанівської садиби в с.Верескуни на початку ХХ ст. було відкрито Верескунівське народне училище. Про нього збереглося мало відомостей, але вражає список літератури училищної бібліотеки (понад 400 книг): повний комплект навчальної літератури для народних училищ, науково-популярна література про природу та суспіль-

ство, визначні постаті минулого, російська класика, агрономічна та зоотехнічна література, церковна література [18].

Слід зазначити, що головним змістом освіти було виховання вірнопідданих почуттів у молодого покоління, виховання за канонами Закону Божого, моральне виховання. Тому основними навчальними предметами були: Закон Божий, читання, арифметика, російський правопис, священна історія, історія Росії. Викладання цих предметів було забезпечено спеціальною навчальною літературою, виданнями Біблії, Євангелія. Церковно-слов'янське читання було обов'язковим навчальним предметом у народних школах. В училищі на почесному місці були ікона, портрети імператорів Олександра III, Миколи II.

Заслуговує на увагу великий комплект музичної літератури, посібників з церковного співу: навчальні посібники визначних українських музичних педагогів О.М.Карасьова та А.Ф.Казбирюка, збірник церковно-слов'янських пісень, збірник українських пісень М.В.Лисенка, твори Бортнянського. На уроках співу клас перетворювався на чотириголосий хор. На свята були популярні концерти училищного хору.

Крім навчальної літератури, шкільні бібліотеки мали численну художню та науково-популярну літературу, брошури про сільське господарство, здоровий спосіб життя тощо. Випускники народних училищ маєтку мали можливість продовжувати освіту в гімназіях або після стажування влаштовуватися на роботу в економії маєтків, підприємства.

Необхідно звернути увагу на побутові умови проживання священників та вчителів маєтку. У часи модернізації господарства економії маєтку запроваджується система надання працівникам освіти житла з меблями, посудом та необхідними господарськими спорудами. Це можна побачити в інвентарях маєтку. Існувала традиція сімейним вчителям надавати в користування корову або корм для її утримання. Але заробітна платня була невеликою: у 1894 р. вона складала 300 крб на рік [19]. Заробітна платня священика була ще меншою: у 1909 р. вона складала 160 крб на рік, псаломщик отримував 53 крб на рік [20].

Вивчення архівних документів з історії освіти та церкви Парافیївського маєтку дозволило зробити висновок про те, що модернізація поміщицьких господарств у XIX – на початку XX ст. була можлива лише за умов соціально-культурної трансформації українського суспільства. В цьому процесі значна роль належала співпраці української церкви та закладів народної освіти: український народ був глибоко віруючим, інтерес до навчання сформувався в нього з давніх часів, коли існували так звані "дяківські школи".

В економічно розвинених маєткових господарствах та виробництві відчувався значний брак фахівців, тому виникла гостра потреба

здобувати освіти. Значну роль у підтримці народної освіти в економіях Парафіївського маєтку відіграли його власники – визначні українські суспільні діячі, меценати, промисловці Тарновські та Харитоненки. Їх зусиллями звичайне навчання грамоти в народних училищах перетворилося на політехнічну систему навчання, яка включала основи агрономії, зоотехніки, бджільництва, лісознавства, основ техніки. Це забезпечувало для селян не лише можливість знайти роботу, але й отримання прибутків та ефективне ведення власного господарства. Разом із тим вивчення архівних документів підтверджує, що такий стан освіти у великих маєтках був винятком, переважна частина населення не могла отримати навіть початкову освіту в однокласному училищі.

Література

1. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, ф. Ал.-504, спр. 1, арк. 4.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 3650, арк. 16-зв. – 21.
3. Свод постановлений Борзенского уездного земского собрания по народному образованию за 1885–1895 гг. – Чернигов : Типогр. губ. земства, 1905. – С. 235.
4. Там само, с. 131.
5. Відділ збереження документів в місті Ніжин Державного архіву Чернігівської області (далі – ВДАЧОН), ф. 1342, оп. 1, спр. 12, арк. 1–8.
6. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 376, арк. 198.
7. Там само, арк. 198-зв. – 199.
8. Там само, арк. 199-зв.
9. Там само, арк. 172–172-зв.
10. Там само, арк. 173.
11. Там само, арк. 174.
12. Там само, арк. 175-зв. – 176.
13. Там само, арк. 172.
14. Журнали XXXIII Борзенского уездного земского собрания и приложения к журналам 1897 г. – Чернигов : Типогр. губ. правління, 1898. – С. 63.
15. ВДАЧОН, ф. 1342, оп. 1, спр. 3, арк. 111–112-зв.
16. ВДАЧОН, ф. 1342, оп. 1, спр. 4, арк. 90–92-зв.
17. ВДАЧОН, ф. 1342, оп. 1, спр. 9, арк. 106.
18. ВДАЧОН, ф. 1342, оп. 1, спр. 7, арк. 121–124-зв.
19. Журнали Борзенского уездного земского очередного собрания и чрезвычайных сессий 1894–1895 гг. – Новозыбков : Типогр. Р. Л. Гольд-мерштейна, 1895. – С. 163.
20. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 376, арк. 172-зв.

**Приватний та публічний простір житлового середовища
в процесі модернізації побуту городян України
в другій половині XIX–XX ст.**

У статті розглядається трансформація архітектурних принципів будівництва житла в містах України в XIX–XX ст. Розкривається зв'язок між житловим приміщенням та змінами в побуті міського населення. Автор описує появу нових елементів у просторі міської квартири та їх подальшу еволюцію.

Ключові слова: квартира, міське житло, міське населення, середовище, побут городян, трансформація.

В статье рассматривается трансформация архитектурных принципов строительства жилища в городах Украины в XIX–XX вв. Раскрывается связь между жилыми помещениями и изменениями в быту горожан. Автор описывает возникновение новых элементов в пространстве городской квартиры, а также их дальнейшую эволюцию.

Ключевые слова: квартира, городское жилище, городское население, среда, быт горожан, трансформация.

This article discusses the transformation of the architectural principles of building homes in the cities of Ukraine XIX–XX centuries. Disclosed the relationship between dwellings and changes in everyday life of citizens. The author describes the emergence of new elements in the space of a city apartment, as well as their subsequent evolution.

Key words: apartment, urban housing, urban population, environment, daily life of citizens, transformation.

Культура міста та в ширшому сенсі міський спосіб життя на сьогодні є однією із найперспективніших тем у вітчизняному науковому історичному дискурсі. Світ сучасного міста є надзвичайно складний та різноманітний, і єдиних критеріїв до визначення поняття "місто" не існує. Тому навіть архітектори, для яких міська проблематика є основою їх творчої діяльності, змушені визнати, що єдиним об'ємним критерієм "міста" є наявність особливого міського способу життя [1, с. 8]. Оскільки культура та побут населення пов'язана, насамперед, із житловим середовищем, в межах якого відбувається задоволення базових людських потреб, пропонуємо звернути увагу на притаманну

саме місту форму помешкання – квартиру в багатоквартирному будинку.

Вперше житлову забудову Києва початку ХІХ ст. дослідив архітектор Л.Сакович у своїй кандидатській дисертації [2]. Еволюцію міського житла плідно вивчають археологи та архітектори, звертаючи увагу на функціонально просторову організацію приміщень [3]. Нещодавно архітектор О.Сердюк підготувала ґрунтовну ілюстровану монографію, в якій зафіксувала сотні елементів давньої житлової забудови Києва, що поступово зникає [4]. Окремо варто згадати працю відомого київського історика архітектури Д.Малакова, який детально дослідив не тільки планування помешкання в прибуткових будинках, але й розглянув побут їхніх мешканців [5].

Для істориків більший інтерес становить соціальна структура міського соціуму й система задоволення житлово-побутових потреб людини. В дослідженнях О.Мовчан, В.Молчанова, О.Кокорської, Н.Гогохії та інших розглядаються умови життя різних верств міського населення [6]. Серед етнологічних праць варто згадати статтю Л.Анохіної, що має більш декларативний характер [7].

В середньовічному місті житлові приміщення зберігали цілий ряд цілком традиційних рис і від сільської хати відрізнялися переважно розмірами [8, с. 69]. Мешканці посадів – ремісники та купці мали свої уявлення про вигідне розташування двору. Період середньовіччя характеризується прив'язаністю дрібних власників до ґрунту, оскільки всі види життєдіяльності, крім релігійних відправлень, відбувалися на ділянці – садибі [9, с. 31]. В першу чергу цінувалися будинки, що були найближче розташовані до міських укріплень – у неспокійні часи це могло врятувати навіть життя. Важливе значення мала також близькість до водойми (особливо для ремісників, яким для виробництва багатьох товарів потрібна була велика кількість води), підвізних шляхів, торгової площі.

В першій половині ХІХ ст. в містах з'являється новий прошарок населення, мало схожий на колишніх міщан. Це висококваліфіковані фахівці – інженери, лікарі, артисти, викладачі університетів, різноманітні чиновники, військові тощо. З розвитком капіталістичних відносин змінився характер праці і нової буржуазії – з'явилися великі власники, чії капітали були розкидані по всьому світу. Таким чином, завдяки своїм специфічним заняттям вони не пов'язані із конкретними міськими територіями – річкою, дорогами, торгівельними рядами. Представники цієї верстви досить мобільні й часто змінюють своє місце проживання, переїжджаючи з міста в місто або навіть в іншу країну. Врешті, вони становлять класичний тип сучасного городянина, професійне життя якого ніяк не пов'язане із житловим середовищем.

Відповідно, від житлового приміщення він вимагає, насамперед, безпеки та комфорту. Так у місті з'явився тип квартиронаймача, що кардинально відрізнявся від колишніх "підсусідків". Ці мешканці готові були платити великі кошти за максимально комфортні помешкання. Як пише Е.І.Кириченко, в результаті зближення побутових умов та самого стилю життя дворянства та купецтва формується тип багатоквартирного будинку, що став домінувати в XIX ст. [10, с. 4]. Автор вважає, що в 30-х рр. XIX ст. усі дохідні будинки компонується шляхом об'єднання кількох квартир, що раніше було характерно для будинків заможних міщан, а в самі квартири привноситься просторова організація, що була раніше характерна саме для садиб дворянства [10, с. 4]. В будинках почали з'являтися додаткові ходи, флігелі, коридори. Таким чином, на зміну особнякові прийшов новий тип житлової будівлі – прибутковий будинок – масове житло для різних соціальних верств населення [11, с. 138].

Будівництво багатоквартирних прибуткових будинків в Україні розпочинається в першій чверті XIX ст. Будували їх за типовими, дозволеними владою планами. Це були переважно 2-поверхові будинки галерейного типу. На галерею виходила кухня та вітальня, що вела до інших кімнат квартири, а також вбиральні, що розміщувалися в кутку будинку [11, с. 138]. Дуже часто кухня розташовувалася у флігелі або у службах – спеціальних господарських приміщеннях, що розташовувалися у дворі [2, с. 93].

Остаточо тип багатоквартирного прибуткового будинку формується в 1850–1860-х рр. Центральна влада відмовилася від нав'язування типових проектів фасадів будинків, передавши нагляд за будівельною діяльністю міським архітекторам та інженерам. В результаті при проектуванні враховувалися побажання та вимоги самих мешканців. Оскільки тогочасна будівельна техніка не дозволяла будувати великі секції, більшість квартир отримували витягнуту у плані форму. Анфіладна система блокування кімнат домінувала все XIX ст. і дожила як анахронізм до середини XX ст. Наприкінці XIX ст., для розмежування різних за призначенням приміщень, почали використовувати довгі коридори. Коридор став необхідним засобом комунікації нової квартири, що мала витягнуту вздовж фасаду форму. Коридори були вузькими, часто неправильної форми, погано освітлювалися.

Житлове приміщення отримувало чітке функціональне зонування. Вхід у квартиру здійснювався через невеликий тамбур, за яким одразу розташовувався хол, переважно витягнутої форми. Безпосередньо з цього приміщення йшов вихід до вітальні, гардеробу та коридору. Якщо власник квартири потребував окремого приміщення для прийому відвідувачів, його влаштовували також поближче до входу.

Таким чином, гості або відвідувачі рухалися в перехресті хол – вітальня – приймальня, не потрапляючи, власне, до самої квартири.

Вздвож коридору, вікнами на фасадну сторону, розташовувалися наступні приміщення – вітальня, їдальня, спальня та кімната для дітей. В окремих випадках, якщо прибуток власника був високим, квартира могла мати будуар для дружини – своєрідну жіночу частину квартири. Будуари влаштовувалися для виконання суто жіночих потреб – зустрічей із модистками, кравцями, шляпниками тощо. В цій кімнаті жінка приміряла, шила та кроїла одяг, торгувалася із продавцями краму, що приносили на квартиру свої товари. Д.Малаков назвав це приміщення дамською робочою кімнатою, або дамським кабінетом [5, с. 135]. Наявність такого приміщення свідчить про особливу роль жінки, господині в повсякденні міського населення. Чоловіча зона квартири була представлена кабінетом, який часто примикав або навіть заміняв собою приймальню.

З іншого боку коридору знаходилися приміщення, що виходили вікнами у двір. Це гардеробна, буфетна, людська (кімната для прислуги), туалет та ванна кімната, кухня. Таким чином, в кінці квартири виникав своєрідний блок зі своїм входом – "чорними сходами". О.Роздорожнюк пише: "... наявність двох входів визначала своєрідне зонування квартири, їх поділ на "панську" та господарську зони. У великих квартирах "панська" зона розділялася на парадні кімнати, розраховані на прийняття гостей, та на житлові" [12, с. 263]. Хоча варто додати, що поділ на так звану панську зону та господарську визначався не наявністю сходів, а специфічним побутовим укладом городян, що й призвело до необхідності існування двох виходів.

Якщо ми спробуємо здійснити уявну мандрівку через цю частину квартири, то спочатку маємо потрапити на так звані чорні сходи. "Чорні" сходи виходили у двір і були позбавленні будь-якого парадного оздоблення, вони рідко мали освітлення або опалення. З невеличкої сходової клітини одразу потрапляємо на кухню. Кухонне приміщення, витягнуте, з невеликим вікном та часто недостатньою інсоляцією, також може бути спарене із кімнатою для прислуги, яка в ній і мешкає. "Головною річчю в кухні була велика побілена або кахляна вариста піч, поруч неї – "куб" для приготування гарячої води. Проти печі стіл для приготування страв, шафа з кухонним посудом, колода для рубання дров на скалки для розпалювання печі й розтинання м'яса, інше кухонне начиння" [5, с. 320]. Іноді в кухні у ніші або в кутку могла знаходитись і ванна. В менш заможних родин, де ванної кімнати не було, для купання використовували великі ночви, які ставили на кухні. В більшості великих прибуткових будинків в той час вже були каналізація та водогін, тому поруч із кухнею знаходяться туалет та

ванна кімната. Вся ця господарська зона більше тяжіє до двору та пов'язана із численними господарськими спорудами, що знаходяться за межами самої квартири. Серед них склади, комори, льохи, пральні, лідники, стайні, туалети для прислуги тощо.

Взагалі, можна було б сказати, що в межах однієї квартири існувало три, які були зв'язані між собою коридором або переходами, але мали чітке функціональне та соціальне призначення. Перша – це гостьова зона, що є відкритою для відвідувачів і служить для комунікації мешканців із соціальним світом міста. Далі сама житлова площа, найбільш інтимна та віддалена частина житлового приміщення. Третя – господарська частина квартири, що групується навколо кухні та пов'язана із зовнішнім світом (двором) "чорними" сходами.

Наявність допоміжного виходу пояснюється специфікою побуту тогочасного міського населення. "Чорними" сходами користувалися набагато більш інтенсивно, ніж парадним. Д.Малаков пише: "Чорним ходом" користувалася винятково прислуга, приносячи продукти з базару та магазинів, дрова, білизну, виносячи сміття, попіл з печей і груб, помії тощо. "Чорним ходом" користувалися й домашні коти" [5, с. 320]. Домашня обслуга користувалася цим ходом постійно, десятки разів на день. Крім того, в той час в містах була поширена торгівля в рознос й багато селян приносили своїм заможним клієнтам свіжі продукти додому. Власники магазинів також доставляли своїм кращим клієнтам необхідні товари. Оскільки, крім погрібців та льодовиків, способів зберігання їжі в той час не існувало, то майже кожен день варто було здійснювати покупку свіжого товару. В XIX ст. в містах Російської імперії заможні мешканці переймали нові способи харчування. Обіди перетворювалися на справжню нудну та довгу процедуру, що полягала в постійній зміні страв. Спочатку подавалися легкі закуски, потім головна страва, іноді не одна, за нею ще кілька перемін і нарешті десерт. Для приготування всього цього "різноманіття" потрібно було мати запас свіжих продуктів, що постійно поповнювався. Таким чином, справжнє життя було саме на цих темних сходах, де, на відміну від парадного входу, рух ніколи не припинявся. Це був простір, вільний від опіки господарів, оскільки власники квартир майже ніколи не потрапляли сюди.

В другій половині XIX ст. розміри чорних східців значно збільшилися утворивши з тильного боку будинку прямокутний об'єм. Як наслідок житловий будинок отримав T-подібну форму [4, с. 22]. Внаслідок такого архітектурного вирішення кухня все далі відсторонювалася від загального житлового простору квартири, тяжіючи до господарської зони двору. Дистанція між житловою зоною, особливо

його парадною частиною та кухонним приміщенням, ставала все більшою.

Функціонально подвір'я було тісно пов'язане з побутом мешканців прибуткового будинку – на противагу сучасному побуту, коли потреба в подвір'ї майже зовсім відпала [5, с. 265]. Такий тип будинку, в якому подвір'я має закриту форму, вплинув і на трансформацію побуту. Наприклад, в Одесі архітектор Б. Греков проводив обстеження, в результаті яких з'ясувалося, що мешканці таких будинків частіше спілкуються зі своїми сусідами [13, с. 10]. Внаслідок винесення частини побутових процесів у двір розвивається кооперація, зміцнюються горизонтальні зв'язки мешканців.

Відокремлення житлового простору та закритість родинної сфери від міського соціуму стали важливим атрибутом міських квартир ХІХ – початку ХХ ст. Незважаючи на те, що великі садиби, відгороджені від світу грубим тесаним парканом із глухими воротами, ставали анахронізмом (хоча в містах із невеликою щільністю забудови такий тип міської садиби зберігався), принцип інтимності, закритості перейшов і до міської квартири. Концентрація населення призвела до будівництва великих будинків, де скупчувалося багато родин, але кожна квартира розташовувалася так, щоб сприяти ізоляції приватного життя та сімейного побуту [14, с. 167].

Насамперед, впадає в очі чітка межа між публічним простором, що є доступний для гостей, та приватним, що належить тільки родині. При проектуванні архітектори так намагалися розташувати приміщення, щоб випадковий гість не міг потрапити до інтимного простору власників квартири. Двері в парадні приміщення мали великі розміри, додаткові засклені фрамуги, багату інкрустацію тощо, а двері, що вели в спальні та дитячу кімнату, були взагалі непомітними [2, с. 100]. Захистити свій інтимний світ намагалися різними способами. Наприклад, у вітальні було багато фотографій членів родини, але з приходом гостей окремі найінтимніші, зокрема, фото дітей, забирали та ховали в інших кімнатах [15, с. 11].

Варто відзначити, що таке розмежування простору квартири сприяло не відокремленню її мешканців один від одного, а захищало їх від ворожого впливу ззовні. В традиційному суспільстві житлове середовище оберігається цілим комплексом апропопейних засобів, що були спрямовані на протидію злим силам і захищали житловий простір сільської родини краще, ніж паркани та товсті стіни. В умовах міського способу життя, коли небажаних контактів було просто не уникнути, адже динаміка соціальної мобільності міського населення в разі відрізняється від сільського, локалізація власного сакрального простору потребувала додаткових архітектурних запобіжних заходів.

До цікавого висновку приходять російська дослідниця К.Юхнова. Вона вважає, що перехід від анфіладності до закритості кімнат, що відбувається наприкінці XIX ст., означав "індивідуалізацію житлової ментальності" [16, с. 198]. К.Юхнова доводить, що протягом століть зберігалось особливе самовідчуття людини, яка не відчувала морального дискомфорту, залишаючись у зоні постійних контактів членів родини. Людина не мала потреби у відокремленні, а отже, й не існувало потреби відмежовувати внутрішній простір квартири [16, с. 198].

Розвиток функціонально-просторового планування житла в Україні в першій половині XX ст. відбувався в умовах тотального соціального експерименту. Спроби радянської влади створити нову форму житла, що мала сприяти докорінним змінам у побуті, насправді провалилася. Широко розрекламовані утопічні проекти побудови соціалістичних містечок не були реалізовані. В умовах тотального дефіциту житлової площі відбувалося зубожіння побуту. Повсякденне життя городян в роки сталінізму досліджено досить ґрунтовно в працях Н.Гогохії, О.Ніколаюк, О.Мовчан, О.Коляструк, О.Удода та інших.

В той же час радянська влада намагалася здобути лояльність еліти не тільки страхом перед чистками, але й значними привілеями. В житловому будівництві для партійних чиновників, діячів науки та культури влада копіювала цілком буржуазні зразки житла. До 1940-х рр. для цього типу квартир були характерні усі ті прийоми, що використовували архітектори в XIX – на початку XX ст. Можна сказати, що житлове середовище та сам стиль життя партійної верхівки зберіг багато рис, притаманних міській буржуазії колишньої російської імперії.

В другій половині XX ст. продовжується пошук оптимальної форми квартири. Головним гаслом цього періоду стало доцільність, економічність простота. Для організації внутрішнього простору починають використовувати хол. Площа допоміжних приміщень різко скорочується, задовольняючись лише мінімумом. Внаслідок поширення вільного планування кварталу зникає такий специфічний простір, як двір, що вже не відіграє великого значення в житті городян. Побут родини стає цілком ізольованим, але внаслідок перенаселення квартир в ньому виникають свої протиріччя та конфлікти. Опитування мешканців перенаселених квартир засвідчило, що вони відчують емоційну та фізичну втому, дискомфорт через відсутність персонального простору [17, с. 286].

Житлове будівництво в Україні в 1970–80-х рр. мало свою специфіку. Нова влада відмовилася від утопічних гасел своїх попередників. Квартири в новозбудованих кварталах вже мали набагато більшу площу допоміжних приміщень. Лише за період з 1970 до 1980 рр. питома вага площі допоміжних приміщень виросла на 2–4% [18,

с. 265]. Розміри житлових кімнат зростали повільніше, ніж площа кухонь, ванних кімнат, балконів, коридорів тощо.

Однак, незважаючи на всі побутові труднощі, мешканці міст прагнули до максимального використання свого обмеженого житлового простору, реалізуючи свої уявлення про комфорт та домашній затишок. В результаті свідомого спрощення традиційного еталону житла можна побачити в квартирах городян парадні, завжди зачинені кімнати, в умовах гострого дефіциту житлової площі [19, с. 168].

Побут городян в другій половині ХХ ст. продовжував еволюціонувати, пристосовуючись до специфічного житлового середовища. Внаслідок соціально-економічних катаклізмів у повсякденні українських міст уживаються сільські та міські культурно-побутові практики, створюючи свій оригінальний спосіб життя. Часто в сучасних багатоповерхівках люди використовують балкони під комори, тримають птицю та домашніх тварин, розбивають у дворі городи, копають погрібники для зберігання картоплі [20, 38].

Таким чином, розвиток функціонально-просторової організації міської квартири неможливо розглядати за межами еволюції міської культури та міського способу життя. Поява нового типу помешкання – міської квартири була викликана соціальними трансформаціями в руслі урбанізаційних процесів у світі та в Україні на початку ХІХ ст. та новими культурно-побутовими практиками окремих верств населення тогочасних міст. Саме в цей час виникає специфічний міський спосіб життя, який, власне, і призводить до появи міської квартири як масового явища. В той же час ми помічаємо, що протягом усього ХІХ та початку ХХ ст. житловий простір міської квартири зберігав досить багато рис, притаманних традиційному суспільству. Зберігався поділ на господарську та житлову частину, жіночу та чоловічу. Весь простір квартири мав чіткий поділ на внутрішню, приватну, зону та публічну.

В побуті городян зберігався зв'язок життя родини із господарською системою двору та кварталу. Єдність господарського комплексу квартири та навколишнього середовища була пов'язана із низьким рівнем механізації побуту в колишній російській імперії та Україні. З часом цей зв'язок урвався внаслідок модернізації урбанізованого середовища другої половини ХХ ст.

З появою міст та особливого міського способу життя сакральний статус дому не зник, він просто набуває нових рис. В аграрному світі із житловими спорудами пов'язано багато різноманітних специфічних ритуалів, забобонів, замовлянь тощо. Господар, а в більшості випадків господиня, використовує цілий комплекс магічних дій для захисту свого дому від стороннього негативного впливу. Чим вища концентрація населення, тим важливіше для господарів захистити своє

приватне середовище. Для цього в урбанізованому просторі використовують не замовляння та магію, а цілий ряд архітектурно-будівельних прийомів, що і вплинуло на планування міського житла.

В житлових приміщеннях XIX – початку XX ст. помітно бажання чітко провести межу, часто з використанням архітектурно-будівельних засобів, між інтимним світом родини та тією частиною приміщення, що використовується для зносин із зовнішнім світом. Комуністичні експерименти у сфері житлової політики зруйнували цю функцію міської квартири, кардинально змінивши парадигму розв'язання житлової проблеми. Архітектурно-функціональні принципи планування квартири в другій половині XX ст. вже не були пов'язані із реальними змінами у побуті городян, що призвело до деформації повсякдення міського населення України в цей період.

Література

1. Кравченко І. Житлове будівництво і розвиток міст. Новітні тенденції / І. Кравченко, К. Паливода. – К. : Міжнародний інститут фінансів, 2006. Ч. 3. – 2006. – 117 с.
2. Сакович Л. Т. Жилая застройка Киева первой половины XIX в. : дисс. на соиск. уч. степ. канд. архит. / Сакович Л. Т. – К., 1954. – 168 с.
3. Рабинович М. Очерки материальной культуры феодального города / М. Рабинович. – М. : Наука, 1988. – 367 с. ; Харламов В. Київська садиба X ст. / В. Харламов // Археологія. – 1977. – № 24. – С. 37–46 ; Пламеницкая О. А. Средневековая жилая застройка Камянец-Подольска / О. А. Пламеницкая // Архитектурное наследие. – 1990. – № 37. – С. 223–233.
4. Сердюк О. Київське житло другої половини XIX – початку XX ст. / О. Сердюк. – К.–Львів : Центр Європи, 2010. – 698 с.
5. Малаков Д. Прибуткові будинки Києва / Д. Малаков. – К. : Кий, 2009. – 383 с.
6. Молчанов В. Б. Житлове забезпечення населення Правобережної України в XIX ст. – на початку XX ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – № 15. – С. 103–124 ; Мовчан О. М. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР у 1920-ті роки / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 17. – С. 277–289 ; Кокорська О. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки XX століття) : дис. ... канд. іст. наук / Кокорська О. – К., 1995 ; Гогохія Н. Українське "соціалістичне" 1930-х років: мрії та реальність / Н. Гогохія // Вісник державного Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2003. – № 6. – С. 195–201 ; Трубенюк О. Підвищення життєвого рівня робітників в 1926–1932 рр.: міфи і реальність в інтерпретації вітчизняних і зарубіжних істориків / О. Трубенюк // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. VI. – С. 102–128 ; Удод О. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки XX ст.) / О. Удод //

Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 311–321 ; Ткаченко О. Житлові умови міського населення (1945–1955 рр.) / О. Ткаченко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2005. – Вип. 8. – С. 202–211.

7. Анохина Л. Некоторые вопросы развития современного городско-го жилья / Л. Анохина // Советская этнография. – 1973. – № 3. – С. 61–64.

8. Сергеева М. Формування інтер'єру середньовічного міського житла / М. Сергеева // Українці. Історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Олішне, 1999.

Кн. 2. – 1999.

9. Бачинська Л. Г. Архітектура житла / Л. Г. Бачинська. – К. : Грамота, 2006. – 408 с.

10. Кириченко Е. И. История развития многоквартирного жилого дома с последней трети XVIII по начало XX в. (Москва, Петербург) : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. archit. / Кириченко Е. И. – М., 1964. – 21 с.

11. Кириченко Е. И. Доходные жилые дома Москвы и Петербурга (1770–1830-е гг.) / Е. И. Кириченко // Архитектурное наследство. – 1962. – № 14. – С. 126–142.

12. Роздорожнюк О. Інтер'єр масового житла у Києві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Роздорожнюк // Архітектурна спадщина України. – 1995. – Вип. 2. – С. 258–267.

13. Греков А. С. Формирование жилищных структур в исторически сложившейся застройке городов Юга Украины (на материалах г.Одессы) : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. archit. / Греков А. С. – К., 1989. – 19 с.

14. История человеческого жилища с древнейших времен до наших дней. – М., 1901.

15. A history of private life. Riddles of identity in modern time. – N.Y. : Belknap Press, 1998. – Vol. 5. – 704 p.

16. Юхнова Е. Жилище как элемент бытовой культуры городского населения (на материалах Петербурга конца XIX века) : дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / Юхнова Е. – СПб., 2004. – 210 с.

17. Ацус А. Урбанизация и проблема психического перенапряжения жителей города / А. Ацус // Актуальні проблеми розвитку міста та міського самоврядування : тези міжнародної практичної конференції (Рівне, 7–9 квітня, 1993). – Рівне, 1993. – С. 286–287.

18. Народне господарство Української РСР в 1989 р. // Статистичний щорічник – К., 1989. – С. 265.

19. Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история / ред. У. Брумфилд, Б. Рубл. – М. : Три квадрата, 2001. – 192 с.

20. Посацький Б. Простір міста і міська культура на зламі ХХ–ХХІ ст. / Б. Посацький. – Львів : Вид-во Львівського національного університету "Львівська політехніка", 2007. – 208 с.

Деятельность украинских политических партий и культурно-просветительских организаций по украинизации Белорусского Полесья в межвоенный период

У статті розглядається специфіка діяльності українських партій і культурно-просвітницьких організацій на території Білоруського Полісся в міжвоєнний період. Показано особливості етнографічної ситуації в регіоні за досліджуваний період. Розкрито роль українських партій і культурно-просвітницьких організацій у процесі формування національної самосвідомості населення Білоруського Полісся в міжвоєнний період.

Ключові слова: українські партії, українські культурно-просвітницькі організації, національна самосвідомість.

В статье рассматривается специфика деятельности украинских партий и культурно-просветительских организаций на территории Белорусского Полесья в межвоенный период. Показаны особенности этнографической ситуации в регионе в рассматриваемый период. Раскрыта роль украинских партий и культурно-просветительских организаций в формировании национального самосознания населения Белорусского Полесья в межвоенный период.

Ключевые слова: украинские партии, украинские культурно-просветительские организации, национальное самосознание.

The paper examines peculiarities of Ukrainian political parties, cultural and educational organizations on the territory of Belarusian Polesie in the interwar period. The features of the ethnographic situation in the region over the period are displayed. The role of Ukrainian political parties, cultural and educational institutions in the formation of national identity of the population in Belarusian Polesie in the interwar period is considered in the paper.

Key words: Ukrainian Party, Ukrainian cultural and educational organizations, national identity.

Известно немало примеров формирования локального своеобразия в результате действия политического фактора. Именно государственно-территориальные изменения повлияли на ход этносоциального развития в 20–30-е гг. XX вв. более 4-х млн человек, проживающих на территории, относящейся ныне к Гродненской, Брестской областям, а также к нескольким районам Минской и Витебской. Согласно Рижскому мирному договору между Советской Россией и Польшей,

заключенному 18 марта 1921 г., указанные территории отошли к Польше.

Своеобразие политического, социально-экономического развития Западной Беларуси в 1921–1939 гг. заключалось в отсутствии собственной национальной государственности у населения этого региона, в развитии производственных отношений, основанных на частной собственности, формировании капиталистической экономики, поощрявшей личную инициативу.

Этносоциальные и культурные процессы, протекавшие в Западной Беларуси, отличались также значительно от аналогичных процессов в Восточной Беларуси, как и процессы в сфере политики и экономики. Польские власти, не заинтересованные в распространении этнического самосознания на землях Западной Беларуси, проводили политику полонизации. Каналами полонизации выступали католическая церковь, польская школа, печать.

Языковая политика польских властей, непосредственные контакты местного населения с поляками способствовали значительному распространению на западнобелорусских землях белорусско-польского двуязычия. Население, особенно горожане, постепенно втягивалось в сферу польскоязычной культуры и ценностных ориентаций, господствовавших в Польше в то время.

Особенностью этнической жизни населения Западной Боларуссии являлась значительная этнодифференцирующая роль религии. Известный тезис "католик – это поляк", пропагандировавшийся польскими служителями культа, имел своим последствием ассимиляцию тысяч этнических белорусов.

Результатом этносоциального развития населения Западной Белоруссии в 20–30-е гг. стало увеличение количества лиц с невыраженным этническим самосознанием. В 1921 г. в Полесском воеводстве зафиксировано 375,2 тысяч белорусов и 38 тысяч человек, называвших себя "тутэйшыя", а через 10 лет – уже только 75,4 тысяч белорусов и 707,1 тысяч "тутэйшых" [10, с. 213].

Вместе с тем, ассимиляционные процессы в Западной Белоруссии в 20–30-е гг. не успели затронуть большей части местного населения. Невысокий уровень развития капитализма на присоединенных Польшей землях и существование отсталых форм хозяйствования, ограничивших социально-экономическую и культурную активность людей, способствовали сохранению традиционного слоя культуры. В первую очередь на территории Полесья, чему в немалой степени способствовала деятельность национальных партий и культурно-просветительских организаций.

Длительное время в крайне редких публикациях о деятельности украинских политических партий и культурно-просветительских организаций на территории Беларуси наблюдалось либо непроизвольное,

либо заданное непонимание специфики их деятельности в южных районах республики. Дело в том, что там была благоприятная почва для деятельности этих украинских сил, так как на Белорусском Полесье в первой половине XX в. проживало значительное количество украинскоязычного населения. Это доказывают этнические и лингвистические карты, из которых видно, что северная граница распространения украинского языка в Брестской области проходит по линии Пружаны–Пинск [15, с. 54]. Да и сами идеологи украинского национального движения считали Белорусское Полесье территорией Украины, к тому же во времена Второй Речи Посполитой белорусское и украинское Полесье входило в состав Полесского воеводства [9, с. 141].

Согласно данным всеобщей польской переписи населения от 9 декабря 1931 г., количество жителей Полесья, которые считали для себя родным украинский язык, составляло 53578 человек, или 4,8% всего населения. Процентный состав расселения украинцев по районам Белорусского Полесья можно проследить по табл. 1 [7, л. 5–6]. Отсутствие точных статистических данных затрудняет сравнение указанной территории расселения украинцев с предвоенной территорией расселения. Это также затрудняет и выводы в отношении национального самосознания полешуков. Всеобщая перепись населения 1921 г. не предусматривала деления населения по родному языку, а на Полесье, в частности, не предусматривала украинскую национальность; здесь была указана рубрика "русины", которая вводила в заблуждение как переписчиков, так и население, которое также не понимало смысл этой рубрики, а чаще – идентифицировало "русинов" с людьми православной веры и заявляло о своей национальности на основе вероисповедания. Отсюда вопрос о количестве русских на Полесье следует рассматривать с большой осторожностью.

Таблица 1

***Количество украинцев на Полесье
(составлена автором по ГАБО, ф. 1, оп. 9, д. 45, л. 5–6)***

Район	1921 г.		1928 г.		1931 г.	
	Числ.	Процент	Числ.	Процент	Числ.	Процент
Брестский	4230 ч	2,4%	14532 ч	32,8%	17100 ч	8%
Дрогиченский	4951 ч	5,9%	12075 ч	53,1%	1466 ч	1,5%
Косовский	–	–	6669 ч	30,8%	119 ч	0,1%
Каширский	49165 ч	71%	6192 ч	27,9%	8437 ч	8,9%
Лунинецкий	930 ч	1%	1167 ч	5,6%	317 ч	0,3%
Пинский	325 ч	0,2%	4861 ч	9,8%	934 ч	0,5%
Пружанский	190 ч	0,2%	4256 ч	15,4%	276 ч	0,3%
Столинский	1005 ч	1%	7023 ч	24,6%	2671 ч	2,1%
Всего	63808 ч	6,6%	47595 ч	24,5%	53578 ч	4,8%

Неточную оценку численности украинского населения на территории Полесья дают итоги выборов в польские сеймы 1922, 1928 и 1930 г. Поскольку в 1922 и 1930 г. здесь не были объявлены отдельные украинские списки, они были заменены списками Блока национальных меньшинств, а в выборах 1928 г. список, выставленный под эгидой украинского посольского клуба "Сельроб – Единство", фактически был списком белорусско-украинского коммунистического блока.

Выборы в польский Сейм первого созыва были назначены на ноябрь 1922 г. Белорусские и украинские национальные деятели приняли решение участвовать в выборах и создали свои избирательные комитеты. Однако серьезной преградой для успеха на выборах стало требование польского избирательного закона, согласно которому 72 из 444 послов сейма проходили по государственному списку (из 111 сенаторов – 18). Право на получение мандатов по государственному списку имели только те партии, которые получили мандаты не менее чем в шести округах [3, с. 269].

Эти обстоятельства заставили национальные меньшинства Польши искать партнеров для создания предвыборного блока. Белорусы и украинцы были естественными союзниками, учитывая этническую близость и схожесть их положения в Польше. В результате переговоров 25 июля 1922 г. был создан белорусско-украинский блок, к которому 7 августа присоединились представители русского национального меньшинства. Затем в блок вошли представители еврейского и немецкого народов, в результате чего 17 августа 1922 г. на конференции в Варшаве был создан Блок национальных меньшинств Польской Республики (БНМ) [16, с. 3].

Между белорусами и украинцами в рамках блока возник небольшой конфликт, связанный с давними историческими спорами относительно национальной принадлежности населения двух избирательных округов Полесского воеводства – Пинского и Брестского. В конечном итоге было заключено компромиссное соглашение, в соответствии с которым было решено считать за украинцами Брестский, а за белорусами – Пинский округа [1, л. 26].

Приведенная табл. 1 с учетом всего сказанного выше представляет достаточно ценный материал для прослеживания развития политических и национальных влияний на территории Полесья. Она указывает прежде всего на рост украинского национального влияния в Брестском, Кобринском и Каширском районах, а также достаточно серьезный спад украинского влияния в Дрогичинском районе. Это связано с двухлетней деятельностью "Сельроба", созданного в октябре 1926 г. по инициативе КПЗУ в результате объединения сельского союза и радикального крестьянского объединения "Народная воля" [14, с. 277].

Расширение влияния "Сельроба" в Брестском, Кобринском и Каширском районах постепенно украинизирует несознательных полешуков в этих районах или, наоборот, настраивает против украинских партий в связи с неприятием политической платформы "Сельроба", как это наблюдается вначале в Дрогичинском районе.

Характерно размещение украинских политических, просветительских и кооперативных организаций, выполнявших на Полесье роль пионеров пробуждения национального самосознания среди местного населения. При рассмотрении карты (рис. 1) [7, л. 8], на которой представлено расположение этих организаций во втором полугодии 1931 г., сразу бросается в глаза густая сеть украинских национальных организаций на пограничье Люблинского и Полесского воеводств. Наиболее густо они расположены в Грубишевском, Хэлмском и Влодавском районах, в восточной части Вельского района, в западной и северной части Брестского района, наконец, в западной и северной частях Кобринского района. В южных же районах Полесья, граничащих с Волынью, украинских организаций меньше, а в восточных районах их нет вообще. Такое расположение украинских центров национального движения является самым лучшим доказательством того, что это движение искусственно прививалось на территории Полесья, как искусственным является и путь его распространения: с юга до западного берега Буга на север до Бреста, а отсюда полукругом на северо-восток. Этот путь почти полностью минуется южную часть Полесья, территориально наиболее близко расположенную к центрам украинского национального движения. В этом продвижении украинского влияния прослеживается желание укрепить украинское самосознание среди населения в соседствующих с этнической Украиной землях, на которых проживало украинскоязычное население.

Политическое движение на Полесье не обладало большим опытом и традициями. Территория Полесья, прилегающая к западным границам этнических белорусских земель, но не имеющая хорошего сообщения с этими землями, населенная народом низкого культурного уровня, не представляла благодатной почвы для какой-либо политической деятельности до начала первой мировой войны.

Первая мировая война разорила этот край: огромное количество населенных пунктов было сожжено, а население бежало в глубь России. Только оккупация Полесья немцами и заключение немецко-украинского трактата 9 февраля 1918 г., на основании которого этот край оказался в границах Украинской Народной Республики, полностью изменяют политическую ситуацию. Украинские власти начали украинизацию Полесья, закладывая фундамент развития украинского национально-политического движения. Это движение первоначально было очень слабым и направлялось пришлыми элементами или лидерами немногочисленной местной интеллигенции, чаще всего российского происхождения.

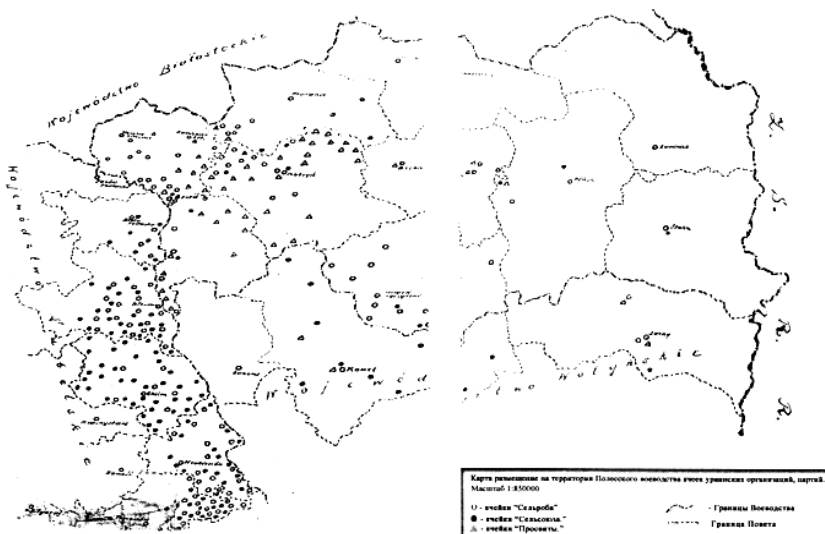

Рис. 1. Карта размещения на территории Полесского воеводства украинских организаций, партий, ячеек

Возрождение польского государства, бегство немцев и более поздние войны, прокатившиеся по территории Полесья, снова затормозили развитие политической жизни, не позволили закрепиться на этой территории украинскому влиянию. Однако небольшие центры украинского национального движения (Брест, Кобрин, Дрогичин), оставшиеся после продвижения на восток советско-польского фронта, развивались дальше. Их деятельность была направлена исключительно на развитие культуры, преимущественно через товарищеские кружки, культивировавшие украинское драматическое искусство, а также народную музыку.

После заключения Рижского мирного договора 1921 г. Полесье окончательно оказалось в границах Речи Посполитой, а вскоре стало территорией борьбы отдельных политических партий: польских, белорусских и украинских. Здесь начали деятельность Польская Партия Социалистическая, "Освобождение", Белорусский Крестьянский Союз, а также украинский "Селянский союз", который не был тогда еще формально организованной партией. Деятельность ППС и "Освобождения" вызвала революционизацию умов уравновешенных по характеру полешуков, что в будущем использовали КПЗБ и КПЗУ,

полностью вытеснив с территории Полесья вышеупомянутые польские партии.

Генеральное сражение между этими партиями разыгралось во время предвыборной акции в Сейм в 1922 г. В итоге ППС получила 4 мандата, "Освобождение" – 2, а Блок национальных меньшинств – 4, из которых 1 мандат получил белорус (Фабиан Яремич), 1 – еврей, 2 – украинцы (Сергей Хруцкий и Василий Дмитриюк) [11, с. 2].

Такой итог выборов был заметным успехом для украинцев. Он подтверждал их претензии на Полесье как украинскую область и создавал основы для дальнейшей политической и культурной деятельности на данной территории.

Украинская деятельность на Полесье после выборов 1922 г. развернулась главным образом в Бресте и Кобрине. Первоначально она развивалась исключительно на почве культуры и просвещения. Стараниями посла Сейма брестского врача Василия Дмитриюка польские власти в марте 1923 г. зарегистрировали устав товарищества "Просвита на Полесье" [4, с. 574]. Это была фактически региональная (западнополесская) организация влиятельной "Просвиты", которая действовала на территории Западной Украины еще с 1868 г. Она сразу приступила к созданию библиотек-читален и широкой агитационной деятельности.

В то же время украинские политические партии не проявили после выборов большой активности, тем более что "Селянский союз" не был тогда организованной партией, хотя и имел политическую программу. Политическая деятельность украинских депутатов сводилась к единичным митингам в больших населенных пунктах. Здесь следует подчеркнуть, что депутаты Хруцкий и Дмитриюк, избранные на Полесье, политическую деятельность на территории избирательного участка не вели, зато часто посещали Полесье украинские коммунистические депутаты Войтюк, Пашук, Скрипа и Приступа, которые успешно соперничали с ППС и "Освобождением", радикализируя крестьянские массы и подготавливая почву для будущей деятельности КПЗБ и "Сельроба".

Открыто коммунистические и радикальные течения в полесской деревне поддерживались и официальными советскими кругами из-за границы. В северо-восточной части Полесья действовали формируемые за границей диверсионные группы. Наконец, основанная в декабре 1923 г. Коммунистическая партия Западной Беларуси, имеющая на Полесье превосходно подготовленную почву, приступает к созданию здесь своей организации, не считаясь с этническим характером районов. В течение нескольких месяцев территория

Полесья от северной части Брестского района до Сарненского района была покрыта густой сетью ячеек КПЗБ.

В середине 1924 г. происходит консолидация сторонников "Селянского союза", а 17 августа этого же года созывается партийный съезд в Хэлме. Этот съезд положил начало формальному существованию партии, придав ей организационные формы и определив тактику действия. Затем проходят съезды в отдельных окружных и районных центрах. На Полесье прошли два таких съезда: в Кобрине и Дрогичине (сентябрь–ноябрь 1924 г.) [7, л. 7]. Уже тогда было отмечено, что в "Селянском союзе" одержали победу радикальные элементы, которые придали ему характер крестьянской социалистической партии. Это послужило поводом для выхода из "Селянского союза" местных деятелей умеренных взглядов. В первую очередь следует назвать депутата Василия Дмитриюка.

Развернутая после районных съездов организационная деятельность "Селянского союза" велась параллельно с такой же деятельностью КПЗБ, стремившейся вытеснить влияние "Освобождения" в сельской местности Брестского, Кобринского и Дрогичинского районов.

В результате организационной деятельности "Селянского союза" были созданы два окружных комитета этой партии в Кобрине и Дрогичине и несколько десятков сельских комитетов в Брестском, Кобринском, Дрогичинском и Пинском районах [14, с. 277].

В конце 1924 г. на Полесье начало проникать влияние организованной в Волини "Украинской Народной Партии" (ранее "Независимых Социалистов"), вокруг которой сгруппировались ветераны атамана Петлюры во главе с Владимиром Оскилкой. Резиденция последнего находилась в Ровно, где издавался и партийный еженедельник "Дзвін". Однако эта партия не смогла приобрести сторонников на территории Полесья, она распалась через неполных два года после убийства Оскилки.

Также не имела успеха здесь деятельность Украинского народно-демократического объединения, начатая во второй половине 1925 г. Кроме создания главного управления "Просвита на Полесье", "Украинбанка" в Бресте, нескольких украинских кооперативов в Брестском и Кобринских районах, ничего больше не получилось.

Влияние же "Селянского союза" в это время постоянно росло благодаря умелой деятельности депутата Стефана Макивки, а также руководителей окружного комитета в Кобрине Василия Пархотика и Дмитрия Рафаловича, пользующихся большой популярностью. 11 июля в Бресте состоялся поветовый съезд "Селянского союза", в котором участвовала 200 человек. От режима "санации" Ю.Пилсудского участники съезда потребовали обеспечения демократических

прав и свобод, амнистии политзаключенным, роспуска сейма и сената, отмены асаднитства. Деятели "Селянского союза" выступили против полонизации, за открытие украинских школ, перевыборы органов местного самоуправления, против полицейского преследования, налогового давления, разграбления леса и других природных ресурсов региона [5, с. 247].

После проникновения на Полесье Белорусской рабоче-крестьянской Громады украинский "Селянский союз" лояльно поделился с ней сферой влияния, ограничив свою деятельность территорией Кобринского и Дрогичинского районов и южной частью Брестского и Пинского районов, а БРКГ заняла северные территории. В это же время во исполнение директив III съезда Коммунистической партии Польши в "Селянский союз" начали массово проникать польские коммунисты, стремясь подчинить себе легальное украинское движение (как, собственно, и белорусское) на восточных территориях Речи Посполитой.

Весной 1926 г. депутат Макивка благодаря посредничеству КП(б)У получил у руководства Советской Украины несколько вагонов зерна. Оно было послано на имя председателя окружного комитета "Селянского союза" в Кобрине Дмитрия Рафаловича, который часть зерна распродавал по низким ценам населению, часть раздал членам симпатизирующих партий, нескольким местным коммунистам, а также семьям политзаключенных. Деньги за проданное зерно были пожертвованы на помощь политическим заключенным. В результате этой акции в "Селянский союз" стали вливаться более широкие массы полешуков, постоянно испытывавших необходимость в материальной помощи. К тому же момент распределения пришедшего из СССР зерна, специально подчеркнутый руководителями "Селянского союза", способствовал объединению вокруг "Селянского союза" сторонников идеи присоединения Полесья к СССР.

После объединения "Селянского союза" с Партией Народной Воли в одну политическую организацию под названием "Сельроб", о чем уже говорилось ранее, ячейки "Селянского союза", уже существовавшие на территории Полесья, автоматически приняли название вновь созданной партии, а наряду с этим местные лидеры развернули и широкую деятельность по увеличению своего влияния.

Проникновение "Сельроба" на Полесье совпало с моментом, с одной стороны, полного разложения и исчезновения с этой территории польских политических партий ППС и "Освобождение", а с другой – активного роста национально-освободительного движения.

Сельскими комитетами ППС и "Освобождения" в восточной части воеводства полностью овладели КПЗБ и БРКГ. Еще раньше в западной части воеводства все ячейки "Освобождения", руководимые

Адольфом Бонем, были преобразованы в ячейки новообразованной "Независимой Крестьянской Партии", родственной БРКГ и, как Громада, являющейся легальной пристройкой КПЗБ [7, л. 17].

Большая активность прокоммунистической деятельности на территории воеводства вынудила польскую службу безопасности провести ряд репрессивных акций, в результате которых в январе 1927 г. был ликвидирован целый ряд ячеек КПЗБ, а большое число активных членов КПЗБ были арестованы и приговорены к длительным срокам тюремного заключения. В итоге этого КПЗБ перешла к строжайшей конспирации, делегируя своих членов в белорусскую Громаду и украинский "Сельроб". А последовавший вскоре после этого роспуск Громады еще больше увеличил ряды "Сельроба", правда, с одновременно растущим подчинением руководству Компартии. Это привело к расколу "Сельроба", который произошел 11 сентября 1927 г. [13, с. 278]. Появились правое и левое крыло "Сельроба".

Несмотря на раскол, деятельность местных структурных единиц "Сельроба" была удачной. Пропагандистская работа пробуждала национальное самосознание украинского населения. Об этом четко свидетельствуют выборы в тминные советы в Кобринском повете (1927 г.): Сехновичская гмина – 9 украинцев, 1 поляк; Рагознянская – 8 украинцев, 2 поляка; Язецкая – 9 украинцев, 1 поляк; Городецкая – 12 украинцев, 1 еврей; Пруссовская – 12 украинцев; Антопольская – 8 украинцев, 4 еврея; Болотская – 9 украинцев, 1 поляк; Стриговская – 7 украинцев, 3 поляка; Новоселковская – 9 украинцев, 3 поляка; Подозовская – 9 украинцев, 3 поляка; Иловская – 10 украинцев, 1 поляк; Житинская – 4 украинца, 3 поляка [5, с. 248].

После выборов 1927 г. левое крыло "Сельроба" консолидирует свои ряды на Полесье, стремясь полностью вытеснить с этой территории другие украинские партии. Оно начинает атаку на украинские культурные и хозяйственные кружки (читальни "Просвиты" и кооперативы), вводя в них своих членов и сторонников, а также коммунистов, которые должны были следить за выполнением решений Коммунистической партии в деле ведения политической деятельности в легальных общественных организациях.

28 мая 1928 г. происходит преобразование левого крыла "Сельроба" в "Сельроб – Единство", которое дает местным деятелям повод для проведения реорганизации партийных ячеек и исключения из них людей, подозреваемых в провокациях. В это время партия "Сельроб – Единство" представляла внушительную силу: она имела 5 окружных комитетов (Брест, Кобрин, Дрогичин, Пинск и Столин), а также 109 сельских комитетов (в большинстве совпадающих с ячейками КПЗБ), насчитывающих свыше 200 зарегистрированных членов. Поскольку

деятельность "Сельроба – Единство" с течением времени все отчетливее приобретала коммунистический характер, во второй половине 1928 г. многие активные члены "Сельроба" были посажены в тюрьму по обвинению в заговоре против государства.

Репрессии властей в отношении "Сельроба" заставили народные массы отвернуться от этой партии и вызвали выход из нее не коммунистически настроенных лиц. С этого момента среди руководителей партии все чаще происходят трения и недоразумения, заканчивающиеся вмешательством Центрального Комитета во Львове и приостановкой членства отдельных лиц. Эти трения чаще всего возникали на почве споров о тактике и способах деятельности, взаимных обвинений в провокациях, что было использовано польской службой безопасности, которая всеми способами стремилась углубить и расширить внутривнутрипартийные трения в "Сельробе – Единство". В результате было дезорганизовано большинство существующих ячеек и их руководящих инстанций – окружных комитетов в первую очередь. Остальные партийные организации, лишённые инструкторов и директив вышестоящих органов партии, предоставленные собственной судьбе, отказались от ведения каких-либо политических акций.

Таким образом, в течение десяти месяцев осуществилась самоликвидация "Сельроба – Единство" как массовой организации. Оставшиеся активные члены партии группируются вокруг читален "Просвиты" и под их прикрытием стремятся продолжать свою политическую деятельность, однако управление "Просвиты", остающееся в руках сторонников Украинского народно-демократического объединения и части петлюровцев, быстро сориентировалось в намерениях "Сельроба" и приступило к массовому закрытию читален.

В течении 1929 г. наиболее известные деятели "Сельроба – Единство" под давлением Центрального комитета и КПЗБ неоднократно делают попытки возобновить партийную организацию на Полесье, а особенно создать окружной комитет в Бресте, но, к сожалению, безрезультатно. Только в декабре 1929 г. коммунисты из Вельского района (Люблинское воеводство), скомпрометированные на собственной территории, по поручению окружного комитета "Сельроба" в Хэлме организовали в Леплевке Брестского района районный комитет. В январе 1930 г. прибыл в Брест депутат Николай Хам и на встрече с несколькими местными руководителями партии заявил, что необходимо создать в Бресте партийную организацию, потому что никакая организация КПЗБ в Бресте существовать не может из-за постоянных провокаций [7, л. 17].

Организация "Сельроб" должна была принять на себя руководство дальнейшей политической работой. Организовать ячейку в

Бресте было поручено депутату Хаму. Он дал задание двум местным коммунистам сделать только необходимые подготовительные шаги. Между тем назначенные Хамом лица натолкнулись на нежелание других сельробовцев, самих претендующих на руководящие посты в партии. В результате всего этого ожили давние раздоры и всплыли обиды, которые сделали невозможной реализацию намерений депутата Хама. Впрочем, определенная часть членов "Сельроба" и руководители КПЗБ признали, что из-за развития в это время Белорусского рабоче-крестьянского депутатского клуба, успешно реализующего указания Коммунистической партии в сфере народно-освободительного движения, создание массовой организации "Сельроба" не только не нужно, но может оказаться даже вредным для КПЗБ. Это привело к прекращению развертывания партийных звеньев. Одновременно следует отметить, что "Сельроб – Единство", несмотря на всю свою "украинскость", лояльно сотрудничал с БРКДК. В 1930 г., во время выборов в тминные советы, в тех гминах, где БРКДК выставял свои списки кандидатов, "Сельроб" не вносил собственных списков, поручая своим сторонникам голосовать за списки Белорусского рабоче-крестьянского депутатского клуба, и наоборот, в гминах, где были выставлены списки "Сельроба", БРКДК поддерживал их.

Выдача Сеймом депутата Хама судебным властям, затем его бегство за границу и, наконец, последовавший вскоре роспуск Сейма угнетающе подействовали на руководителей "Сельроба". Деятельность "Сельроба" приостановилась, особенно там, где уже давно постепенно уменьшалось его влияние.

Предвыборная кампания в III Сейм застала "Сельроб" в состоянии полного разложения, тем более что к этому времени был ликвидирован БРКДК. В связи с тем обстоятельством, что после празднования в сентябре 1930 г. Международного дня молодежи многие коммунисты и сельробовцы были арестованы, на выборах "Сельроб – Единство" не сыграл никакой роли. Практически "Сельроб" был лишен всякого влияния на политическую жизнь в Дрогичинском, Столинском и частично в Пинском районах.

В постановлениях, принятых на заседании Пленума ЦК "Сельроба – Единство" 31 декабря 1930 г. и на совещании актива партии 13 января 1931 г., руководству снова предписывалось реставрировать организацию на Полесье [7, л. 18]. Были даны соответствующие инструкции местным представителям партии, 15 марта 1931 г. провели конференцию в Бресте. Итогом работы конференции было образование районного комитета "Сельроба – Единство" в деревне Пухачево под Брестом. В этот комитет вошли 60 членов партии. Одновременно была развернута организационная деятельность в

Кобринском (создано 9 сельских комитетов), Пружанском (создан 1 сельский комитет) и Каширском районах. Сельские комитеты в Кобринском и Пружанском районах просуществовали недолго. После первомайской акции этого же года, во время которой члены комитетов вывесили коммунистические лозунги, все комитеты были ликвидированы.

Иначе развивалась деятельность "Сельроба" в Каширском районе. В южной части этого района существовало несколько ячеек КПЗБ, организационно подчиненных районным комитетам, находящимся на территории Ковельского района (Волынь). В начале 1931 г. один из самых известных руководителей "Сельроба" и КПЗУ Илларион Пожарский, воит гмины Повурск в Ковельском районе, установил связь с несколькими коммунистами в Стобыхве Каширского района. Затем в Стобыхве наряду с ячейкой КПЗУ был создан законспирированный сельский комитет "Сельроба – Единство". Благодаря деятельности наиболее активных членов партий, обе организации быстро разрослись и проводили широкую пропаганду и агитацию среди населения. В то же время они избегали открытых акций, опасаясь репрессий со стороны польских властей. Постепенно ячейки "Сельроба – Единство" и КПЗУ охватили две южные гмины Каширского района.

Одновременно с партийными ячейками в этих же гминах формировалась и боевая организация, в которую вошли скрывающиеся от репрессий члены КПЗУ и "Сельроба". Возникло несколько отрядов численностью по 5–7 человек в каждом. Они действовали в северной части Ковельского, Костопольского, Сарненского районов (Волынь) и южной части Каширского района (Полесье) [7, л. 19]. Эти отряды установили непосредственную связь с органами советской военной разведки, откуда получали задания и обученных инструкторов. Больше года отряды осуществляли свою деятельность самостоятельно, а затем объединились в один большой отряд. В боевых операциях, продолжавшихся с сентября 1932 по январь 1933 г., погибли несколько десятков членов этого отряда, более десяти были арестованы и преданы военно-полевому суду. Только небольшой группе удалось перейти польско-советскую границу [7, л. 21].

Вскоре последовала ликвидация "Сельроба – Единство" и объявление этой партии вне закона. Было проведено несколько сотен арестов наиболее видных сельробовцев, которых затем обвинили в коммунистической деятельности и предали суду. Ковельско-каширские волнения и ликвидация партии покончили с деятельностью "Сельроба" на Полесье, устранили с этой территории последнюю украинскую политическую силу.

В 1933 г. были предприняты две безуспешные попытки создания здесь ячеек Украинской крестьянской партии и Украинского крестьянского объединения.

Украинскую культурно-просветительскую деятельность на Полесье начали товарищеские кружки любителей украинской музыки и драматического искусства, существовавшие в некоторых городах. Такой кружок действовал и в Бресте. В кружок входили местные интеллигенты – украинцы и русские: доктор Василий Дмитриук, адвокаты Владимир и Василий Криницкие, доктор Павел Король. Время от времени этот кружок, выступая под названием "драматического украинского кружка "Просвита", устраивал публичные любительские постановки украинских пьес и вечеринки, на которых организованный хор и солисты демонстрировали свое умение петь украинские песни.

Постепенно возрастающая популярность этого кружка среди брестской интеллигенции и деятельность украинских политических партий, стремящихся распространить свое влияние на Полесье в связи с предстоящими выборами в законодательные органы в 1922 г., натолкнули местных украинских деятелей на мысль о расширении сферы деятельности кружка и придания ему статуса культурно-национального общества. После ряда закрытых собраний, установления контактов с "Просвитой" во Львове и с Украинским парламентским представительством был разработан проект устава, и в декабре 1922 г. он был представлен для легализации [4, с. 574]. Уже в этом первичном проекте было отмечено, что членами общества могут быть лица как украинской, так и иных национальностей, благосклонные к украинцам. Однако в зарегистрированное в марте 1923 г. "Украинское товарищество Просвита в Бресте" вошли только украинцы [6, с. 257]. Во главе товарищества встали депутат Василий Дмитриук, адвокат Владимир Криницкий, Павел Артемюк и Михаил Крижановский, придавшие ему характер народного представительства.

Непосредственно после регистрации товарищество развернуло активную культурно-просветительскую деятельность, основало украинскую библиотеку, читальню, драматический кружок и хор, а также хлопотало об открытии украинской начальной школы в Бресте.

Активность брестской "Просвиты" способствовала основанию подобного общества в Кобрине, где также существовал товарищеский кружок. Однако власти отказали в регистрации Кобринского товарищества как по формальным поводам (территориальная деятельность брестской "Просвиты" охватывала всю область, но без права основания отделов), так и по практической деятельности (политическая деятельность основателей "Просвиты" в Кобрине вызывала подозрения,

что товарищество будет использовано для политических целей, враждебных польской государственности).

Из-за этого руководители брестской "Просвиты" по инициативе доктора Дмитриюка внесли в марте 1925 г. в устав изменения, которые позволяли "Просвите" открывать свои филиалы по всей области. Однако и на этот раз полесский воевода отказал в просьбе о регистрации товарищества [7, л. 23].

Тем не менее идет процесс интенсивного развития "Просвиты" на Полесье. Благодаря стараниям доктора Дмитриюка основываются читальни в деревнях Брестского, Сарненского и Кобринского районов. В Бресте главное управление товарищества открывает украинскую частную школу и специальные курсы культурно-просветительских и кооперативных инструкторов, задачей которых было пробуждение национального самосознания полешуков, а также развитие кооперативного движения в деревне.

В конце 1926 г. усиливается деятельность "Сельроба", а позже "Сельроба – Единство", направленная в соответствии с директивами коммунистических партий на использование легальных организаций, овладение читальнями "Просвиты" в сельской местности. Почва для этого была уже частично подготовлена "Селянским союзом" и КПЗБ, которые смогли добиться определенного влияния в кружках "Просвиты".

Давление "Сельроба" на "Просвиту" шло снизу, путем введения в читальни наибольшего количества своих членов, майоризирования (использования численного превосходства) аполитичных членов товарищества и выдвижения на руководящие посты в читальнях сельробовцев. Одновременно "Сельроб" способствовал расширению сети читален "Просвиты", поручая своим членам массовое вступление в товарищество. Затем обращались к главному управлению "Просвиты" с требованием открыть читальню, мотивируя это большим числом членов товарищества в данной местности. В результате такой деятельности развитие местных кружков "Просвиты" приобрело стихийный характер, охватывая почти всю территорию Полесского воеводства, за исключением лишь Лунинецкого, Коссовского и северной части Пружанского районов. Количество читален в деревнях возросло от одного десятка в 1925 г. до 112 в 1928 г. [7, л. 69].

КПЗБ и "Сельроб", действовавшие в этой ситуации согласованно, стремились усилить свое влияние в товариществе и провести своих кандидатов в главное управление, остающееся до этого времени в руках сторонников УНДО и частично "петлюровцев". В ответ на это главное управление приняло радикальные меры. Были внесены соответствующие изменения в устав товарищества, которое было зарегистрировано властью, основаны два районных филиала в

Бресте и Кобрине, куда были направлены люди, враждебные "Сельробу" и наделенные инспекторскими полномочиями по отношению к читальням, наконец, были повышены членские взносы от 1 до 3 злотых в месяц. Это последнее мероприятие было направлено непосредственно против сторонников КПЗБ и "Сельроба", набранных из деревенской бедноты, которые не могли платить такого высокого взноса. В результате во время выборов главного управления были лишены голоса за неуплату взноса многие члены товарищества.

Однако все эти мероприятия не достигли своей цели, потому что большинство читален "Просвиты" остались под влиянием КПЗБ и "Сельроба". Количество читален продолжало расти и на начало 1929 г. составляло 127, а их деятельность сводилась к содержанию библиотек и выдаче книг и журналов [7, л. 25].

С течением времени местные читальни разрывают связи с главным управлением в Бресте – перестают платить взносы, не добиваются утверждения главным управлением избранных руководителей читален и саботируют его распоряжения, одновременно становясь все более зависимыми от КПЗБ. Главное управление отреагировало, закрыв ряд местных читален, делая это, однако, очень осмотрительно, боясь потерять популярность среди крестьян.

Разногласие между главным управлением и "низами" товарищества стало началом упадка "Просвиты" на территории Полесья. С 1930 г. главное управление начало постепенно закрывать читальни, саботирующие его распоряжения, много других распались в результате репрессий, проведенных властями против КПЗБ, которые вырвали из рядов "Просвиты" многих ее членов. Двухлетний период (1930–1932 гг.) борьбы главного управления с коммунистическим влиянием в товариществе погрузил кружки "Просвиты" в хаос. Руководители читален на местах отказались от сбора членских взносов, ведения культурной работы и разорвали всякую связь с главным управлением. Помещения читален "Просвиты" в это время использовались исключительно для проведения политических собраний, где обсуждались большевистские программы.

Собрав информацию, свидетельствующую о тесном контакте отдельных кружков "Просвиты" с членами КПЗБ, польская служба безопасности потребовала от главного управления исключения из товарищества части кружков. В результате 1 июня 1932 г. было закрыто 30 библиотек-читален, не выполнявших уставные требования [7, л. 27]. Этот шаг руководителей "Просвиты" лишил организацию популярности среди молодежи.

С этого момента деятельность товарищества на территории Полесского воеводства сокращается, а после роспуска "Сельроба"

(осенью 1932 г.) – полностью прекращается. Главное управление концентрирует все свои усилия на удержании школы в Бресте, а также старается справиться с денежными обязательствами.

В 1933 г. были ликвидированы читальни "Просвиты" в деревне, сохранилась только одна, существовавшая при главном управлении в Бресте. Некоторые из читален распались сами из-за ухода членов из товарищества, другие закрыло главное управление.

Еще одной силой, которая распространяла на территории Белорусского Полесья в предвоенный период украинские идеи, стали организации украинской эмиграции, бывших солдат Украинской народной республики, которые после освобождения из лагерей поселились в Полесском воеводстве. Их количество составляло около 2000 человек [7, л. 11]. Среди них были не только украинцы, но и русские, бывшие солдаты и офицеры царской армии, которые после разгрома армий Деникина, Врангеля и Юденича вступили в украинскую армию атамана Петлюры.

Большая часть украинских эмигрантов работала на лесных промыслах, создав в нескольких местечках свои организации (в Коссовском, Пинском, Лунинецком, Пружанском, Брестском районах), некоторые – главным образом бывшие офицеры, имеющие обширные связи, – заняли должности администраторов частных владений, часть занималась землемерным делом.

Опеку над этими эмигрантами осуществлял Украинский центральный комитет в Речи Посполитой Польской с местопребыванием в Варшаве, во главе этой организации были бывшие генералы украинской армии Сольский, Шкуратов и Ковальский [134, с. 15]. С 1921 г. имел на Полесье постоянного уполномоченного [7, л. 39].

Первым уполномоченным УЦК по Полесскому воеводству был Виктор Соловей (формально назначенный только в 1924 г.), который в 1930 г. получил польское гражданство и был назначен судебным ассессором. С июля 1931 г. уполномоченным был бывший генерал Владимир Савченко-Вельский, проживавший в деревне Ромейки Сарненского района на Волыни. На территории Беларуси руководство осуществлялось Ивацевичским комитетом, в который входили: Сухин Илларион (председатель), Короткий Иван (секретарь) и Кочуб Игнат (казначей) [12, с. 15].

В 1928 г. на Полесье прибыли несколько десятков украинских эмигрантов из Чехословакии. Это были инженеры-гидротехники, выпускники Украинской экономической академии в Подебрадах, принятые на работу министерствами земледелия и земельных реформ и бюро проекта мелиорации Полесья на мелиорационные работы в Полесском воеводстве. Вновь прибывшие эмигранты были воспитаны

в украинском националистическом духе. Антипольски и антибелорусски настроенные, они считали Полесье украинским краем, а посему сразу же приняли активное участие в работе "Просвиты на Полесье" и в национальной проукраинской агитации в деревне.

В 1930 г. на Полесье вместо уполномоченных появились отделы УЦК. Прибывшие, люди образованные и интеллигентные, заняли в отделах ведущие должности, полностью взяли под свой контроль наиболее многочисленный Брестский отдел. Сразу после этого отделы УЦК разворачивают широкую украинскую националистическую пропаганду. В ответ польские власти применили ряд репрессий в отношении наиболее ярых националистов. Сам УЦК провел "чистку" в своем Брестском отделе и исключил около 30 членов. И все же к декабрю 1933 г. УЦК имел на Полесье одного областного уполномоченного, 5 отделов и двух районных уполномоченных [7, л. 39].

В декабре 1933 г. в результате выезда нескольких десятков эмигрантов прекратили работу два отдела (в Камень-Каширском и Блудне Пружанского района). Оба эти отдела были ликвидированы центром. Остались работать 3 отдела: в Бресте (29 человек), в Ивацевичах Коссовского района, в Поречье Пинского района (основан 30 сентября 1933 г., 16 человек), уполномоченный по Полесскому воеводству и уполномоченные в Дрогичинском и Кобринском районах [7, л. 41]. Внешне их деятельность заключалась только в товарищеской взаимопомощи, чего нельзя сказать об их скрытой работе, направленной на распространение украинских идей и влияния.

Еще одной украинской политической силой, которая имела большое влияние на Полесье, было петлюровское движение. В отличие от партийных междоусобиц, петлюровцы пропагандировали идею консолидации всех творческих сил на базе республиканской концепции Украинской Народной Республики как законного государственного центра Украины. Они воспитывали молодежь в духе всенародного милитаризма. Их культ Народной Республики постепенно превращался в петлюровское движение.

В 30-е гг. на Полесье начинает развиваться молодежное петлюровское движение. Им руководил Василий Раевский, который подчинялся полковнику Ивану Литвиненко. Националистическое движение полковника Коновольца под идеологическим влиянием Дмитрия Донцова в 30-е гг. встало на путь тотального противоречия с государственной концепцией Украины 1917–1921 гг. На ее место это движение выдвинуло совершенно новую концепцию – концепцию так называемой нациократичной державы. Эта концепция начала проникать на Полесье из эмиграции. Это была уже вторая (после монархической) антикоммунистическая идея националистического лагеря,

которая стремилась к установлению своего всеобъемлющего распространения и влияния.

Используя достаточно низкий уровень национального самосознания полесского населения и опираясь на помощь сотника Раевского и полковника Литвиненко, националисты развернули свою деятельность среди молодежи. Зимой 1932–1933 гг. на Полесье была основана небольшая подпольная организация под названием "Украинское национальное возрождение" (далее – УНВ) [8, с. 385], главой которой был избран Тарас Боровец-Бульба. Деятельность этой организации была направлена на распространение украинской националистической прессы и литературы.

Вся украинская литература неофициально привозилась на Полесье из Львова и Луцка. Эта литература, несмотря на государственные ограничения, имела большое значение в распространении украинского влияния на Полесье. Начав свою деятельность на территории Полесья, УНВ решила:

- не выступать как политическая партия;
- в строгом подполье переформироваться в военно-революционную организацию;
- для расширения влияния среди населения использовать любые другие официальные организации, вплоть до евангельских сект (они имели полную свободу действий и сборов);
- членство в организации должно было быть очень доверительным, а не массовым;
- сознательно не включаться ни в одну партию, стоять на государственной платформе политического и военного движения Семена Петлюры и действовать под государственным флагом Украинской Народной Республики;
- все оружие в своей борьбе направить против Коммунистической партии, СССР и польской реакции [2, с. 38–39].

Полковник Иван Литвиненко находился в Ровно. По приказу правительства Украинской Народной Республики он руководил украинской разведкой на польско-советской границе. Тарас Боровец-Бульба сразу стал его курьером. Члены УНВ доставляли на советскую территорию директивы правительства Украинской Народной Республики и националистическую литературу, а обратно – различные материалы, советскую прессу и книги.

Постепенно Украинское национальное возрождение укрепилось, направило свою деятельность на воспитание молодежи в духе военно-революционных традиций.

Как видно из вышесказанного, в 1920–1930-е гг. наблюдается процесс роста самосознания украинцев Западной Белоруссии, а также

и других категорий коренного населения. Об этом свидетельствовало уменьшение при переписях населения количества "тутэйшых" и "полешуков": происходила национальная самоидентификация. Этому содействовала деятельность украинских общественно-политических и особенно культурно-просветительских организаций.

Таким образом, на территории Полесья в предвоенный период была проведена большая работа по украинизации местного "тутэйшага" населения. Эта деятельность проводилась при помощи украинских культурно-просветительских организаций (например, "Просвіта") и украинских политических партий. Позднее это стало действенным фактором в формировании и деятельности на территории Западной Беларуси украинских вооруженных формирований.

Литература

1. Белорусский государственный архив-музей литературы и искусства, ф. 3, оп. 1, д. 209.

2. Боровець-Бульба Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху / Т. Боровець-Бульба. – Вінніпег : Волинь, 1981. – 327 с.

3. Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР : док. и материалы. – Минск : Беларусь, 1972.

Т. 2 : (1929–1939 гг.). – 1972. – 560 с.

4. Вабішчэвіч А. "Просвіта" / А. Вабішчэвіч // Энцыкл. гісторыі Беларусі : у 6 т. – Мінск, 1999.

Т. 5. – 1999. – С. 574.

5. Вабішчэвіч А.М. Украінская прысутнасць у грамадска-палітычным і культурна-асветніцкім жыцці заходнебеларускіх зямель (1920–30-я гг.) / А. М. Вабішчэвіч // Беларусь – Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: матэрыялы да Міжнар. навук. канф. (Мінск, 18–19 сак. 2003 г.) / рэдкал. : У. І. Навіцкі (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 2004. – С. 246–249.

6. Вабищевич А. Н. Из культурно-просветительской жизни украинцев в Западной Беларуси (1920–1930-е гг.) / А. Н. Вабищевич // Этнічныя супольнасці у Беларусі: гісторыя і сучаснасць. – Мінск, 2001. – С. 257.

7. Государственный архив Брестской области (далі – ГАБО), ф. 1, оп. 9, д. 45.

8. Гуленка У. Л. Палеская сеч Украінскай паўстанцкай арміі / У. Л. Гуленка // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. – Мінск, 1993–1999.

Т. 5. – 1999. – С. 385.

9. Долготович Б. Д. Беларусь в годы Великой Отечественной войны в вопросах и ответах / Б. Д. Долготович. – Мінск : Полымя, 1994. – 141 с.

10. Микулич Т. Н. Регион в этносоциальном контексте: к проблеме формирования локального группового своеобразия / Т. Н. Микулич // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы у заходнім рэгіоне Беларусі: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы рэсп. навук. канф. / пад рэд. Т. П. Крэня. – Гродна : ГрДУ, 1998. – С. 211–214.

11. Нашы Кандыдаты у Сэнат // Беларускі зван. – 1922. – 6 лістап. – С. 2.

12. ОУН-УПА в Беларусі. 1939–1953 г. : документы и материалы / сост. В. И. Адамушко [и др.] ; редкол. : В. И. Адамушко [и др.]. – Минск : Выш. шк., 2011. – 528 с.

13. Сельраб // Энцыкл. гісторыі Беларусі : у 6 т. – Мінск, 1993–1999.

Т. 6. – Кн. 1. – 2003. – С. 277–278.

14. Сельсаюз // Энцыкл. гісторыі Беларусі : у 6 т. – Мінск, 1993–1999.

Т. 6. – Кн. 1. – 2003. – С. 277–278.

15. Ширяев Е. Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах / Е. Е. Ширяев. – Минск : Беларусь, 1991. – 145 с.

16. Як утварыўся Блек Нацыянальных Меншасцяў // Беларускі Зван. – 1922. – 28 вер. – С. 3.

УДК 728.83(477.51)192/193

М.М.Будзар

Історичні трансформації садиби Галаганів у Сокиринцях: 1927–1933 рр. (за матеріалами А.І.Степовича та В.І.Маслова)

У статті розглянуто причини та наслідки історичних трансформацій садиби родини Галаганів у селі Сокиринці на Чернігівщині внаслідок припинення її функціонування у цьому соціокультурному статусі. Аналіз базується на матеріалах вчених, котрі досліджували стан садиби за період з 1927 до 1933 рр.

Ключові слова: історичні трансформації, сільська садиба української знаті, соціокультурний статус панської садиби, культурний простір садиби.

В статье рассмотрены причины и последствия исторических трансформаций усадьбы семьи Галаганов в селе Сокиринцы на Черниговщине в результате прекращения ее функционирования в этом социокультурном статусе в 20-е гг. XX в. Анализ основан на материалах ученых, исследовавших состояние усадьбы в период с 1927 до 1933 гг.

Ключевые слова: исторические трансформации, сельская усадьба украинской знати, социокультурный статус дворянской усадьбы, культурное пространство усадьбы

The article focuses on the reasons and consequences of the Galagans' Socurintsy manorial estate in the Chernigov region historical transformations as the result of it's the decline in the socio-cultural status in the 20-s years of the XX century. The analysis is based on the scientific research of the estate made sn the period since 1927 till 1933.
Key words: historical transformations, manorial estate of the Ukrainian nobility, socio-cultural status on the manorial estate, cultural space of the manorial estate.

У царині соціальної історії все більшим попитом користуються напрями досліджень, що потребують залучення наукового інструментарію міждисциплінарних розвідок, особливо тоді, коли йдеться про вивчення механізму "роботи" культури у соціальному контексті та, відповідно, про "... синтез двох підходів – культурологічного та історико-соціального – до дослідження історичної реальності" [17, с. 23].

Спільне теоретичне та дієво-практичне підґрунтя особистісного й глобального аспектів історичних явищ унаочнюється розумінням соціальної природи інтелектуальної діяльності як культурно-історичної ситуації у випадку опрацьовування синтезованих феноменів культури, що мають складну матеріально-духовну сутність, до яких належить і феномен панської садиби. Характеристика обставин функціонування садиби як родового, господарчого, природно-художнього комплексу та репродукування у її просторі культурних артефактів дозволяє на конкретному історичному матеріалі усвідомити той факт, що творення культури у процесі історичної еволюції людської спільноти – "... не лише привнесення у світ принципової новизни, а й підтримка наявного буття світу культури, а також особової структури людини" [4, с. 150]. Коли історико-соціальні умови такого культуротворення незворотно змінюються, це призводить до фундаментальних перетворень у життєдіяльності не тільки певних соціальних груп, але усього соціуму. Саме тому значні можливості для реконструювання історії маєткових утворень в українських землях відкриваються за умов вибору ракурсу розвідок, коли феномен садиби досліджується в обставинах незворотних історичних трансформацій, наслідком яких стала втрата панською садибою первинних соціокультурних функцій. Такою добою був для дворянських садіб в українських землях, як і на інших територіях колишньої Російської імперії, період з кінця 1910-х до початку 1930-х рр., коли сліпа класова ненависть знищувала культурну спадщину, персоніфіковану не тільки в іменах титулованої знаті, але й у персоналіях вчених, суспільних діячів, митців, ініціаторів українофільського ліберально-демократичного руху другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом для розгляду сутності та результатів руйнації панської садиби від моменту краху імперської влади до часів укріплення тоталітаризму має стати садибний комплекс, відзначений низкою типологічних атрибутів: його суттєвою ознакою є висока історико-художня цінність, впродовж тривалого часу він існував у функції родового помешкання української знаті та у цьому статусі набув прикмет помітного осередку культури, хоча б частково зберігся до сьогодення. Цим вимогам цілком відповідає садиба у селі Сокиринці (зараз – Срібнянського району Чернігівської області), що з моменту заснування у першій третині XVIII ст. до початку XX ст. була власністю родини Галаганів, українських можновладців козацько-старшинського походження.

Садиба у Сокиринцях неодноразово ставала об'єктом уваги науковців. Традиції її аналізу були закладені відомою публікацією Г.К.Лукомського [16]. Складники палацово-паркового ансамблю, створеного на межі 20–30-х рр. XIX ст., розглядалися у ракурсі історико-архітектурних досліджень (роботи І.О.Косаревського, В.І.Тимофієнка) [13; 21], художня колекція маєтку вивчалася задля історичної реконструкції її первісного вигляду (С.Л.Курач) [15] чи з приводу характеристики взаємин осіб з родини Галаганів із митцями (В.В.Рубан) [19]. Характеристика колишнього маєткового комплексу станом на середину 90-х рр. XX ст. містилася у ґрунтовному історико-краєзнавчому нарисі Г.Г.Гайдая [2]. Були спроби системного аналізу садиби у Сокиринцях як художньо-історичного явища у колі старовинних маєтків України та як родової садиби, етапи в історії існування якої унаочнюють періоди сімейної історії [1; 18]. Частково розглядалася також проблема руйнації складників цілісного палацово-паркового ансамблю садиби у Сокиринцях (зокрема, культурної зони) [23]. Але поза увагою дослідників залишається проблема узагальнення долі маєтку Галаганів у першій чверті XX ст., коли в атмосфері докорінних державних та соціально-політичних трансформацій із садибою відбулися докорінні зміни.

Тому мету статті можна сформулювати у такий спосіб: визначити сутність історичних трансформацій садиби Галаганів у Сокиринцях як об'єкта, що набув до початку XX ст. виразних рис історико-культурної пам'ятки, на підставі свідчень науковців, котрі вивчали стан садиби на момент тотальної ідеологізації галузі вивчення і збереження історичної та культурної спадщини.

У добу катастроф після подій 1917 р. Сокиринці вступили як володіння осіб з сімейства Ламздорф-Галаган, успадковані ними після дружини передостаннього з Галаганів, видатного суспільного діяча, мецената, званого українофіла Г.П.Галагана (1819–1888), К.В.Галаган

(у дівоцтві – Кочубей, 1826–1896). К.П.Ламздорф-Галаган (у дівоцтві – Комаровська, небога Г.П.Галагана) у шлюбі з графом К.М.Ламздорфом мала трьох синів – Сергія (1876–1928), Павла (1879–1954), Миколу (1881–1951) [24]. Родина Ламздорфів ревно підтримувала статус садиби, набутий за майже двохсотлітню історію існування, що було відмічено Г.К.Лукомським у нарисі для часопису "Столица и усадьба": "При всій масі художніх скарбів, які мають Сокиринці, вони утримуються, однак, в ідеальному порядку. Будинок, парк, усі колекції – все має на собі відбиток турботливого – більше – любовного ставлення до старовини рідної і художньої..." [16, с. 204].

Тобто вже на початку ХХ ст. садиба накопичила певний історико-культурний потенціал, що уможливило її музеєфікацію. Це у певний спосіб визначило долю родового маєтку Галаганів у перше повоєнне п'ятиліття, коли у палаці, збереженому від пограбування та нищення завдяки шанобливому ставленню селян до пам'яті про Г.П.Галагана, за ініціативою музеєзнавця та архівіста І.Н.Капустянського (1894–1937), голови Прилуцького повітового Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини [22, с. 143], було улаштовано історико-художній музей-садибу Ламздорф-Галаганів (інша назва – "Музей "Поміщицька садиба ХІХ ст."). Дозвіл на його започаткування був отриманий 1 листопада 1919 р., відкриття відбулося 10 лютого 1920 р. [6].

Перетворення палацу у Сокиринцях на музей відповідало тенденції музеєфікації окремих маєткових комплексів, що розповсюдилася на теренах колишньої Російської імперії за період з кінця 1910-х до початку 1930-х рр. Це уможливило збереження садиб, і доступність їхніх цінностей для широкого загалу. Формувалася й відповідна понятійна база, зокрема дефініція "музей-садиба" тлумачилася як складний художньо-побутовий комплекс минулого, що уможлилював наочну репрезентацію життя не тільки двох соціальних прошарків – дворян-поміщиків та їхніх слуг-кріпосних, але й поміщиків-купців, землевласників з різночинної інтелігенції та їхніх найманих службовців (цит. за: [5, с. 623]).

Як музейна установа палац у Сокиринцях використовувався до грудня 1926 р., коли Прилуцька окружна інспектура прийняла рішення про перевезення історико-художніх цінностей з Сокиринців до Прилуцького окружного музею [7]. Навіть за короткий термін музейного використання частини маєткового комплексу (спочатку під музей було відведено вісім кімнат із шістдесяти приміщень центрального будинку, але вже до квітня 1920 р. їхня кількість зменшилася до трьох) завідувачами музею (всього на цій посаді побувало чотири особи, першим був П.Д.Горбенко, останньою – М.М.Кучміна) наявні предмети було розподілено на відділи, зроблено довідку за матеріалами

сімейного архіву "Рід Галаганів", планувалося завести інвентарні книги та інвентарні картки для обліку експонатів [3]. Але ці заходи не стосувалися збереження усєї садиби як "окультуреної території" та не могли запобігти тим збиткам, що були їй завдані (як і тисячам інших подібних до неї утворенням) аграрною політикою більшовиків та радянського уряду, зорієнтованою на утилітарне використання колишніх маєтків без урахування їхнього історико-культурного потенціалу [5, с. 618]. Утворена 1920 р. у Сокиринській садибі агрономічна школа (єдиний професійний заклад агрономічної освіти на Прилуччині того часу [25, с. 439]) була реорганізована 1926 р. у сільськогосподарський технікум, вчителі та учні господарювали на території колишнього "культурного гнізда" сімейства Галаганів згідно з новою ідеологією та тими резервами, які були у їхньому розпорядженні.

Наслідки такого хазяйнування неповоротно змінили "культурний ландшафт" садиби у Сокиринцях вже до початку 1930-х рр., що було зафіксовано свідченнями двох осіб, вихідців з кола наукової інтелігенції "старої формації", – вихованця, потім директора Колегії імені Павла Галагана, вченого-славіста, педагога Андроника Іоаникійовича Степовича (Дудки-Степовича, 1857–1935) та літературознавця, етнографа, краєзнавця, історика культури Василя Івановича Маслова (1885–1959).

Вагомість свідчень А.І.Степовича про те, що відбувалося із садибою у Сокиринцях впродовж 1920-х рр., підкріплюється передусім його шанобливим ставленням до Г.П.Галагана, у родині якого він фактично виховувався, та прагненням захистити пам'ять цієї непересічної особи, віддати їй належне. Впродовж другої половини 1920-х рр. А.І.Степович написав кілька статей, в яких намагався дати об'єктивну, неупереджену характеристику Г.П.Галагану передусім як суспільному діячу, одному з ініціаторів національно зорієнтованого культурного руху в Україні другої половини ХІХ ст. Зокрема, у рецензії на публікацію О.Дорошкевича "Український рух в оцінці поміщика 80-х рр.", надруковану у часописі "Червоний шлях" у червні 1924 р., А.І.Степович піддає сумніву позицію автора статті, котрий пояснює суспільні погляди Г.П.Галагана його "панським" походженням: "... цей поміщик все життя намагався удосконалити повсякденне життя народу, піклувався про покращання його добробуту й багато зусиль та коштів витратив на практичну реалізацію тих засобів, за допомогою яких можна було зробити селян більш заможними" [10, арк. 4]. У такому контексті стаття А.І.Степовича "На Галаганівщині літом", в якій автор описав стан садиби у Сокиринцях у 1927 р., коли він відвідав цю місцевість вперше після 1916 р., має розглядатися не тільки як констатація певних фактів, але як репрезентація громадянської позиції

вченого, котрий в умовах тотального розповсюдження радянської ідеології став на захист культури, на захист демократичних, загальнолюдських цінностей, коли змалював картину руйнації цілісного господарчого та культурного комплексу, чий "вплив матеріальний і духовний охоплював <...> велику округу..." [20, с. 82], та позиціонував дії Г.П.Галагана щодо керівництва маєтком та участі у роботі земства як ті, що завдяки ним "Прилуччина скоро зробилася одною з найінтелігентніших земель на Лівобережжі..." [20, с. 85].

Передусім треба зазначити, що основний акцент у статті А.І.Степовича "На Галаганівщині літом" зроблено на тому, що 1929 р. (коли у часописі "Україна" було надруковану статтю) виповнилося сто років із моменту побудови класицистичного ансамблю у стилі "ампір" за проектом архітектора П.А.Дубровського. Така позиція дозволила автору зробити екскурс у історію садиби у Сокиринцях, згадати про "панський дім", побудований прадідом Г.П.Галагана, наголосити на тому, що у "... цьому старому домі були деякі особливості попередніх давніх українських будинків" [20, с. 83], та розглянути маєток Галаганів у ясно окресленому історичному контексті, завдяки чому враження від спустошень, які відбулися у колись квітучому "родовому гнізді" Галаганів до кінця 1920-х рр., тільки підсилюються.

Розповідь А.І.Степовича про те, що він побачив у колишньому маєтку Галаганів, побудована у такий спосіб, що дає можливість прослідкувати не тільки процес руйнування матеріального світу садиби (за умов, що окремі елементи комплексу збереглися), але й ліквідацію автентичного культурного ландшафту, знищення інтелектуальних та духовних традицій. Доцільно згадати, що, за твердженням сучасних дослідників, "садибний ландшафт" має власну функційну та просторову структуру і складається з чітко визначеного набору елементів: центральний будинок (нерідко із флігелями), господарчі будівлі, церква, парк, сільськогосподарські та лісогосподарські угіддя [14, с. 167]. Власне, І.А.Степович мислить категоріями сьогоденішнього часу, коли послідовно описує ті втрати, що їх зазнали окремі частини колись цілісного культурно-господарчого комплексу садиби у Сокиринцях.

У композиції статті виразно окреслено чотири компоненти "садибного ландшафту" Сокиринської садиби: дім, парк, культова зона, господарча зона, – та у змалюванні тих руйнацій, що зазнав кожен з елементів маєткової структури, акцентовано увагу на тому, як "окультурена" місцевість дичавіє саме тому, що перервалися духовні традиції, не збережена спадщина, напрацьована кількома поколіннями однієї родини, у першу чергу Г.П.Галаганом.

Наприклад, А.І.Степович пише про те, що не вистачає будівельних матеріалів для ремонту потрібних для сільськогосподарського

техніку приміщень, тому розбирають на цеглу окремі споруди садиби, у першу чергу господарчі та культові: "... від Прилуцького окрвиконкому надіслано дозвіл на розібрання і церкви (церкви Петра і Павла, усипальниці – М.Б.), і готичного містка та іншого..." [20, с. 90]. У той самий час, відмічає автор, цегельня, що була неподалік від садиби, де вироблялася уся цегла для будівель, які мають бути зруйновані, давно вже знищена. Також він згадує про водонапірну вежу, яка забезпечувала будинок водою, яка ще не розібрана, але не працює через знищення самої артезіанської криниці, тоді як усі механізми та приладдя з неї пропали [20, с. 84]. Поряд з цим сказано про те, що вже знищена велика оранжерея разом з прибудовою, сушка овочів у якій була поставлена на промислову основу та давала маєтку значний прибуток.

Особливо наголошує А.І.Степович на тих збитках, що їх зазнав будинок, але відзначає не тільки матеріальні втрати (зникли: меблі, зроблені кріпосними майстрами ще наприкінці 1820-х рр., та стіл з "таємним листуванням" з робочого кабінету власника; більярд та все обладнання більярдної; срібло "доби Louis XIV"), але знищення духовного складника атмосфери, що колись існувала у садибі. Дуже прикрою, на його думку, є втрата "... досить значної сокиринецької бібліотеки і пропажа повного підбору фотографічних груп вихованців Колегії Павла Галаганів, які прикрашали окрему "колегіятську" кімнату" [20, с. 84]. Автор наводить у статті детальну історію бібліотеки Галаганів з маєтку у Сокиринцях, наголосивши на тому, що вже в середині XIX ст. "... вона була вже остільки велика, що обслуговувала безкоштовно досить велику округу і для завідування нею, видачі книг читачам і записування нових покупок наймали навіть окрему особу, звичайно місцевого сільського вчителя" [20, с. 85]. Також зазначено, що поповненням бібліотеки опікувалися й Ламздорф-Галагани, продовжуючи традицію, закладену предками.

Найбільший біль викликав у А.І.Степовича стан родинних усипальниць Галаганів, що були розташовані у домовій церкві Петра і Павла, вже приреченій на зникнення. Чавунні каплички, у яких зроблено поховання, він застав у жахливому становищі: скло розбите, ґрати розламані, дверей нема, приладдя для опалювання розібрані [20, с. 91]. Вчений звернувся до завідувача агрошколою із проханням про збереження хоча б домовин Галаганів. Йому обіцяли це зробити, але у майбутньому обіцянки не дотримали.

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що А.І.Степович визначив у статті "На Галаганівщині літом 1927 р." наслідки історичної трансформації, що відбулася із колишнім маєтком Галаганів, як безумовно негативні. Було відмічено руйнацію єдиного

комплексу садиби, зокрема господарської частини, занепад паркової зони, поступове знищення релігійно-культурного складника.

Загальну картину занепаду садибного комплексу у Сокиринцях як цілісного історико-культурного об'єкта доповнив у власних дослідженнях, здійснених передусім під час спеціальних виїздів у колишні панські мастки Прилуччини, завідувач Прилуцького окружного музею впродовж 1927–1930 рр. В.І.Маслов.

Доречно відмітити, що В.І.Маслов був знайомий зі А.І.Степовичем, під час гостювання останнього на Прилуччині звертався до нього за інформацією стосовно тлумачення змісту багатьох світлин, вилучених з будинку у Сокиринецькій садибі. Між вченими склалися приятельські стосунки, підтвердженням чого є друковані матеріали з автографами А.І.Степовича, що зберігаються в архіві В.І.Маслова в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського.

За часи перебування В.І.Маслова на посаді завідувача Прилуцького окружного музею зміцніли його зацікавлення у царині історії, історичного краєзнавства, етнографії. На цьому наголошувала й Н.Д.Полонська-Василенко у відгуку про наукову діяльність В.І.Маслова, коли зазначала: "Широкі наукові інтереси В.І.Маслова з одного боку та складні умови життя української інтелігенції доби більшовизму – з другої, не дали йому можливості обмежитися рамками історії літератури..." [9, арк. 4].

Доказом високого професіоналізму, що продемонстрував В.І.Маслов на посаді керівника Прилуцького музею, стали, крім іншого, експедиції, здійснені для дослідження історико-культурних та природних пам'яток Прилуччини. Великі маєткові комплекси, що вивчалися під час цих поїздок, обстежувались шляхом вивчення матеріального стану об'єкта, коли першочергова увага приділялася характеристиці інфраструктури садиби. Саме так під час двох виїздів (1927 та 1929 рр.) обстежувалася В.І.Масловим садиба Галаганів, було зроблено багато світлин. За наслідками експедиції 1929 р. вчений зафіксував продовження процесу руйнації єдиного культурно-господарчого комплексу садиби, на небезпеці якого наголошував ще А.І.Степович: "Готична альтанка розібрана 1928 року агрошколою на цеглу. Теж зроблено і з Петропавлівською церквою, що збудована була над фамільними склепами Галаганів. Усипальниця їх не розібрана, але знаходиться під брудом від розібраної церкви..." [12, арк. 2].

Зазначимо, що процес руйнування культових споруд садиби у Сокиринцях завершився в апогеї антирелігійної кампанії після 1929 р. – року "Великого перелому", коли зруйнували церкву св. Варвари, яка знаходилася у гарному стані (роботи з реконструкції церкви були проведені перед самою першою світовою війною) [12, арк. 2 зв.]. У

такий спосіб був остаточно знищений цілісний ансамбль "садибного ландшафту" Сокиринців, тому що наявність церкви є для такого комплексу обов'язковою. Тобто на сьогоднішній момент, за слушним твердженням спеціалістів, "церковно-поховальна" тема у сучасних Сокиринцях відсутня, що вже само по собі забезпечує недостовірне уявлення про садибний комплекс [23].

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку про те, що у дослідженнях А.І.Степовича та В.І.Маслова, здійснених впродовж другої половини 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., досить повно зафіксовано процес історичних трансформацій, що відбувалися з колишньою садибою Галаганів у селі Сокиринці на Прилуччині та призвели до значної руйнації цілісного маєткового комплексу та "культурного ландшафту" садиби.

Розвідки цих вчених зафіксували значущий етап у процесі існування садиби у Сокиринцях вже не у статусі маєткового утворення, а у формі пам'ятки історії та культури, коли недовгий період відносно успішного буття колишнього маєтку на кшталт "музею-садиби" завершився його закриттям, що пояснюється не тільки фінансовими труднощами, але й наслідками надмірної ідеологізації суспільного та культурного життя, коли вже мова навіть не йшла про збереження садиби як історико-художнього комплексу. Аналіз засобів фіксації тих перетворень, що відбулися із садибою Галаганів у Сокиринцях, обрачених науковцями, передусім А.І.Степовичем, дозволяє зробити висновок, що йдеться про незворотні зміни у видах культуротворчої діяльності, формах продукування та передачі культурної спадщини. Усвідомлення цього відкриває можливості для поглиблення аналізу наукових розвідок певного періоду (друга чверть ХХ ст.) щодо стану колишніх панських маєтків в окремих регіонах України.

Література

1. Будзар М. М. Садиба Ґалаганів у Сокиринцях на Чернігівщині за 200 років: історичні та культурні перетворення / М. М. Будзар // Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди : зб. наук. праць. Серія "Історія та географія". – Харків : Колегіум, 2012. – Вип. 45. – С. 165–171.
2. Гайдай Г. В Сокиринці до Ґалаганів / Г. Гайдай // Скарбниця. – 1996. – № 10 (50). – С. 5–8 ; № 11 (51). – С. 4–8 ; № 12 (52). – С. 1–5 ; 1997. – № 1 (53). – С. 1–6.
3. Гайдай Г. Музей у Прилуках / Г. Гайдай // Українська культура. – 2004. – № 5. – С. 12–13.
4. Герасимович Г. Культуротворча сутність людини як соціальної істоти / Г. Герасимович // Вісник Львівського університету. Серія "Філологія". – 2010. – Вип. 13. – С. 149–155.

5. Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI–XX вв. : ист. очерки. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 784 с.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 5399, оп. 1, спр. 2, арк. 13.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. 5492, оп. 1, спр. 1511, арк. 185.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУ ім. В. І. Вернадського), ф. 243, оп. 1, спр. 1087, 7 арк.
9. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 119, оп. 1, спр. 3, 44 арк., чистих 1–18.
10. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 179, оп. 1, спр. 130, 13 арк.
11. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1171, 81 арк.
12. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1386, 17 арк.
13. Косаревський І. О. Садиба в Сокиринцях / І. О. Косаревський. – К. : Держбудвидав, 1959. – 19 с. : іл.
14. Культурный ландшафт как объект наследия / под ред. Ю. А. Веденина, М. Е. Кулешовой. – М. : Институт Наследия ; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – 620 с. : илл.
15. Курач С. М. До питання історичної реконструкції колекції Галаганів / С. М. Курач // Сіверянський літопис. – 2011. – № 2. – С. 45–51.
16. Лукомський Г. Сокиринці (маєток графині О. П. Ламздорф-Ґалаган, Полтавської губ., Прилуцького повіту) / Г. Лукомський // Хроніка–2000. – Київ : ФСРМ, 2005.
Ч. 2, вип. 63/64. – 2005. – С. 192–204.
17. Репина Л. "Вызов и ответ": перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия / Л. Репина // Ейдос / гол. ред. В. Смолій. – К., 2008. – Вип. 3, ч. 1. – С. 11–25.
18. Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України : книга-альбом / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна. – К. : Мистецтво, 2005. – 384 с. : іл.
19. Рубан В. В. Художники і сімейство Галаганів / В. В. Рубан. – Срібне : [б.в.], 2010. – 88 с. : іл.
20. Степович А. На Ґалаганівщині літом 1927 р. / А. Степович // Україна. – 1929. – Кн. 1–2. – С. 81–92.
21. Тимофієнко В. І. Українська садибна архітектура 2-ї пол. XVIII – І-ї трет. XIX ст. / В. І. Тимофієнко, В. Ю. Єрошев. – К., 1993. – 43 с.
22. Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя : навч. посіб. / В. В. Ткаченко. – К. : Знання, 2007. – 215 с.
23. Чекмарев А. В. Хроника вандализмов : мартиролог / А. В. Чекмарев, А. В. Слезкин // Русская усадьба. – М. : Жираф, 2006. – № 12 (28). – С. 822–840.
24. Чернігівський художній музей, оп. 1, спр. 698, 4 арк.
25. Шкоропад Д. О. Прилуччина : енциклопедичний довідник / Д. О. Шкоропад, О. А. Савон ; за ред. Г. Ф. Гайдая. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. – 560 с.

Академічна успішність студентів УСРР періоду 20-х рр. ХХ ст.

Автор вивчила питання академічної успішності студентів УСРР 1920-х рр. Вона довела, що це обумовлювалось різними чинниками: освітнім рівнем вступників вищих навчальних закладів, систематичною підготовкою, навчально-методичним та програмним забезпеченням, різними формами та методами навчання, матеріальним становищем, гендерними та віковими характеристиками. Академічні показники студентів 1920-х рр. були нижчими, ніж тих, котрі навчалися на початку століття.

Ключові слова: студент, вищий навчальний заклад, академічний рівень, освіта, підготовка, фактор.

Автор изучила вопрос академической успешности студентов УССР 1920-х гг. Она аргументировала, что это объяснялось разными причинами: образовательным уровнем вступающих в высшие учебные заведения, систематической подготовкой, учебно-методическим и программным обеспечением, разными формами и методами обучения, материальным положением, гендерными и возрастными характеристиками. Академические показатели студентов 1920-х гг. были ниже тех, которые обучались в начале века.

Ключевые слова: студент, высшее учебное заведение, академический уровень, образование, подготовка, фактор.

Author was learning the question of academics successful of the students USSR of period 20-s years XX cnt. She was argument that it conditions of the different factors the education level of abiturients of the universities, of the systematical preparation, of the learning-methodical and programs guarantee, of the different forms and methods of learning, of the material situation, of the genders and seculars characteristics. Academics indicators of the students 1920-s years was lower than whose learning on the beginning centuries.

Key words: student, universities, academical level, education, preparation, factor.

Важливою складовою студентського життя є академічна. Освітня підготовка майбутніх фахівців є передумовою успішності їх подальшої діяльності та формування інтелектуальної еліти суспільства. Період 1920-х рр. характеризувався кардинальною зміною критеріїв становлення студентства, що впливало на їх успішність.

Проблеми академічного життя молоді вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ) періоду 20-х рр. минулого століття цікавили дослідників.

Перша група їх праць презентує питання змін у системі освіти [1–4]. Друга – педагогічні аспекти навчального процесу у ВНЗ зазначеного періоду [5–6]. Третя – історію окремих закладів, де характеризувались особливості запровадження та реалізації різних форм та методів навчання [7]. Четверта – статті, котрі висвітлювали окремі питання академічного життя молоді ВНЗ та чинники впливу на нього [8]. Проте окремого, комплексного дослідження проблеми академічної успішності студентів ми виокремити не можемо. Тому метою нашого дослідження є надолуження цих прогалин. Реалізувати це можливо за умов виконання наступних завдань:

- вивчення історіографічної та джерельної спадщини;
- характеристики успішності студентів ВНЗ;
- аналізу основних чинників впливу на академічні показники;
- виокремлення особливостей академічного життя молоді, котра навчалась у інститутах та технікумах різного профілю;
- з'ясування основних проблем студентів щодо їх успішності;
- зазначення перспектив дослідження.

Теоретичне застосування матеріалу можливе в курсах вітчизняної історії, педагогіки, практичне – в процесі реалізації державної молодіжної та освітньої політики, вирішення питань студентського життя.

Джерельною базою нашого дослідження стали матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), які надали можливість прослідкувати академічну успішність студентів ВНЗ різних профілів, різних соціальних категорій [10]. У матеріалах Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО) знайшло висвітлення питання організації навчального процесу окремих закладів, використання різних форм і методів роботи зі студентами та контролю [11]. Окрему групу склали матеріали студентських обстежень, зокрема Харківського студентства, де знаходимо відомості про успішність молоді за різними критеріями: соціальними, етнічними, гендерними, віковими; причини вступу до ВНЗ; відвідування теоретичних, практичних занять, перерви у навчанні; час, котрий студенти витрачали на виконання різних завдань [12]. На сторінках часопису "Студент революції" знаходимо пропозиції молоді до вищих органів влади щодо вирішення питань академічного характеру, форм і методів навчання студентів у різних ВНЗ колишньої республіки [13]. "Просвещение Донбасса" висвітлював регіональні аспекти проблеми [14].

В опублікованих джерелах знайшло відображення питання ставлення державних органів влади до вищої школи та процесу підготовки майбутніх фахівців. Тобто широка джерельна база дозволяє вивчити

проблему академічної успішності студентів Української СРР періоду 20-х рр. минулого століття [15].

Навчання та контроль за академічним життям відбувалися через організацію і проведення семінарських занять, які здійснювались груповими методами роботи зі студентами, котрі ділились на групи й кожна складала тези до питань заняття, таким чином відбувався й самоконтроль; написання доповідей і відповіді на семінарських заняттях (студенти, котрі регулярно цим займались, звільнялись від заліків); колективну взаємоперевірку, де студенти відповідали на запитання лектора; виконання практичних робіт на запропоновану тематику. Якщо це були студенти педагогічних закладів, то вони презентували такі роботи: "Іграшки дитини", "Дитяча брехня", "Дитячі інтереси", "Статеве життя". Звіт про виконання практичних завдань та надання матеріалів був важливою складовою заліку. Також проводились іспити за курсами, де аудиторія ділилась на групи і кожна одна одній ставила запитання з дисципліни, яку складали [16, с. 79–82].

Поряд зі старими формами організації навчання студентів використовувались і нові, хоча формально заборонялось використовувати колишні методологічні основи університетської підготовки. Це не стало притаманне всьому навчально-виховному процесі у вищих навчальних закладах колишньої республіки. Лекції були замінені на організацію і проведення занять лабораторно-бригадним методом. Така тенденція зокрема, спостерігалась і в Чернігівському інституті народної освіти (далі – ІНО) з 1922/23 навчального року, а з 1924/25 – використання дальтон-плану. Кількість лекційних занять була скорочена, натомість ширились лабораторні роботи, вибіркові обстеження на підприємствах, установах, організаціях, екскурсії. Основною формою занять стали доповіді і реферати студентів, заняття семінарського типу. Лекційно-практичні заняття проводились в курсі вивчення української філології, мовознавства, рефлексології, дитячої літератури [17, с. 13].

Так, у Харківському інституті народної освіти діяли 3 семінари. Перший – на кафедрі зоології безхребетних, який працював у двох напрямках. Учасники першого напрямку вивчали питання онтогенії (індивідуального розвитку), другого – філогенії (розвитку виду). У процесі вивчення цих питань студенти самі опрацьовували питання із запропонованого матеріалу, зачитуючи питання та доводячи широкому загалу. Керівництво семінару здійснював професор Арнольд. Другий семінар – генетики та еволюції діяв на кафедрі зоології під керівництвом професора Серебровського. Його завданням стало вивчення питань еволюційного розвитку та праць Морган. Учасники семінару організовували і проводили диспути, доповіді на теми:

"Матеріальна основа спадковості", "Відмінність спадковості та її причини" тощо. Третій семінар – на кафедрі анатомії людини. Студенти вивчали питання антропології, порівняльної анатомії, загальної біології, готували доповіді: "Старість і смерть", "Найстаріші людські останки в зв'язку з питанням про походження людини". При цих трьох кафедрах функціонували ще й практикуми, завданням яких стало детальне вивчення відповідних дисциплін для "особливо кваліфікованих педагогів" [18, с. 85–86].

Студенти і викладачі заявляли про "нівелювання індивідуальних здібностей через використання ланкового методу", тому пропонували в індивідуальному порядку здійснювати перевірку знань студентів і пропорційно нормувати навантаження на молодь. Враховуючи це, у деяких ВНЗ рішенням методичних комітетів скасовувався механічний поділ студентства на ланки за алфавітною ознакою і реорганізували їх за принципом рівномірного розподілу сил на більш і менш активних [19, с. 13]. Семінари також розглядались як спосіб швидшого проходження і засвоєння певних дисциплін, про що свідчить протокол №2 засідання комісії з соціально-економічних дисциплін Запорізького індустріального технікуму від 1 лютого 1929 р. Вона пропонувала організувати лабораторний семінар, який проходив 1 раз на 2 тижні по 4 години кожен [20, арк. 19–20 зв].

На основі анкетування, що проходило серед студентства м.Харкова у 1923 р., більше половини вважали себе невстигаючими, чоловіки більше за жінок; встигаючими вважали себе близько 36%, більшість із них – жінки. Серед причин, котрі впливали на академічну успішність, називали матеріальні проблеми, службу в армії (чоловіки), сімейні обставини (переважно скаржились жінки і пов'язували це із заміжжям, зміною місця проживання, переїздами, народженням дитини тощо), недостатню підготовку.

На академічні показники впливав і вік студентів: молодші мали вищі показники (краще забезпечені, проживали з батьками, не мали власної сім'ї, різних побутових проблем, вони були менш активні у громадському житті навчального закладу). До 24–25 років кращі академічні показники мали жінки порівняно з чоловіками. Після цього вони знижувались, що пояснювалось зміною їх сімейного і соціального статусу. Але вже з 28–30 років жінки знову займали лідерські позиції щодо навчання [21, с. 33].

Формуючи контингент студентів, пріоритетними показниками для радянської влади залишались ідеологічні. Освітній рівень їх та студентів, котрі навчались у дореволюційний час, був нижчий. Зокрема, студенти Чернігівського ІНО на початку 1920-х рр. мали незакінчену середню освіту, в 1925 р. серед прийнятих до інституту було 43% тих,

котрі закінчили лише семирічну школу, проте більше половини – мали значний життєвий досвід, виробничий стаж тощо. Тобто у віковому відношенні переважали особи старшого віку. Серед студентів значну частку становили ті, котрі закінчили середні педагогічні навчальні заклади, вчителювали і потрапили до інституту за відрядженням [22, с. 18].

Гасло "комсомолец – кращий студент" залишилось гаслом, про що свідчать дані Харківського технологічного, сільськогосподарського і медичного інститутів за 1927 р. Студентів, котрі встигали на всі 100%, було менше половини (близько 40%), задовільно – близько 50%, слабких та незадовільно – близько 10%. Вони пояснювали це власним станом здоров'я (30% усіх страждали на те чи інше захворювання), сімейним – 10% мали сім'ї [23, арк. 29 зв]. Відвідування лекційних занять склало третину всього студентства. Згідно із анкетуванням молоді м.Харкова перші позиції займали студенти Інституту народного господарства, останні – технологічного. В середньому відвідування практичних занять склало майже половину всього студентства. Серед молоді виділялись майбутні медики та сільськогосподарники. На виконання теоретичних завдань студенти витрачали 2–6 годин щодня, практичних – 2–4 відповідно. Більше половини студентів стали прихильниками триместрової системи проходження навчання, близько 30% – курсової [24, с. 33–35].

Частим явищем стали запізнення студентів, які розглядались на рівні ВНЗ. Питання про перше – третє запізнення розглядав декан факультету, про виключення – ректор ВНЗ. Апелювати можна було лише щодо четвертого і п'ятого запізнення. Справи розглядала комісія протягом 10 днів під головуванням ректора в складі деканату та представника профорганізації за присутності студента. У разі розходжень між думками адміністрації та профспілки справу передавали до розгляду окружної комісії зі студентських справ. Проте, апеляція не припиняла дії рішення ректора ВНЗ. Також за систематичні запізнення молодь отримувала догану, і справу могли передати на розгляд до Центральної комісії зі студентських справ [25, арк. 22 зв.]. Тому Постанова політбюро ЦК КП(б)У "Про стан народної освіти на Україні" (січень 1927 р.) звертала увагу на дотримання дисципліни серед студентства ВНЗ, нормування навчального часу. З часом навантаження на тиждень склало 36 годин [26, с. 84–85].

Такі явища були притаманні не лише студентському, але й викладацькому складу. У Донецькому інституті народної освіти (ДІНО) проводилась робота щодо відвідування занять студентами і педагогами. Студенти факультету соціального виховання взяли шефство над студентами, котрі не встигали. Питання академічного життя

обговорювали на засіданнях комісії факультету та методичної комісії [27, с. 143]. Тому Центральне бюро пролетарського студентства (далі – ЦБПС) запропонувало Народному комісаріату освіти розробити заходи, спрямовані на боротьбу з відсутністю та запізненнями самих викладачів, а ЦБПС акцентувало на тому, що всі ці правила мали діяти у всіх ВНЗ УСРР [28, с. 25].

У чому полягали причини такої картини? По-перше, в освітній підготовці майбутніх студентів. Як повідомляє одне із наших джерел "Жизнь современного украинского студенчества", освітня підготовка молоді Харкова (у 1923 р.) була нижчою за початок ХХ ст. (якщо спиратись на перепис 1909 р.), причому систематичний освітній розвиток бажав ліпшого. У студентів початку ХХ ст. майже не було перерви між середньою та вищою школою, що не можна зазначити про студентство 1920-х рр.: 2/3 із них закінчили середню школу, решта – гімназії, реальні училища, робітничі факультети, вчительські семінарії, курси тощо. Під час опитування студентів-вступників з'ясували, що найбільш підготовленими вважали себе студенти технікумів, потім – інститутів і на кінець – робітничих факультетів. Найменш впевненими у власних силах вважали себе останні. Значна кількість студентів через матеріальні негаразди вимушена була переривати навчання у ВНЗ, також через мобілізацію, стан власного здоров'я (більшість – чоловіки). Якщо порівнювати ці дані із 1909 р., то переважна більшість (близько 70%) студентів тоді не переривали заняття [29, с. 33].

По-друге, в організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах колишньої республіки, яка впливала на навантаження студентів. Звичайний день молоді мав такий розпорядок. День студента починався о 7-й годині ранку, до 8-ї години він робив зарядку, виконував гігієнічні процедури, до 9-ї години – готував сніданок, снідав. З 9 до 15-ї години – перебував на денних навчальних заняттях, потім 2 години відпочивав, з 17 до 19-ї години – вечірні заняття, які могли проводитись на природі (на березі річки, в лісі). До 20-ї години – виконував завдання. Вечірні заняття тривали щодня, крім неділі, три дні вони відбувались під керівництвом лектора, а три – відводились на самостійну роботу під особисту відповідальність старости. Пізніше ці заняття були скасовані, що пояснювалось навантаженням на молодь та відсутність часу у них на відпочинок. О 23-й годині студенти вимикали світло та лягали спати.

По-третє, важливою передумовою успішного академічного життя були й мотиваційні характеристики студентів. Згідно із анкетною вступників 1923 р., більше половини молоді потрапили до ВНЗ, маючи бажання отримати певний фах, третина – бажуючи навчатись взагалі і – за матеріальними розрахунками [30, с. 35].

По-четверте, існували проблеми у програмному та матеріальному забезпеченні ВНЗ і студентів. Незрозумілим залишалось питання про ступінь кваліфікації і об'єм знань студентів, що пояснювалось частою зміною навчальних планів та програм і дезорганізовувало діяльність викладачів та молоді. Також необхідно було переглянути навчальні плани робітничих факультетів та профшкіл (контингент яких складав певну частину студентства) з метою адаптації їх до вимог ВНЗ. У 1923/24 навчальному році відбувалось скорочення другорядних дисциплін на тлі акцентуалізації конкретно-фахових. У Пропозиціях до III Всеукраїнського з'їзду Пролетарського студентства у розділі "В галузі академічної роботи" серед недоліків відзначали розрив між підготовкою студентства та програмами вищої школи, "зле становище з підручниками", неустаткованість лабораторій, нестачу викладачів з необхідною фаховою підготовкою, матеріальне становище молоді ВНЗ. У процесі обговорення питань про навчальні плани та програми брав участь лише актив, а не все студентство. Студентські організації мляво включались в цю діяльність, переважно зупиняючи свою увагу на питанні матеріального забезпечення (стипендіального), виконанні адміністративних функцій (реєструванні відвідувань, секретарювання на факультетах тощо) [31, с. 77–78].

У подальших роках це теж знайшло своє відображення. Згідно з протоколом №8 засідання комісії зі спеціальних дисциплін Запорізького індустріального технікуму від 22 березня 1929 р. пропонувалось переглянути програмне навантаження студентів закладу. Зокрема, зменшити кількість годин з деяких розділів програм таких дисциплін: "Технологія деревообробки", "Охорона праці". Рекомендували лекторам зменшити кількість годин на теми: "Вентиляція на виробництві", натомість – збільшити на питання, присвячене охороні праці в процесі холодної та гарячої обробки металів [32, арк. 31 зв.].

Щодо матеріального забезпечення навчального процесу, воно бажало бути кращим. Це можна простежити із якісного і кількісного фонду бібліотек інститутів і технікумів. Наприклад, у Одеському театральному технікумі працювала бібліотека, яка нараховувала лише 350 книг. Тобто відчувалася гостра потреба в забезпеченні літературою [33, с. 105]. "Острая нужда в учебных пособиях, невозможность приобретения их на рынке вследствие малой для рядового студента доступности цен, отсутствие гибкости и достаточного знакомства с потребностями студенческого рынка (и опасение в прибыльности) со стороны Госиздата, ставили волос об организации самостоятельного студенческого издательства". 22 травня 1923 р. на пленумі всіх комітетів з поліпшення побуту студентства (копопучі) УСРР було обрано його тимчасове правління. Видавництво фінансувалось через внески студентських організацій, Народного комісаріату промисловості, чле-

нів кооперативів, якими могли стати ВНЗ, робітничі факультети, партійні, радянські та інші організації й фізичні особи. Відділення відкривались у великих культурно-освітніх центрах: Києві, Одесі, Катеринославі [34, с. 104].

Згодом ця справа дещо поліпшилась. Згідно із матеріалами наради студентства, викладачів та видавництв, що відбулась 25 липня 1928 р. у Москві, у 1927/28 навчальному році в цілому в Радянському Союзі за всіма видами видавництв нараховувалось 130 млн відтисків, а на наукову продукцію – 90 млн. Учасники наради звертали увагу на задовільні кількісні показники, але ВНЗ все ж таки не були повною мірою задоволені необхідною літературою. Інститути були краще забезпечені, ніж технікуми, що пояснювалось частою зміною їх навчальних програм, за чим не встигали видавництва. Підручників для варіативної частини навчального процесу було обмаль. Тому учасники підняли питання про підготовку відповідних кадрів, котрі займалися б складанням навчальних програм з використанням досвіду кращих представників науки з метою достойного (якісного) підручникотворення [35, с. 2–12].

Вагоме місце в академічній успішності відігравали й умови підготовки до складання іспитів та заліків. Студенти готувались до іспитів частіше вдома та в бібліотеках самостійно або з кимось (частіше такий вид підготовки використовували майбутні медики, рідше – сільськогосподарники). У кінці 1920-х рр. прийом до інститутів здійснювався за іспитами і без них – лише за відрядженнями. З 1929/30 навчального року відбулось скасування іспитів під час прийому осіб до професійних шкіл, котрі закінчили трудові школи. Саме на трудові школи покладалось таке завдання [36, с. 439–445].

Виходячи із проблем, з якими зіштовхувалось студентство, резолюції I Всеукраїнської наради пролетарського студентства пропонували скоротити і в подальшому уніфікувати академічні організації у ВНЗ шляхом ліквідації курсових, факультетських, триместрових комітетів і передати їх функції студентським фракціям факультетів та предметним комісіям; здійснити просвітництво академсправи у стінах вищих навчальних закладів через виступи деканів, викладачів, випуск періодичних видань, на сторінках яких мало бути висвітлене це питання; залучити представників державних та виробничих органів до життя студентів; встановити зв'язки між академічними організаціями виконавчих бюро інститутів і технікумів схожих профілів. Тому Всеукраїнська нарада наголошувала на здійсненні координації їх діяльності через створення академсекції при Центральному бюро пролетарського студентства [37, с. 71–73].

З часом Резолюція ЦК КП(б)У від 30 серпня 1928 р. "Стан вузів України" наголошувала на деякому поліпшенні якості навчання, все ж

зазначаючи недоліки у цій справі, які полягали у неувважному ставленні державних органів до освітньої справи, невеликій пропускній спроможності технікумів і неефективності їх діяльності. Перевантаження викладачів та низькі їх ставки негативно відбилися на ефективності навчального процесу у ВНЗ. У розділі "У справі поліпшення якості навчання" звертали увагу на ліпшій взаємодії загальнотеоретичних і спеціальних дисциплін задля оптимальної підготовки майбутніх фахівців, уникаючи академізму і підкреслюючи в загальнотеоретичних дисциплінах проблеми, пов'язані з майбутнім фахом; поповненні програм матеріалами вітчизняних та закордонних наукових досягнень; встановленні однотипних навчальних планів у ВНЗ, котрі готували одних і тих же фахівців. Наголошувалось на перекладі закордонних підручників та літератури, необхідних для навчання студентів, прискоренні видання підручників українською мовою; на забезпеченні належного рівня викладання суспільствознавчих дисциплін та іноземних мов, проведенні заходів, спрямованих на раціоналізацію використання часу студентів та боротьбу із пропусками; встановленні конкретних термінів перебування студентів у стінах ВНЗ так, щоб вони не перебували у них більше, ніж рік. Починаючи з першого курсу, відсіювати "академічно нездатні елементи", взяти за головний критерій активності студентів не відвідування і формальне засвоєння знань, виконання роботи, а їх якість. Особливу увагу звертали на сільськогосподарські та індустріально-технічні ВНЗ, оскільки це був період, що передував першій п'ятирічці [38, с. 407].

Таким чином, академічні показники студентів періоду 1920-х рр. не були високими. Це обумовлювалось як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Протягом зазначеного періоду відбувався пошук оптимальної моделі навчання за радянським зразком. Перспективою нашого дослідження може стати вивчення цього питання в подальші періоди вітчизняної історії.

Література

1. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В. В. Липинський. – Донецьк : Рекламно-видавнича агенція при ДонДТУ, 2000. – 248 с.
2. Липинський Віталій. "Пролетаризація" вищої школи УРСР у 1920-ті роки: справжня та вигадана / Віталій Липинський // Схід. – 2002. – № 6 (49). – С. 91–93.
3. Лікарчук К. Л. Проблеми підготовки робочих кадрів в Україні (1920–29 рр.) / К. Л. Лікарчук // Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К. : Наукова думка, 1996. – 206 с.
4. Мірошниченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки : дис. на здобуття наукового

ступеня кандидата історичних наук : спец. 07.00.02 / Мірошніченко М. І. – К., 1993. – 180 с.

5. Иоффе Г. В. Производственная практика и производственный стаж как важнейшие факторы связи школ с производством / Г. В. Иоффе. – М., Л. : ВСНХ, Центр печати СССР, 1926. – 94 с.

6. Демченко В. М. Культурне будівництво на Україні за роки радянської влади (1917–1990 рр.) / В. М. Демченко. – К. : Вид-во Київсько ун-ту, 1992. – 92 с.

7. Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К. : Радянська школа, 1966. – 66 с.

8. Лаврут О. О. Деякі аспекти навчальної діяльності студентів УСРР 1920-х років / О. О. Лаврут // Матеріали IV Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 18–19 листопада, 2011 р.) : збірник наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 139–141.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 7, оп. 1, спр. 397.

11. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-929, оп. 1, спр. 166.

12. Жизнь современного украинского студенчества. По данным студенческих переписей и других обследований. – Харьков : Червоний шлях, 1924. – 42 с.

13. Студент революции : ежемесячный, общеполитический, научно-методический, литературный журнал пролетарского студенчества УССР. – 1922–1933.

14. Просвещение Донбасса. Орган губкома КП(б)У, губОНО и губотдела союза работпрос. – Артемовск, 1922–1930.

15. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 : збірник документів : у 2 т. – К. : Держполітвидав, 1959.

Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). – 1959. – 883 с.

16. Академічне життя в Миколаївському ІНО // Студент революції. – 1924. – № 1–2.

17. Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

18. Із життя семінарів та практикумів біологічного відділу Харківського ІНО // Студент революції. – 1924. – № 1–2.

19. Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

20. ДАЗО, ф. Р-929, оп. 1, спр. 166.

21. Жизнь современного украинского студенчества. По данным студенческих переписей и других обследований.

22. Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.
23. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 397.
24. Жизнь современного украинского студенчества. По данным студенческих переписей и других обследований.
25. ДАЗО, ф. Р 929, оп. 1, спр. 166.
26. Виноградов. Робітфак Харківського медичного інституту / Виноградов // Студент революції. – 1924. – № 1–2. – С. 84–85.
27. Студенческая жизнь // Просвещение Донбасса. – 1924. – № 1–2.
28. Богемщини край // Студент революції. – 1930. – № 5.
29. Жизнь современного украинского студенчества. По данным студенческих переписей и других обследований.
30. Там само.
31. Пропозиції до III Всеукраїнського з'їзду Пролетарського студентства // Студент революції. – 1924. – № 3.
32. ДАЗО, ф. Р 929, оп. 1, спр. 166.
33. Театральний технікум // Студент революції. – 1923. – № 6.
34. Всеукраинское Кооперативное издательство "Студент Революции" // Студент революції. – 1923. – № 6.
35. Студенчество и книга. – М.–Л., 1929.
36. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 : збірник документів : у 2 т. – К. : Держполітвидав, 1959.
Т.1 : (1917 – червень 1941 рр.). – 1959. – 883 с.
37. Резолюции I Всеукраинского Совецания Пролетарского Студенчества // Студент революції. – 1924. – № 3.
38. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 : збірник документів : у 2 т. – К. : Держполітвидав, 1959.
Т.1 : (1917 – червень 1941 рр.). – 1959. – 883 с.

УДК 930.1:94(477)

О.Ю.Кондратенко

Наукові старті двох поколінь академічних істориків

У статті здійснено комплексний аналіз діяльності представників двох поколінь істориків у доакадемічний період – час до приходу їх в Інститут історії України АН УРСР. Тут, зокрема, йдеться про родинне й соціальне виховання, мотивацію вибору професії історика, наукове становлення вчених після закінчення вищих навчальних закладів та вибір наукового напрямку досліджень під час перебування в аспірантурі та після захисту дисертації. Також

закцентовано увагу на ранній науковій і науково-педагогічній діяльності істориків.

Ключові слова: історики, історична наука, історичні дослідження, освітньо-наукова діяльність, наукова діяльність.

В статье осуществлен комплексный анализ деятельности представителей двух поколений историков в доакадемический период – время до прихода их в Институт истории Украины АН УССР. Здесь, в частности, идет речь о семейном и социальном воспитании, мотивации выбора профессии историка, научном становлении ученых после окончания высших учебных заведений и выборе научного направления исследований во время пребывания в аспирантуре и после защиты диссертации. Также сакцентировано внимание на ранней научной и научно-педагогической деятельности историков.

Ключевые слова: историки, историческая наука, исторические исследования, образовательно-научная деятельность, научная деятельность.

In the article the complex analysis of activity of representatives of two generations of historians is carried out in a to academic period – time to arrival of them in Institute of history of Ukraine Academy sciences to Ukraine. Here in particular speech goes about domestic and social education, motivation of choice of profession of historian, scientific becoming of scientists after completion higher educational establishments and choice of scientific direction of researches during in graduate students and defence of dissertation. Also it is accented attention on early scientific and scientifically-pedagogical activity of historians.

Key words: historians, historical science, historical researches, educationally-scientific, scientific activity.

Сьогодні одним з актуальних питань сучасної української історіографії є, незважаючи на певний тавтологізм, створення саме історії істориків. Досить ефективним методом у розгляді цього питання є використання т.зв. генераційного методу, який дедалі частіше беруть до уваги дослідники історії людини у всіх її вимірах, а також сучасних методів історичної антропології та історичного синтезу.

Біоісторіографічна проблематика персоналій та генерацій істориків порівняно нова, а тому не так вже й багато можна назвати українських дослідників, предметом наукової уваги котрих стали образи історика/істориків другої половини ХХ ст. Серед тих, хто відзначився своїми публікаціями на шпальтах наукової преси та створенням монографічних досліджень, варто відзначити В.Яремчука [1], М.Войцехівську [2, с. 5–36], О.Удода [3], А.Портнова [4], С.Юсова [5], І.Заболотну [6], А.Шевченка [7], О.Бодак [8] тощо. Вказані сучасники звертаються до біографії,

наукової чи науково-педагогічної діяльності істориків у загальному контексті розвитку історіографічного процесу або вивчають їх особистість у рамках конкретно-індивідуального дослідження. При цьому звернемо увагу, що плеяді визнаних авторитетів в історичній науці, якот: М.Петровський, К.Гуслистый, І.Крип'якевич, В.Голобуцький, присвячено не один десяток наукових праць, захищено низку відповідних дисертацій. У той же час відносно більш або менш знаних вчених цієї галузі досі не створено серйозного фахового дослідження. Таким чином, перед сучасною українською історіографією постає новий пласт не піднятих проблем.

Нашою метою є репрезентація можливості дослідження історіографічного процесу крізь призму життя й діяльності знаних тоді істориків шляхом постановки завдань: виявлення найбільш важливих моментів біографії, висвітлення наукової та науково-організаційної роботи, з'ясування наукового доробку та аналізу творчої лабораторії. При всьому така рецепція є концептуальною і може розглядатися лише як початковий етап у створенні образів поколінь вчених на прикладі Інституту історії АН УРСР (далі ІІУ)¹.

У контексті розгляду даного питання значне зацікавлення викликає доля провідних вчених Інституту історії України, який поновив свою роботу у липні 1944 р. в Києві [9, арк. 1]. У межах статті мова йтиметься про одних з найбільш яскравих представників палітри двох поколінь істориків провідної історичної установи.

Умовно назване нами "перше"/"старше", або "доакадемічне", покоління представлене науковцями, які народилися, отримали освіту та вчені звання ще у дорадянські часи або у перші роки встановлення радянської влади, а також здобули значний життєво-творчий досвід на момент приходу до ІІУ. Характерною рисою є те, що при певній різниці у віці представники цього покоління прийшли до ІІУ вже практично сформованими науковцями зі своїми поглядами й переконаннями. Типовим прикладом цього слугуватимуть І.Крип'якевич (1886–1967), С.Юшков (1888–1952) та М.Петровський (1894–1951).

До "другого"/молодшого, або т.зв. довоєнного, покоління академічних істориків провідної галузевої інституції віднесено особистостей, які формувалися як вчені вже у постжовтневий період (часи громадянської війни та переддень Великої Вітчизняної війни – О.К.). Основу цієї

¹ Починаючи з березня 1953 р. відповідною постановою РМ УРСР Інститут історії України було перейменовано на Інститут історії у зв'язку з розширенням тематики наукових досліджень. Автор статті для зручності та уніфікації використовує сучасну назву установи у вигляді аббревіатурного скорочення ІІУ.

генерації вчених склали М.Рубач (1899–1980), М.Супруненко (1900–1984), К.Гуслистий (1902–1973) та Ф.Ястребов (1903–1973). Практично всі названі представники двох поколінь стали в різний час докторами наук, складали число адміністративного корпусу ІІУ, зрештою більшість із них були відзначені обранням до складу членів АН УРСР. Окрім адміністративної роботи, зазначених вчених досить тісно пов'язувала між собою наукова діяльність, особливо це стосувалося підготовки синтетичних наукових праць – гранднатуривів, спільної участі у підготовці ювілейних заходів, участі у конференціях, забезпечення науково-популяризаційної діяльності тощо.

Першим і важливим у з'ясуванні поставленого питання є соціальне походження зазначених науковців та здобуття ними освіти.

Характерно, що названі представники першої генерації істориків ІІУ походили з родин священнослужителів. Такий випадок не був поодиноким, оскільки серед когорти наукової інтелігенції чимало було вихідців саме із родин духовенства, більшість з яких поплатилися за це ще до війни. Утім, як з'ясовуємо, таке соціальне походження не стало перепорою на шляху побудови досить вдалої наукової кар'єри істориками першої генерації, які намагалися більшою мірою проявляти лояльність радянському режимові порівняно з ученими-нонконформістами. Водночас можна припустити, що виховання в сім'ї священників значною мірою сприяло формуванню історичного світогляду у майбутніх адептів Клію, оскільки тлумачення священних канонів так чи інакше вимагало відповідних історичних знань. М.Петровський та С.Юшков були при цьому вихідцями з невеличких повітових селищ та порівняно незаможного середовища [10, арк. 2–3]. І.Крип'якевич на відміну від вищеназваних колег був корінним львів'янином, хоча і сам не вважав себе таким. Згодом М.Петровський закінчив Чернігівську духовну семінарію (1915 р.), а С.Юшков у свій час Пензенську (1897 р.) та Ларинську (1906 р.) духовні гімназії. Як С.Юшков, так і М.Петровський стояли перед дилемою обрання майбутньої професії після закінчення навчальних закладів духовного спрямування. І.Крип'якевич у 1904 р. закінчив Львівську польську гімназію – заклад, котрий хоча і не був духовним за своїм змістом, проте характеризувався (в т.ч. й за спогадами останнього) засиллям польського шовінізму. Зрештою, всі троє обрали світську кар'єру. Зазначені представники першого покоління науковців, як уже мовилося, здобули вищу освіту у дореволюційні часи. Зокрема, І.Крип'якевич у 1909 р. закінчив філософський факультет Львівського університету, а тому не був фаховим істориком за вишівською спеціальністю; С.Юшков у 1912 р. закінчив історико-філологічний та юридичний факультет Петербурзького університету;

М.Петровський у 1919 р. закінчив історичне відділення Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька [11, арк. 3].

Зовсім іншу ситуацію відстежуємо у біографії істориків другого покоління ІІУ, оскільки більшу його частину склали вихідці із числа робітників та селян. Останнє є наслідком того, що з посиленням партійно-радянського диктату перевага у здобутті освіти та доступі до науки все частіше віддавалася представникам "пролетарської касты". Зокрема М.Супруненко, К.Гуслистый та Ф.Ястребов, який був росіянином за походженням, на відміну від колег старшого покоління, народилися в робітничих сім'ях Полтави, Олександрівська (нині – Запоріжжя) та Судогди (нині – Володимирська обл. Російської Федерації) [12, с. 527, 653, 692].

Проте були й альтернативи пролетарсько-робітничому походженню, типовим прикладом цього може слугувати М.Рубач, котрий народився у с.Чернеча Слобода Роменського повіту Полтавської губернії (нині – Буринський район Сумської області) у міщанській єврейській родині [13, с. 74]. Цілком логічно, що перепусткою до історичної науки М.Рубачу допомогла його активність як учасника радянського будівництва в Україні, оскільки в іншому разі шлях до такої важливої ідеологічної галузі, якою стала історична наука, був би закритим. На користь нашому припущенню слугує й те, що М.Рубач, починаючи вже з 1917 р., став членом КПРС [14, с. 543–544].

М.Супруненко як майбутній представник академічної історії після закінчення початкової школи розпочав свій трудовий шлях в одній із друкарень Катеринослава, де з перервами працював упродовж 1912–1931 рр. Як і М.Рубач, М.Супруненко практично одразу після Жовтневої революції вступив до лав КПРС, обидва були учасниками громадянської війни на Україні. Впродовж у 1919–1920 рр. М.Супруненко перебував у лавах Червоної армії, у 1920 р. був політпрацівником одного з полків 60-ї дивізії [15, арк. 1–5]. М.Рубач так само у 1919 р. призваний до Червоної армії, згодом у 1920–1923 рр. був комісаром з особливих доручень на залізниці. У 1923–1924 – завідувач історико-партійного відділу ЦК КП(б)У та редактор журналу "Літопис революції", певний час був уповноваженим ЦК КП(б)У в хлібозаготівельних кампаніях та колективізації України [16, с. 273]. М.Супруненко у цей час (1925–1930) перебував на профспілковій роботі у сільській місцевості [17, арк. 7]. Таким чином, для М.Супруненка та М.Рубача, які мали значний досвід суспільно-політичної діяльності й партійної роботи, вибір історичного фаху був цілком закономірним, оскільки, як ми знаємо, значна частина партійних функціонерів мали саме історичну освіту.

Інша справа К.Гуслистый, який, на відміну від колег свого покоління, не брав якоїсь помітної участі у політичному житті республіки і у 1917 р. вступив до Олександрівської вчительської семінарії, обравши для себе педагогічний шлях. Упродовж 1921–1923 рр. працював учителем-вихователем у Запорізькому та Катеринославському дитбудинках [18, с. 412]. Подібною була й доля Ф.Ястребова, котрий після закінчення Володимирської гімназії (нині – Російська Федерація) у 1919 р. переїхав до Києва, де певний час якоїсь постійної роботи не мав [19, с. 421].

Суспільно-політична діяльність, а також звичне прагнення добути фах відповідно до своїх уподобань спонукали зазначених науковців другого покоління підвищувати загальноосвітній рівень. Зокрема, М.Рубач та М.Супруненко здобули вищу освіту на історичному відділенні Інституту червоної професури відповідно у Москві (1927) та Києві (1936). Двоє інших представників закінчили профільні факультети інститутів народної освіти: Ф.Ястребов закінчив Київський (1926), а К.Гуслистый – Дніпропетровський (1928) виші [20, с. 527, 653, 692].

Як бачимо, всі виділені нами представники другого покоління здобули вищу освіту вже у порівняно пізньому віці. Цьому слугувало принаймні дві причини: перша і головна з них – громадянська війна і розруха, що, власне, і стало перепоною на шляху до швидкого здобуття освіти, по-друге, значний відсоток майбутніх представників цього покоління науковців ІІУ стали у перші роки радянської влади активними учасниками суспільного й партійного життя, а тому навіть здобуття такої необхідної для подальшої кар'єри освіти змушені були відкласти на майбутнє у силу надмірної зайнятості.

Професійна діяльність істориків молодшого покоління нерозривно була пов'язана у більшості випадків з партійною роботою. Зокрема, М.Рубач був одним із типових прикладів історика, шлях до побудови наукової кар'єри якого лежав через просування по сходинках партійної та партійно-організаційної роботи. Також можна простежити, що характерною рисою даної генерації істориків є досить часта зміна місць роботи, що також було пов'язано з роботою в партійних структурах, і брак, особливо у довоєнний час, потрібних для цього фахівців.

Далі варто передусім говорити про професійну діяльність істориків обох поколінь до моменту їх появи в академічному середовищі науковців.

Представники старшого покоління істориків задовго до початку діяльності в ІІУ стали на освітній шлях, викладали здебільшого у середніх та вищих навчальних закладах, паралельно або згодом працювали в науково-дослідних установах. Зокрема, І.Крип'якевич як один з найстаріших представників першого покоління ще у дорево-

люційні часи працював у гімназіях Львова та Жовкви (1912–1934) [21, с. 122–124]. М.Петровський по закінченні вишу розпочав свій педагогічний шлях у школах Чернігівщини, де працював упродовж 1919–1923 рр. [22, с. 145]. С.Юшков на відміну від попередніх істориків фактично розпочав трудовий шлях з викладання у Петербурзькому університеті. Після стажування в Німеччині у 1913 р. він повернувся до своєї *Alma mater* для підготовки до отримання вченого звання. З 1916 р. С.Юшков отримав право читання лекцій як приват-доцент. Після цього розпочинається досить тривалий період викладацької діяльності вченого у вишах Саратова, Ленінграда, Самарканда, Дагестану, Свердловська, Алма-Ати, Москви на посадах професора історичних та юридичних кафедр [23, арк. 4]. Згодом І.Крип'якевич та М.Петровський після викладання у середніх закладах розпочинають свою роботу у вишах. Так, останній з 1924 р. долучився до роботи у рідному ВНЗ – Ніжинському інституті народної освіти як викладач історії, а згодом працював на посаді професора цього вишу до 1933 р. І.Крип'якевич у 1922–1923 рр. викладав в Українському таємному університеті [24, с. 3]. Отже, лише С.Юшков з цієї трійки науковців отримав можливість практично з перших днів своєї трудової діяльності працювати у вищій школі.

Вчені першого покоління, як і їх наступники, часто поєднували освітню діяльність з науковою та науково-організаційною роботою. Зокрема, М.Петровський упродовж 1925–1933 рр. був керівником історичної секції Науково-дослідної кафедри історії культури і мови при Ніжинському ІНО, а у 1928–1930 рр. н.с. Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН¹. У 1934–1936 рр. працював у відділі стародруків Всенародної бібліотеки України. І.Крип'якевич успішно керував історико-філософською секцією НТШ (1934–1939), редагував серійні видання історико-культурологічного характеру. Упродовж 1939–1941 рр. вчений завідував кафедрою та був деканом історичного факультету Львівського університету [25, с. 9].

Представники другої генерації так само активно поєднували наукову, а також викладацьку діяльність одразу в кількох вишах. Шлях напередодні приходу до ІІУ у кожного був різним. Так, К.Гуслистый у 1931–1934 рр. працював на посаді н.с. Науково-дослідного інституту історії української культури у Харкові. Одночасно у 1932–1933 рр. був доцентом кафедри історії СРСР Всеукраїнського комуністичного сільськогосподарського університету ім. Артема. Також за сумісницт-

¹ Характерним для 1920-х рр. є те, що, окрім ВУАН, фактично при всіх тоді існуючих університетах створювалися т.зв. науково-дослідні кафедри.

вом обіймав посаду доцента кафедри історії України Харківського університету [26, с. 27]. М.Рубач в цей час, як і його колега, працював у сфері освіти й науки і у 1928–1932 рр. завідував кафедрою Інституту марксизму-ленінізму в Харкові, майже одночасно обіймав посади директора Інституту історії партії при ЦК КП(б)У та завідувача Центрального Архівного управління [27, с. 543–544]. Доволі високу активність в цей час проявив Ф.Ястребов, який у 1923–1924 рр. працював за сумісництвом архівним реєстратором Київського центру історичного архіву ім. В.Антоновича, поєднуючи при цьому роботу з навчанням. Згодом у 1926 р. він вступив до аспірантури Науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН. Упродовж 1924–1934 рр. був н.с. Істпарту Київського обкому КП(б)У, а у 1932–1936 рр. – с.н.с. Київського музею революції. Паралельно у 1928–1933 рр. викладав історію у радпартшколі, згодом у 1934–1936 рр. працював у дослідницьких підрозділах історичного профілю ВУАН на наукових посадах [28, с. 380]. У 1934–1945 рр. К.Гуслистий перебував на посаді с.н.с. та керівника історичного сектора Науково-дослідного інституту ім. Тараса Шевченка [29, с. 27]. Водночас у 1934–1936 рр. обіймав посаду м.н.с. Інституту історії ВУАМЛІН. Активно дослідницькою роботою займався і М.Рубач, обіймаючи у 1933–1935 рр. посаду с.н.с. Інституту історії Комуністичної академії в Москві. При цьому, як зазначається у біографічних довідках, М.Рубач ще за життя М.Грушевського виступав проти ідей останнього, також піддавав критиці погляди М.Яворського [30, с. 632]. Однак навряд чи варто докоряти, тим більше засуджувати подібну "критику", оскільки, обіймаючи не останні партійні та наукові пости, вчений так чи інакше змушений був виражати свій негатив стосовно "буржуазних істориків".

Наступним важливим моментом діяльності представників покоління є питання формування наукових поглядів та вибору напряму наукових досліджень. Останнє зумовлюється, як правило, розробкою відповідної тематики дисертаційного дослідження, що само по собі й визначає подальший шлях вченого.

Більшість науковців старшого покоління, як уже зазначалося, стали такими ще у революційні часи. Так, І.Крип'якевич, починаючи з 1910 р., тобто ще з часів входження Галичини до Австро-Угорської імперії, обрав за напрям свого дослідження проблему "Держава Богдана Хмельницького", за якою упродовж 1920-х рр. з'явилася ціла низка наукових статей [31, с. 46]. Цей напрям наукових студій вчений підтримував упродовж свого подальшого наукового шляху. Останнє стало визначальним у формуванні І.Крип'якевича як вченого-медієвіста. Той по праву вважав себе учнем М.Грушевського, оскільки він був його науковим керівником ще під час навчання у Львівському університеті [32, арк. 9]. Результатом цього став захист І.Крип'яке-

вичем у 1911 р. роботи "Козаччина і Баторієві вольності" на здобуття докторського ступеня з історії. Цього ж року М.Грушевський ввів І.Крип'якевича до історико-філософичної секції НТШ, а у 1928 р. запросив до своєї науково-дослідної кафедри історії України. Таким чином, значний період творчого шляху вченого був пов'язаний з ім'ям М.Грушевського, який спричинив на І.Крип'якевича значний науковий вплив [33, с. 366].

С.Юшков також проявив науковий хист ще під час навчання в Петербурзькому університеті (1906–1912). Так як і І.Крип'якевич, займався медієвістичним напрямом історії, досліджував правове становище сільської церкви на Півночі Росії. Наукові погляди С.Юшкова формувалися під впливом відомого тоді історика церковного права В.Бенешевича. Перша фундаментальна праця "Очерки из истории приходской жизни на севере России в XV–XVII вв." (СПб., 1913) стала по суті дисертаційним дослідженням та багато разів перевидавалася [34, с. 433].

Наукові погляди М.Петровського, як і його колег першої генерації, формувалися ще під час навчання у виші. Його вчителями були відомі професори Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, здебільшого Г.Максимович та В.Ляскоронський. Під їх керівництвом М.Петровський захистив кандидатський твір "Польсько-козацькі війни до Богдана Хмельницького" у 1919 р. При цьому окремі дослідники вважають М.Петровського учнем М.Грушевського. Останнє здебільшого пов'язують з використанням ним методології наукових дослідів школи М.Грушевського, віддаючи належне раннім працям М.Петровського [35, с. 3].

Згодом С.Юшков та І.Крип'якевич як представники старшого покоління академічних істориків отримали ступінь докторів історичних наук "радянського зразка" за сукупністю наукових праць – відповідно 1935 та 1941 рр. М.Петровський же захистив дисертацію на здобуття докторського ступеня у 1939 р. в Інституті історії АН СРСР на тему "Визвольна війна українського народу середини XVII ст." [36, с. 569, 689].

Таким чином, тематика дисертацій першого покоління майбутніх працівників ІІУ була присвячена досить широкому спектру середньовічної історії України, що, у свою чергу, і зумовило їх подальшу наукову діяльність у цьому напрямі.

Представники другої генерації істориків ІІУ здобули наукові ступені здебільшого вже за "советів". Так, М.Рубач у 1941 р. захистив кандидатську дисертацію "Класове розшарування селянства напередодні Лютневої революції" в Московському державному інституті історії, філософії, літератури ім. М.Г.Чернишевського. Вже за два роки по тому він виходить на захист докторської дисертації "Нариси з історії аграрної революції 1917 року на Україні" в Москві. Як видно, обидві

кваліфікаційні роботи стосувалися аграрних перетворень, котрі, власне, стали першим підсумком наукових пошуків вченого та визначили його подальший науковий напрям як провідного фахівця з аграрних відносин в Україні 1917–1920 рр. [37, с. 118].

Об'єктом дисертаційних уподобань М.Супруненка стала громадянська війна. Зокрема, дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата наук він захистив 1942 р. в евакуйованому тоді до Уфи Інституті історії та археології АН УРСР за темою "Боротьба більшовиків України проти денікінщини". У 1953 р. він захистив докторську дисертацію "Україна в період воєнної іноземної інтервенції та громадянської війни (1918–1920 рр.)" на вченій раді Відділення суспільних наук АН УРСР. Тематика Жовтневої революції та громадянської війни в Україні зрештою склала переважну частину його наукових розробок та стала по суті справою всього подальшого життя вченого [38, арк. 1–15].

При всьому К.Гуслистий був типовим представником тієї меншості істориків другого покоління, котрі тематикою своїх досліджень обрали середньовічний період, перехрещений з легкої подачі апологетів формаційного підходу у "добу феодалізму". До проблематики середньовічної української історії майбутній вчений долучився у 1920-х рр. під час роботи на кафедрі українознавства Дніпропетровського ІНО, очолюваної відомим тоді істориком Д.Яворницьким, як студент-ентузіаст, а згодом аспірант. Шлях до написання К.Гуслистим дисертаційного дослідження відкрило навчання в аспірантурі Харківського науково-дослідного інституту історії культури під керівництвом І.Багалія у 1930–1931 рр. Логічно, що цих двох велетнів української історичної науки правомірно вважають вчителями К.Гуслистого. Поле наукових зацікавлень останнього в цей час було досить широким, оскільки охоплювало чотириохсотрічний період української історії (XIV–XVIII ст.). У 1939 р. К.Гуслистий захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата наук у Київському університеті. Дисертація була ним захищена на правах опублікованої праці "Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (XI ст. по 1539 р.)" у 2-му випуску серії "Нарисів з історії України". Лише у 1962 р. – тобто найпізніше із числа вказаних представників цього покоління та вже не будучи працівником ІІУ, вчений захистив докторську дисертацію за тематикою праць "Питання історії України та етнічного розвитку українського народу (період феодалізму)", яка була подана до спеціалізованої вченої ради Київського університету як доповідь [39, с. 36, 52].

Наступний представник – Ф.Ястребов об'єктом своїх наукових зацікавлень ще з аспірантських років та під час роботи в архівних установах обрав революційні рухи ХІХ ст. Про останнє, зокрема, свідчить кандидатська дисертація "Місце декабризму в історії революцій-

ного руху в Росії XIX ст.", захищена у 1938 р. Практично всі подальші роки він займався схожою проблематикою, утім рамки наукового діапазону вченого були згодом значно розширені. Приміром, вже через рік після захисту дисертації Ф.Ястребов у співавторстві з К.Гуслистим публікує працю "Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст.". На відміну від своїх колег та попередників, що розглядаються, Ф.Ястребов так і не захистив докторської дисертації, проте останнє аж ніяк не применшує його наукового авторитету та ролі в українській історіографії. Про це свідчить обрання його у подальшому на посаду завідувача відділу історії капіталізму у 1944 р. Варто відзначити, що цілий ряд працівників ІІУ не захистили докторських дисертацій через величезну завантаженість науковою роботою щодо виконання планової тематики і Ф.Ястребов при цьому не був винятком [40, с. 692].

Як бачимо, двоє представників цього покоління – М.Рубач і М.Супруненко темою своїх дисертацій обрали революційні перетворення передодня радянської доби. Для їх колег – К.Гуслистого та Ф.Ястребова об'єктом досліджень стали формації "феодалізму" та "капіталізму".

Таким чином, у ході детального розгляду з'ясовано, що з моменту створення провідної історичної установи та у перші повоєнні роки у її штаті працювало два покоління істориків із відносно незначною різницею у віці. Особистісне формування та наукове становлення представників цих генерацій проходило за різних життєвих та соціальних обставин. Приміром, старші історики були вихідцями із середовища інтелігенції, у той час як їх наступники походили переважно із робітничих сімей. Зазначені представники закінчили аспірантуру та здобули наукові ступені ще до приходу в ІІУ, при цьому історики старшої генерації науково сформувалися у дорадянські часи. Останнє стало визначальним у виборі подальших напрямів наукових досліджень для обох поколінь.

Література

1. Яремчук В. Минувле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острог, 2009. – 526 с.
2. Войцехівська М. Портрет історика очима його колег / М. Войцехівська, М. Дмитрієнко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2002. – Ч. 8–9. – Част. 1. – С. 5–36.
3. Удод О. Кость Гуслистий – історик України / О. Удод. – К., 1998. – 176 с.
4. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття / А. Портнов. – К., 2011. – 245 с.
5. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / С. Юсов. – К., 2011. – 336 с.

6. Заболтна І. М. Археографічна діяльність та джерелознавчі студії І.П.Крип'якевича : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Заболтна І. М. – К., 2005. – 18 с.

7. Шевченко А. Ю. М.Н.Петровський та його внесок в українську історичну науку 20–50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Шевченко А. Ю. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.

8. Бодак О. Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського : каталог / О. Бодак. – К., 2007. – 410 с.

9. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 6, спр. 134, 88 арк.

10. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 221, оп. 1, спр. 91, 7 арк.

11. ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, спр. 91, 7 арк.

12. Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.

13. Щусь О. Вчений і організатор науки (до 100-річчя від дня народження М.Рубача / О. Щусь // Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог: Спогади. Дослідження. Джерела / В. П. Ляхоцький (голов. ред.). – К., 2000. – С. 73–90.

14. Українські архівісти (ХІХ–ХХ ст.) : біобібліографічний довідник / упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – 752 с.

15. ІА НБУВ, ф. 248, оп. 2, спр. 8, 10 арк.

16. Вчені Інституту історії України : біобібліографічний довідник. – К., 1998. – Вип. 1. – 426 с. – (Серія "Українські історики").

17. ІА НБУВ, ф. 248, оп. 2, спр. 8, 10 арк.

18. Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.

19. Вчені Інституту історії України : біобібліографічний довідник. – К., 1998. – Вип. 1. – 426 с. – (Серія : "Українські історики").

20. Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.

21. Крип'якевич І. Спогади / І. Крип'якевич // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – Вип. 8. – С. 77–140.

22. Стецюк К. І. Український радянський історик М.Н. Петровський: до 90-річчя з дня народження / К. І. Стецюк // УІЖ. – 1984. – № 11. – С. 145–150.

23. ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, спр. 91, 7 арк.

24. Сарбей В. Г. Видатний радянський історик (Життєвий і творчий шлях М.Н.Петровського) / В. Г. Сарбей, Г. К. Швидько // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура : зб. наук. праць. – К., 1986. – С. 3–15.

25. Ісаєвич Я. Д. Іван Крип'якевич – історик і організатор наукового життя / Я. Д. Ісаєвич // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – Вип. 8. – С. 7–15.

26. Удод О. А. К.Г.Гуслистый – історик України / О. А. Удод. – К., 1998. – 176 с.

27. Українські архівісти (ХІХ–ХХ ст.) : біобібліографічний довідник / упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – 752 с.

28. Вчені Інституту історії України : біобібліографічний довідник. – К., 1998. – Вип. 1. – 426 с. – (Серія "Українські історики").
29. Удод О. А. К.Г.Гуслистый – історик України / О. А. Удод. – К., 1998. – 176 с.
30. Інститут Історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.
31. Бібліографія друкованих праць Івана Крип'якевича // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – Вип. 8. – С. 19–72.
32. Науковий архів Інституту історії України, оп. 1, спр. 172, 23 арк.
33. Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.
34. Кондратенко О. Історія формування та документальний склад спадщини члена-кореспондента АН УРСР С.Юшкова / О. Кондратенко // Український історичний збірник : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 429–436.
35. Сарбей В. Г. Видатний радянський історик (Життєвий і творчий шлях М.Н.Петровського) / В. Г. Сарбей, Г. К. Швидько // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура : зб. наук. праць. – К., 1986. – С. 3–15.
36. Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.
37. Верба І. Архівні матеріали як джерело до вивчення життя і діяльності Михайла Рубача / І. Верба // Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог: Спогади. Дослідження. Джерела / В. П. Ляхоцький (голов. ред.). – К., 2000. – С. 107–122.
38. ІА НБУВ, ф. 248, оп. 2, спр. 15, 67 арк.
39. Удод О. А. К.Г.Гуслистый – історик України / О. А. Удод. – К., 1998. – 176 с.
40. Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.

УДК 070(09)"1985/1991"

Л.І.Нечипоренко

Еволюція української преси в контексті реформування суспільства (1985–1991 рр.)

Стаття присвячена перетворенням української преси від прокомуністичної до опозиційної в 1985–1991 рр. та тим суспільно-політичним процесам, що активно впливають на систему засобів масової інформації, докорінно змінюють розуміння їхньої ролі, призначення і ведуть до пошуків нових творчих підходів.

Ключові слова: демократизація, засоби масової інформації, преса, оновлення, суспільні зміни, перебудова.

Статья посвящена превращению украинской прессы от прокоммунистической к оппозиционной в 1985–1991 гг. и тем социально-

политическим процессам, которые активно влияют на средства массовой информации, коренным образом меняют понимание их роли, назначение и ведут к поискам новых творческих подходов.
Ключевые слова: демократизация, средства массовой информации, пресса, обновление, социальные изменения, перестройка.

The article is devoted to transformation of the Ukrainian press from communist to opposition in 1985–1991 and those socio-political processes which actively influence on mass medias, understanding of their role, setting is radically changed, and conduce to the searches of new creative approaches.

Key words: democratization, mass medias, press, update, social changes, perestrojka.

Зміни, які зараз відбуваються в суспільстві в різних країнах світу, в першу чергу політичні, але також і соціально-економічні, засвідчують важливе значення засобів масової інформації. Останні не лише самі змінюються під впливом "зовнішніх" подій, але й самі часто є призвідниками перетворень. В той же час діяльність ЗМІ відчуває на собі вплив різних факторів, від яких залежить специфіка передавання інформації та її інтерпретація. Одним із найбільш важливих факторів є політична система суспільства.

Сучасний стан друкованих засобів масової інформації в Україні формується також в умовах перманентних політичних змін і трансформацій, однак підвалини сьогodнішньої української преси були закладені в добу перебудови, на останньому етапі існування СРСР. Проте і на сьогodнішній день українські друковані ЗМІ не позбулись тих подекуди негативних рис, які були їм притаманні в часи перебудови. В першу чергу – це їх ідеологічна та політична сегментованість. Якщо до цього додати проблеми, пов'язані із соціально-економічними перетвореннями, бурхливими та суперечливими політичними процесами, мовною, регіональною, ментальною неоднорідністю українських земель, великим соціальним розшаруванням суспільства та значною присутністю іноземних ЗМІ в інформаційному просторі України, стає зрозумілим, що процес формування української преси є складним і неоднозначним, а його дослідження є актуальним з точки зору кращого розуміння становлення сучасної української державності та громадянського суспільства в розрізі формування поноцінного, самодостатнього і незалежного інформаційного простору України.

Завданням цієї розвідки визначено: проаналізувати суспільно-політичні умови, у яких функціонувала українська преса в досліджуваний період, вивчити причини появи опозиційних видань, а також

визначити характерні риси та особливості діяльності періодичних видань у політичному житті радянського суспільства.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що викладені у ній положення сприятимуть формуванню загальної концепції історії України новітнього періоду, уточнюють зміст понять "перебудова", "опозиція", "гласність" тощо.

Із практичного погляду, результати дослідження можуть бути використані в підготовці узагальнюючих праць, підручників та навчальних посібників із джерелознавства, історії України, створенні тематичних виставок тощо.

Не можна сказати, що ця проблема, яка цікава не лише ідеологічним аспектом, залишалася поза увагою дослідників. Окремі аспекти заявленої теми розкриваються в працях А.Білоуса [2], І.Белебеха [1], Т.Болбат [3], О.Гараня [6], В.Журавського [7], В.Карпенка [9] та інших.

Особливу цінність становить друга праця В.Карпенка "На крутому повороті. Газета "Вечірній Київ": від "перестройки" до незалежності", видана в 2004 р. У книзі йдеться про зародження в надрах компартійної системи української національної преси, її боротьбу за незалежність України. Автор спирається на досвід столичної газети "Вечірній Київ", яка багато зробила для пробудження національної самосвідомості українців, а після серпня 1991 р. немало доклала зусиль для утвердження української державності. Послідовно твердою національною позицією, гостропроблемною тематикою, громадянською позицією газета зазнала заслуженої популярності і любові в читачів – її наклад досягав майже 600 тис. примірників.

Автор, який з 1985 до 2001 рр. був головним редактором газети, з позиції і сучасника, й учасника зоряного для "Вечірнього Києва" десятиріччя показує на конкретних прикладах осмислення і висвітлення засобами масової інформації закономірностей та аномалій української національної революції середини 80-х – початку 90-х рр., розкриває колізії і конфлікти, що супроводжували ці непрості події.

Також певну цінність у ході дослідження становить монографія С.Костилюєвої "Друковані засоби масової комунікації України, 1986–2000: історія становлення, тенденції розвитку" [11].

У лютому 1986 р. XXVII з'їзд КПРС прийняв "нову редакцію" програми партії, з якої було усунуто завдання побудови основ комунізму, проголошено курс на вдосконалення соціалізму. Саме тоді М.Горбачов висунув два принципові лозунги: "гласність" і "широка демократія", які суттєво вплинули на подальший розвиток суспільних процесів. Вперше, на відміну від попередніх з'їздів, на ньому було заслухано не звітну, а політичну доповідь. В ній було поставлено діагноз нашому суспільству: його державна й політична система застаріла, не відпо-

відає вимогам сучасності. Зокрема, було наголошено на проблемі "відірваності слова від справи". На цьому з'їзді було визнано, що газети відстали від життя, скотилися до "політичного базикання". Зокрема, критика їх роботи у попередньому періоді полягала в тому, що редакції віддавали понад половину газетної площі матеріалам на економічні, партійні теми, а повсякденні потреби трудящих відійшли на задній план. Було втрачено ставлення до людини як до найвищої цінності цивілізації, і навіть у постановці проблеми людину називали "человеческий фактор" підвищення продуктивності праці.

Оскільки преса (і радянської України також) спочатку лишалася за ідеологічною орієнтацією та за формою власності суто партійною, то гаслом "новых веяний" у партії, у суспільстві стали слова "гласність" та "плюралізм". Згідно з ними згори дозволялося мати і навіть оприлюднювати власну думку, яка могла навіть відрізнятись від думок, дозволених партією. Спочатку, як і в старі, дореформаційні часи, преса передруковувала "декрети" нової доби. Потім розпочалася робота щодо їхнього роз'яснення. Прикладом може стати публікація у "Правді" за 25 травня 1990 р., що містить доповідь голови Ради Міністрів СРСР М.Рижкова на III сесії Верховної ради СРСР "Об экономическом положении страны и концепции перехода к регулируемой рыночной экономике [7]".

Одним з головних здобутків гласності стала ліквідація "білих плям" історії завдяки поверненню політично дискримінованих імен, літературно-мистецьких творів, наукових праць; вписуванню в історичний контекст замовчуваних фактів, розкриттю раніше заборонених тем, розширенню джерельної бази історичних досліджень; ширшому ознайомленню з працями закордонних дослідників; розгортанню дискусій навколо вузлових історичних проблем, залученню через публіцистику до осмислення суспільних процесів широкого загалу; появі плюралізму думок, ламанні стереотипів, новій інтерпретації відомих фактів та процесів, переоцінці діяльності історичних осіб; осмисленню сучасності крізь призму історичного досвіду.

Першою стала на рейки історичної правди художньо-публіцистична думка. Вслід за московськими виданнями – "Московскими новостями", "Огоньком", "Новым миром", "Знаменем", "Октябрём" у цей процес включалася українська преса – "Літературна Україна", "Жовтень", "Україна" та ін. Під пером провідних журналістів Ю.Щербак, В.Чемериса, І.Цюпи, М.Жулинського, В.Пахаренка, С.Білокона, В.Сікори та інших авторів окреслювалися контури раніше викреслених з історії сторінок, виринали із забуття історичні постаті.

З 1987 до 1990 рр. починається новий етап випуску "Українського вісника" та інших видань, але вже не позацензурної, а напівлегальної

преси. Це короткий, але дуже яскравий відтинок часу. Журнал знову очолив В'ячеслав Чорновіл, до редакції ввійшли відомі політичні діячі "першої хвилі перебудови" Михайло Горинь, Іван Гель, а також Павло Скочок, Михайло Осадчий [2, с. 34].

Річ у тім, що квітневий пленум ЦК КПРС (1985 р.) оголошував політику перебудови і гласності. Це означало, що оновлюються партія, держава, ідеологія. Було проголошено право на власну думку, на слово, право на вільне обговорення назрілих питань. Але рішення партійних з'їздів не давали ще права видавати позапартійні газети. І тому певний час такі видання були напівлегальними, тому що за їх випуск уже не заарештовували, але й права виходити на законних підставах ще не давали. Так, М.Осадчий почав видавати журнал "Кафедра" як орган української асоціації незалежної творчої інтелігенції (грудень 1987 р.).

Прогресуюче звільнення слова, переважання емоцій над аргументами спричинили значну політизацію громадян, наростаючу ідеологічну поляризацію суспільства.

Породжений гласністю плюралізм думок дедалі більше вступав у протиріччя з пануючою системою, що диктувало необхідність радикальної політичної реформи – забезпечення повновладдя Рад, демократизацію механізму влади, формування багатопартійності тощо.

Наскільки серйозно поставилися "прагматики" до справи, свідчить гасло, яке 28 травня 1990 р. М.Горбачов виголосив у "Правді": "Речь идет о повороте, сравнимом с Октябрьской революцией" [7].

Одним зі шляхів реформування був шлях оновлення преси. Реформаторське крило в партії побачило в пресі той інструмент, який може змінити масову свідомість, а за нею й реальну обстановку в країні.

Одна за одною були прийняті постанови ЦК КПРС, в яких було підтверджено активну роль, яку мають відігравати ЗМІ в реалізації курсу партії на оновлення радянського суспільства, відображено досвід участі преси в перебудові, в утвердженні гласності, відвертості, правдивості, розвитку критики й самокритики.

Кілька разів за ті роки М.Горбачов проводив дискусійні зустрічі з керівниками центральних ЗМІ, на яких намагався обґрунтувати нову роль преси в оновленому суспільстві: проводити рішення й ідеї не тільки від керівництва до мас, а й в зворотному напрямку.

В партійних рішеннях тих часів зазначалося, що ЗМІ потребують вдосконалення й перебудови. Вони відстають від життя, не позбавилися елементів догматичного мислення, стереотипів та казенщини. Редакціям доводилося займатися терміною їх реалізацією та

одночасно висвітленням низки пленумів ЦК партії, які спустили згори сценарії звільнення суспільства:

- січневий (1987 р.) пленум визначив нові підходи до кадрової політики;

- червневий (1987 р.) – накреслив соціальну спрямованість управління;

- лютневий (1988 р.) розглянув причини "гальмування" соціальних перетворень;

- лютневий (1990 р.) – визначив платформу ЦК "К гуманному, демократическому социализму".

Але події вже перерости рамки виконання рішень партійних пленумів, що й засвідчив перший з'їзд народних депутатів СРСР.

Ось як сам М.Горбачов формулював завдання преси під час перебудови (в газеті "Правда" в святковому номері на день радянської преси 5 травня 1990 р.): "Главная тема газеты сегодня – обновление Коммунистической партии и общества, консолидация всех здоровых сил в стране ради торжества идей перестройки, принципов гуманного, демократического социализма... Долг печати, партийных журналистов – решительнее отказываться от стереотипов, вести открытый, честный диалог с людьми, откликаться на их житейские нужды и радости" [7].

25 травня – 9 червня 1989 р. проходив I з'їзд народних депутатів СРСР, який безперечно стимулював поширення гласності та плюралізму. Хоча на з'їзді чисельно переважали представники партноменклатури, ініціативу перехопили демократично налаштовані депутати. Робота з'їзду транслювалася по радіо і телебаченню. Громадяни вперше стали свідками відкритої політичної боротьби різних сил. Процес демократизації країни впевнено набирала сили.

Влітку 1989 р. на багатотисячних мітингах у Києві, Львові, Харкові та деяких інших містах лунали заклики до народних депутатів СРСР від України домогтися на з'їзді законодавчого оформлення політичного та економічного суверенітету республіки, ліквідації диктату союзних міністерств, знищення цензури і забезпечення свободи слова, права громадських організацій користуватися державними ЗМІ.

Влітку 1989 р. Верховна Рада України ухвалила закон "Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР", який був більш демократичним, ніж попередні законодавчі акти. Передбачалося обрання альтернативних кандидатів, висування кандидатів від громадських організацій тощо [8, с. 122].

Саме останнє положення сприяло легалізації нових громадських об'єднань. Значну роль у демократизації виборів відіграла міжрегіональна депутатська група від України, яка розробила один з варіантів проекту законів про вибори.

У листопаді 1989 р. на Пленумі ЦК КПУ було ухвалено передвиборчу програму Компартії України та план організаційно-політичних та пропагандистських заходів, починаючи з етапу формування виборчих комісій (листопад 1989 – січень 1990 рр.).

24 червня 1989 р. у Політбюро ЦК КПУ обговорювалося питання "Про серйозні недоліки в організаторській і політичній роботі деяких партійних комітетів щодо протидії екстремістським, антисоціалістичним елементам", у яких "відсутня чітка програма такої роботи" (у тому числі Харківського обкому КПУ). Політбюро визнало, що "екстремістським, антисоціалістичним елементам у багатьох випадках вдається перехопити ініціативу в партійних, радянських органів, брати гору у постановці й обговоренні питань, які зачіпають корінні інтереси людей". У серпні С.Гуренко, Л.Кравчук, М.Стріла та Б.Вихристенко звернули увагу вищого керівництва республіки на те, що у низці регіонів, особливо в містах Києві, Івано-Франківську, Львові, Тернополі, Харкові, почала ускладнюватися обстановка: "націоналістично та антирадянськи налаштовані особи організують масові несанкціоновані мітинги, демонстрації, маніфестації, висувають вимоги виходу України із СРСР, реабілітації петлюрівщини та бандерівщини".

Політбюро КПУ вкотре зажадало від обкомів партії вжити "невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки, недопущення антирадянських, націоналістичних заходів".

Кінець попереднього й початок цього року ознаменувалися появою нового політичного чинника. Перебудова, що до цього була справою в основному партійно-державних верхів СРСР, стала опановувати розуми широких народних мас.

Так, у лютому в газеті "Літературна Україна" був опублікований проект програми Народного руху України за перебудову. Кількість первинних осередків Руху, що виникають у всіх областях України, швидко збільшувалася. Одночасно йшло формування інших невідконтрольних Компартії України суспільних і політичних організацій. 11 лютого у Києві відбулася установча конференція "Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка", а в травні – історико-просвітницької спілки "Меморіал".

Страйки шахтарів, що почалися влітку, на Донбасі й у Західній Україні засвідчили початок відродження робітничого руху. Страйк на шахті "Ясиновата – Глибока" (Донбас), що розпочався 15 липня, вже через кілька днів охопив 193 шахти в Донбасі й у Західній Україні [4, с. 98]. Поряд з економічними (підвищення зарплати й поліпшення умов праці) висувалися й політичні вимоги. Вперше в Радянській Україні була утворена Регіональна Спілка страйкових комітетів Донецького вугільного басейну.

Із 8 до 10 вересня в актовому залі Київського політехнічного інституту проходив установчий з'їзд Народного руху України (1109 делегатів від 280 тис. членів Руху) [4, с. 98]. З'їзд заявив про підтримку перебудови в СРСР. Після вересневого 1989 р. пленуму ЦК КПУ за участі генерального секретаря ЦК КПРС М.С.Горбачова "у зв'язку з виходом на пенсію" був звільнений від обов'язків перший секретар ЦК КП України В.В.Щербицький.

Відхід від влади В.Щербицького деякою мірою вплинув на процес демократизації в Україні. Першим секретарем Компартії України 28 вересня 1989 р. було обрано другого секретаря В.Івашка. На зміну В.Щербицького Компартія не змогла висунути авторитетних, сміливих, масштабних лідерів. Та і не готувалися вони ні на республіканському рівні, ні на регіональному.

Помітно прискорився процес формування в республіці багатопартійної системи. Першою, вже в жовтні у Львові, на своєму установчому з'їзді була створена Українська національна партія (УНП), що проголосила відновлення Української Народної Республіки (УНР) в етнографічних кордонах 1918 р. за Центральної Ради. 1 жовтня міліція у Львові розігнала демонстрацію прихильників Українського Гельсінкського союзу (УГС), представників Української католицької церкви, Руху, товариства "Лева", Спілки незалежної української молоді (СНУМ), присвячену дню Львова [2, с. 11].

У листопаді органи влади України визнали Українську греко-католицьку церкву, що знаходилася 40 років у підпіллі. У 1989 р. УРСР стала членом Міжнародної океанографічної комісії ЮНЕСКО. 15 лютого було завершено виведення радянських військ з Афганістану. За дев'ять років війни там загинуло понад 15 тисяч солдатів і офіцерів ЗС СРСР (із них більше третини – уродженці УРСР).

Лише у 1989 р. в публікаціях почали з'являтися статті на засадах гласності. Доти ці засади лише декларувалися. Так, у серпні 1989 р. вийшла публікація Г.Гончаренка та Р.Омеляшка "Дзвони Чорнобиля не змовкають" [5], де вперше була поставлена проблема комплексного історико-етнографічного дослідження та збереження матеріальної і духовної культури постраждалого регіону, а також накреслені шляхи цієї проблеми на науковому рівні.

Таким чином, процеси, які відбувалися в українському суспільстві в зазначений період історичного розвитку, певною мірою екстраполювалися і на стан друкованих засобів масової інформації, що змінювались під впливом політичної кон'юнктури. Але в цей переломний етап історії преса також відігравала одну із головних ролей у пошуку нових шляхів вирішення проблем, оновлення та демократизації суспільства, що врешті-решт призвело до проголошення незалежності України.

Література

1. Белебеха І. Поразки та надії України / І. Белебеха. – Харків : Прапор, 1996. – С. 12.
2. Білоус А. Політичні об'єднання України / А. Білоус. – К. : Україна, 1993. – С. 56.
3. Болбат Т. Політичне пробудження Східної України (1989 р.) / Т. Болбат // Схід. – 2006. – № 5. – С. 21–23.
4. Бурносов В. Ф. Шахтерские забастовки 1989 года в Донбассе: истоки и итоги / В. Ф. Бурносов // Новые страницы в истории Донбасса : статьи. – Донецк, 1994.
Кн. 3. / сост. З. Г. Лихолобова. – 1994.
5. Гончаренко Г. Дзвони Чорнобиля не змовкають / Г. Гончаренко, Р. Омеляшко // Сільські вісті. – 1989. – 10 серпня.
6. Гарань О. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України) / О. Гарань. – К., 1993.
7. Журавський В. Динаміка політичних змін в Україні другої половини 80-х – першої половини 90-х років: суть, етапи, напрямки [Електронний ресурс] / В. Журавський. – Режим доступу: www.ch20.org/rus/index_rus.htm. – Назва з екрану.
8. Калініченко В. В. Історія України / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004.
Ч. III : 1917–2003 рр. – 2004.
9. Карпенко В. На крутому повороті. Газета "Вечірній Київ": від "перестройки" до незалежності / В. Карпенко. – К. : Нора-Друк, 2004. – С. 34–50.
10. Карпенко В. Преса і незалежність України (Практика медіа-політики 1988–1998 рр.) / В. Карпенко. – К. : Нора-Друк, 2003. – С. 45–50.
11. Костилева С. О. Друковані засоби масової комунікації України, 1986–2000: історія становлення, тенденції розвитку : монографія / С. О. Костилева. – К., 2001. – 316 с.

УДК 94(477)"19":008

М.В.Семенова

Процеси глобалізації та національного відродження в українській культурі кінця ХХ ст.

У статті розглядається стан української культури у 90-ті рр. ХХ ст. – період суттєвих трансформацій у цій галузі. Основна увага зосереджена на двох ключових тенденціях у культурній сфері даного періоду: включення до глобалізаційних процесів та розгортання національного відродження.

Ключові слова: українська культура, глобалізація, національно-культурний розвиток.

В статье рассматривается состояние украинской культуры в 90-е гг. XX в. – период значительных трансформаций в этой сфере. Основное внимание сосредоточено на двух ключевых тенденциях в культурной сфере данного периода: присоединение к глобализационным процессам и развитие национального возрождения.

Ключевые слова: украинская культура, глобализация, национально-культурное развитие.

The article deals with the state of Ukrainian culture in the 1990-ies of XX century marked by substantial transformations. The focus on culture of the given period is twofold: integration into globalization and rebirth of national identity awareness.

Key words: Ukrainian culture, globalization, development of national identity.

У кінці XX – на початку XXI ст. домінуючою тенденцією розвитку людства стає глобалізація як процес всесвітньої економічної, політичної, соціальної та культурної інтеграції й уніфікації і все більше визначає стан та напрями розвитку країн. Інтенсифікацію глобалізації обумовлює технологічний прогрес (розвиток засобів комунікації та інформації). А нова історична ситуація суттєво трансформує соціальні відносини та впливає на загальну переоцінку цінностей як з боку індивіда, так і певних національних, релігійних, територіальних спільнот.

Із проголошенням незалежності українська держава набула можливості сприяти розвитку української національної культури та інтеграції України у світовий культурний простір. Загострилась проблема взаємозв'язку цих двох процесів, причому постало питання: за відсутності ефективних законодавчих, нормативно-правових, управлінських механізмів та належної державної фінансової підтримки національної культури чи не виникне загроза поширення явищ культурної уніфікації, поступової втрати зв'язку культури з національно-культурними цінностями та традиціями? Актуальним для культурного розвитку України 90-х рр. XX ст. стало забезпечення національно-культурного розвитку в умовах активного включення до глобалізаційних процесів.

Феномен глобалізації є відносно новим поняттям у науковому обігу. Його вивченню присвячено праці у широкому спектрі галузей наукового знання. Теоретичні основи дослідження глобалізації були закладені у публікаціях зарубіжних вчених, але поступово набули розвитку в наукових розробках у пострадянському просторі.

Сучасний стан процесів глобалізації розпочався у другій половині XX ст., в межах якого виділяють його інтенсивну (з 80-х рр.) стадію [1]. Власне, і поняття "глобалізація" в науковий обіг входить з 80-х рр.: у

науковій літературі прийнято вважати, що вперше запровадили цей термін американські дослідники (Т.Левітт, Р.Робертсон). Широкого вжитку воно набуло саме в 90-ті рр. ХХ ст. У цей період проблеми глобалізації опинилися в центрі уваги світового співтовариства. Сам термін "глобалізація" використовувався на початку 80-х рр. спочатку для визначення процесів в економічній сфері. У 80-х рр. утвердилось уявлення про глобалізацію як про "вільний рух капіталів і зростаючу залежність національних економік від глобальних фінансових ринків і транснаціональних компаній" (Дж.Сорес). У 90-х рр. ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. розуміння "глобалізації" наповнюється більш широким змістом і охоплює всі сфери людської діяльності: економіку, політику, культуру тощо [2, с. 28].

Досліджувати глобалізацію почали відносно недавно, але досить потужно, і тому дану тему в цілому не можна віднести до таких, що є недостатньо актуальною та нерозробленою. Існує комплекс досліджень, присвячених проблемам глобалізації, і потреба їх систематизації.

Загальновідомими є соціально-філософські концепції суспільно-історичного розвитку визнаних теоретиків глобалізації, до яких належать Р.Арон, Д.Белл, З.Бжезинський, І.Валерстайн, С.Гантінгтон, Е.Гідденс, М.Кастельс, К.Поппер, Р.Робертсон, Е.Тоффлер, М.Уотерс, Ф.Фукуяма та ін. [3].

Ґрунтовні напрацювання мають українські науковці у дослідженні проблем включення України до глобалізаційного простору: О.Білорус, В.Горський, А.Єрмоленко, С.Кримський, М.Лукашевич, Д.Лук'яненко, В.Лях, М.Михальченко, Б.Новіков, Ю.Павленко, Ю.Пахомов, М.Попович, Е.Суліма та ін. [4].

Важливе місце у науковому доробку вивчення сучасної соціокультурної ситуації займають українські та зарубіжні вчені: О.Ваганова, В.Горський, О.Гриценко, І.Дзюба, С.Дрожжина, В.Карлова, В.Клочко, Т.Лильо, В.Лісовий, О.Різник, М.Попович, С.Чукут, В.Шейко, А.Аппадурраї, Дж.Бхагваті, П.Бурдье, М.Кастельс, П.Козловський, Г.Колодко, Дж.Стігліц, Дж.Томлінсон, С.Томпсон та ін. [5].

У цілому теорія глобалізації – це складний багаторівневий і різноаспектний напрямок досліджень, який передбачає взаємодію наукових дисциплін. Формується окрема галузь, що вивчає глобалізаційні процеси і має міждисциплінарний характер – глобалістика.

С.Пронін визначає глобалізацію як історично об'єктивний процес інтернаціоналізації виробництва, обміну і споживання, ринків капіталу і праці, науково-технічного прогресу, процес інтеграції в єдину систему політичних і соціокультурних, державних та етнорегіональних суб'єктів світового співтовариства. У віддаленій перспективі процес глобалізації спрямований на формування загальнопланетної цивілізації [6, с. 56].

Отже, саме у 90-х рр. XX ст. проблеми глобалізації постали в центрі уваги світового співтовариства: постійний інтерес до них виявляють засоби масової інформації, науковці, політики, громадські діячі. Для України цей період (кінець XX – початок XXI ст.) можемо визначити як надзвичайно складний, оскільки разом з інтенсивними процесами світової інтеграції в економічному, політичному та культурному напрямках відбувається процес державотворення, зростання національної самосвідомості, відродження етнічно-національних цінностей України.

Українське суспільство 90-х рр. XX ст. опинилося в умовах всеохоплюючих трансформаційних перетворень. Українським громадянам розібратися у насичених, багатопланових процесах, що відбувались, було досить складно. І якщо національно-культурне відродження сприймалось у суспільстві як близьке та зрозуміле явище, то глобалізаційні процеси викликали суперечливі оцінки. Показовими у цьому плані є результати дослідження, проведені пізніше, вже у 2003 р., Інститутом соціології НАН України і фірмою "Социс". Це було опитування громадян України в рамках моніторингового дослідження "Українське суспільство", в якому респондентам пропонувався ряд запитань щодо глобалізаційних процесів: визначити своє ставлення до глобалізації; вказати, чи стикалися громадяни України з проявами глобалізації; які позитивні і негативні наслідки цього процесу вони відчували? (Результати загальноукраїнського моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України. Вибірка 1 800 чоловік. Лютий 2003 р.)

Сформулювати своє ставлення до глобалізації у протиставленні "прихильник – противник" українцям виявилось складно: найбільшу групу людей склали ті, хто не визначився у своєму ставленні до глобалізаційних процесів, – це 71,1%, що, ймовірно, пояснюється відсутністю чіткого розуміння поняття серед опитуваних, відносною новизною цього явища (адже в українському суспільстві глобалізація не мала комплексного уявлення). Невелика кількість респондентів мала досвід зустрічі з проявами глобалізації. Відсоток тих, кого не торкнувся жоден з процесів глобалізації, – 72,4: дослідники прийшли до висновку, що глобальні процеси, принаймні в своїй комунікативній складовій (поїздки за кордон, вплив міжнародних мас-медіа, участь у торговельних операціях), дуже мало впливали на українське суспільство.

Загалом науковці відмітили більш-менш нейтральне ставлення українців до глобалізації. Зовсім іншу ситуацію вони спостерігали, якщо дію тих же глобальних чинників назвали впливом західного способу життя. Так, у рамках дослідження "Українське суспільство", зокрема, ставилося питання: "Якою, на Вашу думку, є роль західного

способу життя і культури в нашому житті?" У відповідях на це запитання домінували негативні твердження, з чого дослідники роблять висновок, що оцінка західного способу життя і культури сприймається скоріше в негативному сенсі. Разом з тим, оцінюючи відповіді респондентів стосовно впливу західного способу життя, автори проекту висунули гіпотезу, що насправді негативні оцінки є реакцією на трансформаційні і фактично модернізаційні процеси, які відбувалися в Україні протягом останнього часу. Особливо показовим у цьому сенсі є відповіді про руйнування моральних устоїв нашого суспільства, яку вибрали найбільше респондентів (32,4%), про підриг коренів національної культури (26,1%), формування не притаманних українцям цінностей (22,6%); про формування примітивних смаків (22,1%). Ці відповіді свідчать про внутрішню трансформацію: постійно змінюваний соціальний простір та реформи почасти сприймаються негативно, на відміну від тієї стабільності, в якій перебували українці протягом тривалого часу в радянську епоху. Отже, глобалізація в українському суспільстві 90-х рр. не набула чіткого означення і в громадській думці мала дуже аморфні риси [7].

У своєму дослідженні О.Л.Мозговий констатує наявний дефіцит належного соціально-філософського осмислення глобалізації як явища, вирішення якого зумовлюється нагальною потребою розуміння головних закономірностей розвитку суспільства за умов глобалізаційних зрушень в економічному, політичному, соціальному й культурному житті в Україні та побудови громадянського суспільства і правової держави [8].

Для сучасного суспільства в умовах глобалізації характерним є збільшення темпів життя, залежність людства від комп'ютеризованої техніки, перенасичення свідомості припливом різномірної, здебільшого неструктурованої, інформації, що спричиняє фрагментарність світосприйняття; процес глобалізації порушує світоглядну цілісність індивіда. Разом з глобалізацією, за переконаннями науковця, в усіх сферах виникає не тільки нова багатоманітність зв'язків між державами та суспільствами, але й значною мірою руйнується структура основних принципів, на яких до цього часу організовувалися й існували суспільства та держави як територіальні єдності. Глобалізаційні процеси означають крах єдності національної держави та національного суспільства, утворюється нова спільнота – загальнопланетарний соціум.

Входження України до глобалізаційних процесів зумовлює переоцінку цінностей, і у зв'язку з цим позиція держави повинна бути зваженою і поєднувати захист національних інтересів та поступове включення до процесів глобалізації. Дослідниця Ю.В.Ткачук вважає,

що гідної альтернативи глобалізації поки що не знайдено і тому необхідною є розробка української стратегії глобалізації [9].

Глобалізація сприяє розширенню культурних контактів, тому останнім часом значна увага дослідників сконцентрована на вивченні культурного аспекту глобалізаційних процесів. Частина науковців оцінює процес глобалізації однозначно позитивно, зазначаючи, що він веде до консолідації, зростання доступності загальнокультурних цінностей. Справді, "культурна глобалізація" розуміється як активізація культурних взаємозв'язків у світі, інтеграція культур, що призводить до виникнення глобальної масової культури. Культурний простір України у 90-ті рр. XX ст. опинився перед історичними реаліями наступного змісту: криза радянської ідеології та утворення постсоціалістичного простору, національно-культурне відродження, інтеграція до світового процесу глобалізації. Ці три складові взаємообумовлені у своєму розвитку. Так, саме з припиненням протистояння світової капіталістичної та комуністичної систем (тобто з руйнуванням біполярності світу) з'явилась можливість до розгортання глобалістичного процесу. Постсоціалістичні країни виходять з ізоляції та набувають можливості доступу до світових економічних, фінансових, інформаційних і культурних ринків.

Разом з тим сприятливі умови (незважаючи на погіршення матеріально-технічної бази культури у зв'язку з наростанням соціально-економічної кризи) виникли для розгортання процесу національно-культурного відродження. Ще напередодні проголошення незалежності, в 1989–1990 рр., спостерігалось національно-культурне відродження: виникали культурно-громадські організації, зростали тиражі українських часописів, з'явилася хвиля української молодіжної музики. Уже у 1991 р. особливу увагу держава надає культурно-мистецьким заходам, спрямованим на пропаганду та відродження української національної культури. Загалом посилилась увага до питань відродження національних традицій, популяризації пісенної творчості, народних звичаїв і обрядів. Запроваджується програма "Народне мистецтво в культурі народу", основними заходами якої стали збирання і вивчення фольклорно-етнографічної спадщини, розвиток обрядово-пісенних традицій. Поширення набувають проведення фольклорних фестивалів, регіональних свят народного мистецтва, виставки промислів і под. [10].

Але розвитку національної культури у 90-ті рр. XX ст. не сприяли наступні процеси: незавершеність формування цілісного україномовного інформаційно-культурного простору, відсутність напрацювань нових принципів і механізмів реалізації національної культурної політики; несформованість національних інтересів у сфері культури та пріоритетів держави щодо надання підтримки її розвитку. На жаль,

але і загальне національно-патріотичне піднесення протягом 90-х рр. (у першу чергу за складних соціально-економічних умов) пішло на спад. Зрештою, так і не була вироблена реальна стратегія культурного розвитку українського суспільства.

Система управління культурною інфраструктурою вже в 90-ті рр. не мала чітко впроваджених ціннісних орієнтирів і не відповідала духовним запитам суспільства, а почала працювати на обслуговування прагматично-споживацьких потреб населення. Для забезпечення повноцінного функціонування національної культури необхідні були державні ресурси і правові механізми (чого й не вистачало українській державі).

Для України, як і інших країн пострадянського простору, 90-ті рр. стали періодом зламу суспільного ладу і притаманних йому соціокультурних форм та цінностей, що супроводжувався загальною дезорієнтацією суспільної свідомості [11]. Можливо, тому процес інтенсивного проникнення на терени нашої культури продукції інших культур був некерованим і набув вигляду американізації та вестернізації, наступу масової культури. Разом з тим породжена глобалізацією тенденція до стандартизації способів та культурних норм життя в сучасному світі не є панівною: різноманіття світової культури залишається. І зберегти цю тенденцію – важливе завдання, адже, як стверджує С.Хантінгтон, міжкультурні відмінності є більш фундаментальними, ніж політичні та ідеологічні. Саме тому проблема збереження національно-культурної ідентичності в умовах глобалізації стоїть особливо гостро, і вирішення цієї проблеми – завдання суспільства і держави.

Як зазначає О.С.Батіщева, поряд з Україною й інші сучасні демократичні, правові держави, які обирають шлях інтеграції у глобальний культурний простір, постають перед проблемою визначення своєї ролі в управлінні розвитком національної культури в умовах стрімких змін соціокультурної ситуації. Науковець у своєму дисертаційному дослідженні здійснила порівняльний аналіз зарубіжного досвіду державного управління розвитком національних культур у сучасних глобалізаційних умовах, вивчивши концептуальні засади державної культурної політики і окремі аспекти державного управління розвитком національної культури у країнах Європейського Союзу, Азії, Центрально-Східної Європи, Латинської Америки, СНД (Росії, Грузії, Азербайджані, Вірменії, Україні та ін.), у США та Канаді. Дослідниця на основі аналізу переваг і недоліків політики культурного протекціонізму, до якої вдаються уряди окремих держав з метою захисту національної культури від уніфікації та інших негативних наслідків глобалізації, переконує у необхідності збільшення ролі держави у регулюванні

культурного розвитку з метою пом'якшення негативного впливу глобалізації на національну культуру [12].

З такою позицією важко не погодитись. Загалом глобалізація – це шлях до культурного діалогу, обміну та збагачення національних культур. Але національна культура та національний стиль життя, національно-культурна ідентичність опиняються під загрозою культурної уніфікації у зв'язку з розповсюдженням таких явищ, як неконтрольовані міграції та урізноманітнення етнічного складу, збільшення розмаїття культур, цінностей, споживання імпортованих культурних товарів і послуг (причому спостерігається домінування імпортованої культурної продукції західного походження, що стає причиною нерівності можливостей розвитку національних культур).

Стабільною основою національно-культурного розвитку є особливості менталітету народу, культурні традиції, засади управління культурною сферою, сформований рівень культурних потреб. Оскільки Україні не уникнути інтегрування у глобальний культурний простір, це зумовлює необхідність захисту національної культури від негативних наслідків глобалізації (першочергово загрози глобалізації зазнають складові культури, що мають вплив на масову свідомість: ЗМІ, культурна індустрія, освіта).

У 90-х рр. ХХ ст. в Україні, незважаючи на спроби декларувати захист національної культури, не вдавалось обмежити впливи інших культур та масової культури низької якості на українську національну культуру. За переконанням дослідниці О.С.Батіщевої, враховуючи сучасний стан розвитку української національної культури, а також світові глобалізаційні тенденції, Україна повинна стати на шлях культурного протекціонізму, щоб забезпечити процеси розбудови національної держави та розвитку української нації.

Отже, для української культури останнього десятиліття ХХ ст. притаманні дві ключові позиції: розгортання національно-культурного відродження з одночасним залученням до глобалізаційних процесів (і в умовах пострадянської дійсності вони набули суттєвої активізації). Феномен глобалізації охоплює практично всі основні сфери суспільства, включаючи економіку, політику, ідеологію, культуру, спосіб життя. Разом з тим зникнення зі світової арени національно-територіальних, державних чи культурно-етнічних утворень неможливе. З ліквідацією біполярності світу та з розвитком сучасних інформаційних технологій державні й національно-територіальні кордони між країнами і народами стають прозорими, але це не загрожує соціокультурною універсалізацією, оскільки національно-культурна ідентифікація захищається державами.

У цілому можна виділити наступні підходи у науковому та суспільному сприйнятті взаємозв'язку процесів глобалізації та національного розвитку в культурі: перша позиція зводиться до того, що традиційне поняття національної культури не відповідає соціокультурним потребам суспільств, а тому перспектива за глобальною культурою, інша думка – протилежна: відчуття культурної винятковості та протидія культурній уніфікації зводять нанівець глобалізаційні процеси у культурі; нарешті, третя позиція зводиться до необхідності вдалого поєднання вказаних процесів, що вимагає значних зусиль та компетенції як з боку національних держав, так і міжнародного співтовариства.

Глобалізація містить як позитиви, так і загрози для національних культур: суспільство при залученні до глобалізаційних процесів стає більш інтегрованим у мультикультурний світовий, зокрема інформаційний, простір, людина стає релігійно, культурно, політично толерантнішою, позитивним є доступ до інформації і розширення можливостей та способів комунікації у світовому масштабі, разом з тим дослідники вказують на загрозу безпеки розвитку націй-держав і зростання впливу маскультури, що загрожує культурному різноманіттю.

Переконливою є теза про неможливість стовідсоткової "перемоги" глобалізації, адже світ не може позбутися зворотного вектора розвитку – диференціації, яка генерує конкуренцію націй, народів, релігій, культур, економік, технологій тощо, тобто створює рушій розвитку – конкурентне поле цивілізації [13, с. 27].

Для України в останнє десятиліття ХХ ст. характерним було поєднання процесу зростання національної самосвідомості, посилення культурної диференціації, відродження етнічно-національних цінностей (що намагалась підтримувати та розвивати держава) і процес включення до світової інтеграції, поширення надбань глобалізації (що відбувалося переважно самовільно та стихійно).

Перш за все "культурна глобалізація" передбачає активізацію культурних взаємозв'язків у світі, інтеграцію культур, що приводить до виникнення глобальної масової культури, актуалізації питання культурної сумісності. Розв'язання цієї проблеми – діалог між культурами на основі усвідомлення необхідності збереження загальносвітової багатокультурності [14, с. 27]. Глобалізація – незворотній процес, а тому упорядкувати розвиток національних та глобалізаційних явищ у культурі можливим видається координацією національних інтересів з інтересами світу, що глобалізується.

Література

1. Маруняк Є. О. Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України / Є. О. Маруняк. – К. : Реферат, 2007. – 224 с.
2. Козлітін В. Д. Глобалізація: дискусії про сутність, причини та перспективи світових глобалізаційних процесів наприкінці ХХ – на початку

XXI ст. / В. Д. Козлітін // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків : Майдан, 2004. – Вип. 16. – С. 27–33.

3. Наприклад: Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс ; пер. з англ. Н. П. Поліщук. – К. : Альтерпрес, 2004. – 100 с. ; Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с. ; Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2008. – 480 с. ; Тоффлер Е. Третья Хвиля / Е. Тоффлер ; пер. з англ. А. Євса. – К. : Видавничий дім "Всесвіт", 2000. – 475 с.

4. Наприклад: Білорус О. Г. Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко, М. О. Гончаренко та ін. ; за ред. О. Г. Білоруса ; НАН України ; Інститут світової економіки і міжнародних відносин ; Київський національний економічний ун-т. – К., 2001. – 734 с. ; Білорус О. Г. Глобалізація і національна стратегія України / О. Г. Білорус. – К. : ВО "Батьківщина", 2001. – 301 с. ; Білорус О. Г. Глобальний конкурентний простір / О. Г. Білорус, Ю. М. Пахомов, І. Ю. Гузенко та ін. ; О. Г. Білорус (кер. авт. колективу, наук. ред.). – К. : КНЕУ, 2007. – 680 с. ; Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 2007. – 316 с. ; Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. – К. : Логос, 1997. – 178 с. ; Павленко Ю. І. Трансформація суспільства і проблеми соціальної політики / Ю. І. Павленко. – К., 1997. – 57 с. ; Пахомов Ю. М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / Ю. М. Пахомов, Д. Г. Лук'яненко, Б. В. Губський ; відповід. ред. В. С. Савчук. – К. : Україна, 1997. – 237 с. ; Попович М. В. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М. В. Попович, А. М. Єрмоленко, В. Б. Фадєєв та ін. – К. : Український Центр духовної культури, 2005. – 328 с. ; Суліма Є. М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму / Є. М. Суліма. – К. : Генеза, 2004. – 334 с.

5. Наприклад: Ваганова О. В. Роль засобів масової комунікації у процесі глобалізації : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.03 / Ваганова О. В. ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка ; Інститут міжнародних відносин. – К., 2003. – 210 арк. ; Клочко В. П. Глобалізація: економічні та соціально-культурні аспекти / В. П. Клочко. – К. : ДАКККІМ, 2005. – 189 с. ; Лильо Т. Я. Глобалізація комунікаційного простору і процеси національної ідентифікації у посткомуністичному світі : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.08 / Лильо Т. Я. ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001. – 186 арк. ; Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.) : в 2 т. – Х. : Основа, 2001.

Т. 1. – 2001. – 518 с. ;

Т. 2 – 2001. – 398 с. ;

Колодко Г. В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / Г. В. Колодко ; пер. с пол. О. М. Палій. – К. : Основні цінності, 2002. – 248 с. ; Стиглиц Дж. Глобалізація: тревожні тенденції / Дж. Стиглиц ; пер. с англ. Г. Г. Пирогова. – М. : Мысль, 2003. – 300 с.

6. Пронин С. Современная российская политология в контексте глобализации и диалога культур. К XIX Всемирному конгрессу Международной ассоциации политической науки (Дурбан, июнь 2003 г.) / С. Пронин ; под общей ред. Г. Ю. Семигина. – М. : ИСП РАН, 2003.
7. Таран Ю. Глобалізація в сприйнятті українців [Електронний ресурс] / Ю. Таран // Діалог. – 2005. – 16 листопада. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=4821. – Назва з екрану.
8. Мозговий О. Л. Глобалізація як вимір сучасності: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Мозговий О. Л. / Слов'янський держ. педагогічний ун-т. – К., 2007. – 182 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3146, арк. 92.
11. Шокало О. Українська світова інформаційна мережа (УСІМ) МГОУ "Четверта Хвиля" / О. Шокало // Український Світ. – 2007. – Число 4–6.
12. Ткачук Ю. В. Глобалізація в сфері політики: інститути і механізми сверхдержавного впливу : дисс. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Ткачук Ю. В. ; Южноукраїнський гос. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського – О., 2004. – 200 л.
12. Батищева О. С. Державне управління розвитком національної культури в умовах глобалізації : дис. ... канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.01 / Батищева О. С. ; Національна академія держ. управління при Президенті України. – Л., 2007. – 237 арк.
13. Савлук С. Наслідки глобалізації для розбудови України / С. Савлук // Персонал. – 2007. – № 4. – С. 26–28.
14. Козлітін В. Д. Основні напрями світових глобалізаційних процесів кінця ХХ – початку ХХІ ст., дискусії між глобалістами та антиглобалістами про їх наслідки / В. Д. Козлітін // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків : Майдан, 2004. – Вип. 17. – С. 26–30.

УДК 477+438

О.М.Коваленко

Освітнє та наукове співробітництво України та Польщі (2000–2005 рр.)

У статті проаналізовано освітнє і наукове співробітництво України та Польщі протягом 2000–2005 рр. Ефективними є розгортання спільних програм, розробок, досліджень, лекцій, організація експедицій археологічного, історичного, фольклорного або мовно-етнічного спрямування. Перспективними є такі напрямки: розвиток бібліотечної справи, робота польських та українських

науковці в архівах та бібліотеках, що дають змогу проводити не лише обмін інформацією, але й цілеспрямований науковий пошук.
Ключові слова: українсько-польське співробітництво, Болонський процес, міжнародні наукові конференції, інститут, університет.

В статье проанализировано образовательное и научное сотрудничество Украины и Польши в течение 2000–2005 гг. Эффективными являются развертывания общих программ, разработок, исследований, лекций, организация экспедиций, археологического, исторического, фольклорного или язычно-этнического направления. Перспективными являются такие направления: развитие библиотечного дела, работа польских и украинских научных работников, в архивах и библиотеках, которые дают возможность проводить не только обмен информацией, но и целеустремленный научный поиск.

Ключевые слова: украинско-польское сотрудничество, Болонский процесс, международные научные конференции, институт, университет.

In the article the educational and scientific collaboration of Ukraine and Poland is analysed during 2000–2005 years. Effective are developments of the general programs, developments, researches, lectures, organization of expeditions, archaeological, historical, folk-lore or lingually-ethnic direction. Perspective are such directions: development of library business, of the Polish and Ukrainian research workers, is in archives and libraries, which enable to conduct not only an exchange but also purposeful scientific search information.

Key words: ukrainsko-pol'ske collaboration, Bolonskiy process, international scientific conferences, institute, university.

Досліджувана проблема в різних її аспектах перебувала й сьогодні залишається в полі зору істориків і політологів. Суттєвим недоліком ряду досліджень є те, що в них основна увага приділяється лише розвитку політичного та економічного українсько-польського співробітництва, майже не торкаючись культурних відносин.

В роботах українських та польських учених – В.Глібова, Д.Горуна, М.Рябчука, М.Чеха підкреслюється поетапність у розвитку двосторонніх відносин, зосереджується увага на комплексному підході до суспільно-політичних та економічних стосунків України і Польщі. Зокрема, В.Глібов і Д.Горун основною проблемою виділяють системну несумісність економік та незначну частку технологічного співробітництва. Питання освітнього та наукового співробітництва висвітлюється в роботах таких авторів: П.Чернега [1], А.Васюк [7], Є.Голібарт [5], В.Майборода [2], Б.Корольов [3] та ін.

Наші відносини з польським народом мають давню історію, спільні слов'янські корені, схожість традицій, співзвучність мови та культури сприяли поглибленню цих відносин в різних галузях культури. Після того як Україна приєдналася до Болонського процесу, першими, хто протягнув нам руку допомоги, звичайно, були поляки. Більшістю країн світу наша система освіти, методи викладання визнані найпередовішими і ефективнішими серед інших методів. Але на сьогоднішній день вітчизняні та іноземні вчені визнають, що потрібні вдосконалення, зміни, проведення відповідних реформ в нашій системі науки і освіти. Польща погодилася поділитися своїм досвідом інтеграції в Болонський процес. І на сьогоднішній день українські та польські науковці прагнуть досягну консенсусу у розв'язанні тих проблем, які постали перед польською і українською вищою школою.

Звичайно, освітнє співробітництво Польщі і України почалося не з приєднання України до Болонської декларації (2005 р.). Ще 18 травня 1992 р. між міністерствами освіти України та Польщі була укладена угода "Про співробітництво в галузі науки і освіти України та Польщі". Офіційно наукове співробітництво Української та Польської держав бере початок з підписання угоди про наукове співробітництво між Україною та Польщею 1 липня 1997 р. Згідно з цією угодою планувалося 40 тем для спільного виконання українськими і польськими науковцями. На сьогодні розробляється понад 60 спільних наукових проектів [3]. Слід зазначити, що майже всі міжнародні наукові конференції, які відбуваються в Україні, проходять за участі польських науковців. Велика кількість українських шкіл, інститутів, університетів та інших навчальних закладів співпрацюють із польськими навчальними закладами, проводять спільні семінари, круглі столи, конференції тощо. Але сам факт приєднання України до Болонського процесу спонукає активізувати співробітництво в галузі науки і освіти, зокрема в такій дійовій формі, як безпосередні зв'язки між вищими навчальними закладами обох країн.

У 2000 р. Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова підписав угоду про співробітництво у розвитку освіти і науки, зокрема, з кафедрою історії слов'ян і українознавства Балтійської гуманістичної вищої школи у Кошаліні. Цей університет має дуже тісні зв'язки з польськими освітянами: майже щороку тут відбуваються конференції, присвячені спільній історії Польщі і України. Під час візиту ректора НПУ імені М.П.Драгоманова В.Андрущенко до Польщі була підписана угода з ректором Педагогічної академії м.Кракова М.Сливою "Про співпрацю між двома найвідомішими педагогічними вищими навчальними закладами України та Польщі". В стінах НПУ ім. М.П.Драгоманова відбулися такі конференції: у травні 2000 р. міжнародна

конференція "Слов'янські народи у Другій світовій війні"; у травні 2002 р. пройшла міжнародна конференція під назвою "Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми історії і політології", у якій взяли участь понад 30 провідних вчених і викладачів з Краківського педагогічного університету імені Адама Міцкевича, Інституту гуманістичних наук Вроцлавської політехніки, Балтійської гуманістичної вищої школи, Надвіслинського інституту історії у Слущку, Вищої педагогічної школи у Пьотркув Трибунальські та інших наукових закладах Польщі.

Професор кафедри слов'янських народів НПУ ім. М.П.Драгоманова П.Чернега зауважив: "Завдяки цим зустрічам ми, вчені Інституту історичної освіти університету НПУ Драгоманова, маємо нагоду займатися науковим дослідженням спільної історії Польщі та України, обмінюватися думками з нашими закордонними колегами, з'ясовуються проблеми, що представляють інтерес для обох закладів, окреслюємо напрямки досліджень, уточнюємо їх тематику" [4].

Вже майже 10 років співпрацюють Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В.Винниченка, Інститут регіонального управління та економіки і Балтійська гуманістична вища школа в Кошаліні. Разом вони виконують спільну освітню програму, яка дала вже свої результати. У 2001 р. вийшов перший збірник праць "Тотожність та партнерство. Наукові студії найближчих сусідів" у Кошаліні. Наступний збірник під назвою "Україна – Польща: наукові студії партнерів сусідів" вийшов у Кіровограді.

Особливу увагу слід звернути на польське місто Краків – це не тільки величезний науковий центр, багато дослідників тут працюють саме в українському інтересі. Краківський університет не тільки має факультет української філології, він підтримує зв'язки з провідними українськими університетами, обмінюється з українськими бібліотеками, організаціями, установами й окремими громадянами літературою, яка має історичне, наукове та культурне значення. Ця практика існує вже дуже давно, ця література цікавить як польських читачів, так і українських, які не мають можливості відвідувати бібліотеки в Україні та Польщі. На думку ректора Краківського університету, правдиво написані книги про наші держави допоможуть висвітлити правду і до кінця очистити від бруду та брехні нашу спільну історію, заспокоїти всіх ображених, і тоді ми зможемо перегорнути сторінку, щоб відкрити дорогу до тіснішого зближення двох народів-братів [6].

Близькість наших держав означена духом історії, характеристиками спільних культурних прикмет, розвитком мистецьких стилів, шкіл і напрямів, близькістю пам'яток мистецтва, які були створені на територіях наших держав і які засвідчують ідентичність розвитку, близькість культурних ідей та адекватні способи творчого мислення. Саме

плеяда наших науковців повинна окреслити, примножити та відродити цю спадщину наших народів [7].

Педагогічна академія імені Комісії Едукації і Народової у Кракові співпрацює згідно з аналогічними угодами з Державним університетом ім. Івана Франка у Львові, з Державним університетом у Кам'янці-Подільському та Державним університетом у Херсоні. Встановлено також контакти з університетами у Запоріжжі, Донецьку і Дніпропетровську, з якими ще не завершені підписанням договорів.

Внаслідок таких домовленостей між університетами польські вчені можуть здійснювати архівні та бібліотечні пошуки у наукових інститутах Києва та інших містах України, аналогічно українські вчені можуть працювати у Варшавських, Краківських та інших архівних і бібліотечних фондах. Ці дослідження стосуються удосконалення окремих дисциплін, дидактики і методики використання найновітніших технічних засобів навчання. Науково-дослідні конференції, які проходять у навчальних закладах Польщі і України, сприяють поглибленому вивченню не тільки наукового та історичного досвіду, але й вивченню педагогічного потенціалу обох країн.

Також делегація звернула увагу на ставлення студентів до навчання. Всім відомо, що в Західній Європі ВНЗ ґрунтуються на платній формі навчання і студенти розуміють всю відповідальність своїх вчинків, коли не з'являються на лекційних чи семінарських заняттях. Хоча у Великопольській школі відвідування заняття студентами вільне, але нікому і на думку не спаде "прогуляти" заняття. По-перше, річна плата за навчання складає близько тисячі доларів США, а так звані відробки також мають бути оплачені [8].

Обидві сторони цікавить проблема системи добору абітурієнтів на навчання до педагогічних вищих навчальних закладів. Щороку польські навчальні заклади запрошують від 100 до 150 учнів і студентів разом з викладачами пройти у них практику, в яку входить ознайомлення з внутрішньою роботою навчального закладу і циклом предметів, які викладаються там. Українці мають можливість спостерігати за роботою їх колег, викладачі обмінюються педагогічним досвідом, а школярі та студенти мають можливість порівняти рівень завантаженості їх однолітків. Якщо зазначено, що школа з математичним нахилом, то години викладання математики збільшуються до максимуму і створюється спеціальна програма для поглибленого вивчення математики. Натомість майже кожна українська середня школа спеціалізується на певному предметі, але це ніяк не позначається на кількості годин, які надаються тому чи іншому предметі. Дуже великого значення в польських навчальних закладах надають вивченню інформаційних комп'ютерних технологій, іноземних мов. Слід зазна-

чити, що після закінчення середньої освіти польські випускники досконало володіють як мінімум двома іноземними мовами, крім рідної. Українські школярі, вступаючи до вищих навчальних закладів, ледве можуть похвалитися однією іноземною мовою на рівні розмовної.

Якщо порівняти роботу приватних навчальних закладів Польщі і України, слід відмітити, що в Польщі держава жорстко контролює кількість студентів стаціонарного і заочного відділення, години предметів, рівень підготовки викладацького складу тощо. В свою чергу вищевказані навчальні заклади намагаються підвищувати та удосконалювати рівень роботи всіх своїх структур. В Україні теж можна виділити окремі вищі приватні навчальні установи, які вже можуть конкурувати із державними, але існують і такі, що не відповідають своєму рівню акредитації і їх випускники не можуть конкурувати на ринку праці поряд з випускниками вищих державних навчальних закладів. Натомість випускники приватних середніх навчальних закладів мають досить високу підготовку і це відчувається під час олімпіад, написання тестів, вступних іспитів. На думку багатьох українських викладачів, науковців, нам слід запозичити деякі елементи методик викладання, наприклад, впровадити експериментальні програми зі зменшення навантаження випускників середніх шкіл, систему викладання в початковій школі, де не існує поділу на предмети. Вчитель намагається протягом уроку поєднати декілька предметів (читання, писання, малювання). Дітям у такому віці дуже складно займатися одноманітними завданнями. Всі уроки проходять у формі гри, щоб маленьким учням було цікаво до кінця заняття [3]. На думку керівника Культурно-освітнього товариства ім. Адама Міцкевича, яке було утворене при Бібліотеці ім. Адама Міцкевича, Анатолія Ромейка, слід скористатися прикладом поляків та більш спеціалізовано підходити до навчання старшокласників. "Українські випускники досить часто не впевнені у своєму виборі тієї чи іншої професії", – зауважив Ромейко. На його думку, слід звернути увагу на роботу польських вищих навчальних закладів, де проводяться численні зустрічі, конференції з майбутніми абітурієнтами, Вони ознайомлюються з основами журналістики, менеджменту тощо. Натомість поляки також вважають, що їм є багато чого повчитися у нас. Зокрема, їх зацікавили форми проведення практичних занять у вищих навчальних закладах, як, наприклад, колоквіуми, бліцопитування, висловлення власних думок з приводу тієї чи іншої проблематики тощо. Також зазначали про важливість вивчення досвіду студентського самоврядування.

Якщо проаналізувати стан представлення України в польській освіті, необхідно відмітити, що українська мова викладається у 59 загальноосвітніх державних шкільних закладах, у тому числі в чотирьох

ліцях з українською мовою навчання. Натомість в Україні – лише 3 школи, де викладають польською мовою. Із них одна – в селі, де навчаються 1075 учнів. Є ще 4 школи із змішаною формою навчання (365 учнів). За сприяння польської сторони відкрито початкові класи з польською мовою у Довбиші (колишньому Мархлевську) – колишній столиці Польського автономного району [8]. Крім цього, за межами публічного шкільництва функціонують близько 70 пунктів вивчення української мови, організованих Спілкою Українців у Польщі, в якій об'єдналися спілки професійного характеру: Спілка українських лікарів, Спілка українських юристів, Спілка українських підприємців, Спілка Українок, Спілка українських вчителів тощо. За даними довідника "Національні меншини в Польщі", 2000 р. в Польщі зареєстровано 19 українських і 5 лемківських організацій. Ці організації досить чисельні, наприклад Товариство Українців має 182 територіальних осередки і об'єднує 10 тис. членів.

Що ж до польської мови, історії, культури та літератури, вони також представлені в програмах українських шкіл, і викладаються на рівні всіх інших предметів, серед яких обов'язковими є предмети сучасної польської літератури, культури живого слова, аналізу літературних творів, сучасної мови й історії та інші.

Для організації системи освіти польською мовою, факультативного курсового вивчення рідної мови, історії, культури міністерства освіти України та Республіки Польща уклали двосторонню угоду, в межах якої працює спільна українсько-польська комісія експертів над змістом підручників для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв з польською мовою навчання.

Динаміка зростання вивчення польської мови спостерігаємо більше у вищих навчальних закладах. Лише в Києві польські мову вивчають не тільки в Київському національному університеті, де велику науково-організаційну роботу здійснює кафедра полоністики, очолювана відомим полоністом професором Ростиславом Радишевським, а також у Київському славістичному університеті, Києво-Могилянській академії, в Київському педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова. Останнім часом з розширенням добросусідських відносин та співробітництва між Україною та Республікою Польща зріс інтерес і до польської культури в цілому не тільки серед осіб польського походження, а передусім серед української учнівської та студентської молоді, яка бачить своє майбутнє у спільному європейському домі.

Постійно діють курси польської мови, які організовано при Польському Домі в Києві. Федерація Польських Організацій України стала ініціатором створення при ній Спілки вчителів польської мови, яка вже успішно працює кілька років.

Надзвичайно велику допомогу у цій сфері надають освітнім закладам та викладачам польської мови Посольство Республіки Польща в Україні та Генеральні Консульства Республіки Польща в Києві, Львові та Харкові, які передають велику кількість навчальної літератури та підручників, видані за сприяння Фундації допомоги польським школам на Сході ім. Г.Гоневича у Любліні, направляють в Україну польських вчителів. Велику допомогу надає також така організація, як "Вспульнота Польська", яка опікується долею поляків, розсіяних по всьому світу.

Також функціонують чотири українських суспільних фонди розвитку української культури. З них найбільш відомий – Св. Володимира Хрестителя Київської Русі, що знаходиться в Кракові. Українською мовою виходять вісім періодичних видань, українською ж у восьми містах регулярно ведуться радіопередачі.

У шести найвідоміших університетах Польщі функціонують кафедри української філології, в українських університетах не існує жодної кафедри польської філології, тільки в деяких університетах (Київський державний університет ім. Т.Шевченка, НПУ ім. М.Драгоманова та ін.) на кафедрах викладається польська мова в комплексі з іншими іноземними мовами.

Дуже важливим для розвитку відносин між нашими державами, зокрема культурних, є представництво українців в органах влади. В польському парламенті працює комісія у справах національних та етнічних меншин, серед членів цієї комісії активно працює депутат Мирослав Чех – українець. За словами голови цієї комісії Єжи Штеліга, головна мета нашої діяльності – захист прав та інтересів польських громадян інших національностей. Члени цієї комісії намагаються враховувати потреби національностей, які проживають в тих чи інших регіонах Польщі. Так, наприклад, збудовано великий інтернат в Гуровє Іловецькім, де спеціалізовано навчаються українці з усіх кінців Польщі. Бо, як засвідчує досвід, українці, порівняно з іншими меншинами в Польщі, мають великий потяг саме до національного навчання. Тим паче, що високий рівень розвитку української інтелігенції дозволяє переважно не мати проблем із вчителями та вихователями для українських шкіл.

Спеціально для українських школярів і студентів, які проживають в Польщі і прагнуть вивчати українську мову і культуру, Міністерство культури і мистецтв розробило спеціальні програми для національних меншин зі створення шкільних програм та підручників з національної історії своїх народів, географії, національної мови і літератури. При вищевказаному міністерстві працює Бюро у справах культурних меншин, яке координує державне фінансування всіх заходів у своїй галузі на теренах Польщі. Зокрема, українська меншина Польщі отримала кошти на друк україномовної газети "Наше слово".

На польському книжковому ринку добре знають видавництво "Товариство Інституту Центрально-Східної Європи" (Люблін), яке видає і розповсюджує літературу, присвячену українсько-польським стосункам, історії України, сучасній співпраці між нашими народами. Тут маємо видання знаних українських і польських науковців, авторитетних фахівців, в тому числі тих, хто працює за кордоном. Великою популярністю користуються книжки професорів Є.Ключовського, В.Серчика, С.Сергійчука та ін. Ці автори читають лекції на польсько-українську тематику в провідних польських та українських університетах. В.Серчик друкується в краківській газеті "Дзеннік польські", має постійну рубрику "Фейлетони з пограниччя", де викладає свої коментарі до поточних подій у сфері сучасних польсько-українських стосунків.

У Польщі дуже багато книгарень, майже на кожній вулиці є невеличка крамниця. Польські видавництва друкують велику кількість творів вітчизняних і зарубіжних авторів. Протягом останніх років польською мовою переклали велику кількість зарубіжної літератури, зокрема і твори українських авторів С.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки та ін. Протягом 2000–2005 рр. на полицях польських крамниць збільшилась кількість книжок українською мовою. "На моє переконання, книгарні є джерелом культурного обміну між польськими та українськими читачами, за останні роки відбулися позитивні зміни у свідомості і висловлюванні рядових громадян щодо польсько-українського поєднання", – зауважив Є.Голібард [5].

У Польщі вийшла польською і українською мовами книжка Д.Павличка "Наперсток", рідкісною книгою в польських книгарнях став бестселер української поетеси А.Отецької під назвою "Сентименти" (2001 р.). Слід зауважити, що 65 віршів у цьому збірнику давно стали піснями національного рівня, назбирали десятки нагород на міжнародних фестивалях і увійшли до золотого фонду польської культури.

Звичайно, існує ще безліч проблем, які необхідно вирішити, адже історію не переписеш. Чорні та білі плями так і залишаться на її сторінках. Дуже важко переконати старе покоління науковців, які зустрічаються на конференціях і намагаються розв'язати старі вузли непорозуміння шляхом нав'язування своїх думок один одному. На щастя, сучасна українська і польська молодь не оглядається на мури старих упереджень, бо має збудувати новий спільний дім.

Польща, тобто польський народ, парламент і уряд цілком однозначно хочуть бачити Україну розвинутою, багатою і – передусім – суверенною державою. Гасла "За вашу і нашу свободу!" та "Без суверенної України не може бути суверенної Польщі" донині зберегли свою актуальність від часів Петлюри–Піلسудського.

Тобто Республіка Польська прагне і робить усе для того, щоб прилеглі до неї країни були насправді незалежними і демократичними, а отже, мали підстави для партнерських, дружніх стосунків із нею.

Тому, окрім стосунків дипломатичних, офіційних, Варшава діє через неурядові наукові організації і фонди, мета яких – допомогти у розвитку культури і духовності народів суміжних країн, зміцнити їх патріотичний чинник як суттєвий фундамент розвитку і стабілізації державності цих народів.

Для налагодження українсько-польського наукового партнерства в попередні роки уже дещо зроблено. Підписано ряд важливих документів, створено організаційно-правові механізми реалізації його партнерства, відбувалися зустрічі на вищому рівні. Але загалом ці добрі стосунки були на рівні глав обох держав, а починаючи з 2000 р. партнерами стають не лише президенти, міністри та інші владні мужі України та Польщі, але й наші народи. Події, які відбувалися протягом 2000–2005 рр., змінили світогляд українців і поляків. Ми толерантніше почали ставитися один до одного, навчилися прощати та вчитися на помилках наших предків.

Така співпраця дозволяє творити нову, надзвичайно важливу, сприятливу атмосферу зближення і порозуміння між двома народами та швидко упровадження в життя новітніх навчально-виховних технологій [7].

2000 рік став роком нового рівня культурних і наукових відносин між Польщею і Україною. Першим серйозним питанням, яке було обговорене президентами на зустрічі 17 січня 2000 р. у Кракові, стало питання про створення Польсько-українського університету. У Варшаві вже існує Українсько-польський університет, в якому плідно працюють польські та українські науковці. Завдяки сприянню цього закладу в Польщі та Україні проводиться велика кількість конференцій на різну тематику, було надруковано декілька спільних робіт, які стосувалися історії українського та польського народів. З ініціативи цього університету планується створити документальний фільм про польську меншину в Україні та українську – у Польщі. За участі відповідних партнерів реалізувати такий проект не проблематично, оскільки вже нині накопичено чимало матеріалів, які можуть стати основою сценаріїв названих відеотворів. В напрямку до створення Польсько-українського університету розпочала свою роботу міжнародна наукова конференція "Поляки в Києві", організована Спілкою польських науковців в Україні восени 2001 р.

Згідно з умовами договору про створення Польсько-українського університету була сформована Українсько-Польська комісія зі співробітництва в галузі науки і технологій, яка оголосила про початок дії Виконавчої українсько-польської програми співробітництва в галузі науки і технологій.

В межах програми сторони розвивають співробітництво в напрямках, що мають пріоритетне значення в обох країнах, охоплюючи такі галузі: математичні, фізичні та астрономічні науки; хімія та хімічні технології; енергетика та енергозберігання; матеріалознавство та технологія металів; автоматика, електроніка, інформатика та телекомунікації; біологічні науки, науки про землю, охорона навколишнього середовища; медичні науки; економічні та правові науки; гуманітарні науки.

Програма підтримує співробітництво між науковими установами України та Республіки Польща в таких основних формах: виконання спільних науково-дослідних проектів; спільне проведення та участь у міжнародних наукових конференціях, семінарах та виставках; обмін науково-технічною інформацією.

Під час візиту делегації НАН України в листопаді 1999 р. до Варшави було підписано Протокол про наукове співробітництво між НАН України та Польською АН на 2000–2002 рр., який передбачає, що це співробітництво здійснюватиметься в межах спільних дослідницьких проектів, які погоджені зацікавленими науковими установами Польщі та України. На сьогоднішній день таких проектів є 61.

Однією з найважливіших форм двостороннього наукового співробітництва українських вчених із їх польськими колегами є тривала спеціалізація. Такі зв'язки багато в чому сприяють взаємному обміну найважливішою інформацією у різних галузях науки і техніки, зменшують час на пошук перспективних напрямків досліджень.

Принципово новий рівень співробітництва між НАН України та ПАН передбачається після відкриття Постійних представництв між НАН України при Польській академії наук у Варшаві та Польської академії наук при НАН України в Києві.

У сфері гуманітарних наук (історія, археологія, філософія, етнологія, мовознавство, літературознавство) ефективними є розгортання спільних програм, розробок, досліджень, лекцій, організація експедицій археологічного, історичного, фольклорного або мовно-етнічного спрямування. Перспективними є такі напрямки: розвиток бібліотечної справи, робота польських та українських науковців в архівах та бібліотеках, що дають змогу проводити не лише обмін інформацією, але й цілеспрямований науковий пошук.

Зростання кількості та інтенсивності наукових контактів не повинно, однак, розглядатись як самоціль. В першу чергу треба виходити з того, що такий рівень сприяє кращому порозумінню між народами, усвідомленню спільності європейського дому і, без сумніву, є важливим чинником стратегічного партнерства між двома країнами.

Література

1. Чернега П. Партнерство розвивається / П. Чернега // Освіта. – 2004. – № 17. – С. 3–4.

2. Центральна Україна – Польща. В дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини : в 3 т. – Кіровоград, 2004.
Т. 1. – 2004. – С. 432.
3. Стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє України і Польщі. – К., 2002. – С. 258.
4. Центральна Україна – Польща. В дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини : в 3 т. – Кіровоград, 2004.
Т. 2. – 2004. – С. 61.
5. Голібард Є. По-сусідськи. Польський вектор / Є. Голібард. – К., 2004. – С. 12.
6. Центральна Україна – Польща. В дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини : в 3 т. – Кіровоград, 2004.
Т. 3. – 2004. – С. 6.
7. Ликошина Л. С. Політичний портрет А.Кваснівського / Л. С. Ликошина. – М., 2001. – С. 17.
8. Thieme J. K. Szkolnictwo wyższe. Wyzwania XXI wieku / J. K. Thieme. – Warszawa : Difin, 2011. – 240 s.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Шевченко Н.О. Окремі питання політичної історії Київської Русі в науковій спадщині М.О.Максимовича	3
Токарєв С.А. Підприємницька діяльність козацької старшини Ніжинського полку.....	16
Бровко А.Г. Соловецький період життя П.Калнишевського: історіографія	26
Вишнякова Н.Є. Історичні обставини виникнення німецького землеволодіння в Криму на межі XVIII–XIX ст.	40
Кочергін І.О. Петиційна діяльність дворян Катеринославської губернії у пореформений період.....	49
Католик А.В. Діяльність земських установ з розвитку системи охорони здоров'я на Чернігівщині (друга половина XIX – початок XX ст.).....	59
Труш О.М. Жовтневі погроми 1905 р. в Ніжині: позиція Володимира Піскорського	69
Якимчук І.В. Архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України крізь призму чуток	78
Іваницька С.Г. Росія як "імперія народів" у публіцистиці Максима Славінського (1905–1917 рр.)	90
Герасимчук О.М. Міграції чернігівських селян до Америки в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.)	99
Сидорович О.С. Спількове будівництво споживчої кооперації Лівобережної України під час Першої світової війни.....	109
Мартиненко В.В. Ставлення німецької окупаційної адміністрації до владних структур Білоруської Народної Республіки в 1918 р.	117
Буравченков А.О., Крупина В.О. Гетьман П.Скоропадський і Білий рух	137
Черемісін О.В. Методи досліджень з історії місцевого самоврядування Південної України кінця XVIII – початку XX ст.....	146
Вовк О.В. Українське село і більшовицька влада наприкінці 10-х – на початку 20-х рр. XX ст.	156

Скрипник О.С. До питання про формування радянських курортів у Криму.....	166
Чубукчиева Л.З. Деятельность первого муфтия Крыма Н.Челебиджихана в поддержку женского общественного движения.....	173
Полянська Є.С. Роль та значення кримських портів у господарському освоєнні Таврійської губернії.....	182
Гончарова О.С. Юдейські громади Харкова в умовах реалізації компартійно-радянської політики 1920-х – початку 1930-х рр. у релігійній сфері.....	194
Прилипка Р.Д. Державна політика УСРР у сфері охорони здоров'я робітників у період непу.....	200
Дмитрук Е.П. Механизм полонизации сельского населения Полесского воеводства в проектах польских партий правительственной ориентации в 1928–1939 гг.	210
Зубченко С.П. Антинародний характер національної політики сталінського режиму у перший період Другої світової війни (1 вересня 1939 – 22 червня 1941 рр.)	220
Главацький М.В. Гебітскомісаріати в системі адміністративно-територіального поділу, правової та господарської діяльності окупаційної влади 1941–1944 рр. (на прикладі генеральної області "Київ")	229
Двірна К.П., Фесенко В.В. Репатріанти Київщини в 1945–1954 рр.: політико-виховна робота, розселення та працевлаштування	243
Долганов П.С. Сутність економічного націоналізму: основні теоретичні підходи.....	254
Шейко Н.В. Еволюція структурних аграрних перетворень в Україні – основа технічної модернізації	265
Печеніна Н.А. Політична реабілітація жертв сталінізму в Україні в роки перебудови	275
Латиш Ю.В. Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах.....	283

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Товстоляк Н.М. Церква і народна освіта в економіях Парафіївського маєтку Чернігівської губернії ХІХ – початку ХХ ст.:

соціокультурні трансформації періоду модернізації поміщицьких господарств.....	294
Борисенко М.В. Приватний та публічний простір житлового середовища в процесі модернізації побуту городян України в другій половині XIX–XX ст.....	304
Черняк Ю.В. Деятельность украинских политических партий и культурно-просветительских организаций по украинизации Белорусского Полесья в межвоенный период.....	314
Будзар М.М. Історичні трансформації садиби Галаганів у Сокиринцях: 1927–1933 рр. (за матеріалами А.І.Степовича та В.І.Маслова).....	334
Лаврут О.О. Академічна успішність студентів УСРР періоду 20-х рр. XX ст.....	344
Кондратенко О.Ю. Наукові старті двох поколінь академічних істориків.....	354
Нечипоренко Л.І. Еволюція української преси в контексті реформування суспільства (1985–1991 рр.).....	366
Семенова М.В. Процеси глобалізації та національного відродження в українській культурі кінця XX ст.....	374
Коваленко О.М. Освітнє та наукове співробітництво України та Польщі (2000–2005 рр.).....	384

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 69

*Історико-соціальні та культурні процеси України
і Полісся в сучасних дослідженнях*

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – В. П. Сливко
Комп'ютерна верстка та макетування – О. В. Борщ
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – О. М. Лісовець

Підписано до друку __.08.12 р.
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 24,76
Ум. друк. арк. 23,01

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.